Robert Drews

TUNÇ ÇAĞI'NIN SONU

Çevirenler: Tolga Ersoy
Gürkan Ergin

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

TARİH

ROBERT DREWS
TUNÇ ÇAĞI'NIN SONU
ASKERİ DEĞİŞİM VE ANTİK AKDENİZ'DE ÇÖKÜŞ

ÖZGÜN ADI
THE END OF THE BRONZE AGE

COPYRIGHT © 1993, PRINCETON UNIVERSTY PRESS

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİRENLER
TOLGA ERSOY - GÜRKAN ERGİN

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2012
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
EMİR YENER

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ VE DİZİN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

I. BASIM: EKİM 2014, İSTANBUL

ISBN 978-605-332-274-0

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. DEVEKALDIRIMI CAD. GELİNCİK SOK. NO: 6 KAT: 3
BAĞCILAR İSTANBUL
Tel: (0212) 445 32 38 Fax: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 22749

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Robert Drews

Tunç Çağı'nın Sonu

askeri değişim ve
antik akdeniz'de çöküş

Çevirenler:

Tolga Ersoy • Gürkan Ergin

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

III
Felaket'in Askeri Açıklaması

KISALTMALAR LİSTESİ

ABSA	*Annual of the British School at Athens*
AJA	*American Journal of Archaeology*
ANET	J. B. Pritchard, ed., *Ancient Near-Eastern Texts Relating to the Old Testament.* 3d ed. Princeton: Princeton University Press, 1969
AR	*Archaeological Reports*
Arch. Anz	*Archäologischer Anzeiger*
AS	*Anatolian Studies*
BASOR	*Bulletin of the American Schools of Oriental Research*
BIAL	*Bulletin of the Institute of Archaeology (London)*
Bib. Arch	*Biblical Archaeologist*
BCH	*Bulletin de Correspondance Hellénique*
CAH	I.E.S. Edwards, C. J. Gadd, N.G.L. Hammond, and E. Sollberger, eds. *The Cambridge Ancient History.* 3d ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1970–
CP	*Classical Philology*
CQ	*Classical Quarterly*
IEJ	*Israel Exploration Journal*
JAOS	*Journal of the American Oriental Society*
JARCE	*Journal of the American Research Center in Egypt*
JBL	*Journal of Biblical Literature*
JEA	*Journal of Egyptian Archaeology*
JHS	*Journal of Hellenic Studies*
JNES	*Journal of Near Eastern Studies*
JSOT	*Journal for the Study of the Old Testament*
JSS	*Journal of Semitic Studies*
MDAI	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*
OA	*Opuscula Atheniensia*
Or. Ant.	*Oriens Antiquus*
PEQ	*Palestine Exploration Quarterly*
PPS	*Proceedings of the Prehistoric Society*
PRU	Charles Virolleaud, Jean Nougayrol, et al., eds., *Le Palais royal D'Ugarit publie sous la direction de Claude F.-A. Schaeffer*, vols. 2-6 (Paris: Librairie C. Klincksieck, 1955-70)
RE	A. Pauly, G. Wissowa, and W. Kroll, eds., *Real-Encyclopadie der klassischen Altertumswissenschaft* (1893—1978)
REG	Revue des Etudes Grecques
Rev. Bib.	*Revue Biblique*
Rev. Crit.	*Revue Critique d'Histoire et de Littérature*
RFIC	*Rivista di Filogia e d'lstruzione Classica*
UF	*Ugarit-Forschungen*
VT	*Vetus Testamentum*
ZA	*Zeitschrift für Assyriologie*
ZDMG	*Zeitschrift der Deutschen Morgenlartdischen Gesellschaft*

RESİMLER LİSTESİ

LEVHA 1. I. Seti Hitit kralının savaş arabalarına saldırıyor. Karnak'taki Amon Tapınağı kabartmalarının çizimi. "The Battle Reliefs of King Sety I", Levha 34'ten alıntı. Chicago Üniversitesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün izniyle kullanılmıştır.

LEVHA 2. "Savaş Sahnesi", Pylos'tan duvar resmi, Piet de Jong'un rekonstrüksiyonu. Mabel Lang, *The Palace of Nestor at Pylos*, c. II: *The Frescoes* (Princeton: Princeton University Press, 1969), Fresk 22H64'ten (Levha M) alıntı. Princeton University Press'in izniyle kopyalanmıştır. Fotoğraf Cincinnati Üniversitesi'nden temin edilmiştir.

LEVHA 3. Bir *şerden* savaşçısı Kadeş'te bir Hitit savaş arabası sürücüsünü öldürüyor. Abydos kabartması, Fotoğraf Vronwy Hankey'in izniyle kullanılmıştır.

LEVHA 4. Bir *şerden* savaşçısı Kadeş'te öldürülmüş bir Hitit savaş arabası sürücüsünün elini kesiyor. Abydos kabartması, Fotoğraf Vronwy Hankey'in izniyle kullanılmıştır.

LEVHA 5. Kadeş'te II. Ramses'in *şerden* muhafızları. Abydos kabartması, Fotoğraf Vronwy Hankey'in izniyle kullanılmıştır.

LEVHA 6. III. Ramses'in sekizinci saltanat yılında Filistinlilere ve diğer saldırganlara karşı yaptığı kara savaşı. Medinet Habu kabartmasının çizimi, Chicago Üniversitesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün izniyle kullanılmıştır.

LEVHA 7. III. Ramses'in sekizinci saltanat yılında Filistinlilere ve diğer saldırganlara karşı yaptığı. Medinet Habu kabartmasının çizimi, Chicago Üniversitesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün izniyle kullanılmıştır.

LEVHA 8. Mykenai'nin "Savaşçı Vazosu", A yüzü. Fotoğraf: Marburg/Art Resource, New York.

LEVHA 9. I. Seti, Kenân'da Bedevi Şoşu aşiretlerine saldırıyor. Karnak'taki Amon Tapınağı kabartmasının çizimi. "The Battle Reliefs of King Sety I", Levha 3'ten alıntı. Chicago Üniversitesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün izniyle kullanılmıştır.

LEVHA 10. III. Ramses'in Libyalılara karşı savaşı. Medinet Habu kabartmasının çizimi, Chicago Üniversitesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün izniyle kullanılmıştır.

Teşekkür

Fotoğrafları temin ederek bu kitapta kullanmama izni verdikleri için Chicago Üniversitesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'ne ve Princeton University Press'e müteşekkirim. Doğu Araştırmaları Enstitüsü'ndeki çalışmalarım sırasında bulunduğum bütün talepler, John Larson ve Lisa Snider tarafından nazikçe ve süratle yerine getirilmiştir. Pylos'taki restore edilmiş "Savaş Sahnesi" freskinin fotoğrafı, Cincinnati Üniversitesi Klasik Filoloji Bölümü araştırma görevlisi Tucker Blackburn tarafından benim için çekildi. Kadeş Savaşı'nı anlatan Abydos kabartmalarının benzersiz fotoğraflarını kullanma isteğime ivedilikle ve içtenlikle yanıt veren Vronwy Hankey'e, "Şerden Savaşçıları" görselleri için minnettarım. "Savaşçı Vazosu" görseli New York'taki Marburg/Art Resource'dan gelmiştir. 2-4 no'lu resimlerin çizimi için Meg Coode Shannon'a teşekkür ediyorum.

Dr. Joanna Scurlock ve Richard Beal, bu metnin tayin edici evrelerinde yapıcı eleştirileriyle beni desteklemişlerdir. Büyük ve küçük hatalardan beni kurtardıkları için teşekkür ediyor, geri kalan hatalardan onları muaf tutuyorum. Her konuda gösterdikleri nezaketten ve benimle iletişime geçtiklerinden ötürü Prof. Leonard Alberstadt, Prof. Frank Cross, Prof. Stuart Piggott, Prof. Anthony

Snodgrass ve Prof. Stuart Wheeler'e teşekkür ederim. Princeton Üniversitesi'ndeki editörler bir kez daha oldukça yardımcıydılar: Çabaları ve fikirleri için Lauren Osborne, Colin Barr ve özellikle Lauren Oppenheim'a teşekkür ederim.

Eski Ahit pasajları için, aksi bir durum belirtilmemiş olduğu hallerde, RSV çevirisini kullandım [Türkçe baskıda *Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)* esas alınmıştır-e.n.]. Homeros ve diğer Yunan yazarlardan bazen alıntıladığım bölümlerin çevirileri ise tarafıma aittir [Türkçe baskıda Homeros için Azra Erhat ve A. Kadir'in *İlyada* çevirisi kullanılmış, diğer Antik Yunan yazarları çevirmenler tarafından Türkçeleştirilmiştir-e.n.].

Türkçe Baskıya Önsöz

The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 BC adlı kitabımın Türkçe baskısına önsöz yazma fırsatına sahip olduğum için çok memnunum.[1] Bu çevirinin esas aldığı orijinal metnin üzerinden geçen yirmi yılda Tunç Çağı'nın sonu hakkında çok şey öğrenildiğinden ötürü, bu önsözde bazı önemli noktalara değineceğim. Aynı zamanda orijinal metindeki bazı hata ve ihmallere ilaveten yeteri kadar açık şekilde belirtmediğim hususları yeniden ele alacağım.

Felaket öncesinde seyrüsefer alanında ortaya çıkan gelişmelerin bir tartışmasının yapılmamış olması, kitaptaki büyük ihmallerden biriydi. Yağmacılar bir kıyı şehrine saldırı planı yaptıklarında, bindikleri gemilerin söz konusu şehre hep birlikte varacağından epey emin olmalıydılar. Seyrüseferi eskisine göre güvenilir hale getiren icatlardan biri, rüzgâra daha yakın seyretmeyi sağlayacak istinga ipli yelkendi. Böyle bir yelkenin en erken betimi, III. Ramses'in Medinet Habu'daki tapınak mezarında bulunan kabartmalara işlenmiştir: Sicilyalılar, Yunanlar ve Filistinliler (Şekeleş, *Denyen* ve *Prst*) Nil'in doğu ağzına doğru ilerlerlerken istinga ipli yelkene sahiptiler.[2]

Kitabı yazarken atlıların MÖ 1200'de askeri bir önem arz etmediklerini biliyordum. Bununla birlikte süvarilerin Felaket'ten kısa süre sonra savaş alanlarında rol oynamaya başladıklarını belirtmiştim (s. 178-179); ne var ki bugün sahip olduğumuz bilgilere göre bu artık pek doğru sayılmayacak bir hükümdür. Atlı okçular –şüphesiz yüzlercesi, belki de binlercesi– II. Aşurnasirpal ve III. Şalmaneser'in Asur ordularına alınmış ve MÖ 10. yüzyılda savaş alanlarında görev yapmışlardı. Ancak bu atlı okçuları süvari olarak adlandırmak yanıltıcıdır, çünkü "süvari" kelimesi akla nizam ve tertip içindeki bir birliği getirmektedir ve böyle bir eskiçağ birliğinin, düşman saflarına karşı özellikle de –elde kılıç ya da mızrakla– saldırı kabiliyetine sahip olması gerekir. Bu şekilde tertiplenen atlılar topluluğu, kendini meydana getiren tek tek parçalardan çok daha kudretlidir. *Early Riders: Beginnings of Mounted Combat in Asia and Europe* (London: Routledge, 2004) [çev. Gürkan Ergin, İlk Süvariler: Avrasya'da Atlı İmparatorlukların Doğuşu, yayına hazırlanıyor] başlıklı kitabımı yazarken fark ettiğim üzere, MÖ 8. yüzyıldan önce tertip ve nizam içindeki atlılara ve bunların düşmanlarına saldırdıklarına dair kanıtımız yoktur. İlk gerçek süvariler, göründüğü kadarıyla MÖ 705'te II. Sargon'un Asur ordusunu yenerek kralı öldüren –savaş meydanında öldürülen ilk Asur kralı– Kimmerler ya da daha bilinen adlarıyla İskitlerdir. Kimmerler, sonraki 70 yıl boyunca Anadolu ve Doğu Akdeniz'deki şehirlerle tapınakları yağmalamışlardır.

Kitabın temel savlarından biri, MÖ 1200'den önce piyadelerin bir saldırı gücü olmadığı ve Geç Tunç Çağı devletlerini müdafaa eden savaş arabası ordularının, uzun mesafe silahı olarak cirit ve göğüs göğüse çarpışma için de kama ya da saplama kılıçları kullanan avcı eri yığınları ("koşucular") tarafından alt edildiğiydi. Kitap ayrıca MÖ 12. yüzyılda yaygınlaşmış ve nerdeyse 500 yıl boyunca standart kılıç olarak varlığını sürdürmüş olan Naue Tip II'yi de ele almaktadır. Ancak bunları yağmacıların değil, savunmacıların ellerine vererek şu sonuca varmıştı (s. 217): "Göründüğü kadarıyla akıncıların saplama kılıçlarına galebe çalma yolunu arayan Doğu Akdenizli bazı askerler, MÖ 1200 civarından itiba-

ren kesme-saplama kılıçları, özellikle de mükemmel Naue Tip II kılıç edinmeye başlamışlardı." Beni eleştirenlerin öne sürdüğünün aksine[3] yağmacıların böyle kılıçlar taşıdığını metnin hiçbir yerinde belirtmediğim gibi, bu yağmacıların yanaşık nizamda savaşan piyadeler olduğunu da öne sürmedim. Anlaşıldığı kadarıyla sağlam piyade safı saldırganların değil, şehirleri savunanların getirdiği bir yeniliktir. Bu türden saflar, yığın halinde çarpışmaya giren gerilla tarzı yağmacılara karşı koymanın tek etkili yoluydu (s. 170-176).

Tunç Çağı'nın sonuna dair tarihler şimdi yirmi yıl öncekinden daha kuşkuludur. Thera Volkanı'nın patlamasını temel alan kalibre edilmiş C^{14} tarihlerine dayalı kronolojinin Mısır hanedan listelerinden gelen geleneksel tarihi kronolojilerle –uzun, orta ya da kısa– uyuşmadığı artık oldukça açıktır.[4] Tunç Çağı'nın sonu söz konusu olduğunda, çoğu büyük Tunç Çağı şehrinin tahribi, III. Ramses'in saltanatının başlarında ya da hemen sonrasında gerçekleşmiştir. Ramses 20. Hanedan'ın ikinci firavunuydu, fakat saltanatıyla ilgili tarihler tartışmaya açıktır. Bu kitap firavunun tahta çıkışını MÖ 1186'ya yerleştirir, fakat Thera patlaması için kalibre edilmiş C^{14} tarihlerini kabul edersek, bütün Mısır Yeni Krallık tarihlerini en az 100 yıl yukarı çekmemiz ve Felaket'i de MÖ 1300 civarından daha geçe tarihlememememiz gerekecektir. Çok az Mısırbilimci, Mısır kronolojisini böylesine esaslı bir şekilde yenilemeye isteklidir.

Tunç Çağı'nın sonunda yangından ötürü tahrip olduğu bilinen şehir ve ören yerlerinin sayısı artmaya devam etmektedir. Yunanistan'daki Thebai'nin GH IIIB dönemi başında yıkıldığını ve yine aynı dönemin sonunda tekrar bir yıkım geçirmiş olabileceğini sayfa 24'te belirtmiştim. Eleni Andronikou'nun 1993-1995 yılı kazılarını 2006'da inceleyip yayımlamasıyla bu ikinci tahribat artık kesin bir olgudur. 1993'ten beri bulunmuş en önemli tahrip tabakalarından biri Suriye sahilinde, Lübnan sınırının hemen kuzeyindeki Tell Kazel'de ortaya çıkan Tabaka V'tir. Muhtemelen Smyra/Sumur ile ilişkilendirilmesi gereken bu büyük şehir, Amurru Krallığı'nın başkentiydi ve Leila Badre tarafından kazılmıştır. Badre tespitlerini rapor ederken, şehri yıkmış "şiddetli yangın"ı

Ugarit ve Hattuşa'nın yok edildiği tarihlere yerleştirir; olayı da ne yazık ki "Deniz Kavimleri"ne atfeder."[5]

Felaket sırasında tahrip tabakası veren Türkiye'deki sit alanları 1993'te yeteri kadar fazlaydı ve şimdi Kaman-Kalehöyük, Kuşaklı, Porsuk ve belli ki Kinet Höyük'ü de kapsamaktadır. Kırşehir yakınındaki Kaman-Kalehöyük'te, şehrin Tunç Çağı sonunda yangına maruz kalmış yıkıntıları arasında birçok iskelet ele geçmiştir. Kuşaklı kalıntıları, şehri yok eden yangında pişmiş küçük bir Hitit tablet grubunu da içermekteydi ki bunlar yerleşimin adını Şarişa olarak tanımlar. Güneydoğuya doğru, Mersin'in çok iç kesiminde olmayan Porsuk'ta kırmızı perdahlı mamuller ve bir çekiç mühür şiddetli yıkımı Hitit İmparatorluğu'nun sonuna yerleştirir.[6] Yumurtalık Ovası'ndaki Kinet Höyük'te Marie-Henriette Gates ve Bilkent Üniversitesi'nden diğer arkeologların kazıları sürmektedir. Güney ve Güneydoğu Anadolu'da neler yaşandığına dair Gates'in yaptığı özet bütünüyle alıntılanmaya değer: "Güney ve Güneydoğu Anadolu'daki Geç Tunç Çağı şehirleri, kasabaları ve kalelerinin MÖ 12. yüzyıl sonundaki talihleri birbirlerinden değişik oldu, fakat hepsinin de içinden geçmekte olduğu bu kültürel, siyasi ve ekonomik süreç en nihayet kesin surette son buldu (Gates, 2010). Birçoğu yıkıldı ve yüzyıllar boyu terk edilmiş halde kaldı (mesela Lidar) ya da kalıntıları işgalcilerle göçmenler tarafından yeniden iskân edildi ve ardından terk edildi (Porsuk, Tarsus). Bazıları gerileyerek köy konumuna düştüler, yeni yerleşimcileri cezbettiler ve daha sonra varlıkları tamamen sona erdi (Kilise Tepe, Kinet). Diğerleri ise doğrudan terk edildi (Açana) ve yakındaki yeni bir yerleşim onun yerini aldı (Tayinat). Refah Demir Çağı ortalarına (yaklaşık MÖ 1000 civarı) kadar tam olarak kendine gelemedi.[7]

Son yirmi yılda Felaket için yeni ve kuşkulu nedenler ortaya atılmıştır. Jeofizikçi Amos Nur, nerdeyse bütün şehirleri yıkarak yerleşilmez kılan bir "deprem fırtınası"nın Tunç Çağı sonunda Yakındoğu ve Yunanistan'ı vurduğunu öne sürmüştür. Ezelden beri söylenegelmiş olan muhtemel nedenler listesine bir katkı da floresan mineral uzmanı Manuel Robbins'den gelmiştir: Salgın hastalık.[8] Felaket'i kuraklık ve sistem çöküşüne bağlayan açıkla-

malara gelirsek, göründüğü kadarıyla bunlar arkeoloji camiasında da geçerliliklerini yitirmektedirler (çiviyazısı uzmanları ve Mısırbilimciler bu açıklamalara hiçbir zaman ilgi göstermemişlerdir).

Bununla birlikte "Deniz Kavimleri göçü"nün hayaleti ilgi çekmeye devam etmektedir. Bu kitapta hayaletin maskesini indirirken bile bunun bütün kapsamını görememiş ve yanlışlıkla III. Ramses'in saltanatında bazı Filistinlilerin deltaya girmeye çalıştığını kabul etmiştim (s. 52). Bu hata, Medinet Habu kabartmaları ve yazıtlarının daha dikkatli incelenmesiyle düzeltilmiştir.[9] Yazıtlarda Ramses, Filistinlileri deltaya akın düzenleyen Sicilyalılar, Yunanlar ve diğer denizci yağmacılarla işbirliği yapmakla suçlar. Hedefleri büyük ihtimalle deltanın doğusundaki büyük saray şehri Kantir ya da Pi-Ramses'ti.

Firavun, Filistinlilerin suçlarının intikamını almak için Doğu Akdeniz'e (*Zahi*) bir ceza seferine çıkmakla övünür. Kağnıların içindeki aileler –Medinet Habu'daki ünlü kabartmalarda Ramses'in askerleri tarafından katledilirler– ilgili yazıtlar tarafından, Ramses'in intikamcı ordusunun saldırısına uğramış ve yakılmış köylerden kaçan perişan Zahi sakinleri olarak açıkça tanımlanırlar. Medinet Habu, deltaya girmek isteyen "Deniz Kavimleri" hakkında hiçbir kanıt sunmaz.

Sardinyalıların, Sicilyalıların, Tyrsenlerin (İtalyanlar) ve Filistinlilerin Mısır Deltası'ndaki olaydan önce Anadolu ve Doğu Akdeniz'de birçok şehri tahrip ettiği olgusu, Maspero'nun etnonimleri Mısır yazıtlarında ilk tespit edişinden beri yüz kırk yıl boyunca genellikle kabul görmüştür. İşgalcilerin Sardinya, Sicilya, İtalya ve Filistin'den gelen akıncılar ile şehir yağmacılarından ibaret oldukları açıkça görülmeliydi, fakat durum halen böyle değildir.[10] Birçok bilim insanı Maspero'nun hayal ürünü kurgusuna inanmaya devam etmektedir: "Deniz Kavimleri" Anadolu'da bir yerlerdeki anavatanlarından çıkarıldıktan sonra geçici olarak denizde yaşamış ve tarihi kayıtlardaki varış yerlerine doğru *ilerlerken* Mısır Deltası'nı işgale girişmiş topyekûn uluslardır.

Tunç Çağı'nın sonunda kralları korkutan şey ulusların göçü değil, fakat aniden ortaya çıkarak şehirleri yağmalayıp yakan ça-

pulculardı. Hitit kralları, Karadeniz dağlarında yaşayan ve Hattuşa'yı en az bir kez yağmaladıkları bilinen Kaşkalardan uzun süreden beri endişeleniyorlardı. Sedat Alp tarafından hazırlanarak 1991'de basılan Maşat Höyük arşivi, söz konusu şehrin –Hititlerin kuzey sınırına yakındır– valisinin Tudhaliya –belki III. Tudhaliya– zamanında Kaşkalardan ne kadar korktuğunu gösterir. Tunç Çağı'nın sonuna doğru şehirlerin yağmalanışı ve yakılışı çiviyazılı tabletlerde sıkça ve dehşetle anlatılır.[11] Bu şehirlerdeki yağmalar yüzyıllar sonra *İlyada*'da ve *Eski Ahit*'teki *Yeşu* kitabında anılmıştır.

Yağmacıların Yakındoğu ve Yunanistan'daki krallıkların –hatta "Yüce Krallıklar"ın– ordularına karşı neden başarılı oldukları konusu çözüme yaklaşıyor olabilir. Kitabın başlıca savlarından biri, savaş arabalarının Geç Tunç Çağı'nda kralların bel bağladığı kuvvetler arasında sadece herhangi biri olmamasıydı. Her biri bileşik yay kuşanmış bir okçu taşıyan araçlardan müteşekkil araba kuvvetleri, ordunun temelini oluşturuyordu. Savaş meydanının sonuca etki eden tek piyade gücü, arabalara eşlik eden "koşucular"dı. Bu radikal sav birçok Tunç Çağı uzmanı tarafından olumsuz karşılanmışsa da çürütülememiştir. Mary Littauer ile Joost Crouwel, bu kitaba yaptıkları itirazlarında Geç Tunç Çağı'nda arabaların savaşta çok kısıtlı bir kullanıma sahip olduklarını ve Yunanistan'da sadece "araç üzerinde değil de yakın dövüş silahlarıyla yerde çarpışan savaşçılar için ulaşım aracı olarak hizmet ettiklerini" şaşırtıcı şekilde öne sürmüşlerdir.[12] Bir zamanlar yaygın olan bu tarz görüşler, giderek savunulamaz bir hal almışlardır. Savaş arabalarının taksi gibi kullanılması sadece Homeros'un *İlyada*'sında görülür. Araba savaşlarının Yunanistan'da sona ermesinden dört yüz yıl sonra yaşamış olan Homeros, savaş arabalarının bir zamanlar nasıl kullanıldığına dair tahminde bulunmaktan başka bir şey yapamazdı. Savaş arabalarının kısıtlı kullanımına ve piyadelerin Yakındoğu'da Geç Tunç Çağı savaş maslahatında en önemli unsur olduğuna dair Littauer ile Crouwel'in savlarına gelirsek, bunları çürüten arkeologlardan ziyade döneme ait belgelerin incelenmesidir; zira Akkad, Mısır, Hitit ve Ugarit metinleriyle tamamen çelişki içindedirler.[13] Bu belgelerde savaş arabaları ve

araba savaşları hakkında yüzlerce atıf mevcutken, savaş alanında piyadelerin çarpışmasına dair henüz bir kayda rastlanmamıştır. Kitap üzerine daha dikkatli itirazlarda bulunan Dickinson, Ege'de –diğer her yerde olduğu gibi– arabaların savaşta okçular için seyyar atış platformları olarak işlev gördüğünü kabul etmiştir.[14] Dickinson savaş arabacılığının GH III dönemi Ege dünyasında bile önemli bir kuvvet meydana getirdiğini kabullenmekle birlikte, en nihayet piyadelerin uzun zamandan beri hem Yunanistan hem de Yakındoğu Tunç Çağı ordularında başlıca unsur olduğuna inananlar arasındadır.

Savaş maslahatının daha kapsamlı incelemelerine dayalı Tunç Çağı askeri tarihleri, artık savaş arabasını dönüştürücü bir olgu olarak sunmaya ve Geç Tunç Çağı'nı "araba savaşları çağı"yla eşanlamlı kullanmaya başlamıştır. William Hamblin, *Warfare in the Near East to 1600 BC* [MÖ 1600'e Kadar Yakındoğu Savaş Maslahatı] adlı kitabında şu açıklamayı yapmaktadır: "Bu çalışma, deltanın Hyksoslar tarafından işgali ve Avaris ile Memfis'in 1667'de fethiyle sona ermektedir. Bu tarihin seçilme sebebi, at ve savaş arabasının Mısır'a Hyksoslar tarafından getirildiğine dair genel kanıdır. Bununla birlikte bu teknoloji transferi daha erken bir tarihte, 14. Hanedan'ın Kenân kralları zamanında da gerçekleşmiş olabilir (LA 6: 1130-5). At ve savaş arabasının gelişi Mısır'da ve bütün Yakındoğu'da bir devrime yol açmıştır; bunun daha fazla araştırılmasını umuyorum.[15] Doyne Dawson'ın *The First Armies* [İlk Ordular] adlı çalışması daha da vurguludur. Mısır'da Yeni Krallık ile Hatti, Mitanni ve Kassî Babil yüce krallıklarının hepsi aynı zamanda yükselmişlerdi ve "bütün bu krallıklar yeni bir askeri teknolojiye, savaş arabası ve bileşik yaya bel bağlıyorlardı."[16] Dawson, bilim insanlarının Sümerlerde bile kullanışsız savaş arabaları bulunduğunu düşündüklerini söyler ve haklı olarak buna itiraz eder: "Bu, çok daha geç ortaya çıkmış iki yeniliği yeniden okuyup devletlerarası savaşların doğuşuna yerleştirmektir. Savaş arabası Geç Tunç Çağı'nın, MÖ 1700'den sonrasının bir icadıydı. Yanaşık nizam ağır piyadenin disiplinli safları ise Arkaik Yunanlar tarafından getirilmişti... Hem savaş arabacılığı

hem de ağır piyade nihayet ortaya çıktıklarında, savaş maslahatında devrim yapacak yeniliklerdi."[17] Araba orduları, Yakındoğu ve Yunanistan'da avcı eri ya da "koşucu" yığınları tarafından etkisiz hale getirildikleri Tunç Çağı'nın sonuna dek hâkimiyetlerini sürdürdüler. Demir Çağı başında ise arabaların ikincil rol üstlendiği, hatta –bazı ülkelerde– hiçbir rol oynamadığı yeni bir savaş maslahatı kendisini gösterdi.

Tunç Çağı'nın sonu hakkında öğrenilmesi gereken çok şey vardır. Yunanistan ve Yakındoğu'nun tamamında, özellikle de Türkiye'de yeni keşifler beklenebilir. Büyük sit alanlarının –Hattuşa, Troya, Alacahöyük– bize halen söyleyecekleri şeyler vardır ve yeni sit alanlarındaki kazılar, bilhassa da eğer tabletler sunarlarsa, yeni pencereler açacaklardır. Anadolu'nun büyük kısmı Hattuşa'daki Yüce Kral'a bağlıydı ve bu şehir yakılıp Hitit İmparatorluğu varlığının sonuna geldiğinde düzinelerce şehir, karşı koyacak kadar hazırlıklı olmadıkları tehlikelere açık hale geldiler. Bu şehirlerin kaderleri hakkında daha fazla bilgi zamanla öğrenilecektir. Felaket'in Orta ve Kuzey Anadolu'daki muhtemel sorumlusu olan Kaşkalar hakkında da muhtemelen bir şeyler öğrenebiliriz. Kaşkalar Hitit tabletlerinde iyi belgelenmiş olmalarına karşın, arkeolojik açıdan görünmezlikleri halen devam etmektedir. Umuyorum ki kitabım Tunç Çağı'nın sonuyla ilgili bazı önemli hususları açıklamıştır, fakat diğer birçok konu halen çok belirsizdir.

Robert Drews
24 Ekim 2012

I

GİRİŞ

Felaket ve Kronolojisi

MÖ 12. yüzyılda Doğu Akdeniz'de gerçekleşen Tunç Çağı sonu felaketi, dünya tarihinin en dehşetli dönüm noktalarından biriydi. Bu olay, maruz kalanlar için bir faciaydı; fakat sonradan geriye dönülüp bakıldığında, bir sondan ziyade bir başlangıcın işareti olmuş; İsrail, Yunan hatta Roma halklarının köklerini aradıkları bir "şafak zamanına" dönüşmüştür. Bazı yönlerden bu değerlendirme hâlâ geçerlidir, zira Demir Çağı bizim tarihimize Tunç Çağı dünyasına nazaran çok daha yakın durmaktadır. Tunçtan demire geçişin metalürjik süreci yenilikler içinde sadece en somut olanıydı. Çok daha önemli olanlar ise alfabenin gelişmesi ve yaygınlaşması, milliyetçiliğin gelişmesi, cumhuriyetçi siyaset biçimlerinin görünmesi ve tektanrıcılığın, nihayetinde de akılcılığın ortaya çıkmasıdır. Demir Çağı'nın bu ve diğer tarihsel yenilikleri sıklıkla belirtilmiş ve takdir edilmiştir.

Bu kitabın nispeten daha can sıkıcı olan hedefi, olumsuz tarafa yakından bakmaktır. Neticede, birçok yerdeki kadim ve karmaşık toplumlar MÖ 1200 civarında sona ermişlerdir. Ege'de Miken Yunanistan dediğimiz saray merkezli dünya yok olmuştur. Bu dönemin bazı başarıları Karanlık Çağ ozanları tarafından hatırlanmışsa da, bunun dışındakiler arkeologlar tarafından ortaya çıkarılana dek unutuldular. Anadolu'daki kayıp çok daha büyüktü: Düşen Hitit İmparatorluğu Anadolu platosuna daha önce görmediği bir

düzen ile refah düzeyi getirmişti ve yıkımın ardından bu iki unsur bin yıl boyunca tekrar görülemeyecekti. Doğu Akdeniz'in toparlanması daha hızlı oldu: Tunç Çağı'nın bazı önemli kurumları çok küçük değişiklikle korunmuştu, ama çoğu ayakta kalamadı ve her yerde şehir hayatı önemli ölçüde geriledi. Mısır'da 20. Hanedan, Yeni Krallık ile firavunlar şatafatının –neredeyse– sonuna işaret eder. Doğu Akdeniz genelinde MÖ 12. yüzyıl, Yunanistan ve Anadolu'nun dört yüzyıl boyunca içinden çıkamayacağı karanlık bir çağın başlangıcı oldu. Tunç Çağı'nın sonu büyük olasılıkla Eskiçağ'ın en büyük yıkımıydı, hatta Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden bile daha yıkıcıydı.[1]

Tunç Çağı kurumlarının sonu veya dönüşümü şüphesiz muazzam boyutları olan bir konudur. MÖ 1200'lü yıllara modern bakış açısından sıra dışı önem atfeden ayrıntı, yüzlerce yıllık yapıların yok oluşudur. Ancak elinizdeki kitapta, bu konuya sadece kısaca değinilecektir. Burada ele aldığım konu, yani şehir ve sarayların fiziki yıkımı, çok daha sınırlı ve somuttur. Her ne kadar fiziki yıkım şehir ve saray sakinleri için trajik olmuşsa da, bu olayın başlı başına Tunç Çağı uygarlığının çöküşü ve kayboluşuna yol açtığı savına itiraz edilebilir. Ne de olsa, MÖ 480'de Atina'nın yerle bir edilmesi, Perikles döneminde şehrin tapınakları için alan açmıştır ve Roma şehrinin MÖ 387'de yakılmasının ardından benzeri görülmemiş bir Roma yayılmacılığı kendisini göstermiştir.

MÖ 1200 civarında şehirlerin yağmalanması, Tunç Çağı uygarlığının Yunanistan, Anadolu ve Güney Kenân'da silinmesinin tek olmamakla birlikte, zorunlu bir şartıydı. Bu bakımdan, açıklamaya çalışacağım husus şehirlerin yıkımıdır ki bu konu kendi başına bile yeterince geniş sayılır. 13. yüzyıl sonu ve 12. yüzyıl başı arasındaki kırk-elli yıllık bir dönem içinde Doğu Akdeniz bölgesinin neredeyse tüm önemli şehirleriyle sarayları yıkıldı ve bunların çoğu asla tekrar kurulmadı.

Bundan sonra sadece "Felaket" olarak adlandıracağım bu yıkım, kitabın ikinci bölümünde ayrıntılarıyla ele alınacaktır; fakat bundan önce, Felaket'in meydana geldiği dönemi kronolojik açıdan ele almak gerekir. Bir kronoloji için Mısır'a bakmalıyız, çünkü

bu döneme dair kaleme alabileceğimiz tek tarihsel anlatı Mısır tarihidir. Felaket hakkında en azından bir tane yazılı belge mevcuttur: III. Ramses'in emriyle Medinet Habu'daki kendi tapınak-mezarının duvarına kazınmış yazıt. Figürlü kabartmaların eşlik ettiği bu oldukça meşhur metinde, III. Ramses'in "Deniz Kavimleri"ne karşı kazandığı zaferin sekizinci yılı kutlanmaktadır.[2] Ramses'in iddiasına göre, düşman Mısır'a saldırmadan önce Hatti, Alaşiya ve Amurru'yu zaten yerle bir etmiş olduğundan, yazıtın en azından bu yerlerden bazıları için üst zaman sınırı teşkil ettiği makul bir tahmindir.

III. Ramses döneminin tarihleri, genç firavunun ismini seçtiği meşhur selefi II. Ramses için tercih edilecek tahta çıkma tarihine bağlıdır ve bu çalışmada Mısır tarihçilerinin çoğu tarafından kabul edilmekte olan "kısa" kronoloji takip edilecektir.

Bu kronoloji uyarınca Büyük Ramses, 19. Hanedan döneminin büyük bir bölümünü kapsayan MÖ 1279-1212 yılları arasında tek başına hüküm sürmüştür.[3] Ulu firavun yaklaşık doksan yaşında öldüğünde, yerine hayattaki oğullarının en büyüğü ve on üçüncüsü olan Merneptah tahta geçti. Tahta geçişi sırasında "altmış yaşlarında göbekli bir adam"[4] diye tasvir edilen Merneptah, on-on bir yıl kadar daha tahtta kaldı ve ardından oğullarından (kendisinin da halef gösterdiği) II. Seti (veya Amenmesse) onun yerini aldı. Her halükârda, Merneptah'ın ölümünden kısa süre sonra Seti'nin tahta çıktığı bilinmektedir.

Onyıllardan beri ilk defa, Mısır yaşlı olmayan bir kişi tarafından yönetilmeye başlamıştı, fakat orta yaşlı II. Seti'nin saltanatı beklenmedik bir şekilde kısa sürdü. Sadece altı yıl hükümdarlıktan sonra Seti'nin vefat etmesi, halefiyet konusunda karmaşaya neden oldu.[5] İlk eşi Tausret olmasına rağmen, Seti'nin ölümünde çiftin hayatta kalan çocuğu yoktu. Bu durumda Seti'nin yasal halefi, o tarihte bir çocuk veya ergen olan Siptah idi. Siptah şüphesiz Seti'nin oğluydu, fakat annesi Tausret değil, babasının ikincil konumdaki eşlerinden Tio idi ve genç firavun yükselişini güçlü akıl hocalarının çabalarına borçlu olmalıydı. Siptah'tan daha uzun yaşayan ve firavun sıfatıyla en az iki yıl kadar hüküm süren Tausret ise iki bin

yıllık Mısır tarihinde tahta çıkabilmiş dördüncü kadın olacaktı. Siptah ile Tausret'in toplam en az sekiz yıl süren hükümdarlıklarında tahtın arkasındaki güç, "Bütün Ülkenin Büyük Veziri" sıfatını alacak kadar yükselmiş Bay adında bir Suriyeliydi. Tausret'in ölümüyle birlikte (bu kişilerin hangi şartlarda öldüğü belirsizdir), Setnakhte adlı nesebi meçhul biri "Suriyeli" veziri gölge kral konumundan indirerek muktedir firavun olmayı başarmıştır. Bu suretle 19. Hanedan sona erdi ve 20. Hanedan başladı. Setnakhte sadece iki yıl hüküm sürmüş olmasına karşın, yeni kurucunun veliahtı da onun gibi yetenekliydi ve bu Mısır açısından büyük bir talihti: Bu genç veliaht, Felaket ile yüzleşecek ve bu imtihandan sağ çıkarak yaşananları anlatacak olan firavun III. Ramses'ti.

III. Ramses'in, babasının ve dahi 19. Hanedan'dan seleflerinin tahta çıkış tarihleri mutlak suretle belirlenememişse de, aşağıdaki tarihler yaklaşık olarak doğrudur:[6]

19. Hanedan	
II. Ramses	MÖ 1279-1212
Merneptah	MÖ 1212-1203
Amenmesse	MÖ 1203-1202
II. Seti	MÖ 1202-1196
Siptah	MÖ 1196-1190
Tausret	MÖ 1190-1188
20. Hanedan	
Setnakhte	MÖ 1188-1186
III. Ramses	MÖ 1186-1155

Bu hesaplama temelinde, Felaket'in büyük kısmı için üst zaman sınırı –III. Ramses'in tahttaki kritik sekizinci yılını teşkil eden – MÖ 1179 olacaktır. Bu durum, Emar'ın (Karkamış'tan Fırat'ın aşağısına doğru) Babil kralı Melik-şipak'ın hükümdarlığının ikinci yılında düştüğünü belirten bir tabletle de uyum içerisindedir.[7] J.A. Brinkman'ın Mezopotamya kronolojisi uyarınca Emar 1180'lerde yağmalanmıştır.[8] Ras Şamra'da bulunmuş bir tablet ise, Ugarit'in son hükümdarı Hammurapi'nin, Merneptah firavun iken tahta

çıktığını ve saltanatının Siptah ile Kraliçe Tausret dönemine kadar sürdüğünü ortaya çıkarmıştır.[9] Olayların bu eşzamanlı tarihlendirilmesi, MÖ 1196'da Ugarit'in halen ayakta olduğunu kanıtlamakta ve 1190'dan önce de yakılmadığını önermektedir.[10]

Miken çanak çömlekleriyle desteklenen göreli kronoloji, Mısır'dan elde edilmiş kronolojik çerçeveyle uyumludur. GH IIIB'den IIIC çömleklerine geçişin Kraliçe Tausret'in saltanatından önce gerçekleşmediği artık muhtemel görünmektedir. Kısa Mısır kronolojisinde bunun anlamı IIIB çanak çömleğinin MÖ 1190 civarlarında halen üretilmekte olduğudur.[11] Bu tarih sadece bir alt zaman sınırı olduğundan ve son IIIB mallarıyla Argolis'te çömlek üretimin yeniden başlaması arasında sadece birkaç yıl geçtiğinden, en erken IIIC çömlekleri MÖ 1185 öncesine muhtemelen ait olamaz. Tiryns ve Mykenai'nin yıkılışı, III. Ramses'in tahta geçmesinden hemen önce gerçekleşmiş olmalıdır. Öte yandan, Ege'deki bazı yerleşimlerin IIIB döneminin sonundan birkaç onyıl evvel yıkıldığı anlaşılmaktadır ki, bu dönemde Büyük Ramses halen tahttaydı.

O halde tüm bu olgulara göre Felaket'in 13. yüzyılın son çeyreğinde münferit yıkımlarla başladığı, MÖ 1190 civarında ivme kazandığı ve yaklaşık MÖ 1180'de ise şiddetinin doruğa ulaştığı görülmektedir. Dehşet verici olaylar 12. yüzyıl boyunca gerçekleşmeye devam etmiş olmakla birlikte, MÖ 1175 civarında, en kötüsü geride kalmıştı. Şimdi Felaket'in sebep olduğu fiziki yıkıma daha yakından bakalım.

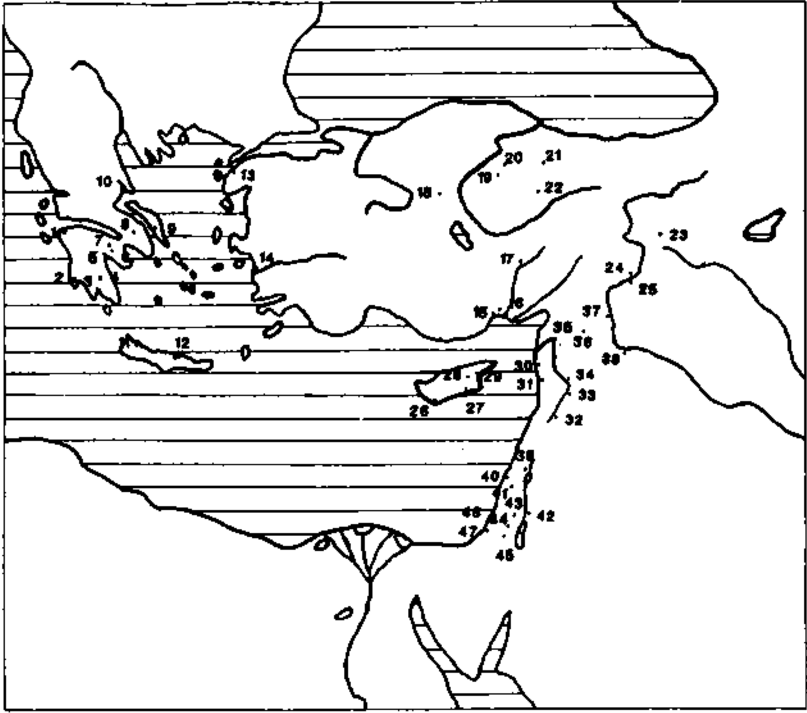
Felaket'e Genel Bakış

Anadolu

Geç Tunç Çağı'nda önemli olduğu bilinen her Anadolu yerleşiminde, Felaket, bir tahrip tabakası bırakmıştır.[1] Resim 1, Kurt Bittel tarafından "Yangın Felaketi" olarak tanımlanan olaydan doğrudan zarar görmüş Küçük Asya'daki yerleşim yerlerinin yaklaşık MÖ 1200'deki geniş dağılımını göstermektedir. Bunlardan Kızılırmak kavsinde bulunan dördü, Hatti Yüce Krallığı'nın* merkezini oluşturmaktaydı ve belki de Anadolu'nun bu bölgesi diğerlerine oranla daha büyük bir yıkım yaşamıştı. Felaket'i takip eden yüzyıllarda, Kızılırmak kavsi içindeki yerleşimler görünüşe göre yabancılar tarafından iskân edilmiştir ve MÖ 1200'den sonra uzun bir süre boyunca bu bölgede artık şehirlerin bulunmadığını söylemek mümkündür.

MÖ 12. yüzyılın başlangıcında Hattuşa yağmalanmış ve yakılmıştır (tahrip tabakasında hiçbir Miken çömleği bulunmadığı için Ege yerleşimleriyle bağlantı kurmak sorunludur). Hafirler kül, kömürleşmiş ahşap ve yangının şiddetli ısısından dolayı cüruflaşmış kerpiç tuğlalar bulmuştur. Yirmi kilometre kuzeydoğudaki Ala-

* Yüce Krallık (Great Kingdom): Tunç Çağı ortasındaki Hint-Avrupa göçleri sonucu ortaya çıkan, bir dizi daha küçük devleti haraçgüzârlık ilişkisi ile egemenlik altında tutan siyasi yapı. İmparatorluk sisteminin prototipi denilebilir. (e.n.)

RESİM 1. Felaket'te yıkılmış büyük yerleşim yerlerini gösteren Doğu Akdeniz haritası.

YUNANİSTAN
1. Teikhos Dymaion
2. Pylos
3. Nikhoria
4. Menelaion
5. Tiryns
6. Midea
7. Mykenai
8. Thebai
9. Lefkandi
10. Iolkos

GİRİT
12. *Knossos*

ANADOLU
13. Troya
14. *Miletos*
15. Mersin
16. Tarsus
17. Fraktin
18. Karaoğlan
19. Hattuşa
20. Alacahöyük
21. Maşat
22. Alişar Höyük
23. Norşuntepe
24. Tille Höyük
25. Lidar Höyük

KIBRIS
26. Palaeokastro
27. Kition
28. Sinda
29. Enkomi

SURİYE
30. Ugarit
31. Tell Subs
32. Kadeş
33. Katna
34. Hamah
35. Alalakh
36. Halep
37. *Karkamış*
38. Emar

GÜNEYDOĞU AKDENİZ
39. Hasor
40. Akka
41. Megiddo
42. Deyr Alla
43. Bethel
44. Beth Şemeş
45. Lakhiş
46. Aşdod
47. Aşkelon

* italik ile yazılı yerlerin felaket esnasında yıkılmış olmaları mümkündür ama kesin değildir.

cahöyük de benzer bir kaderi paylaşmıştır: Kül ve bir tahrip tabakası, kazılmış bütün alanı kaplamaktadır. Hattuşa'nın güneydoğusunda, sağlam surlarla korunan Hitit şehri Alişar'ın da yakıldığı anlaşılmaktadır.[2] Hattuşa'nın yüz kilometre doğusunda Kaşkalara karşı sınır vazifesi gören Maşat Höyük de 12. yüzyıl başlarında yakılmıştır. Burada bulunmuş bazı GH IIIB çanak çömleği yaklaşık bir eşzamanlılık sunmaktadır.[3]

Sakarya Nehri ve Kızılırmak arasındaki üç yerleşim yerinde kazı yapılmıştır, ama bunlardan sadece bir tanesinin Felaket'te yıkılmış olduğu düşünülmektedir. Gordion ve Polatlı'da yıkıma dair kanıt yoktur, ancak Karaoğlan yerleşimi alevlerle gelen şiddetli bir sonla karşılaşmıştır. Kurbanlara ait iskelet kalıntıları da yerleşimde bulunmuştur.[4]

Anadolu'nun batı kıyısındaki çok daha önemli bir Geç Tunç Çağı merkezi ise MÖ 13. yüzyılda büyük surlarla tahkim edilmiş (ve muhtemelen Hitit metinlerinde Milavata veya Milavanda diye geçen) Miletos şehriydi. Görünüşe bakılırsa Miletos da GH IIIC döneminde yıkılmıştır. Burası bir süre ıssız kalmış olmasına rağmen, Protogeometrik dönemin başında yeniden iskân ve imar edilmiştir.[5]

Hisarlık sit alanındaki halef-selef iki yerleşim –Troya VIh ve Troya VIIa– Tunç Çağı sonunda yıkılmış ve anlaşılan her ikisi de yakılmıştır. Bu iki tabakanın yıkım tarihleri oldukça tartışmalıdır, ancak günümüzde Troya VI'nın –büyük ihtimalle kraliyet ailesi, saray mensupları ve savaşçıların yaşadığı etkileyici tahkimatlara sahip bir kale– MÖ 13. yüzyılın ikinci yarısında düşmüş olması kuvvetle muhtemel görülmektedir. Bu yıkımın neticesinde daha mütevazı, ancak Troya VIh yöneticileriyle aynı maddi kültürü paylaşan bir topluluk kaleye yerleşmiş, surları onarmış ve küçük evler inşa etmişlerdir. Söz konusu şehir, yani Troya VIIa, muhtemelen yaklaşık MÖ 1190 ile 1180 arasında[6] yakılmıştır, ama hayatta kalanlar surları yeniden onarmış ve yerleşim yerinde (VIIb) MÖ 12. yüzyıl boyunca oturmuşlardır.

Güneydoğu Anadolu'da ise iki önemli yerleşim yeri, Mersin ve Tarsus, Felaket döneminde yakılmış ve buralarda da daha sonra toparlanma yaşanmıştır. 12. yüzyılda oldukça büyük bir şehir olan Tarsus'taki birkaç parça GH IIIC çanak çömleği, Ege'yle düzensiz

temaslara işaret etmektedir. Seyhun Nehri'nin kaynağında, Fraktin'deki kaya kabartmalarının 3 km ilerisinde bulunan bir Hitit kasabasının bilinmeyen saldırganlar tarafından muhtemelen MÖ 1190'dan sonra "oldukça büyük bir yangın felaketiyle" yok edildiği belirtilmiştir. (Tarihlendirme yıkım enkazı içinde bulunmuş bir tek GH IIIC1 özellikli üzengi kulplu kap üzerinden yapılmıştır.)[7] Doğu Anadolu'da, Yukarı Fırat civarındaki diğer merkezler de Felaket sırasında yakılmıştır. Karkamış'ın 150 km yukarısında yer alan Lidar Höyük ile ona yakın Tille Höyük'te ve aynı şekilde Norşuntepe'de (Elazığ yakınındaki Murat Nehri üzerinde) yapılan kazılar, buralardaki Geç Tunç Çağı yapılarının da bütün yerleşime yayılan büyük yangınlar sonucu tahrip olduğunu göstermektedir.[8]

Kıbrıs

Adada yapılan arkeolojik çalışmalar Suriye ve Anadolu'dakilere oranla daha hızlı geliştiğinden, Tunç Çağı Kıbrıs'ı giderek daha ilgi çekici bir hal almıştır. Kıbrıs'ta yaşanan Felaket, GK II ile GK III arasında ayrım yapılmasına olanak verir (adadaki GK III ile Yunanistan'daki GH IIIC çağdaştır). Son kazı sonuçları GK II'nin genel bir refah dönemi olduğunu göstermektedir. Önceleri Kıbrıs'ta Felaket sonrası buluşu olarak düşünülen kesme taş duvar işçiliğinin, 13. yüzyılın büyük kısmında sivil mimari için uygulandığı artık anlaşılmaktadır.[9]

GK II sonunda yağmalanmış ve yakılmış büyük Kıbrıs şehirleri içerisinde Enkomi, Kition ve Sinda yer almaktaydı.[10] Aslında bu üç şehir de, tıpkı Troya gibi yarım yüzyıldan kısa bir süre içinde ikişer kez yıkılmıştır. Bu konudaki eski görüş, birincisi yaklaşık MÖ 1230, ikincisi de MÖ 1190 civarında olmak üzere iki yıkım dalgasının bulunduğu yönündeydi. (Bu tarihlendirme temelde MÖ 1230'un GH IIIC dönemi için yaklaşık başlangıç tarihi olarak kabulünden kaynaklanmaktaydı.) Paul Åström bütün bunları gözden geçirerek iki yıkım dalgasının tarihlerini yukarı çekip birbirlerine yaklaştırmış ve ilk büyük yangın felaketini yaklaşık MÖ 1190'a, ikincisini ise III. Ramses'in sekizinci saltanat yılına

(MÖ 1179) yerleştirmiştir. Vassos Karageorghis'in de kabul ettiği daha radikal bir çözüm ise James Muhly tarafından savunulmuştur. Buna göre, Kıbrıs'ta GK IIC sonunda yaşanmış sadece bir tane yıkım dalgası vardı.[11] Her halükârda, Sinda'nın iç kısmı ile Enkomi ve Kition'un güney sahillerindeki her üç yerleşim de 12. yüzyılda yeniden inşa edilerek dikkate değer bir topluluğa yurt olmaya devam etmiştir.

Birçok küçük yerleşim birimi ise Felaket döneminde yıkılmamış ama terk edilmiştir. Bir GK IIC şehri olan Ayios Dhimitrios'ta (Vasilikos Nehri üzerinde, Kalavasos'tan nehir aşağı birkaç kilometre uzakta ve güney sahilinin üç kilometre kadar yukarısında) bazı yangın belirtileri vardır ancak "mevcut kanıtlar büyük bir yangın felaketi yaşandığını veya yıkıcı faaliyetlerin gerçekleştiğini düşünmemize izin vermemektedir."[12] Burada bolca Kıbrıs çanak çömleğinden başka GH IIIB ürünleri de ele geçmiştir ama ithal IIIC keramikleri yoktur. Felaket döneminde terk edilmiş diğer bir yerleşim, Güneydoğu Kıbrıs'ta Karageorghis tarafından keşfedilmiş olan Kokkinokremos'tur. Oldukça kısa ömürlü bu yerleşimin, yaklaşık MÖ 1230'dan önce kurulmuş olamayacağı düşünülmektedir. Karageorghis'in de farkına vardığı üzere Kokkinokremos,

> açıkça yaklaşan bir tehlikenin sonucu olarak bir anda boşaltılmıştı. Tunç ustası bakır külçe parçalarıyla bazı alet edevatını avludaki bir çukurun içerisine gömmüş, gümüşçü iki gümüş külçe yanında bazı hurda metalleri bir tezgâhta iki taşın altında gizlemiş, kuyumcu ise sahip olduğu bütün mücevherleri ve altın takıları itinayla bir çukura saklamıştı. Benzer durumlarda olduğu gibi, hepsi de geri gelip sakladıkları hazinelere tekrar kavuşacaklarını düşünüyorlardı; ama asla evlerine dönemediler.[13]

Bu üç maden ustasının sakladıkları kıymetli eşyaları tekrar çıkartamamaları, öldürüldüklerini yahut köleleştirildiklerini düşündürmektedir.

Karageorghis, Kıbrıs'ın batı sahilindeki Palaeokastro'da Felaket dönemine ait daha fazla kanıtı gün ışığına çıkartmıştır. Kazılar "kalın bir kül tabakası ile şiddetli bir yıkıma ait enkaz" ortaya

sermiştir.[14] Şehir yıkımdan sonra yeniden inşa edilmiştir, zira GH IIIC: 1b çanak çömlekleri yeniden iskân tabakasında görülür. Anlaşıldığı kadarıyla, yeniden iskân şehrin yıkımından sonra bir kuşak boyunca sürmüştür.[15]

Suriye

Felaket'in Doğu Akdeniz bölgesinde ne denli yıkıcı olduğu, hem arkeolojik bulgulardan hem de Medinet Habu yazıtından anlaşılmaktadır. Doğu Akdeniz yerleşimleri Mısır ile görece yakın temas içerisinde olduğundan, birkaç tahrip tabakası bir Mısır kraliyet kartuşu sayesinde tarihlendirilebilmiş buluntular içermektedir. Aynı yerleşimler belli bir miktar Ege keramiği (özellikle GH IIIB) üretmiş olduğu için, Ege'nin keramik kronolojisiyle Mısır hanedan kronolojisi arasında ilişkilendirme yapmak mümkündür.

Orta Tunç Çağı'ndan beri Batı Suriye bölgesinde önemli bir merkez olan büyük Ugarit şehri, Geç Tunç Çağı sonlarında yangın sonucu kül olmuş ve yeniden inşa edilmemiştir.[16] Tahrip tabakası GH IIIB çanak çömlekleri içermekle birlikte IIIC ürünlerinden yoksundur; ayrıca Merneptah'ın sembolünün işlendiği bir kılıç da ele geçmiştir. Kılıcın "mükemmel durumu," bir süre için, Ugarit'in Merneptah'ın saltanatı sırasında yıkıldığına dair önemli bir kanıt olarak değerlendirilmiştir. On Üçüncü Bölüm'de görüleceği üzere kılıcın yeni gibi görünmesinin asıl sebebi, kullanılmaya elverişli olmamasıdır. Her halükârda, 1986 yılında keşfedilen bir tablet, Ugarit'in yakılışını Merneptah'ın ölümü sonrasına, hatta Bay'ın aşağı kronoloji hesabıyla MÖ 1196'da başvezir olmasından sonraki döneme yerleştirir.[17] Ugarit'in son hükümdarı Hammurabi'nin saltanatı Hitit kralı II. Şuppiluliuma'nın dönemiyle kesin olarak örtüşmesine karşın, daha kesin bir Hitit eşzamanlılığı sağlamamaktadır. H. Otten, Kıbrıs şehirleri ve Ugarit'e yapılan yıkıcı saldırılara kapının Hattuşa'nın düşüşüyle açıldığını düşünürken, G.A. Lehmann Ugarit'in Hattuşa'dan daha önce yıkıldığı sonucuna varmıştır.[18] Ramses'in sekizinci saltanat yılı, Ugarit'in düşüşü için kesin en alt zaman sınırı olarak herkes tarafından kabul edilmektedir. Bura-

da takip edilen kronolojiye göre ise Ugarit'teki büyük yangın MÖ 1196'dan sonra, ama 1179'dan önce yaşanmış olacaktır.

Ugarit yıkıldığı sırada birkaç yüz tablet pişirilmekte olduğundan, burada yıkım arifesinde yazılmış belgeler mevcuttur. "Fırından gelen" tabletlerden birinde (*Ydn* adındaki birinin "efendisine ve hükümdarına" yazdığı mektup) *Prm*'den (*ḫapiru*) bahsedilir ve kraldan "150 gemi" donatması talep edilir.[19] Fırın tabletlerinden daha eski tarihli Rap'anu Arşivi'ndeki bir tablet, Ugarit kralının Alaşiya kralına mektubu olup son Ugarit ve Alaşiya krallarının yüzleştiği bir tür tehditten bahseder: "İşte, düşmanların gemileri (buraya) geldiler; şehirlerim (?) yakıldı; ülkemde fena şeyler yaptılar. Babam bütün askerlerim ve savaş arabalarımın (?) Hitit ülkesinde, bütün gemilerimin de Likya'da olduğunu bilmiyor mu? Bu suretle ülke kendi kaderine terk edilmiş vaziyettedir. Babam şunu bilsin: Gelen yedi düşman gemisi bize büyük zararlar vermiştir."[20] Ugarit kralı, Alaşiya kralından diğer düşman gemilerinin etrafta olduğunu öğrenirse kendisini uyarmasını talep ederek mektubunu sonlandırır. Bu, Rap'anu Arşivi'nde Ugarit ile Alaşiya arasındaki üç yazışmadan biridir. Bütün mektuplar aniden beliren ve şehirleri kasıp kavurarak yerle bir ettikten sonra da yelken açarak uzaklaşan bir düşmandan bahsederler.[21]

Ugarit'ten çok uzak olmayan kıyı yerleşimi Ras ibn Hani de başkentle aynı zamanda yıkılmıştır ancak yıkımın akabinde yeniden kullanıldığına dair kanıt mevcuttur.[22] Aynı şekilde, bir diğer kıyı yerleşimi olan Tell Subs bu döneme dair bir tahribat tabakasına sahiptir.[23] Batı Suriye'nin iç kısımlarındaki büyük şehirler de yakılmıştır. Asi Nehri üzerindeki Alalakh (Tell Atçana), Hamah, Katna ve Kadeş (Asi Nehri yukarısında Tell Nebi Mend) MÖ 1200 civarında yağmalanmıştır.[24] Leonard Wooley, Tell Atçana'da yaptığı kazılarda eski Alalakh'ı sona erdiren oldukça büyük bir tahrip tabakasını ortaya çıkarmıştır.[25] "En üst tabakadaki evlerin yanmış kalıntıları, bu şehrin de kendisinden daha güçlü komşularıyla aynı kaderi paylaştığını göstermektedir."[26]

Felaket'in Doğu Suriye şehirlerini daha az etkilemiş olduğunu düşünebiliriz. Asi ile Fırat arasındaki Halep açıkça yağmalanmış;[27]

fakat Fırat üzerinde yer alan Karkamış yağmadan kurtulmuştur. III. Ramses'in düşmanlarınca yıkılan yerler listesinde bulunmakla birlikte, Karkamış'ın kurtulduğuna inanmamız için neden vardır. 20. yüzyıl başındaki arkeolojik çalışmalar bu döneme ait olabilecek bir tahrip tabakası tespit edememişlerdir. Ugarit tabletleri, Karkamış kralı ile Hitit yüce kralı (imparator) Şuppiluliuma'nın vasalı Talmi-Teşub'un, Ugarit kralı Hammurabi'nin çağdaşı olduğunu göstermektedir. Bulunan son tabletlerin de gösterdiği üzere, Hattuşa'nın yıkımından sonra Karkamış kralları "Hatti Yüce Kralı" unvanını kullanmışlardır.[28]

Karkamış'ın kaderi ne olursa olsun, son kazılar bize Karkamış'tan hareketle Fırat'ın aşağısına doğru yer alan Emar'ın Felaket sırasında yangın sonucu tahrip edildiğini göstermektedir.[29] Annie Caubet'in belirttiği gibi, Emar "şehir yıkıcılara ve kronolojiye dair bize kanıt" sunan nadir bir yerleşimdir.[30] Burada bulunan iki tabletin de bildirdiği üzere, "düşman kavimler" şehre saldırmıştır ve bu saldırı Babil kralı Melik-şipak'ın ikinci saltanat yılı olan yaklaşık MÖ 1185'te gerçekleşmiştir. Bu iki tabletin tarihlendirme formülünün gösterdiği gibi, Emar'da yılın sonu şu şekilde tanımlanmıştır: "Yıl veya *tarvu* acılara neden olmuştu." Bu metinde bahsedilen *tarvu*, D. Arnaud tarafından "güruh" ya da Emar kâtiplerinin uygun bir isim veya geleneksel sıfat bulamadıkları halk kitleleri olarak çevrilmiştir.

Güneydoğu Akdeniz

Felaket, Filistin'de ve Demir Çağı'nda İsrail olarak adlandırılacak bölgede üç ayrı yerde yaşanmıştır. Deyr Alla'daki (eski Sukkot) bir yerleşimin MÖ 1190 civarında yıkıldığı, tahrip tabakasında bulunmuş bol miktarda GH IIIB çanak çömleğiyle Kraliçe Tausret'in kartuşunu taşıyan bir vazodan anlaşılmaktadır.[31] Lakhiş de bu yerleşimlerle aynı zamanda yahut onlardan birkaç yıl sonra yıkılmış olmalıdır. Lakhiş'te tahrip tabakasının altındaki Tabaka VI'da GH IIIB çanak çömlekleri bulunmuştur, ancak bu tabakasının III. Ramses'in saltanatının sonuna dek sürdüğüne dair bazı kanıtlar mevcuttur. Eğer öyleyse GH IIIB keramikleri 1180'lerin

sonunda halen üretiliyordu, zira birkaç sene sonra yerlerini GH IIIC keramikleri almıştır. Buna karşın Trude Dothan, Lakhiş'in yıkımından sonra harabeler üzerinde sınırlı bir yerleşimin, "muhtemelen bir Mısır garnizonunun" kurulduğunu ileri sürmüştür.[32] Bu önermeye göre, askerler yahut işgalciler III. Ramses döneminde buraya yerleşmişlerdir, oysa şehrin yıkımı (ve son GH IIIB çanak çömleklerinin ithali) Ramses'in tahta çıkışından öncedir.

Filistin'de, Mısır'dan Suriye'ye (hatta özellikle Gazze'den Yafa'ya) giden yol (Via Maris) üzerindeki bütün önemli merkezler Felaket sırasında yıkılmıştır. En uzun süre Megiddo (Mütesellim) dayanmış gibi görünür: Tabaka VII'de yerleşim 13. yüzyıldan MÖ 1150 civarına dek kesintisiz devam etmiştir.[33] İlk kurbanlar arasında Aşdod, Aşkelon ve Akka yerleşimleri yer almaktadır. Aşdod'la Mısır arasında zamandaşlık kurulamamaktadır ama keramikler 12. yüzyıl başına işaret ederler. Yıkım öncesine ait Tabaka XIV'te GH IIIB çömleği bulunmuş; yıkım sonrasına tarihlenen Tabaka XIII'te ise bazı GH IIIC: 1b çanak çömleklerine rastlanmıştır. Her halükârda Moşe Dothan Aşdod'da "Alan A-B'deki bu tabakanın büyük bir yangınla son bulduğunu gösteren küllerle dolu bir tahrip tabakası (yaklaşık 85 cm)" keşfetmiştir.[34] Akka'da gerçekleşen yıkım bazı kesin verilerle tarihlendirilebilmektedir: Tahrip tabakasının "en dibindeki külleşmiş çöp katmanında" Kraliçe Tausret'in ismini taşıyan bir skarabe bulunmuştur. Bu kanıt, Akka'daki yıkımı 1190'dan daha öncesine yerleştirmez.[35] Kazılar, sil baştan kurulan şehrin yeni sakinlerinin Miken IIIC tarzıyla yakından ilişkili monokrom çanak çömlekler kullandıklarını göstermektedir.[36]

12. yüzyıl başında Mısır hâkimiyeti altında bulunan Via Maris üzerindeki bütün büyük şehirlere ilaveten, küçük yerleşimler de Felaket sırasında yerle bir edilmiştir. Bunlar şüphesiz büyük şehirlere tâbi yerleşimlerdi ve bu nedenle Mısır tarafından dolaylı biçimde korunmaları gerekirdi. Felaket esnasında yıkılan ufak yerleşimler arasında Tell Cemma, Tell Sippor ve Tell Cerişa yer almaktaydı.[37]

İç kısımlarda, Lakhiş'in ve Deyr Alla'nın yıkımlarından zaten bahsetmiştik. Aynı dönemde yıkılmış diğer iç yerleşimleri kuzey-

den güneye sıralarsak, bunlar Tellü'l-Keda (Hasor), Beytin (Bethel), Beth Şemeş, Tellü'l-Hesi (Eglon?), Tell Beyt Mirsim (Debir veya Eglon) ve Kirbet Rabud'dur (muhtemelen Debir).[38] Tıpkı diğer şehirler gibi bunlar da yakılmıştır. Yıkım öylesine topyekûn veya yaygındı ki arkeologlar neredeyse bütün şehrin yok edildiği sonucuna varmışlardır. Çoğu şehir yıkım sonrasında yeni yerleşimciler tarafından ele geçirilmiştir zira Hasor, Sukkot ve Debir'de Felaket sonrası dönemde barakalar, küçük evler, ardiye depoları ve kaba fırınlar yapıldığı tespit edilmiştir.[39] Öte yandan sahil şehirleri büyük ölçüde yeniden inşa edilmiştir. Tell Aşdod ve Tell Mor yerleşimlerinde Felaket sonrası hatırı sayılır bir işgale dair kanıtlar mevcuttur.[40]

Nihayetinde birkaç şehir kurtulabilmiştir. Beth Şan, Taanakh, Kudüs, Şeçem, Gezer ve Gibeon'da 13. yüzyılda ve 12. yüzyılın tamamı yahut büyük bir kısmı süresince kesintisiz yerleşimin sürdüğüne dair kanıt mevcuttur. Öte yandan diğer yerleşimler 13. yüzyıl sonu ve 12. yüzyıl başında yıkım izi göstermemektedir, çünkü o tarihte iskân görmemişlerdi. Bununla çelişkili bir biçimde Eriha ve Ay şehirlerinin yıkımına dair anlatı bize ulaşmıştır. *Eski Ahit*'in *Yeşu* kitabı (6-8), Eriha ve Ay sakinlerinin toptan katledilmesini ve iki şehrin yakılmasını kutlamaktadır. Söz konusu şehirler bu nedenle Felaket döneminde boştu.[41]

Mezopotamya

Felaket'in Mezopotamya'ya geldiği en yakın nokta, Doğu Anadolu'da Norşuntepe'nin, Suriye'de ise Emar ile –muhtemelen– Karkamış'ın yıkılmasıdır. Emar isimsiz "güruhlar" tarafından yok edilmiştir ve belki Norşuntepe için de aynısı söylenebilir. Fırat ve Cezire, Doğu Akdeniz'de yaşanan yıkımdan Mezopotamya'yı koruyan bir tür doğal bariyer işlevi görmüştür, ama aynı zamanda Asur Krallığı'nın da bir engel teşkil ettiğini düşünebiliriz. Ezcümle Mezopotamya tarihi, 13. yüzyıl sonu ve 12. yüzyıl başlarında daha eski dönemlerin tarihi örneklerini takip eder.[42] Savaşlar olağandı ama eski ve bildik düşmanlar arasında yapılmaktaydı. Babil ve

Asur sarayları üstünlük için rekabet ededurmaktaydılar ve Elam Krallığı da zaman zaman asli bir rol oynamaktaydı.

Asur krallarının Felaket öncesinde, esnasında ve sonrasında neler başardığını görmek aydınlatıcı olabilir. MÖ 1244 ile 1208 yılları arasında hüküm sürmüş olan I. Tukulti-Ninurta, belki de en büyük Orta Asur kralıdır. Doğuda Zagros Dağları'nda yaşayan barbarlara diz çöktürdükten sonra Doğu Anadolu dağlarına sefer yaparak Van ve Urmiye gölleri bölgesine kadar ilerledi. En büyük zaferi ise 1235 yılında Kassî* krallarını yenerek Babil'i ele geçirmesiyle gerçekleşti ve halefleri Babil'de muhtemelen yedi yıl kadar hüküm sürdüler. Tukulti-Ninurta oğlu tarafından öldürüldüğünde Asur iktidarı hiziplere bölünmesine ve Asur tahakkümü hızla gerilemesine rağmen, Asur şehri ve Asur ülkesinin iç kısımları Felaket dönemini tahrip edilmeden atlatabildi. I. Assur-dān, MÖ 1160 yılında Babil'i yenerek birkaç sınır şehrini ele geçirmeye muvaffak oldu. Halefleri ise, 12. yüzyılın ikinci yarısında Asur ülkesinin iç kısımlarında hâkimiyet tesis ederken güçlükle karşılaşmadılar, ancak kuzey ve batıyı tehdit eden Akhlamu ve Aramu şavaşçılarına (isimleri muhtemelen Aramice konuşan aşiretlere işaret eder) karşı savaşmak zorunda kaldılar. Beş aşiret reisinin sevk ve idaresinde Toroslar'ı geçip Yukarı Dicle civarındaki toprakları yağmalayarak ilerleyen ve toplam yirmi bin savaşçıdan oluşan Muşki kuvvetinin işgali daha önemli bir sorundu; fakat Muşki ordusu Güneydoğu Anadolu dağlarında gerçekleşen büyük bir çarpışmada, MÖ 1115 ile 1077 yılları arasında hüküm sürmüş olan I. Tiglath-Pileser tarafından mağlup edilmiştir.

Güney Mezopotamya bölgesinde Kassî sülalesi, Tukulti-Ninurta'nın neden olduğu bir kesinti sonrasında Babil'de iktidarını yeniden tesis ederek kırk yıl kadar hüküm sürdü. Görünen o ki Güneydoğu Akdeniz'de birçok şehrin yıkılması, Melik-şipak'ın Babil'de hüküm sürdüğü MÖ 1188 ile 1174 arasında gerçekleşmiştir, ancak ne Melik-şipak ne de oğlu ciddi bir sorun yaşamıştır. Yüzleştikleri asıl imtihan, MÖ 1157 yılında Elamlıların Babil'e saldırması ve

* Bu Ari-İrani hanedanının ismi yanlış biçimde "Kassit" olarak Türkçeleştirilegelmiştir; doğrusu Kassî olmalıdır (e.n.)

şehrin bazı kesimlerinin yakılması olmuştur. Her ne kadar bu olay Felaket'i hatırlatır gibi görünse de, Babil'in 1157 yılında yağmalanması nispeten sınırlıdır ve Mezopotamya tarihinden bekleyebileceğimiz olağan vakalara uymaktadır: Assur-dān tarafından yenilerek aşağılanmasından üç yıl sonra zayıf bir Kassî kralı, Elam kralı Şutruk-Nahhunte ve büyük ordusu tarafından mağlup edildi. Elam kralı, birliklerinin şehrin bir kısmını yağmalamasına ibreti âlem olsun diye göz yumdu ve Marduk heykeli de Elam'a taşındı. Şutruk-Nahhunte Kassî hanedanına son vermesine rağmen Babil'i kalıcı hâkimiyeti altına almak yönünde bir çaba göstermediği gibi şehri de yok etmemiştir. Şehri terk etmesinin hemen ardından ise, İsin'den gelen bir savaşçı reisin kuracağı yeni bir Babil hanedanı ortaya çıkar. Babil sadece bağımsızlığını tekrar elde etmekle kalmaz, Diyala Nehri'nin kuzeyindeki birtakım kasabaları ele geçirmeyi de başarır.

Mısır

Tıpkı Mezopotamya gibi Mısır merkezleri de Felaket esnasında yıkılmaktan kurtulmuş; ancak imha korkusundan sıyrılamamışlardı. Zira firavunlar, daha önce Anadolu ve Güneydoğu Akdeniz bölgesinde yaptıkları büyük tahribatı Mısır'da da gerçekleştirmekle tehdit eden işgalcilerle MÖ 1208 ile 1176 yılları arasında defalarca savaşmak zorunda kaldılar. Mısır Krallığı Felaket dönemini atlatabildiği için, diğer birçok ülkedeki büyük şehirler ve sarayların yıkıldığı yıllarda neler yaşandığını bize anlatan yazıtlar bıraktı.

Mısır'ın Felaket dönemini atlatamadığı da başka açılardan doğrudur. Büyük Ramses'in uzun hükümdarlığında müreffeh ve emniyetli olan Mısır, Merneptah'ın tahta çıkışından sonra, Yakındoğu'daki egemen güç olduğu uzun tarihe son veren sıkıntılarla dolu bir döneme girmiştir. Merneptah ve III. Ramses Mısır'a yapılan saldırıları önlemiş ve başarılarını hükümdarlara özgü şekilde kutlamışlardır, ama onlar son büyük firavunlardı. III. Ramses'in halefleri Güneydoğu Akdeniz bölgesindeki Mısır gücünü korumakta oldukça zorlanmıştır. MÖ 1155-1149 arasında hüküm sürmüş IV. Ramses döneminde Beth Şan'da hâlâ Mısır garnizonları mevcuttu ve Güney Kenân'da stratejik mevzilere hâkimiyet devam ediyordu;

ancak kısa bir süre sonra istila nedeniyle bu bölgeleri terk etmek veya geri çekilmek durumunda kalmışlardır.[43] Kuzeydeki Mısır varlığının son kanıtı, MÖ 1141-1133 arasında hüküm sürmüş olan VI. Ramses'in Megiddo'daki tunç bir heykelin kaidesine kazılı ismidir.[44] 20. Hanedan'ın son firavunları Mısır'da birkaç mimari ve yazıtlı anıt bıraktılar; 21. Hanedan döneminde ise, Mısır'daki iktidar-ı şahane [merkezi otorite veya hükümdarın şahsi gücü-e.n.] en kötü durumuna düştü.

Merneptah ve III. Ramses'in zaferleri Mısır'daki Yeni Krallık'ın son başarıları olmuştur. Merneptah zaferlerini çeşitli yerlerde, ama özellikle Büyük Karnak Yazıtı'nda ve Teb'de Nil'in karşı yakasındaki Zafer İlahisi Steli'nde (kimilerince "İsrail Dikilitaşı" olarak bilinir) kutlamıştır.[45] Bizim açımızdan Merneptah ve III. Ramses'in yazıtları firavunlar iktidarının son göstergesi olduğu için değil, Felaket döneminde Mısır ve birçok diğer krallığın karşı karşıya kaldığı tehlikelerin karakterini aydınlattığından ötürü önem arz etmektedir. Merneptah'ın sorunları hükümdarlığının beşinci yılı olan MÖ 1208'de, Meryre adlı Libya kralının Batı Deltası'na saldırısı ile başlamıştır. Meryre, büyük kısmını Libyalıların oluşturduğu, ancak içlerinde "kuzey ülkelerinden" yardımcı kuvvetler de bulunan büyük bir orduya komuta etmekteydi. Merneptah'ın yazıtında bunlar *Ekveş*, Lukka, Şerden, Şekeleş ve Turşa olarak adlandırılmıştır.[46] Libyalı savaşçı kralın yanında eşini, çocuklarını ve hatta tahtını da getirmiş olması, açıkça Batı Deltası'nın hükümdarlığına soyunduğunu göstermektedir. İşgalcilere karşı Merneptah bütün birliklerini bir araya getirmiş ve yaz mevsiminin üçüncü ayının üçüncü gününde düşman birliklerini Periri'de yenilgiye uğratmıştır, ancak savaşın gerçekleştiği kesin mevki tartışmalıdır. Hiç şüphesiz oldukça uzun ve zor bir cenk olmuş, Merneptah'ın ordusu altı binden fazla Libyalı, 2.201 Ekveş, 722 Turşa ve 200 Şekeleş savaşçısını öldürmüştü; ancak ne kadar Lukka ve Şerden savaşçısının öldürüldüğü tespit edilememektedir.[47] Bozguna uğrayan Libya kralı utanç içerisinde kaçmıştır.

Zafer İlahisi Steli temelde Libyalılara ve müttefiklerine karşı kazanılan zaferi kutlamakla birlikte, Merneptah'ın Kenân bölgesi-

ne karşı gerçekleştirdiği bir seferden de bahsetmektedir.[48] İçlerinde Aşkelon, Gezer ve mevcut kanıtlara göre bir şehir olarak addetmemiz gereken Yanoam'ın da bulunduğu bazı yerleşimleri talan ettiğini ve barış tesis ettiğini ileri sürmektedir. Kenân İli, İsrailoğulları ve Hurru halkı şiddetle cezalandırılmıştır.[49] Yakın zamanlara kadar Merneptah'ın Güney Kenân bölgesine sefer yaptığı iddiası sadece bir propagandadan ibaret görülüyordu; fakat Frank Yurco, bir zamanlar II. Ramses'e atfedilen ve Aşkelon'un zaptının tasvir edildiği duvar kabartmalarının aslında Merneptah tarafından yaptırıldığını keşfetmiştir.[50] Günümüzde ise, Aşkelon ve Gezer şehirlerinin Merneptah'ın hükümdarlığının başlangıcında Mısır'dan bağımsızlıklarını ilan ettikleri ama sonra bu yaşlı ancak enerjik firavuna boyun eğdikleri düşünülmektedir.[51] İsrailoğullarının yarattıkları sorunlar muhtemelen yeni bir vakaydı. Burada Merneptah Mısır için bir kaygı konusu olan şehirlerle uğraşmıyor, ancak barbar aşiretlilerle mücadele ediyordu. Bunlarla savaştığı açık olan firavun ağır zaiyat verdi; fakat "dölleri kurudu" şeklinde ilanda bulundu. İsrailoğlu aşiretlerinin suçu haraç ödememek veya Merneptah'a başkaldırmak olmadığı için, firavunun Güney Kenân'daki bir veya birkaç şehrine yönelik saldırı gibi dolaylı bir sebepten ötürü Mısır cezalandırma seferi vuku bulmuş olmalıydı.

Merneptah'ın kısa ömürlü halefleri dönemindeki sınır dışı ihtilaflara dair kayıtlar mevcut değildir. Yalnız bu durum, Mısır'ın sınır bölgelerindeki barbarların sorun yaratmaya veya Mısır'ın çıkarlarını baltalamaya son verdikleri şeklinde yorumlanmamalıdır. MÖ 1190 civarlarında dehşetli hadiseler cereyan etmek üzereydi ve özellikle Kenân'daki Mısır haraçgüzârları yardım için yalvarıyorlardı. Ancak 19. Hanedan'ın son temsilcileri olan II. Seti, Siptah ve Tausret'in bütün çabaları şahsi iktidarlarını muhafaza etme yönündeydi.

20. Hanedan'ın iktidarında kaldıkları yerden devam eden yazılı kaynaklarımıza göre, durumun Merneptah dönemine kıyasla çok daha tehlikeli bir hal aldığı açıktır.[52] III. Ramses hükümdarlığındaki ilk on bir yılda Mısır Deltası en az üç saldırıya maruz kaldı. Beşinci senesi olan MÖ 1182'de, Ramses'in 12.535 kişiyi öldürmek suretiyle durdurduğunu iddia ettiği on binlerce mevcutlu

bir Libya ordusu Batı Deltası'na saldırmıştır. Bu savaştan tam üç yıl sonra MÖ 1179'da, Pelesetler ve Sekkerlerden (yahut Tjekker) oluşan, ama III. Ramses'in kâtibi tarafından Şekeleş, Denyen, Veşeş ve okunduğu kadarıyla Turşa olarak tanımlanan birliklerin de desteğini almış bir düşman ordusu doğudan saldırmıştır. Ramses bu düşmanları Güneydoğu Akdeniz'deki Zahi'de yapılan muharebede yendiği gibi aynı koalisyonun destek kuvvetlerini bir deniz savaşında mağlup etmiştir. Son olarak, hükümdarlığının on birinci yılı olan MÖ 1176'da Ramses bir Libya işgaliyle daha yüzleşmek zorunda kaldı. Yazıtlar Ramses'in 2.175 Meşveş aşiretlisini öldürüp 1.200 tanesini de esir ettiğini belirtir.[53] Dönemi bütüncül bir bakışla ele aldığımızda, III. Ramses döneminde, Mısır'ın MÖ 17. yüzyıldaki Hyksos işgalinden beri en ciddi istila tehdidiyle karşı karşıya kaldığı görülmektedir.

Yunanistan ve Ege Adaları

Geç Hellas (GH) devri Yunanistan'daki hiçbir yerleşim yeri, 12. yüzyıl boyunca ayakta kalabilmiş değildir.[54] Felaket'in buradaki niteliği Richard Hope Simpson ve Oliver Dickinson tarafından gayet iyi tanımlanmıştır: "GH IIIB sonunda neredeyse bütün anakara merkezleri yangın sonucunda yıkılmış ve akabinde bazıları boşaltılmıştır. Yıkımlar özellikle sarayların, birbirine yakın büyük binaların ve tahkimatların bulunduğu yerleşimlerde yoğunlaşmıştır."[55] Yunanistan'da oldukça fazla arkeolojik çalışma yapılmış olduğundan, gerek anakarada gerekse adalardaki çok sayıda Tunç Çağı yerleşimi bilinmektedir. Bu incelemede önemli IIIB yerleşimlerinin yıkımı üzerinde durulacaktır. Ancak Yunanistan'da Felaket sonrası döneme ait hatırı sayılır maddi kanıta sahip olduğumuz için, bazı yerlerin IIIC döneminde şehir diye nitelendirilebilecek ölçüde önemli yerleşim yerlerine dönüştüğünü saptayabiliyoruz.

Yunanistan'da Felaket'e dair en kuzeydeki kanıtı Iolkos'taki yerleşim ve "saray" sağlamaktadır (bkz. Resim 1). Ne yazık ki yerleşim hakkında yeteri kadar yayın yapılmadığından burada neler yaşandığından tamamen emin olamıyoruz. Duvar resmi parçaları-

nın ve çok sayıda çömleğin keşfedildiği sarayın muhtemelen GH IIIC döneminde yakıldığı açıktır. Bununla birlikte Iolkos'ta iskân sarayın yakılmasından sonra da sürmüş olabilir zira dikkate değer miktarda IIIC çömleği bulunmuştur. Her ne kadar Iolkos'ta Protogeometrik yerleşimin varlığına dair kanıt mevcutsa da, bu yerleşimdeki iskânın IIIC döneminden Protogeometrik zamanlara kadar kesintisiz sürmüş olup olmadığı hususu açık değildir.[56]

İlk yağmalanan Yunan saraylarından biri, anlaşıldığı kadarıyla GH IIIB'den önce tahrip edilmiş Thebai sarayıdır. Yeniden inşa edilmiş olabilir, ancak GH IIB sonlarında ikinci kez yıkılmıştır. GH IIIC döneminden oda mezarlar keşfedilmesine karşın herhangi bir yapı bulunmuş değildir.[57] Dolayısıyla 12. yüzyıl ortalarında Thebai'nin önemli bir yerleşim olduğu şüphelidir.

Euboia sahilindeki Lefkandi'deki veya Lefkandi'nin birkaç kilometre kuzeydoğusunda bulunan Kseropolis'teki bir kasaba, Felaket döneminde en azından bir kez yıkılmıştır. Burada GH IIIB dönemi sonuna dair hiçbir kanıt bulunamamış olması, erken IIIC döneminde yerleşimde çok fazla yeni bina yapılmasından kaynaklanabilir. Burası IIIB döneminde her ne sıfatla tanımlanırsa tanımlansın, IIIC yerleşimi oldukça büyüktür ve şehir olarak adlandırılmayı hak eder. IIIC döneminde "büyük bir yangın sonucunda yıkılmış" olan bu şehir hemen ardından yeniden inşa edilmiş ve tamamen terk edildiği yaklaşık 1100 civarına kadar yaşam devam etmiştir.[58]

Atina'ya gelince, varılacak tek mümkün sonuç, bir "muğlaklık" halidir. Burada bir GH IIIB sarayına ait kalıntı olmadığından 12. yüzyıl başında ne yaşandığını bilemeyiz. Ancak olasılıkla Atina'daki IIIC dönemi yerleşimi selefinden daha küçüktü; Akropolis'in kuzey bayırında yer alan IIIB evleri daha sonraki dönemde kullanılmadığından Agora'da oldukça az sayıda IIIC gömüsü bulunmuştur.[59] Belki IIIC zamanında Attika'da mevcut en büyük yerleşim bölgenin doğu sahilindeydi. Porto Rafti koyunun kuzey tarafında yer alan Perati'de IIIC dönemine ait iki yüzden fazla oda mezar keşfedilmiştir. Kasaba şüphesiz mezarlığa yakındı, ancak henüz bulunabilmiş değildir. IIIC dönemi Attika hakkındaki çoğu bilgiyi Perati mezarları sağlamaktadır. [60]

MÖ 13. yüzyılda Korint Kıstağı'nda inşa edilmiş bir istihkâm duvarı dikkatimizi çekmektedir. Kıstağın tamamını çevreleyecek şekilde tasarlandığı aşikâr olmakla birlikte, inşası muhtemelen hiçbir zaman tamamlanamadı. Genellikle, duvarın kuzeyden gelebilecek bir tehditten çekinen Peloponnesoslular tarafından inşa edildiği varsayılmıştır.[61] Bu dönemde Korinthos'un durumu hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir, ama yakınındaki Korakou'da (Korint Körfezi'nde) bir GH IIIB yerleşimine ait kanıtlar mevcuttur (evler Blegen'in kazılarıyla ortaya çıkmıştır). Bir zamanlar Korakou'nun IIIC dönemine yıkım yaşamaksızın girdiği düşünülmesine rağmen bu yerin bazı hasarlara maruz kalmış ve IIIB sonunda kısa bir dönem için sakinlerince terk edilmiş olması muhtemeldir. Her durumda, IIIC döneminde yeniden yerleşim olmuş, nihai yıkım ve terk ediliş öncesinde burası bir refah dönemi yaşamıştır.[62]

Kuzeydoğu Peloponnesos'ta yüz tane kadar Tunç Çağı yerleşimi saptanmıştır, fakat bunların çoğu sadece yüzey kazılarından bilinmektedir.[63] Kazısı yapılmış Argolis yerleşimlerinde ise saptanan motif açıktır: MÖ 1200 yılının hemen sonrasında yerleşimler ya boşaltılmış ya da terk edilmiştir. Her ikisi de iç kısımda yer alan Prosymna ve Berbati yıkılmaksızın boşaltılmıştır;[64] aynı durum muhtemelen Lerna için de geçerlidir. Yine bir iç yerleşim olan Zygouries'teki tahkimatsız küçük kasaba GH IIIB sonunda yıkılmış, ancak IIIC döneminde yeniden inşa edilmemiştir.[65]

Wace tarafından Mykenai'de yapılan kazı çalışmaları neticesinde, GH IIIB sonunda sadece kale dışındaki evlerin yıkıldığı anlaşılmaktadır ("Şarap Tacirinin Evi", "Zeytinyağı Tacirinin Evi" vb.). Ayrıca Wace'in kazıları, GH IIIC dönemi sonunda kale içindeki bütün yapılar da dahil olmak üzere bütün yerleşimin yakıldığını göstermektedir. Bu bulgular ışığında şekillenen ve 1960'ların sonuna kadar devam eden akademik görüş birliği, düşmanların MÖ 1230 yılında (GH IIB dönemi sonu için düşünülen eski tarih) Mykenai'ye saldırdıkları, ancak ele geçiremedikleri hisarın 12. yüzyıl sonuna kadar yağmalanmadan kaldığı şeklindeydi. Bu görüşteki hata, buradaki kazıları 1958'den itibaren yirmi yıl boyunca sür-

dürecek olan George Mylonas tarafından gösterildi. Mylonas, ilk yıkımın –günümüzde 12. yüzyıl başında gerçekleştiği düşünülür– hisarı da içerdiğini keşfetti. Bu dönemde surların içerisindeki taş yapılar çok şiddetli yangın neticesinde yok olmuştu. Yerleşimde bulunan GH IIIC çömlekleri bir yeniden inşa ve iskâna işaret etmektedir.[66]

Tiryns'teki hisar, içindeki her şeyle birlikte GH IIIB sonunda yakılmıştır. Burada da yeniden yerleşim görülmektedir ve GH IIIC boyunca hisar duvarlarıyla sahil şeridi arasında güneye doğru iki yüz metre mesafede büyük bir kasaba mevcuttu (günümüzde sahil şeridiyle kale arasındaki mesafe 1,6 km'dir).[67] Tiryns'e iki saatlik yürüyüş mesafesinde yer alan Midea'da da IIIB sonunda benzer bir yangın yıkımı gerçekleşmiştir. Mykenai ve Tiryns'in aksine, Midea'da yıkım sonrasında yeniden yerleşme görülmemiştir.[68]

Körfez sahilinde yer alan Asine için Desborough'nun vardığı sonuca göre, "GH IIIB'de yerleşim son derece zayıftı."[69] Diğer yandan GH IIIC'de Asine nüfusu dikkate değer boyuttaydı: Kazılar sonucunda bu döneme ait çok sayıda ev bulunmuştur. Asine sahilinin aşağısında yer alan Iria'da ise en az beş yüz yıl boyunca kesintisiz iskân görmüş ufak bir yerleşim mevcuttur; ancak kazı sonuçlarından anlaşıldığı üzere GH IIIC başlarında burası yakılmış ve tamamen terk edilmiştir.[70]

Lakonia'daki en önemli GH IIIB yerleşimi Eurotas Nehri'nin batı yakasında ve daha sonra Sparta'nın kurulacağı yerin hemen yanında yer alan Menelaion'dur. Bu yerleşimdeki "saray benzeri" bir yapı GH IIIB sonlarında yakılmış ve yerleşim MÖ 8. yüzyıla kadar terk edilmiş halde kalmıştır.[71] Felaket sonrası Lakonia'da keşfedilmiş tek dikkate değer yerleşim doğu sahilinde, Monemvasia'nın yanında yer almaktadır. Oda mezarlar, burada yaşayan bir IIIC topluluğunun varlığını göstermektedir (bu yerleşimin Epidauros Limera akropolisini de kapsadığı düşünülmektedir). Mezarlarda bulunan GH IIIC çömleklerinin fazlalığı, "bu yerleşimin dönemi yıkılmadan atlatabildiğini göstermektedir."[72]

Çoğu küçük çaplı 150-200 kadar yerleşim GH IIB Messenia'dan bilinmektedir ve Pylos'ta yer alan "Nestor Sarayı"nın

yakılmasından sonra bunların yüzde doksanı terk edilmiştir.[73] Yıkılan yerlerin çoğu etrafa dağılmış çömleklerden bilinmektedir ve bunlar genellikle ya tek bir ev ve müştemilatlarından ya da küçük hane gruplarından oluşmaktadır. Felaket döneminde Messenia'da yıkılan yegâne yer Pylos'taki saray değildir. Bu sarayın kuzeydoğusundaki iki kasaba (Mouriatadha ve Malthi), tıpkı Messenia Körfezi'ndeki Nikhoria gibi yakılmak suretiyle tahrip edilmiştir. Bu yıkımların MÖ 1190 yılının çok sonrasında gerçekleşmiş olması mümkün görünmemektedir, zira Pylos'ta bulunan binlerce kabın IIIC özelliği taşıyor olması sorgulanabilir bir husustur.[74]

GH III döneminde Elis için oldukça az stratigrafik kanıt mevcuttur, fakat bu bölgede bulunan çömlekler IIIB'de epey kalabalık bir nüfusu, IIIC'de ise nüfustaki hızlı düşüşü göstermektedir.[75] Arkadia'daki Miken dönemi ise daha belirsizdir. Genel (ve belki de doğru) varsayım, Arkadia'nın Felaket öncesi çok az önem arz ettiğidir. Oda mezarlarından müteşekkil büyük bir mezarlık, IIIC döneminde Andritsana'nın birkaç km doğusundaki Palaiokastro'da IIIC döneminde belli büyüklükte bir topluluğun varlığını göstermektedir.[76]

Akhaia'daki yerleşimlerin Felaket döneminde yıkıldığına dair elimizde kanıtlar mevcuttur. Fakat burası aynı zamanda Felaket'ten sonra yeniden yerleşilen bölgelerden biridir ve önemli miktarda IIIC yerleşimi (çoğu Panakhaikon dağ silsilesine sırtını vermiş) mezarlıkları sayesinde bilinmektedir.[77] Kıyıdaki iki sahil sit alanında yerleşimlerin kendisi bulunmuştur. Akhaia'nın en batısında, Araksos Burnu'ndaki Teikhos Dymaion GH IIIB sonunda yakılmıştır, ancak IIIC'de buraya yeniden yerleşildiği ve bir surla emniyete alındığı anlaşılmaktadır.[78] Aigeria'da ise, Korint Körfezi'ne bakan bir *burgberg*de kazan Avusturyalılar bir IIIC yerleşimi keşfetmiştir.[79]

Ege adalarını incelediğimizde, Felaket ve sonrasına ait kanıtların sınırlı, ama zaman zaman aydınlatıcı olduğu görülmektedir. Paros Adası'ndaki son kazılar günümüzde Koukounaries olarak bilinen yerdeki bir hisarda "saray" tanımını hak edecek kadar büyük bir GH IIIB tesisini ortaya çıkarmıştır. Arkeologlar yağmalanıp yakılmış bu tesiste sadece çok büyük miktarda kül bulmakla kalmamış,

bazı kurbanların iskeletlerini de ortaya çıkarmışlardır. Kazı başkanı D. Schilardi'ye göre, "ön çalışmalar Koukounaries'teki yıkımın anakarada yaşanan felaketlerden kısa bir süre sonra gerçekleştiğini göstermektedir. Bulunan çanak çömlekler GH IIIB2'den GH IIIC'ye geçiş dönemi keramikleri olarak sınıflandırılmalıdır."[80] 12. yüzyıl başındaki bu yıkımın sonrasında, yerleşim IIIC'de yeniden inşa edildi ve bir surla tahkim edildi.[81] Umum Kiklatlar, en azından Felaket'in ilk aşamalarında, ağır hasar görmemiştir. Ege Denizi'nin batısında ve ortasındaki adalarda yer alan az sayıda Miken şehri (Melos'taki Phylakopi, Kea'daki Ayia Irini ve Naksos'taki Grotta) IIIC döneminin sonlarına dek ayakta kalmış görünmektedir.[82]

Rodos ve diğer Güneydoğu Ege adalarına dair kanıtlar neredeyse sadece mezarlardan gelmiştir ve yerleşimlerde MÖ 1200 civarında neler yaşandığı veya yaşanmadığı kesin değildir. Mezarların devamlılığı, esas itibariyle nüfusun IIIB'den IIIC'ye sürekliliğini göstermektedir.[83] Öte yandan, 12. yüzyılda oldukça yeni yerleşim dokuları da görülmektedir. Mezarlar Rodos'un kuzey kıyısındaki Ialysos şehrinde nüfusun beş kat arttığına ve refah düzeyinin de yükseldiğine işaret etmektedir, ancak bu dönemde adanın güneyindeki bazı yerleşimler terk edilmiştir.[84] Kos Adası'nda kazılmış Seraglio yerleşiminde ise IIIC'ye kadar süreklilik arz eden bir iskân görülmektedir.[85]

Girit

Felaket döneminde Girit'te neler yaşandığı, hararetli bir tartışma konusudur. Buranın en az Yunan anakarası kadar sorun yaşadığını düşünmemiz için nedenler vardır, ancak fiziki yıkım için ne kadar kanıt bulunduğu tartışmalıdır. Muhtemelen Geç Tunç Çağı saraylarının en büyük ve görkemlisi olan Knossos bile tahrip edilmiştir, ama mevcut görüş birliğine göre yıkım MÖ 12. yüzyılda değil, MÖ 14. yüzyıl başında gerçekleşmiştir. Üzerinde uzlaşılan kronolojinin inandırıcılığı, adanın geri kalan kısmında GM (Geç Minos) IIIB ve IIIC dönemlerinin incelenmesi neticesinde değerlendirilebilir.

Knossos dışındaki yerleşimlerden gelen kanıtların ışığında uzun süredir bilindiği üzere, Girit'teki iktisadi ve kültürel faaliyetler MÖ 1400 sonrasında hızlı bir şekilde çökmüş değildir. Pendlebury'nin sözleriyle, Knossos hariç diğer Girit yerleşimlerindeki mimari ve çömlekçilik incelendiğinde GM III dönemi "Minos kültürünün kesintisiz, ancak daha düşük düzeyde sürmüş olduğu" görülmektedir.[86] Fakat 14. ve 13. yüzyıllarda Girit, Evans ve Pendlebury'nin kitaplarında anlatıldığından çok daha iyi durumdadır. Gerek GM IIIA ve gerekse de IIIB dönemi Giritlilerinin "müreffeh ve girişimci" oldukları günümüzde açıktır.[87] Aslında, Philip Betancourt'un tetkiki sayesinde, 13. yüzyılın Minos keramik endüstrisi için bir altın çağ teşkil ettiğini söylememiz artık mümkündür.[88] Bulunan çömlekler –özellikle de *krater*'ler (şarabın suyla karıştırıldığı geniş ağızlı kaplar) ve binlerce üzengi kulplu kap– oldukça canlı bir sıvı ihracatını gösterir (şarap, zeytinyağı veya muhtemelen merhem yahut kokulu yağ).[89] Bazı çömlekler daha önceleri şüphelenilen bir durumu doğrulamaktadır: Lineer B yaklaşık MÖ 1200 civarlarına kadar Girit'te kullanılmaya devam etmiştir. Adada bulunmuş yazıtlı GM IIIB çömleklerinden başka, beş ayrı anakara yerleşiminde ele geçmiş olan Girit imalatı üzengi kulplu kapların üzerine fırınlanmadan önce Lineer B yazı işaretleri boyandığı görülmüştür.[90]

Batı Girit'teki Hanya'da (Klasik Dönem Kydonia'sı), bir Yunan-İsveç ekibinin kazdığı ve göründüğü kadarıyla da önemli bir 13. yüzyıl merkezi vardır. Çok sayıda GM IIIB çömleğinin buradan ihraç edildiği açıktır. Hanya'da bulunmuş birkaç vazo üzerindeki yazıtlar, adada bir yerde ikamet ettiğini varsayabileceğimiz bir *(v) anaks*'tan* bahsederler.[91] Adada GM IIIB dönemi Lineer B tabletleri bulunmasına rağmen Kydonia'da bir saray olup olmadığı açık değildir.[92] Her halükârda, yaklaşık MÖ 1200'de yıkılan Kydonia, muhtemelen Doğu Akdeniz'in diğer şehirleri ve saraylarıyla aynı kaderi paylaşmıştır.[93]

GM IIIC dönemi başlarında Orta ve Doğu Girit'teki bazı yerleşim yerlerinin boşaltıldığına dair kanıtımız vardır. Knossos'un li-

---

* Lineer B tabletlerinde geçen *(v)anaks* "kral" ya da "sarayın hükümdarı" anlamına gelmektedir (ç.n.).

man kasabası olan Amnisos, GM IIIC döneminin büyük bölümünde ıssız olduğu görüntüsünü vermektedir, ancak bir çeşmenin ve kutsal yerin sürekli kullanıldığı anlaşılmaktadır.[94] Mallia'nın bazı kısımları yangın geçirmişse de, yerleşimin MÖ 1200 yılı sonrasında boşaltıldığı anlaşılmaktadır.[95] Adanın doğu ucundaki Palaikastro'dan elde edilen bulgular GM IIIB dönemi sonunda burasının boşaltıldığını ve IIIC döneminde Kastri Tepesi'ndeki bir yerleşime geçildiğini göstermektedir.[96] Nihayet 1987 yılında yapılan kazılar neticesinde, Mirabello Körfezi'ndeki Aghios Phanourios'ta GM I'den GM IIIB sonuna kadar büyük bir yerleşim bulunduğu, ancak buranın 12. yüzyıl başında boşaltıldığı ortaya çıkmıştır.[97]

Uzak ve iyi korunaklı yerlerdeki görece büyük yerleşimlerin MÖ 1180 civarlarında tercih edilmiş olması, Girit'te yaşanan nüfus değişimlerinin en dikkat çekici özelliğidir. Doğu Girit'teki Geç Tunç Çağı yerleşimlerinde yapılan yüzey araştırmaları sonucunda GM IIIB döneminde çok miktarda yerleşim bulunduğu ve birçok insanın küçük köylerde veya tecrit olmuş evlerde yaşadığı tespit edilmiştir. Öte yandan bu küçük yerleşimler GM IIIC döneminde mütevazıydı ve insanlar daha büyük köylerde veya kasabalarda yaşamayı tercih etmişlerdi. Demir Çağı'na geçebilen IIIC yerleşimleri ortalama yaklaşık bir hektarlık alanı kaplamaktaydı.[98]

GM IIIC şehirleri genellikle dağlarda ve yüksek yerlerde inşa edilmiştir. Hepsi de Doğu Girit'te yer alan üç tane kazılmış yerleşimden "sığınak şehirler" diye bahsedilir, çünkü bunlar şehir yağmacılarından kaçan ve güvenlik arayışındaki kişiler tarafından kurulmuştur. Karphi, Mallia'dan 9,6 km uzaklıkta, Lasithi Ovası'ndan ise 396 m yukarıda (ovanın kendisi deniz seviyesinden 853 m yüksektedir) yer alan dağlık bir bölgedir.[99] Anlaşılır nedenlerden ötürü, GM IIIB döneminde kimsenin yaşamadığı Karphi'de IIIC'de dikkate değer büyüklükte bir kasaba kurulmuştur.[100] Bir diğer "sığınak şehir" ise, Mirabello'nun batı köşesinden 1,6 km kadar uzaktaki yüksek ve sarp bir tepe üzerinde kurulu olan Vrokastro'dur. Vrokastro tepesindeki kasabanın kuruluşu, yerleşimin aşağısındaki ovada yer alan Aghios Phanourios'taki yerleşimin boşaltılması ile çağdaştır.[101] Girit'in doğusundaki üçüncü GM IIIC

dağ topluluğu ise çifte yerleşimden oluşan Kavousi'dir (Kavousi'nin yanındaki "alçak" yerleşim Vronda'dır, Kastro ise dağlık bölgenin yukarı kısmında yer almaktadır).[102] Bu ikiz sit alanları GM IIIC başlarında kurulmuşlardı.

Bu kadar sarp mevkilerde inşa edilen kasabalar için oldukça güçlü bir varlık sebebi düşünmek durumundayız. 12. yüzyıl başında, muhtemelen yakınlardaki korkutucu olaylar neticesinde alelacele yapılan kaçışlarla bu dağlık bölgelere göç hızlanmıştı. Giritliler IIIB döneminde her neye güveniyorlardıysa bu sigorta artık mevcut değildi ve ada nüfusu kendisini en iyi şekilde savunmak zorunda kalmıştı. Adanın doğu kesiminde GM IIIB boyunca hüküm sürerek emniyet sağlayan yönetimin MÖ 1200'den kısa süre sonra sürüldüğü veya yok edildiği sonucuna varmamak zordur. Eğer Evans Knossos sarayının nihai yıkımını MÖ 1400 civarına yerleştirmekte haklıysa, bu durumda MÖ 14. ve 13. yüzyıllarda Orta ve Doğu Girit'in henüz keşfedilmemiş bir saraydan yönetildiğini düşünmemiz gerekecektir. Bu saray keşfedildiğinde ise, ambarlarındaki erzak ve Lineer B tabletleri yapının 12. yüzyıl başında yıkılmış olduğunu kanıtlayacaktır.

Özet

Felaket döneminde Doğu Akdeniz şehirleri ve saraylarının kaderi, yangın sonucunda gerçekleşen yıkımdı. Ege, Anadolu, Kıbrıs, ve Güneydoğu Akdeniz genelinde düzinelerce yerleşim yakılmıştır. MÖ 12. yüzyıl başında birçok küçük yerleşim tahrip edilmemiş ama sadece terk edilmiş olmasına karşın, büyük merkezler alevler içinde yok olmuştu. Aslına bakılırsa, burada zikredilen bütün bölgelerin arasında Felaket sırasında yangınla tahrip *edilmemiş* hiç değilse birkaç adet önemli merkez, sadece Doğu Akdeniz'in güneyindeki iç kesimlerde bulunur.

Yıkımın ardından yeniden inşa edilen birçok merkezin şaşırtıcı sayıdaki bir kısmı ya sahilde yer almaktaydı ya da sahilden görülebilecek mesafedeydiler. Tiryns, Troya, Ialysos, Tarsus, Enkomi, Kition, Aşdod ve Aşkelon 12. yüzyılın kıyı yerleşimleri içinde en

fazla bilinenlerdir, ancak daha çok vardır. Özellikle Doğu Girit'te Felaket'i atlatanların tercih ettikleri diğer bir uygulama, dağların yüksek kısımlarına yeni kasabalar kurmak olmuştur. 12. yüzyıl ortalarında, bir yüzyıl öncesine nazaran ufak ve istihkâmsız yerleşimler daha az yaygındı.

Mısır Felaket'ten kaçabilmiştir. Yıkıldığı bilinen hiçbir Mısır şehri ve sarayı yoktur; ancak III. Ramses'ten sonra firavunların gücü ve prestiji hızlı bir düşüş içine girmiştir. Mezopotamya'da ise Felaket çok az zarar verebilmiştir: Asur kralları 12. yüzyıl boyunca güçlü bir duruş sergilemişler, Babil ise alışılagelmiş türden sorunlarla uğraşmıştır. Fakat bütün diğer uygar ülkelerde Felaket, zengin sarayların ve ünlü şehirlerin yakılmasıyla eşanlamlıydı.

II

FELAKET'İN ALTERNATİF AÇIKLAMALARI

Depremler

Bu çalışma, Felaket'in MÖ 13. yüzyıl sonunda ortaya çıkan yeni bir savaş tarzı neticesinde gerçekleştiği tezini savunmaktadır. Bu savaş tekniği, o zamana dek Doğu Akdeniz şehirleri ve krallıklarında kaygı uyandırmayan çeşitli barbar halkları için yeni ve korkutucu olanakların kapılarını açmıştır. Arkeologlar, Naue II tipi kılıcın –belki de bazı yeni zırh takımlarıyla birlikte– MÖ 1200 civarında Doğu Akdeniz'e geldiğini uzun zamandır bilmektedirler. Fakat tarihçiler yeni silahların savaş tekniğinde yol açtığı değişikliği neredeyse hiç incelememişlerdir. Bildiğim kadarıyla, Felaket devrimci askeri buluşlar açısından gerektiği gibi açıklanmamıştır. Bu ihmalin sebebi belki de, diğer bazı (makul görünen) açıklamaların bulunmasıdır. Bu nedenle, yeni bir varsayımı incelemeden önce mevcut olanlara bakalım.

MÖ 1200 civarında Doğu Akdeniz'deki tüm sarayların ve şehirlerin yıkımı olarak tanımladığımız Felaket'in suçu tartışmasız olarak sadece insanlara yüklenmiş değildi. Çoğu arkeolog ve tarihçi şehirlerin insanlar tarafından yıkıldığını düşünmesine rağmen, bir azınlık Felaket'i (veya en azından aşikâr örnekleri) korkunç bir doğal afetle açıklamıştır. Özellikle altı arkeolog, Geç Tunç Çağı yerleşimlerinin depremlerle yıkıldığı sonucuna varmıştır. Bundan başka, iki arkeolog da bu yerleşimleri yıkan depremlerin aynı za-

manda birçok diğer ünlü yerleşimdeki yangınlardan da sorumlu olduğunu iddia etmiştir. Bu görüş, Felaket'i tarihte eşi benzeri görülmemiş boyutlardaki bir "doğal afet" olarak ele almaktadır.

Ugarit'te kazı çalışmaları yapan ünlü arkeolog C.F.A. Schaeffer'ın öne sürdüğü açıklama bu şekildeydi.[1] Schaeffer Tunç Çağı hakkındaki bilgilerimize o kadar büyük katkılarda bulunmuştur ki, kendisini belki sadece tali öneme haiz bir sorunda bizleri yanlış yönlendirmekle suçlamaktan çekinebiliriz. Yalnız söz konusu sorun, bu kitabın da konusunu teşkil ettiğinden Schaeffer'ın çözümüne yakından bakmamız gerekecektir. Ras Şamra'da kırk yıl boyunca yapmış olduğu kazı çalışmalarının çok uzun bir bölümü boyunca Schaeffer, Ugarit'in "Deniz Kavimleri" tarafından yıkıldığı şeklindeki geleneksel görüşü kabul etmekteydi. Fikrini değiştiren bir depreme dair bulduğu yeni bir maddi kanıt değil, ama Ugarit'te 1955 yılında keşfedilmiş Rap'anu Arşivi'ndeki bir tablet (RS 20.33) hakkındaki yorumudur. Söz konusu tabletten MÖ 1200 civarında Ugarit'in Mısır'a düşman olduğu sonucunu çıkarmıştı ve dolayısıyla "Deniz Kavimleri" ile iyi ilişkiler kurduğu varsayılabilirdi.[2] Şayet bu doğruysa, o halde Ugarit söz konusu halk tarafından yok edilmiş olamazdı. Fakat Mısır yazıtlarında bu konuya dair bir kayıt olmadığından III. Ramses de yıkmamıştı. Bu nedenle Schaeffer Ugarit'in doğal bir afet –bir deprem– sonucunda tahrip olduğu sonucuna varmıştır. Schaeffer, Ugarit'le aynı dönemde yıkılan Suriye ve Anadolu'daki Alalakh, Hattuşa, Alişar, Alacahöyük ve diğer merkezlerin de aynı kaderi paylaşmış olabileceğini ileri sürer.[3] Tüm bu yıkıma işgalcilerin sebep olamayacağını, çünkü içlerinde rahatça yaşayabilecekleri şehirleri yakmakla kazanacakları değil kaybedecekleri çok şey bulunduğunu ileri sürer. Bu durumda, Anadolu şehirlerini MÖ 1200 civarında yıkan şey doğal bir afet olmalıydı:

> Anadolu'da Hitit başkentini ve diğer şehir merkezlerini fethedenlerin surlarla korunan sarayların yanı sıra şehirlere de yerleşebilmeleri mümkünken, buraları yakarak bir çıkar sağlayacakları düşünülebilir mi? Bu nedenle, Şuppiluliuma döneminde Hatti'deki Hitit İmparatorluğu başkentinde ve büyük şe-

> hirlerinde meydana gelen devasa yıkımın, savaştan ziyade dünyanın daima depremden çok etkilenmiş ve büyük depremlere maruz kalmış bu bölgesindeki benzer doğal afetlere atfedilmesi daha akla yatkındır.[4]

Çok sıradan bir şekilde geliştirilmiş bu varsayım ilk değildi. Bir hafirin, kazdığı yerleşimdeki tahribi meçhul saldırganlardan ziyade doğal afetle açıklaması daha önce de görülmüştü. Benzer bir görüş Knossos için Sir Arthur Evans tarafından geliştirilmiştir. Knossos sarayını yok eden ve arşivlerindeki Lineer B tabletlerini pişiren yangın için Evans, "depremden kaynaklanan bir neden düşünmek en iyisidir" diye yazmıştır. Kendisinin kurguladığı şekliyle olaylar şöyle gelişmişti: MÖ 1400 civarlarında orta ölçekli bir deprem, *Notios* denilen güney rüzgârlarının estiği bir Mart günü Knossos'u sarsmıştı. Kandiller devrilmiş, açık alanda yangınlar çıkmış ve *Notios* alevleri körükleyerek sarayın öylesine büyük bir kısmını tahrip etmişti ki, kral ve maiyeti burayı terk ederek idareyi Yunan anakarasındaki Mykenai'ye taşımaya karar vermişti.[5]

Benzer bir doğal felaket önerisi, Carl Blegen tarafından daha kalabalık, fakat mütevazı Troya VIIa'dan önce gelen Hisarlık'taki "kraliyet" şehri Troya VIh için geliştirilmiştir. Blegen deprem felaketini ve ona bağlı yangınları MÖ 1275 civarına tarihler.[6] İkinci Bölüm'de değinildiği gibi, günümüzde Troya VIh'nin yıkımı MÖ 13. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Ancak kronolojisi düzeltilmekle birlikte Blegen'in açıklamaları etkisini sürmektedir. Hatta yerleşimin yıkımını radikal bir şekilde yaklaşık 1150 yılına tarihlendiren Christian Podzuweit dahi, Troya VIh'nin deprem sonucu yıkıldığını tartışmaksızın öne sürer.[7]

Felaket'in Peloponnesos'taki sebebi olarak da deprem ileri sürülmüştür. Mykenai ile uzun soluklu ilişkisi sırasında George Mylonas, GH IIIB sonundaki yıkımın Agammenon'un Aigisthos tarafından öldürülmesiyle patlak veren kargaşaya, hatta sekiz yıl sonra Orestes'in Aigisthos ve Klytemnestra'yı katletmesiden doğan öncekinden bile daha kanlı darbenin yarattığı çalkantılara ait maddi bir kayıt olduğunu düşünmüştür.[8] Bekleneceği gibi, bu yorum çoğu yerde kabul görmemiştir. 1977 yılında, Mykenai'yi

uzun yıllar kazmış bir diğer arkeolog olan Spyridon Iakovides, yerleşimin tahribini deprem sonrası yangınlar şeklinde açıklamıştır.[9] Iakovides'in yangınlı depremi, 1977'den beri asıl merkezinden oldukça uzaklara yayılmıştır. Tiryns kazılarının başkanı Klaus Kilian, 1980'de gerek Tiryns gerekse tüm Argolis'te yaşanan Felaket'i bir depremin sonucu olarak açıklamıştır: Pylos ile Paros'ta ve Doğu Akdeniz'in muhtelif yerlerinde Felaket insan elinden çıkmış olmasına karşın, üç büyük Argolis yerleşimi Tiryns, Mykenai ve Midea'nın yıkımına deprem ve depremin yarattığı yangınlar neden olmuştur.[10] Nisan 1983'e gelindiğinde, Kilian deprem açıklamasını tüm Peloponnesos bölgesini kapsayacak şekilde genişletmiş, son olarak Lakonia'daki Menelaion'un ve hatta Mykenai'ye yaklaşık 160 km uzaktaki Pylos sarayının da Tiryns'i yıkan aynı depreme kurban gittiğini iddia etmiştir.[11] Kilian'ın sonuçları GH IIIC başında Tiryns Kalesi'nin hemen dışında kıyıya kadar uzanan yerleşimin (*Aussensiedlung*) eskisinden çok daha büyük olduğu ve yirmi dört hektardan biraz daha fazla bir alanı kapladığı yönündeki keşfine dayanmaktaydı.[12] Aynı zamanda, kalenin kuzey uzantısı olan *Unterburg* (Aşağı Kale), göründüğü kadarıyla şimdi *Aussensiedlung*'da ikamet eden büyük nüfusu korumak için yeni surlarla çevrelenmişti. MÖ 1200 sonrasında, GH IIIB boyunca Argolis'te dağınık topluluklar halinde yaşamış nüfusun Tiryns'te yoğunlaştığı görülmektedir. Kilian'a göre bu *synoikismos* (yerleşimlerin birleşmesi) için en akılcı açıklama, Argolis kasabalarını yıkan ağır bir depremde sağ kalanların bir araya gelerek Tiryns altında yeni bir şehir oluşturduklarıdır.[13]

Iakovides ve Kilian'ın tezleri bir kısım akademisyen tarafından kabul görmüş ve Podzuweit'ın Troya'nın yıkımına dair son derece önemli makalesiyle de desteklenmiştir.[14] Midea kazısının başkanı Paul Åström'ün yerleşimdeki tahribat için bu açıklamayı benimsemesiyle tez daha da güçlenmiştir.[15] Oysa Åström, önceleri Midea'nın da –tıpkı diğer Argolis yerleşimleri gibi– insan eliyle yıkıldığı yönündeki geleneksel görüşü benimsemişti.

Felaket'in depreme dayalı açıklamasını ele alırken, MÖ 1200 civarlarındaki yıkılmış tüm yerleşim yerlerine teker teker değinmek

gereksizdir. Schaeffer ve Kilian'ın önerisine göre, mesela Alalakh, Hattuşa ve Pylos deprem yangınlarının kurbanları olmasına karşın, bu sit alanlarını kazmış arkeologlardan Woolley, Bittel ve Blegen'in düşüncesi böyle değildi, çünkü herhangi bir yerleşimde ne yaşandığına dair tahmin yürütürken çoğu akademisyen hafirin kararını kabul etmektedir ve çok azı Alalakh, Hattuşa ve Pylos'un bir depremle yıkıldığına inanmaktadır. Diğer yandan yine hafirin hükmü birçok tarihçi ve arkeoloğu Ugarit, Knossos, Troya, Mykenai, Tiryns ve Midea'yı yıkan gücün depremler olduğuna ikna etmiştir; dolayısıyla, bu altı yerleşime biraz daha ayrıntılı bakmaya ihtiyacımız vardır.

Söz konusu yerleşimlerin depremlerden epey hasar görmüş olduğu neredeyse kesindir. Hepsi de birinci derece deprem kuşağında yer almaktadır. Muhtemelen (tıpkı GM Knossos gibi) Troya VI yerleşimi beş yüz yıllık tarihinde en az bir büyük deprem yaşamıştır. Troya III, IV ve V de aynı şekilde depremler sonucu hasar görmüştür; keza yaşadığımız yüzyılda dahi Troya'nın 96 kilometrelik çapı içindeki topraklarda Richter ölçeğiyle 6 şiddetinde dört depreme meydana gelmiştir.[16] Levha tektoniği kuramına göre levhaların yer değiştirmesi sonucu ortaya çıkan baskı nispeten hep sabit kaldığından, Doğu Akdeniz'deki şiddetli depremlerin tekrar oranının MÖ 12. ve 13. yüzyıllarda da daha iyi belgelenmiş dönemlerdekiyle takriben aynı olduğunu farz edilebiliriz.[17]

Ancak hasar ve yıkım birbirinden ayrı şeylerdir. Tüm Antikçağ boyunca sadece çok az şehrin bir doğal afet neticesinde yıkıldığı bilinmektedir. Sodom ve Gomorra'da her ne olmuşsa doğal sebeplerle olduğu, Thera ve Pompeii'nin volkanik patlamalar sonucu kül tabakası altında kaldığı bilinmektedir. Üstelik bir şehrin deprem sonucu (hasar görmekten ziyade) *yıkıldığını* nadiren duymuşuzdur. Antik Yunanistan'daki belki de en şiddetli deprem MÖ 33 yılında bir kış gecesi Korint Körfezi'nde meydana gelmiş, Helike ve Bura şehirlerinin yıkılmasına neden olmuştur (Helike şehri denize gömülmüş ve genişleyen körfez üzerini kaplamıştır). Buna rağmen tıpkı modern zamanlarda olduğu gibi Antikçağ'da da genel kural, depremden sonra sağ kalan kazazedelerin şehirde meydana gelmiş hasarları onarmalarıydı. Büyük bir şehir olan

Patras'ta MS 23 ve 62 yılları arasında üç defa deprem meydana gelmişti; Marcus Aurelius'un saltanatında Smyrna iki kez deprem geçirmişti, fakat bütün bu şehirler eski güçlerine kavuşmuş ve gelişmişlerdi.[18] Bizans vakanüvislerine bakılırsa Konstantinopolis her yüzyıl içinde en az bir veya iki depreme maruz kalmış, ancak şehir tamamen bir depremle yıkılmamıştır. Bildiğimiz birkaç yüz antik depremin hepsi aynı örneği takip eder: Ölüler gömülür, yapılar tekrar inşa edilir ve şehir yaşamaya devam eder. Dolayısıyla, Doğu Akdeniz'deki en önemli bazı yerlerin yaklaşık MÖ 1200 civarında kendilerini toparlayamayacak kadar yıkan bir deprem tarafından vurulduklarına inanmakta tereddüt edilebilir. MÖ 1200 civarında meydana gelmiş yıkıcı bir depreme dair yazılı bir kanıt da gayet tabii mevcut değildir, çünkü III. Ramses Mısır'a MÖ 1179'da saldıranların daha önce Hatti'den Alaşiya'ya ve Amurru'ya dek önemli yerleşimleri yıktığını belirtmiştir. Hattuşa, Ugarit ve Emar'da bulunan tabletler bu şehirlerin yağmacılar veya "kalabalıklar" tarafından saldırıya uğradıklarını gösterdiğinden, elimizdeki az sayıdaki belge de Felaket'in insan elinden çıktığına işaret etmektedir. Bu altı yerleşimin şiddetli bir depremin merkezinde olduğuna dair bir arkeolojik bulgu da mevcut değildir. Her bir yerleşimde binaların açıkça çökmüş olduğu doğrudur: Üst katlar zemin kata kadar yıkılmış veya tek katlı evler sokak hizasına değin göçmüştür. Ne var ki bu yerleşimlerin hiçbirinde yer seviyesinin oynadığı belirtilmemiştir. Dikey yer değiştirmenin bir stratigrafik basamakla sonuçlanarak bütün deprem öncesi tabakaların sağda solda normal kotlarından ölçülebilecek kadar aşağı ya da yukarı kaydırdığı düşünülebilir (mesela Troya'da VI'nın I'e inmesi gibi). Yatay yer değiştirme, daha önceleri kesintisiz olan bir yüzeyde yanal kırıklar gösterecekti.

Bu sorunlu altı yerleşimdeki tahrip tabakaları, deprem kuşağının dışında yer alanların tahrip tabakalarıyla son derece benzerdir. Örneğin Moşe Dothan Filistin sahili için Aşdod ve Akka'da tahrip tabakalarının bir ila iki metre arasında değiştiğini bildirmiştir.[19] Burada da tahrip tabakası birçok yıkılmış binayı, külü (yerleşim çapındaki yangınlardan), çanak çömleği ve oldukça az sayıda eser

ve değerli nesneyi barındırıyordu. Dolayısıyla bir arkeoloji acemisi, Filistin şehirlerinin de kuzeydeki deprem kuşağında bulunan şehirlerle aynı kaderi paylaşmış olduğunu düşünecektir.

Bir diğer şaşırtıcı olgu, söz konusu altı yerleşimin her birinde ölümcül depremin bütün sit alanlarını kaplayan yangınlarla sonuçlanmasıdır. Antikçağ'ın birkaç bin yıllık tarihinde binlerce köy, kasaba ve şehir yanmıştır, fakat neredeyse tüm vakalarda yangınlar kasten çıkartılmıştır: Şehirleri yağmalayanlar işleri bittiğinde her zaman o yerleri yakmıştır. Öte yandan antik dünyada, muhtemelen ana gaz veya elektrik kabloları olmadığından depremlere devasa yangınlar eşlik etmediği gibi, çoğu kasaba ve şehir taş binalardan meydana geliyordu. Plinius, depremlerden bahsederken yangın tehlikesine değinmemiştir.[20] Fenerler ve ocak ateşleri doğal olarak depremden etkilenebilirdi. Tacitus MS 17 yılında Roma'nın Asia Eyaleti'nde on iki şehri tahrip etmiş olan depremi betimlerken, felaket gece meydana geldiği için sağ kalanların "yıkıntılar içerisinden parlayan alevleri" gördüklerini yazmıştır.[21] Ancak gerek anılan depremin neticesindeki gerekse başka bir deprem sonrasındaki bir yangının bütün bir şehri harap ettiğine dair emare mevcut değildir. W. Capelle'in yazılı kaynakları inceleyerek listesini oluşturduğu birkaç yüz antik depremden hiçbiri, şehrin tamamını kapsayan bir yangına sebebiyet vermemiştir.[22] Bundan dolayı Argolis'teki Mykenai, Tiryns ve Midea yerleşimlerinin üçünde de tek bir depremin büyük yangına sebep olduğunu; Knossos, Troya ve Ugarit'te de benzer yangınların bu veya başka bir deprem neticesi meydana geldiğini varsaymak safça bir zorlama olacaktır.

Daha da şaşırtıcı bir gerçek ise, söz konusu yerleşimlere şimdiye kadarki en büyük hasarı vermiş bu en şiddetli altı depremde can kaybı yaşanmamış olmasıdır. Öte yandan, iskelet yokluğu bir şehrin saldırganlarca yağmalanmış olmasıyla açıklanabilir. Eğer bir uyarı almışlarsa, Knossos ve Pylos gibi tahkimatsız yerleşimlerin sakinleri yağmacıların varmasından muhtemelen epey zaman önce kaçmış olabilirlerdi. Uzun vadede yağmacıların hüküm sürmeleri muhtemelse, Mykenai ve Hattuşa gibi müstahkem yerleşimlerin vatandaşları gibi ayrılmaya karar vermiş olmaları özellikle müm-

kündü. Yağmacıların hedef aldığı şehir veya sarayda kalmayı tercih edenlerin bile yurtlarında öldükleri nadirdi, zira antik fatihler şehri ateşe vermeden önce genellikle ahaliyi sürerler, bazılarını öldürür ve kalanları köleleştirirlerdi. Bu nedenle, örneğin Persler Miletos'u, İskender Thebai ve Sûr'u, Romalılar ise Korinthos ile Kartaca'yı yaktıklarında bu uygulamayı tercih etmişlerdi. Depremlerde ise kurbanların cesetleri yerleşimin yıkıntılarına gömülürdü ve tıpkı modern zamanlarda olduğu gibi, Antikçağ'da da bir şehir şiddetli depremle sarsıldığında genellikle çok can kaybı yaşanırdı. MÖ 460'larda Sparta depreme maruz kaldığında binalar temellerinden çökmüş ve 20.000 Spartalı ölmüştü.[23] Iustinus'un (40.2.1) belirttiği üzere, Mithradates Eupator'un hükümdarlığında Suriye'de meydana gelen depremde 170.000 kişi ölmüştür.

Birçok farklı kaynak, MS 17'de meydana gelen Asia Eyaleti depreminde çok sayıda ölüm olduğunu belirtmiş, hatta Plinius bunu insanlığın hatırasındaki en kötü deprem olarak nitelendirmiştir.[24]

Kıbrıs'taki Kourion'da yapılan son kazılar, gerçekten depremle (göründüğü kadarıyla Akdeniz'in kuzeydoğu köşesini MS 21 Temmuz 365'te vurmuş büyük deprem sonucunda) yıkılmış bir şehri ortaya çıkarmıştır.[25] Şu âna kadar temizlenebilen birkaç odada arkeologlar iki kadın, bir genç kız ve bir at cesedi bulmuşlardır; kemikleri ise kırılmış ve ezilmiştir. Mykenai, Tiryns, Midea, Knossos, Troya ve Ugarit yerleşimlerinin kendilerini yıkacak şiddette bir depreme insan ve hayvan kaybı yaşanmaksızın maruz kaldıklarını hayal etmek güçtür. Söz konusu sit alanlarında ölü sayısı çok fazla olsa da kurbanlara ait cesetlerin yakınları tarafından enkazdan çıkarıldığı ileri sürülemez, zira hiçbir hafir böyle bir kazı çalışması yapılmış olduğuna dair kanıt bildirmemiştir.

Bunların arasında en hayret verici olan, MÖ 1200 civarında deprem sonucu yıkıldığı iddia edilen bu altı yerleşimin hiçbirinde yıkık binaların altında kalmış değerli nesne bulunmamasıdır. Tutankhamun'un mezarında veya Mykenai oda mezarlarında da görüldüğü üzere, antik dünyanın sarayları çeşitli değerli nesnelerden oluşan hazineler içermeliydi. Neticede saraylarda krallar ve kraliçeler gibi insanlar yaşamaktaydı. Gayet açıktır ki Menelaion, Pylos

veya Hattuşa'da olduğu gibi, önce yağmalanıp sonra yakılan bir saraydan arkeologlara mezarlarda bulunan cinste zarif hazineler sunması beklenemez. Halbuki ani bir depremle yıkılan saraylarda modern hafirler için piyango teşkil edecek değerli buluntular olması gerekirdi. Buna rağmen, depremle yıkıldığı iddia edilen bu altı yerleşimde böyle nesneler yoktur ve mevcut yegâne altın, gümüş ve tunç nesneler çukurlara veya duvar oyuklarına gizlenmiş vaziyette keşfedilmiştir.

Altı ünlü Geç Tunç Çağı yerleşiminin depremlerle yıkıldığı iddialarını kategorik olarak kenara bırakabileceğimiz sonucuna varabiliriz; fakat bunların her birine teker teker itiraz etmek de mümkündür. Evans'ın Knossos'a dair senaryosuna gelince, şunu belirtmek yeterli olabilir: Onun yıkım için verdiği MÖ 1400 tarihini savunanlar dahi açıklamasını kabul etmemektedir.[26] Pendlebury'nin açıkça reddettiği çok az yaklaşımdan birisi, Evans'ın bu konudaki kuramıdır. Pendlebury şu neticeye varmıştır: "Her olgu, bir düşman tarafından kasti olarak yapılan yağmaya işaret etmektedir."[27] Knossos'un yıkımını yaklaşık MÖ 1200 yılına tarihlendiren artan sayıdaki arkeolog ve tarihçiler içinde depremi asıl sebep olarak görme eğilimine sahip kimse yoktur. Bu görüşe göre, Knossos tıpkı Pylos ve diğer Ege yerleşimlerinin yıkımına yol açan aynı şiddet yüzünden yerle bir olmuştur.

Blegen'in Troya VI yerleşimine bir depremin son verdiği inancı halen geleneksel görüştür, ancak aykırı düşünceler artmaktadır. Wilhelm Dörpfeld'in Blegen öncesi görüşüne göre Troya VI yağmalanmıştı. Dörpfeld Troya VI tahrip tabakasında çeşitli yerlerde yangına veya yangınlara dair emareler bulmuş ve yıkımın insan eliyle gerçekleştiği yorumunu yapmıştır. Blegen Troya VI'daki yangına dair kanıtı kabul etmiş, ancak bu görkemli yerleşimin şiddetli bir depremin kurbanı olduğunu ileri sürmüş ve daha sıradan VIIa yerleşiminin ise saldırganlarca yıkıldığını belirtmiştir. Uzunca bir süre fazla sorgulanmadan kabul edilen Blegen'in iddiaları, Michael Wood'un *In Search of the Trojan War* [Troya Savaşının İzinde] adlı yapıtıyla hem ayrıntılı incelenmiş hem de daha geniş kitlelere tanıtılmıştır.[28] Wood'un bazı fikirlerini takip eden Donald Easton,

Blegen'in Troya VI'nın deprem kurbanı olduğu yönündeki görüşlerini detaylı bir şekilde ele almıştır. Easton'ın vardığı netice, bu tür bir depreme dair çok az kanıt bulunduğu ya da aslında hiç kanıtın olmadığı yönündeydi.[29]

Blegen'in Troya VI'ya dair vardığı sonuçlar, onu VIIa yerleşimini Homeros'un bahsettiği şehirle özdeşleştirmeye zorlamış olabilir. Dörpfeld'in görüşü ise Akhaların yok ettiği şehrin aslında Troya VI olduğu yönündedir. Blegen Troya VIIa'nın Akhalar tarafından yağmalandığına karar verdiği için, o da Troya VI'nın yıkımını düşman saldırısından başka bir nedene dayandırmak zorundaydı (sıradan Troya IIA *İlyada*'da yer alırken, görkemli VI'nın yağmalanmasına övgü düzülmemesi muhtemel görünmemektedir). Fakat şehir yağmacılarının neden hem VI hem de VIIa'nın yıkımından sorumlu tutulamayacağına yönelik bir açıklama yapılmamıştır. Blegen'in her iki şehrin yıkımı için verdiği tarih artık en tutucular tarafından bile en az otuz veya kırk yıl geç bir tarih olarak kabul edilmektedir. Troya VIIa tabakasında nispeten az miktarda Miken çanak çömleği bulunmasına rağmen mevcut bazı çömlekler görünüşe göre şimdi GH IIIC'ye yerleştirilmelidir.[30] Acele inşa edilmiş VIIa yerleşiminin ne kadar sürdüğü kesin değildir, fakat az sayıda araştırmacı bir kuşaktan fazla sürdüğü görüşündedir. Muhteşem selefi Troya VI, MÖ 1220 kadar geç bir tarihte yıkılmıştır ve kalenin düşmesi de Felaket'in başlangıcına işaret ediyor olabilir. Tahminen, tıpkı bu olayı izleyen yıllardaki diğer şehirler gibi yakılmıştır.

Ugarit'teki yıkımı depreme atfeden Schaeffer'ın varsayımı birçok yönden eleştirilmiştir. Kendisi şehrin siyasi tarihindeki son olayı yeniden kurgulamıştır, fakat önerisi G.A. Lehman'ın hızlı ve etkili bir eleştirisine maruz kaldığı gibi,[31] akabinde bulunan yeni yazılı kanıtlarla bağdaşmaz. Birinci Bölüm'de belirtildiği gibi, yakın tarihte yayımlanan tabletlerde yıkımın eşiğindeki Ugarit'in Siptah ve Kraliçe Tausret dönemindeki Vezir Bay ile iyi ilişkiler tesis etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Hatta Vezir Bay ile yapılan yazışmalar keşfedilmeden önce bile Schaeffer'ın Ugarit siyasi tarihine dair yaptığı kurgu genelde reddedilmekteydi.[32]

Arkeologlar da Ugarit'in insan eliyle yıkıldığı görüşünde ısrar ederler. Marguerite Yon başkanlığındaki Ras Şamra hafirleri,

Schaeffer'ın 1968'de öne sürdüğü savları kabul etmez ve bunun yerine Ugarit'teki yıkımı "Deniz Kavimlerinin istilasının bir sonucu" olarak açıklarlar.[33] Brown Konferansı'nda Ugarit'in kaderi Profesör Yon tarafından canlı şekilde özetlenmiştir:[34]

> Şehirlerde baştanbaşa şiddetli mücadeleler yaşandığı anlaşılmaktadır: Yıkılmış veya terk edilmiş harabelere yayılmış çok sayıda ok ucu (depolanmış silahlar gibi düzenli bir şekilde bir arada tutulmamışlardır) bunun kanıtıdır... Genel olarak şehir sakinleri ya şehri hızla terk etmiş veya evlerini işgalciler ve yağmacıların basmasıyla şaşkına dönmüşlerdi. Mutfak takımları veya ev eşyalarının çeşitli odalarda devrilmiş durumları bizde bu izlenimi yaratmaktadır.

Kısacası Ugarit'in çapulcularca yağmalanıp yerle bir edildiğine inanmamız için tüm nedenler mevcutken Schaeffer'ın deprem yangınları savına inanmamız için hiçbir sebep bulunmamaktadır.

GH IIIB dönemi Mykenai'nin depremle yıkıldığı Iakovides tarafından ileri sürülmüş ve Kilian tarafından bir gerçek olarak ifade edilmiştir,[35] ancak Wace, Mylonas ve yerleşimde çalışmış diğerlerinin vardığı sonuçlar bu değildir. Åström İngiliz hafirlerin de Mykenai'deki tahribi artık muhtemel bir depremle açıkladığını belirtir ve bu hususta W.D. Taylour'a atıfta bulunur.[36] Ancak Taylour'un vardığı sonuç tam olarak bu değildir. Ona göre, Mykenai'deki *Kale Evi*'nin VII. yapı evresi, GH IIIB sonunda "ufak çapta bir yangın veya muhtemelen bir deprem neticesinde sona ermiştir."[37] Fakat bu nispeten küçük çaplı talihsizliği tadilat ve yeniden inşa süreci izledi ve IIIB dönemi, VIII. yapı evresinin sonunda gerçekleşen yıkımdan önce sona ermedi. Bu ikinci ve büyük yıkımı tanımlarken Taylour "muhtemel" bir depremin sözünü dahi etmemektedir: "Bütün kale ev alanı, kendisini yanmış kerpiç ve taş moloza dönüştüren büyük bir yangın sonucu yıkılmıştır."[38] *The Mycenaeans* kitabına 1983'te yaptığı düzeltmede Taylour, Mykenai'nin yıkımına dair çeşitli olası açıklamaları (Dor akınları, her iki tarafı yok eden savaşlar, kuraklık ve kıtlık, Deniz Kavimleri) ele almıştır, ancak deprem açıklaması bunlara dahil değildir.[39]

Argolis'te deprem tezine karşı özel bir itiraz, bölgedeki üç yerleşmedeki taş işçiliğinin bu öldürücü felaketten neredeyse hiç hasar

görmeden çıkmış olmasıdır. Mykenai ile Midea'daki oda mezarlar ve onların bindirmeli taş sıraları ölümcül bir depremin merkez üssü olduklarına dair hiçbir emare göstermedikleri gibi Tiryns'teki geçit, Mykenai'deki sarnıç merdiveni veya Aslanlı Kapı benzeri gelişmiş yapılar incelendiğinde de bu yönde bir iz görülmemektedir. Aslında bu üç yerleşime ait heybetli surların olası bir depremden etkilendiğine dair bir iz de mevcut değildir. Depremin vurduğu düşünülen tek duvar işçiliği, anlaşıldığı kadarıyla evlerin taşıyıcı duvarları ve diğer yapılar olmuştur. Åström Midea'da bazı taş duvarların tam düz olmadığını, içe ya da dışa kavis yaptığını ve bir duvarın "yana atmış konumda" bulunduğunu bildirmiştir. Ne var ki bu türden kaymalar belki de yangınla yıkılmış binalarda şaşırtıcı değildir. Åström Midea'nın büyük bir yangın sonucunda yıkıldığını şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde ortaya koymuştur, zira kül tabakaları her yerdedir ve kiklopik duvarın iç kısmının yanında 40 cm kül katmanı mevcuttur.[40]

Argolis'in MÖ 12. yüzyılda bir deprem sonucu yerle bir olduğuna dair temel iddia, Kilian'ın Tiryns yerleşiminin dışında ve aşağı şehirde yaptığı kazılara dayanmaktadır. Tiryns'te mevcut çok büyük bir GH IIIC yerleşimi kayda değer bir keşiftir ve Felaket'e önemli ölçüde ışık tutması gerekir. Kilian'ın kabul ettiği gibi yerleşimin durumu, hem Argolis'teki kalelerin Dor istilaları sonucunda yıkıldığı yönündeki eski hem de bölgenin kuraklık sonucu 12. yüzyılda tamamen terk edildiğini iddia eden yeni görüşün aleyhinedir. Ancak bu iki ihtimalin çökmesi, deprem varsayımının kanıtlarını güçlendirmez. Çok daha aşikâr bir ihtimal ise Kilian'ın Tiryns'teki keşifleri sayesinde arka planda kalmamış, hatta güçlenmiştir: Argolis yerleşimleri saldırılar sonucunda yıkılmıştı. Bunun ardından, çeşitli yerleşimlerden hayatta kalanlar bir araya gelerek kendilerini savunmak için büyük bir topluluk oluşturmuştu.[41]

İkinci Bölüm'de değinildiği gibi, birçok Felaket sonrası yerleşimi deniz kıyısına inşa edilmiştir. Peloponnesos kıyılarındaki diğer yerlerde Korakou, Aigeira, Teikhos Dymaion, Monemvasia ve Asine gibi IIIC şehirleri vardı. Attika'nın doğu kıyısında yer alan Perati ve Euboea'nın batı kıyısındaki Lefkandi benzerlik gösterir.

12. yüzyıl başında oldukça ani bir şekilde inşa edilmiş bir diğer kıyı yerleşimi, Rodos'taki Ialysos'ta bulunmuş bir mezarlıkla ortaya çıkarılmıştır. Kıbrıs'taki benzer şehir yerleşimleri, göründüğü kadarıyla GK II dönemini sona erdiren yıkımın hemen ardından kıyıdaki Enkomi ve Kition'da inşa edilmiştir. Åström'ün Hala Sultan Tekke'de (Larnaka yakınlarındaki bir koyda) keşfettiği ve tahminine göre "11.000 ila 14.000 kişilik" nüfusa sahip bir yerleşim daha da dikkat çekicidir.[42] 12. yüzyılda nüfusu artan Anadolu şehirleri Troya, Miletos ve Tarsus'tu. 11. yüzyılda ise Küçük Asya sahilinde yer alan İyon yerleşimleri ve Güneydoğu Akdeniz'deki Fenike şehirleri de yeni merkezi tipteydi.

Merkezi bir sahil şehri, on ya da yirmi kilometre içerideki küçük ve izole topluluklara nazaran şüphesiz daha fazla emniyet sunmaktaydı. Yeni şehirlerin vaat ettiği güvenliğin depreme karşı alınmış bir tedbir olarak görülemeyeceği açıktır. Okyanusların ya da Akdeniz'in altındaki depremler, kıyı şehirlerini döven ve bazen tahrip eden tsunamilerle yahut sismik deniz dalgalarıyla (halk arasında "medcezir dalgaları" diye de bilinir) sonuçlanır. Tsunami kaynaklı yıkımlara ait kanıtları inceleyen Bruce Bolt, Amorgos'taki 1956 depremi sonrasında "25 ila 40 metrelik dalgaların" bildirildiğini belirtir. Tsunami Patmos, Girit ve Melos'ta tıpkı Amorgos'taki gibi bir tahribata neden olmuştur.[43] Antik yazarların deprem anlatımları, Antikçağ insanlarının depremlerin kıyı şehirlerinde yarattığı özel tehditlerden tıpkı bizim gibi haberdar olduklarını göstermektedir. MÖ 1200 civarındaki Felaket sonrası inşa edilen yerleşimler için kıyı mevkilerinin seçilmiş olması, halkın denizden gelen saldırganlara karşı güvence aradığını ortaya koymaktadır: Deniz yoluyla gelen yağmacılara karşı, kıyılar en iyi gözlem noktası ve savunmayı sunuyorlardı.

Schaeffer MÖ 1200 civarında yıkılmış şehirlerin kasten tahrip edilmiş olamayacaklarını, zira istilacıların kendilerinin de içerisinde yaşayabilecekleri şehirleri yıkmak istemeyeceklerini iddia eder. "İstilacılara" yapılan bu vurgu, antik şehirlerin dönebilecekleri kendi evleri bulunan akıncılar veya düşmanlar tarafından yıkılmış olduğu gerçeğini görmezden gelmektedir. Tarihte rahatlıkla izlene-

bildiği üzere, Antikçağ'da yıkıma uğramış şehirler neredeyse istisnasız şekilde insanlar tarafından yerle bir edilmiştir. Bir şehri yerle bir eden yıkım ve yağma sırasında birçok büyük yapı alevler içinde çökecekti (düşmanın şehri yakmak için "hazırlaması" da büyük bir çalışmayı gerektirirdi).[44] Amaç, orayı bir daha iskân edilemeyecek hale getirmekti; böylece saldırganların gaddarlığı için bir anıt işlevi de görecekti. Klasik Dönem'de Kserkses'in Eretria'yı ibret olsun diye cezalandırması, Kartacalıların beş yıl içinde yerle bir ettikleri dört Sicilya şehrini (Selinos, Akragas, Himeria ve Gela), İskender'in Thebai'yi Galyalıların da Roma'yı yakmasını, Romalıların Kartaca ve Korinthos'u aynı yıl içinde yerle bir etmelerini, bir diğer sembolik yıl olan MS 407'de Alanların ve Vandalların tüm Galya'daki şehirleri yağmalayıp yakmaları ("uno fumavit Gallia tota rogo", Orientius, *Commonitorium*, s. 184) akla gelecektir.

ET II sonunda tüm Anadolu'daki sit alanlarının ya da EH II ve OH'den sonra Yunanistan'da görülen tahrip tabakalarının da işaret ettiği üzere, aynı şeyler tarihöncesi dönemlerden beri meydana geliyordu. Düşmanlarca yerle bir edilen birçok şehir sonradan yeniden inşa edilmiştir (bununla birlikte Korinthos ve Kartaca bir yüzyıl kadar metruk durmuştu). Ancak diğerleri yıkıldıktan sonra ıssız harabeler olarak kalmıştır. Efsaneye göre, Akhaların Troya'yı ya da Yuşa'nın Eriha ve Ay şehirlerini yakmasından sonra durum böyle olmuştu. Aslında, birçok ünlü Yakındoğu şehri düşman tarafından yağmalandıktan ve yakıldıktan sonra tekrar iskân edilmemiştir. Bu liste üçüncü binyılda Lagaş'tan Akkad'a, birinci binyılda Asur'dan Ninova'ya kadar uzayabilir. Sadece Asur krallarının mezar yazıtlarında yer alan muğlak yer isimlerinin sayısı çok daha fazladır: "Yıktım, harap ettim, ateşe verdim... Onların şehirlerini ateşle yaktım."

Bu türden gaddarlıkların ikinci binyılın sonlarında sergilendiği kaynaklardan açıkça anlaşılmaktadır. Oldukça canlı bir örnek, Davud'un halen haydut reisi ve Saul'un da İsrail kralı olduğu dönemde, Davud'un kasabası Ziklak'a yapılan Amalek akınıdır (*I. Samuel,* 30.1-3): "Ziklak kentini yakıp yıkmışlardı. Kimseyi öldürmemişlerdi, ama kadınlarla orada yaşayan genç, yaşlı herkesi

tutsak etmişlerdi. Sonra onları da alıp yollarına gitmişlerdi." Daha büyük bir şehir olan Hasor ise MÖ 1200 civarında yağmalanmış ve bu olay İsrail'de uzun bir süre hatırlanmıştır (Debora'nın Ezgisi sözlü geleneğin bir parçasıydı). Kenân İli'ndeki en büyük şehirlerden Hasor'un İsrailoğulları tarafından yakılıp yıkıldığı söylenir (*Yeşu,* 11.11) ve Yigal Yadin'in kazıları da gerçekten şehrin Geç Tunç Çağı sonlarında yerle bir edildiğini ortaya koymuştur.[45] Ege'de benzer durumdaki bir yerleşim yakın zamanlarda Paros Adası'nda bulunmuştur. Buradaki Koukounaries adlı bir kalenin sakinleri 12. yüzyılın başında vahşice öldürüldükten sonra yerleşimin tamamı yakılmıştır. Koukounaries'te bulunan iskeletler Felaket'in insan elinden çıktığını göstermektedir.[46] Kazıyı yöneten D. Schilardi'ye göre, "Bütün düzlüğü tahrip eden alevler kaza eseri değildi veya deprem neticesinde oluşmamıştı. Yıkılmış odalarda bulunan insan ve hayvan iskeletleri, Mikenlerin saldırıyı beklediklerini ortaya koymaktadır."[47]

III. Ramses düşmanlarının MÖ 1179'da Hatti'den Alaşiya'ya dek Güneydoğu Akdeniz'de şehirlerini yıktıklarını söyler. Hattuşa, Ugarit ve Emar'dan günümüze gelmiş belgeler, şehirlerin saldırı tehdidi altında olduklarını göstermektedir. Ugarit kralının Alaşiya kralına yazdığı mektupta, gemilerle gelip şehirlerini yakan isimsiz düşmanlardan bahseder. Şurası açıktır ki Felaket döneminde yakılan şehirlerde yıkım insan eliyle gerçekleşmiştir. Doğu Akdeniz şehirlerinin MÖ 1200 civarında doğal afet neticesinde yıkıldığına dair teoriler sadece arkeolojik destekten yoksun değildir, aynı zamanda genelde Eskiçağ'a, özelde ise MÖ 1200 civarına dair tarihi kanıtlarla uyum göstermemektedir.

Göçler

Son yüzyılda yapılan en popüler açıklama, Felaket'in büyük kitlesel göçler sonucu gerçekleştiği yönündeydi. Yakın dönemde Ekrem Akurgal, Gustav Lehmann ve özellikle Fritz Schachermeyr, Tunç Çağı'nı sona erdiren olgunun "kavim göçü" olduğunu öne sürmüşlerdir.[1] Felaket'in temelinde sistem çöküşü veya kıtlık olduğuna inanan araştırmacılar dahi, bu kadar çok şehirde görülen yıkımın dolaysız nedenini Doğu Akdeniz boyunca ilerleyen savaşçı göçmenlerin şiddet dolu yürüyüşüne bağlamaktadır. August Strobel *Seevölkersturm* [Deniz Kavimlerinin Saldırısı] başlıklı eserinde Felaket'e kuraklığın yol açtığını, Nancy Sandars ise *The Sea Peoples*'da [Deniz Kavimleri] başlıca etkenin Doğu krallıklarındaki sistem çöküşü olduğunu ileri sürer; fakat her iki çalışma da şehirlerdeki fiili yıkımı memleketlerinden göç etmiş, ancak yeni bir yere yerleşememiş halkların işi olarak gösterir.

Mısır Kanıtı

MÖ 1200 civarında gerçekleşen "Deniz Kavimlerinin büyük göçü" tezi, sözde Merneptah ve III. Ramses'in saltanatlarına ait Mısır yazıtlarına dayanmaktadır. Ne var ki yazıtların hiçbir yerinde böyle bir göçün adı geçmez. Mısır yazıtlarının "Deniz Kavim-

leri" hakkında içerdiği bilgileri yakın zamanlarda inceleyen bir Mısırbilimci, bazı noktalar muğlak olmasına rağmen, "bir husustan emin olabiliriz: Mısır metinlerinde 'Halkların Göçü' mevcut değildir"[2] tesptini yapmıştır. Dolayısıyla göç varsayımı doğrudan yazıtlar değil, yazıtların yorumları üzerine temellendirilmiştir.

Karnak Tapınağı'nın doğu duvarının iç yüzünde yer alan ilk yazıt, Merneptah'ın beşinci saltanat yılında (MÖ 1208) Libyalı işgalcilere ve onların müttefiklerine karşı kazandığı büyük zaferin anısını kutlamaktadır. Yazıt oldukça uzundur; duvarda seksen satır yer alır ve Breasted'in çevirisinde on dokuz paragrafa tekabül eder, fakat sadece üç paragrafta Deniz Kavimleri sürekli zikredilmektedir. İlk ilgili paragraf yazıtın açılış satırlarını içerir:[3] "[Haşmetlimiz'in Libya ülkesinde kazandığı büyük zaferin başlangıcında] bütün ülkelerden Kuzeyliler geliyordu: ...i, Ekveş, Tereş, Lukka, Şerden, Şekeleş." Merneptah'ın erdemlerini öven uzun bir bölümden sonra, bir habercinin "üçüncü mevsimde" gelerek şunları söylediği belirtilir: "Libya'nın sefil ve düşkün reisi, Ded'in oğlu Meryre – Şerden, Şekeleş, Ekveş, Lukka, Tereş– okçularıyla; ülkesindeki savaşçıların ve cenk ehli adamların en iyilerini yanına alarak, Tehenu ülkesine saldırdı. Yanında karısını, çocuklarını ve ordugâh reislerini getirmiş; Perire çayırlarındaki batı sınırına ulaşmıştı." Ardından Merneptah'ın Meryre'ye karşı büyük bir orduya nasıl kumanda ettiğini, onu nasıl mağlup ettiğini, Meryre'nin eşlerini, gümüşünü, altınını, tahtını ve yanında getirdiği tüm kıymetli varlıkları nasıl ele geçirdiğini öğreniriz. Merneptah ve ordusu zaferle dönerken, "önlerinde giden katırlar Libya ülkesinin sünnetsiz fallusları ile ve her bir ülkeden savaşçıların kesik elleriyle doluydu" (Mısır geleneğinde, eğer öldürülen düşmanlar sünnetsiz iseler cinsel organları, sünnetli iseler de sağ elleri ganimet olarak kesilirdi). Kesilen falluslar ve eller sayılınca düşman kayıpları aşağıdaki gibi çıktı:[4]

Libyalılar	6.359
Şekeleş	222
Turşa	742
Ekveş	2.201
(Lukka? Şerden?)	200

Libya kralının yabancı müttefiklerinin –"bütün ülkelerden gelen Kuzeyliler"– isimleri okunurken genel bir uzlaşma söz konusudur: Bunlar şu veya bu şekilde, Mısır'ın kuzey ufkunda yer alan en önemli ülke ve adalarla bağlantılıdır. Büyük Karnak Yazıtı 19. yüzyılda ilk defa okunduktan sonra, Mısırbilimciler *Lukka*'yı Likya, *Ekveş*'i "Akhaia," *Turşa*'yı "Tyrsenia" (Tyrrhenia, yani Güney ve Batı İtalya sahilleri), *Şekeleş*'i Sicilya, *Şerden*'i de Sardinya ile ilişkilendirmişlerdir. Libya kralı ve maiyetinin Mısır'a yerleşme ümidi taşıdığı hususunda yazıt şüpheye yer bırakmamakla birlikte, bu "Kuzeyli" destek kuvvetlerinin göç eden halklar olduğuna dair hiçbir emare mevcut değildir. Nitekim Meryre'nin Kuzeyli müttefiklerinin düşük zayiat verdikleri göz önüne alındığında, Büyük Karnak Yazıtı'nı dikkatle okuyanlar Merneptah'ın yüzleştiklerinin aslında paralı asker olduğunu gözlemlemişlerdir.[5] Yazıtın açıkça ima ettiği şey, Libya kralı Meryre'nin Batı Deltası'nı en azından bazı kısımlarını ele geçirmek için 1208'de işgal ettiği ve bu amaçla Sardinya, Sicilya, Batı İtalya, Yunanistan ve Güney Anadolu gibi birçok kuzey ülkesinden savaşçıların hizmetini garantilemiş olduğudur.[6]

Tunç Çağı sonundaki Deniz Kavimleri göçüne dair kanıt olarak gösterilen ikinci yazıt, III. Ramses'in Medinet Habu'daki tapınak mezarındadır. Auguste Mariette 1850'lerin başında tapınağın duvarlarını temizlediğinde, Ramses'e atfedilebilecek muhtemel bütün zaferlerin anısını kutlayan yazıtlar ve açıklayıcı kabartmalar ortaya çıktı.[7] Bunlardan bazıları düzmecedir: Hitit Krallığı'na karşı kazandığı sözde zafer II. Ramses'ten, Nübye seferi de başka bir firavunun tapınak mezarından ödünç alınmıştır. Ayrıca bazı tekrarlar vardır: İlk kez Beşinci Yıl için kullanılan cümleler Yedinci Yıl'da tekrar edilmiştir. Yine de firavun beşinci, sekizinci ve on birinci saltanat yıllarında üç büyük sefere çıkmış ve hepsinde önemli zaferler kazanmıştır. Mısır'ın Libyalılardan ve Meşveş kavminden (genellikle Herodotos'ta "Maksyes" olarak geçen halkın yaşadığı Tunus çevresindeki bölgeyle ilişkilendirilir) oluşan büyük bir orduyla tehdit edildiği Beşinci Yıl'da (MÖ 1182) Ramses, Batı Del-

tası'ndaki bir Libya işgalini durdurmuştur. Keza Peleset ve Sekker kavimleri de 1182 yılında hem karada hem denizde sorun çıkardıklarından, hareketlerinin Libya-Meşveş saldırısıyla eşgüdümlü olduğu şüphesizdir.[8] Ramses Libyalı saldırganları Batı Deltası'nda karşıladığında en az 12.535 düşman öldürülmüştü (kabartmalar kesilen eller ve falluslardan oluşan beş öbek tasvir eder; bunlardan üçüne eşlik eden yazıtlar 12.535 rakamını telaffuz etmektedir).[9] Bu savaştan altı yıl sonra, –1176'da– Mısır bir defa daha Libyalılar tarafından tehdit edilmiştir. 2.175 Libyalının öldürüldüğü ve 1.205'inin esir alındığı bu seferde zayiat daha azdı. Beşinci Yıl ve On Birinci Yıl hadiselerine bakıldığında, Libya kralının Batı Deltası'na kalıcı olarak yerleşmeyi hedeflediği açıktır, zira bazı savaşçıları, "Mısır'da yaşayacağız!" diye bağırmakta, hatırı sayılır miktarda kadın ve çocuk da onlara eşlik etmektedir. Ramses, ikinci Batı Deltası seferinde 558 kadın ve kız ile 283 oğlanı esir aldığını bildirir.[10]

III. Ramses, iki Libya saldırısı arasında, Güneydoğu Akdeniz'den gelip Doğu Deltası'nı tehdit eden bir diğer işgalle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu, meşhur Sekizinci Yıl (MÖ 1179) seferidir. Savaşın bir kara ve bir de deniz muharebesinden oluştuğunu belirten ve kabartmalarla desteklenen yazıtta (bkz. Levha 6 ve 7), Deniz Kavimlerinin göçüne tanıklık ettiği düşünülen paragraf şu şekildedir:[11]

> Yabancı ülkelere gelince, bunlar kendi adalarında (*rww*) fesat tertip ettiler. Ülkeler bir anda köklerinden söküldüler ve silinip gittiler. Hiçbir memleket bunların silahları önünde duramadı: Hatti, Kode, Karkamış, *Yereth* ve *Yeres*'e değin bütün ülkeler hep birlikte kılıçtan geçirildiler. Amurru'da bir yerde bir ordugâh [kuruldu]. Bura halkının kökü kurutuldu ve ülkesi sanki hiç var olmamış gibi oldu. Mısır'a doğru ilerlediklerinde önlerinde alevler alazlanıyordu. Peleset, Sekker, Şekeleş, Denye(n) ve Veşheş ülkeleri bir olmuş, ittifak etmişlerdi. Yerkürenin her yerindeki topraklara el attılar, yürekleri güven ve inançla dolu [konuştular]: "Planlarımız başarılı olacak!"

Büyük bir ordu yanında bir de donanma toplayan III. Ramses, işgalcilerle hem karada hem denizde savaştı ve iki savaşta da muzaffer oldu (kara savaşının yapıldığı yer Güney Kenân'daki Zahi'ydi). Bu sefer için zaiyat beyan edilmemiştir. Ramses'in MÖ 1179 savaşındaki düşmanları arasında Tyrsenler de bulunuyor olmalıydı, zira Deyrü'l-Medine'deki bir dikilitaşta firavun, Mısır'a saldıran Peleset ve Turşa kavimlerini mağlup ettiği için övünür.[12]

Yazıtın hiçbir yerinde göçlere değinilmemekte, hatta ima bile bulunmamaktadır; ancak kabartmalar, kara savaşında Filistin ve Sekker savaşçılarına eşlik eden kadın ve çocuklarla dolu dört adet kağnı gösterir. Buradan yola çıkarak, bu iki gruptan birisinin Mısır'a yerleşme niyetinde olduğu sonucu çıkarılabilir. 1179 seferine katılmış Sicilyalılar (veya belki de Tyrsenler) ise deniz savaşında çarpışmışlardır, ancak savaşı tasvir eden kabartmalar düşman gemilerinde kadın ve çocuk göstermez.

Medinet Habu yazıtları ve Sekizinci Yıl kabartmaları, Sicilya ve diğer yerlerden Doğu Akdeniz'e yelken açmış gemilerle desteklenen bir Peleset ve Sekker[13] kuvvetinin MÖ 1179 yılında Mısır'ı işgal ettiğini ve işgalcilerin yerleşme niyetinde olduğunu göstermektedir. Bu işgalciler nereden gelmişlerdi? Açılış cümlesinde, "Yabancı ülkelere gelince, bunlar kendi *rww*'lerinde fesat tertip ettiler," denmektedir. Çeviride *rww* için genellikle "adalar" kelimesinin tercih edilmesi, Peleset ve Sekker kavimlerinin adalarda yaşadığına işaret etmektedir. Fakat çeviri bizi kısmen yanlış yönlendirir: Mısırbilimciler, günümüzdeki anlamıyla "adalar" sözcüğünün Mısır dilinde karşılığı bulunmadığını belirtirler. "Adalar" anlamına geldiği düşünülen Mısırca iki kelime, aslında kıta sahilleri anlamında kullanılmaktadır.[14] Bu satırın daha tarafsız bir çevirisi, şu şekilde olabilir: "Yabancı ülkelere gelince, bunlar kendi sahillerinde fesat tertip ettiler." Peleset ve Sekker kavimlerinin yaşadığı bu kıyı şehirlerini belirlemek için öncelikle Pelesetlerin Philistia'dan, yani Güneydoğu Akdeniz'de Gazze ve Yafa arasında yer alan tarihi Filistin'den geldiklerini varsaymalıyız. Sekker kavminin yalnızca Karmel Dağı'nın güneyindeki sahil şeridinde oturduğu bilindiğinden,[15] MÖ

1179'daki Mısır saldırısına katılan Sekker'in de Philistia'nın hemen kuzeyindeki *rww*'den geldiği varsayılmalıdır. Yakın dönemde gözlemlendiği gibi, Pelesetlere işaret eden Mısır belgeleri, onları "uzak bir mesafeden gelen düşmandan" ziyade "yakın hasımlara uygun" olarak tanımlamaktadır.[16] 1179'daki Peleset ve Sekker'in Doğu Akdeniz kavimleri olarak tanımlanması, Mısır'ın genellikle Doğu Akdeniz komşuları için kullandığı "Asyalı" (*St ty*) sıfatının tercih edilmiş olmasıyla desteklenmektedir.[17] Pelesetleri ve Doğu Libyalı Temeh kavmini sindiren Ramses'in, "Temeh ülkesinin kalbi söküldü, Peleset de kaygıyla kasabalarında saklanıyor," diye övüldüğü bir diğer yazıt ise[18] Peleset "kasabalarının" Temeh ülkesinden çok da uzakta olmadığını göstermektedir. Filistin ve Sekker topraklarını Mısır'a kattığını diğer metinlerde belirten Ramses, "Peleset ülkesini" yıktığını iddia eder.[19] Son olarak, Merneptah döneminde dahi Kenân'daki çeşitli kavimlerin yarattığı yeterince sorun mevcuttu ve firavun bu ülkenin iç kısımlarına düzenlediği bir seferde savaşmıştı. Kanıtlar, Aşkelon, Gezer, Yenoam ve İsrail'i yendiğini iddia eden Merneptah'ın ciddiye alınması gerektiğini gösterir.[20]

Kısacası, Medinet Habu yazıtları ve kabartmaları, III. Ramses'in sekizinci saltanat yılında Sicilya'dan (ve belki de İtalya'dan) denizyoluyla gelmiş maceracılarla desteklenen Kenânlı işgalcilerin Mısır'a yöneldiklerine ve el atabildikleri her şeyi yağmalayarak bereketli delta topraklarının bir kısmını ele geçirme niyetinde olduklarına işaret etmektedir. Doğu Deltası'na MÖ 1179'da yapılan "göç" ile Libyalıların Batı Deltası üzerine 1208, 1182 ve 1176'da yaptıkları saldırılar açıkça özdeştir. Libyalı ve Filistinli komşularından Mısır'a gelen baskı İkinci Ara Dönem'dekinden çok daha şiddetli olmakla birlikte, bu aslında tüm Mısır tarihi için kalıcı bir sıkıntıydı. Mısır yazıtları, MÖ 1200'ün birkaç onyıl öncesi veya sonrasındaki bir denizaşırı kavimler göçüne hiçbir şekilde tanıklık etmemektedir.

İddianın Kaynağı

Geniş çaplı göçleri Tunç Çağı medeniyetinin yıkımından kısmen yahut tamamen sorumlu tutan mevcut inançlar yazılı kanıtlar üzerine temellendirilmiş teoriler değil, 19. yüzyılda ortaya atılmış radikal ve yaratıcı bir varsayımın tortusudurlar. Göç tezi, bunu büyük ölçüde 1870'lerde geliştirmiş ve *Histoire ancienne des peuples de l'orient classique* [Klasik Doğu Halklarının Antik Tarihi] başlıklı oldukça popüler yapıtında tanıtmış olan Gaston Maspero'nun eseridir.[21] Tezin şekillendiği dönemde Mykenai, Tiryns, Pylos, Knossos, Hattuşa, Ugarit ve birçok Doğu Akdeniz yerleşiminde kazılar henüz başlamamış ve Sekker'in Karmel Dağı yakınlarında yaşadığı anlaşılmamıştı.[22] Maspero'nun tezinde açıklık getirmek istediği konu o tarihlerde varlığı henüz tespit edilmemiş olan Felaket değil, Merneptah ve III. Ramses dönemlerinde Mısır'a yapılan başarısız saldırılardı.

Mısırbilimciler, Merneptah'a karşı Libya hükümdarı Meryre'nin emrine giren "tüm memleketlerden gelmiş Kuzeylilerin" kimliği üzerinde daha 1840'larda tartışmaktaydılar. Bazı bilim insanları Meryre'nin yardımcı kuvvetlerinin yalnızca Libya sahilindeki komşuları olduğuna inanırken, diğerleri onları Kuzey Kafkas menşeli Hint-Avrupalılarla özdeşleştirmişlerdir. Maspero'nun en tanınmış seleflerinden Emmanuel de Rougé, isimlerin Kuzey Akdeniz adalarını yansıttığını ileri sürmüştür: Lukka, Ekveş, Turşa, Şekeleş ve Şerden aslında Likya, Akhaia, Tyrsenia (Batı İtalya), Sicilya ve Sardinya'dan gelmişlerdi.[23] De Rougé ve diğerleri, Meryre'nin yardımcı birliklerini –"Akdeniz Kavimleri"– paralı asker grupları olarak kabul etmişlerdi; çünkü en azından Sardinyalıların daha Büyük Ramses'in ilk saltanat yıllarında paralı askerlik hizmeti verdikleri biliniyordu.[24] Bu nedenle Libyalıların komşu topraklara tecavüzü, Karnak Yazıtı'nda yer aldığı düşünülen yegâne "göç" olarak görünüyordu.

1850'lerde keşfedilen ve Peleset'e de atıflar içeren Medinet Habu yazıtı, bu görüşü fazla değiştirmemiştir.[25] Mısırbilim, bütün bu halkların Filistinliler olduğu sonucuna varmıştı; ancak

1850'lerde, İsrail'in Kenân ülkesini istilasından yüzyıllar önce Filistinlilerin hâlâ Kuzey Gazze sahillerinde yaşadığı düşünülmekteydi. Bununla birlikte Filistinlilerin bölgenin asıl yerli halkı olmadıkları anlaşılmıştı: İbrani peygamberlerlere göre Yehova, tıpkı İsrailoğullarını Mısır'dan ve Suriyelileri Kir'den getirmiş olduğu gibi, Filistinlileri de Kaphtor'dan "getirmişti." Dolayısıyla, Filistinlilerin aslen Girit'ten gelen Pelasglar olabilecekleri önerilmişti (ilk defa 1747'de ortaya konan bu görüş, Sami dilleri uzmanları olan Gesenius ve Renan tarafından da desteklenmiştir). Fakat, *Eski Ahit*'in [Tevrat] *Tekvin* bölümünde Filistin kralı Abimelek'in İbrahim ve İshak ile çağdaş olduğu belirtildiğinden, Pelasgların Girit'ten Kenân'a göçlerinin Ataların zamanından önce gerçekleşmiş olması gerektiği düşünülüyordu. Aynı şekilde, İsrailoğulları vaat edilmiş topraklarına ulaşmadan çok önce Filistinlilerin kendi ülkelerinde yaşadıkları *Eski Ahit*'te sürekli vurgulanmaktadır. 1860'lardaki bilim insanları, Peleset'e dair Medinet Habu yazıtındaki atıfları (tıpkı Libyalılarda olduğu gibi) Sicilya, İtalya ve Kuzey Akdeniz sahillerinden gelen paralı askerlerin desteklediği Filistinli komşuların Mısır'a saldırısının bir kaydı olarak değerlendirmekteydiler. W. Max Müller, de Rougé ve yazıtları çalışmış diğerleri, Merneptah ve Ramses'in bir göçmen kavimler dalgasıyla karşılaştıklarını tasavvur etmemişlerdi.

F. Chabas, Merneptah ve III. Ramses'in savaşlarına dair bütün metinlerin ilk çevirisini 1872'de yayımladığında küçük bir değişiklik meydana geldi. Kabartmalarda temsil edilen Pelesetlerin tıpkı Sicilyalılarla Sardinyalılar gibi "Avrupalı" halkların tarzında giyindiğini ve silahlandığını gören Chabas, bunu tuhaf bularak Pelesetlerin Philistia'dan gelmediklerini ama Egeli Pelasglar olduklarını ileri sürdü.[26] Bu talihsiz öneri, Maspero'yu döneme dair bütün açıklamalarını baştan aşağı düzeltmeye zorladı.

Maspero, Chabas'ın kitabına dair 1873'teki eleştirisinde Medinet Habu'daki Peleset teçhizatının Samilerden ziyade Avrupalılara benzediğini, dolayısıyla da bunların Egeli Pelasglar olabileceğini kabul etmekteydi. Yazıttaki Peleset, uzun bir göçün sonuna gelmiş Avrupalı bir kavimdi: Muhtemelen Dorlar tarafından Ege'den göçe zorlanmış, ilk önce Mısır'a yerleşmeye çalışmış, ancak bu gi-

rişimde başarısız olunca komşu bölgeye yerleşerek Filistinliler olarak anılmışlardı.[27]

Ramses'in Filistinli düşmanlarının, daha sonra kendi adlarıyla anılacak topraklara yerleşmek üzere göç halindeki bir ulus şeklinde böylece yeniden tanımlanması, bütün bir göç tezinin temelini meydana getirmektedir. Pelesetlerin asıl menşei bu tez için o kadar da önemli değildi. Her ne kadar Maspero 1873'te Filistinlileri sabık Pelasglarla özdeşleştirmişse de, bir müddet sonra daha iyi bir köken buldu: "Deniz Kavimlerini" bir kez Anadolu'nun yerlileri yaptıktan sonra, asıl Filistinlileri de buraya yerleştirdi. Maspero'nun *Histoire ancienne* adlı yapıtında Filistinliler önce Girit'ten Karya'ya, sonra da Doğu Akdeniz'e göç ederler. Böylece, Kenân'a Girit değil ama Güney Anadolu üzerinden ilerlemiş, yani kağnılarla hareket eden bir kavim için daha muhtemel bir rotada yolculuk yapışlardı. Fakat bu güncelleme hariç durumları Maspero'nun 1873 tarihli şemasındaki gibi kalmıştır.

Eğer Medinet Habu yazıtları Pelesetleri Maspero'nun önerdiği gibi göç halindeki bir kavim olarak tasvir ediyorsa, bu durumda Karnak'ta ve Medinet Habu'da zikredilen tüm isimler için de aynı şeyi düşünmek durumundayız. Diğer Mısırbilimciler isimleri gayet basit şekilde açıklarken –Libyalılar, Sicilyalılar, Sardinyalılar vs.– tarihi anlamlar yükleyen Maspero, yaklaşık MÖ 1200 civarında bunların henüz Akdeniz coğrafyasının aşina isimleri değil, ancak ileride adaları ve ülkeleri tanımlayacak yabancı etnik gruplar olduğunu öne sürüyordu. Bu ayrımı ifade etmek amacıyla isimleri belirli belirtme edatlarıyla ilişkilendirdi ve onları çevirmektense başka bir dilin alfabesinde tekrar yazdı. "Sicilyalılar" gelişigüzel bir araya gelmiş bireyler ve Sicilya sakinleri olabileceği yerde, *Şekeleş* kendisine dünya üzerinde herhangi bir vatan verilebilecek tüzel bir varlıktı.

Dolayısıyla "Libu" kavmi Mısır'ın Libyalı komşuları değil, fakat aslen Orta Balkanlar'dan gelen gizemli ve göç halindeki bir kavimdi. Libu için dolambaçlı bir göç güzergâhı tasarlayan Maspero'ya göre, bunlar Batı Deltası'na karadan ulaşmış olmalıydılar. Balkanlar'dan Cebelitarık'a değin batıya doğru 3.220 km yol

katetmişler, Afrika'ya geçtiklerinde keskin bir dönüş yapıp bu sefer doğuya yönelmiş ve 3.220 km daha ilerleyerek Merneptah'ın beşinci saltanat yılında Mısır'ın eşiğinde belirmişlerdi. Firavun tarafından geri püskürtülen Libu Mısır'ın batı sınırına yerleşmiş ve tıpkı mağlup Peleset'in Filistinlilere dönüşmesi gibi, daha sonra Libyalı olarak anılmışlardır.

Maspero'nun gördüğü haliyle Balkanlar ve Anadolu'da yaşayan kavimler kendi yurtlarında baskıya maruz kalmış, ilk başlarda yağmacılık yapmış, paralı asker olarak hizmet etmiş ve nihayet Mısır'a yerleşmek üzere göç etmişlerdi. Sonuçta sadece Akhalar ve Likyalılar özgün vatanlarını koruyabilmişlerdir. Herodotos Prens Tyrsenos'un Lidya'dan İtalya'ya doğru bir göçe liderlik yaptığından bahsettiği için (1.94), Maspero Merneptah'ın saltanatındaki Turşa kavminin Batı Anadolu'dan gelen bu göçmenler olduğu sonucuna varmıştır. Eğer Turşa bu tarihte ve bu mevkiden göç ettiyse, bu durum pekâlâ Şerden ve Şekeleş için de söz konusu olabilirdi.[28] Lidya'dan Sicilya'ya veya Sardinya'ya yapılan göçe dair herhangi bir edebi atıftan yahut belgeden yoksun olmasına rağmen, Maspero kendi kanıtını yer isimlerinden "türeterek" bulmuştur. Bu yöntem, günümüzde bile, diğer her yol başarısız olduğunda tercih edilen avlanma sahasıdır. İsimlerinin de önerdiği üzere, Şerden Sardis'ten, Şekeleş ve Zakkala ise Sagalassos'tan (Yukarı Menderes'te bir şehir) gelmiş olmalıydı. Lidya'dan çıktıktan sonra bu kavimler yıllar boyunca açık denizlerde yelken açarak kendilerine yaşayabilecekleri yeni topraklar aramışlar ve işte bu geçiş döneminde "Deniz Kavimleri" sıfatıyla Mısır'a yerleşmeye çalışmışlardı.[29] Bu girişimlerinde başarısız olunca bu sefer deltadan Batı Akdeniz'e yönelmişler ve yerleşebilecekleri en iyi ikinci yeri aramışlardı. Özetle, "Deniz Kavimleri" III. Ramses'in saltanatında "peş peşe gruplar halinde Küçük Asya ve Ege Denizi'nden İtalya ve büyük adalara doğru ilerlediler; Turşa bundan sonra Etruria olarak bilinecek bölgeye, Şerden Sardinya'ya, Zakkala [Sekker] ise Sicilya'ya göç etti."[30] Göründüğü kadarıyla Maspero, göçmenlerin yerleşmesinden önceki Batı İtalya, Sicilya ve Sardinya'yı adeta ıssız yerler olarak düşünmüştü. Böylece tek bir Anadolu şehrinden gelen göç-

menler binlerce dönümlük arazilere el koyabilmiş ve bunlara kendi adlarını verebilmişlerdi.

Mısır yazıtlarının görünürdeki anlamlarını tepetaklak eden Maspero'nun "Deniz Kavimleri göçü," Etruria şehirlerinin Lidya kralının oğlu Tyrsenos tarafından kurulduğunu hikâye eden Herodotos'a dayanmaktadır. 19. yüzyılın eleştirel tarihçi ve dilbilimcileri, Herodotos'un Prens Tyrsenos ve takipçileri hakkındaki hikâyesine itibar etmemişlerdir (örneğin Niebuhr ile Mommsen, Etrüsk şehirlerinin Lidya kökenlerini Latium'un Arkadya ya da Troya kökenleri kadar uydurma bulmuşlardır). Buna rağmen Herodotos'un sözlerini doğru kabul eden Maspero, Merneptah ile III. Ramses'in yazıtlarında Tyrsenlere yapılan atıfların Tyrsenos'un takipçilerini Lidya'dan İtalya'ya naklettiği karmaşa dönemini yansıttığını düşünmüştür. Ne yazık ki, Herakles'in zamanından çok önceye ait olup Herodotos tarafından aktarılan olaylara eleştirel yaklaşılmalıdır. İncelemeler göstermektedir ki Herodotos yazmadan önce, ne Yunanlar ne de Lidyalılar Prens Tyrsenos'tan ve onun Etruria'ya göçünden haberdardı. Etruria şehirleri hakkında yapılan bu etiyolojik açıklama, belli ki Atina'da yaşamış Lidyalı bir *logios* [nesir yazarı-ç.n.] tarafından bir araya getirilmiş ve Herodotos'a nakledilmiştir.[31]

Maspero "Deniz Kavimleri göçü"nü daha önceki bir göçün, Avrupa'dan Anadolu'ya yapılan bir Frig göçünün sonucuna bağlayarak açıklamaktadır. Onun sunduğu şekliyle, Friglerin Balkanlar'dan Batı Anadolu'ya göçü burada bir karışıklığa sebep olmuş ve "Deniz Kavimleri" olarak adlandırdığı toplulukların çoğunu anayurtlarından çıkmaya zorlamıştır.[32] Friglerin gelmesiyle düzenleri bozulan Likyalılar da bir süre Mısır'a yerleşmeye çalışmışlar, ancak nihayetinde topraklarını korumayı başarmışlardı. Maspero'nun inandığı haliyle Avrupa'dan gerçekleşen Frig göçü, bir kez daha Herodotos ve diğer Klasik Dönem yazarlarının eserleri üzerine temellendirilmiştir.[33]

Son olarak Maspero'nun tasavvurunda ana bir göç, Balkanlar'a yönelerek Frigleri, Dorları ve Libu kavmini harekete geçiren bir İllir [Illyria'ya adını veren kavim -e.n.] göçü yer almaktadır. İllir

göçü ihtimali, Dorların MÖ 1104 civarında kuzeyden gelen baskılar sonucu göç ettiklerini iddia eden geleneğe bağlı [ve Maspero'nun çağdaşı] bazı bilim insanları tarafından zaten daha önce öne sürülmüştü. Maspero, Dor göçüne dair bu açıklamayı kabul etmiş ancak bunu MÖ 1104'ten önceki bir tarihe çekmiş ve ikinci binyılın büyük bir kısmında Dor, Frig ve Libu kavimlerinin Orta Balkanlar'da yaşadığı sonucunu çıkarmıştır. Fakat İllirler MÖ 1200 civarında bu üç kavmi yurtlarını terk etmeye zorlamışlardır. Kuzey Avrupa'daki Hint-Avrupa anayurtlarından geç ayrılmış olan İllirler, Balkanlar'a ulaşıp ve bölgeyi zapt ettikten sonra Frigleri Çanakkale Boğazı üzerinden güneydoğuya, Dorları güney istikametinde Yunanistan'a, Libu'yu ise batı yönünde uzun bir yolculukla Mısır'a göndermişlerdir. Ne Herodotos'un bir pasajına ne de Klasik yazarlardan herhangi birinin metnine dayanan İllir göçü, bir çıkarsamadan başka bir şey değildir. Maspero yine de kendinden emin bir şekilde bunu ileri sürmüştür. Merneptah döneminde gelindiğinde,

> Avrupalı kavimlerin büyük kitleler halinde güney ve doğu istikametindeki hareketlerini hissetmeye başlayan Balkan sakinleri, iki ana güzergâh üzerinden göç etmeye zorlanmışlardı. Bu göç dalgalarından biri İstanbul Boğazı'nı ve Marmara Denizi'ni geçerek Orta Anadolu'ya yönelmiş, diğeri ise Olympos ve Pindos Dağları'nın geçitlerini aşıp daha sonra Yunanistan olarak bilinecek bölgeye ilerlemiştir. Bu bölgelerde yaşayan halklar ise işgalci bir güruhun baskısıyla göçe zorlanarak güneye ve doğuya doğru mevcut her yoldan hareket etmek zorunda kaldılar. Bu çeşitli halkların genel göçüne ise muhtemelen Friglerin bu yüksek platoya gelmeleri sebep olmuştu.[34]

Maspero böylece, Merneptah ve III. Ramses'in saltanatlarında gerçekleştiği düşünülen üç büyük göçü keşfetmiş yahut şekillendirmiş oluyordu. İlk göçte İllirler Kuzey Avrupa'daki Hint-Avrupa anayurdundan Balkanlar'a gelmişler ve ikinci göçü tetikleyerek Dor, Frig ve Libu kavimleri Balkanlar'dan sürmüşlerdi. Friglerin Batı Anadolu'ya gelişi ise nihayetinde üçüncü göçe, yani "Deniz Kavimleri" hareketine yol açmıştı.

Maspero'nun 1870'lerde kabaca çizdiği resim anında kabul görmemiş, fakat muhtemelen mantıksız da gelmemişti, zira 19. yüzyıl sonlarında tarihöncesi halkların genellikle göçe eğilimli olduğu düşünülürdü. Maspero'nun yorumu 1885 yılında keşfedilen "Lemnos [Limni] Yazıtı" ile ilgi çekici hale gelmiştir.[35] Anlaşıldığı kadarıyla yaklaşık MÖ 510'da dikilmiş bu mezar yazıtı, Etrüskçenin bir lehçesinde yazılar içermektedir. Yazıt birkaç yüz Etrüsk kolonicinin 7. yüzyılda veya 6. yüzyıl başında Lemnos'a geldiğine dair kanıt kabul edilebilecekken, aksine bütün Etrüsklerin kökenini Lemnos ve civarına bağlayan bir bulgu olarak görülmüştür. Yazıtın keşfinden sonra, eleştirel bilim insanları Herodotos'un Tyrsenia'ya Lidyalı göçüyle ilgili hikâyesine itibar etmediklerinden ötürü tekdir edilmişlerdir. Eduard Meyer, Lemnos Yazıtı'nın Herodotos'u teyit ettiği görüşüne "kabul edilemez bir yöntem" olarak her ne kadar karşı çıkmışsa da,[36] açıklamanın tamamıyla doğru olduğuna dair karşı konulamaz bir görüş birliği mevcuttu ve nihayetinde bizzat Meyer de bu yeni yaygın kanıya katıldı: Etrüskler, Doğu Ege'den İtalya'ya göç etmiş Tyrsenlerin soyundan gelmekteydiler. Ancak göç tarihi konusu tartışmalıydı: Şarkiyatçılar Maspero'nun "Deniz Kavimleri"ni göz önüne alarak göçü MÖ 1200 civarına tarihlendirmelerine karşın Etrüskbilimciler MÖ 700 yılını benimsiyorlardı, çünkü arkeolojik kanıtlara göre "Etrüsk uygarlığı" bu dönemde başlamıştı. Göç için hangi tarih tercih edilirse edilsin, Merneptah'ı bu kadar uğraştıran Turşa'nın Doğu Ege'den geldiği konusunda herkes hemfikirdi. Bu konuda fikir birliğine varıldıktan sonra Şerden ve Şekeleş de kolaylıkla aynı araştırma alanına dahil edildi. H.R. Hall, Şerden ve Şekeleş kavimlerinin Sardinya ve Sicilya'dan geldiğini öne süren de Rougé'nin görüşünü, bu adaların Mısır'la bir ilgileri olamayacak kadar "Uzak Batı'da, kalması" nedeniyle 1901'de reddetmişti; oysa bu ulusların Sardisli ve Sagalassoslu olduklarını iddia eden Maspero'nun görüşü "hedefi tam on ikiden vuruyordu."[37] Filistinlilere gelince, onların da kökeni Anadolu'da (Karya, Pamphylia veya Kapadokya'da) olmalıydı ve Medinet Habu kabartmalarının onların Güney Kenân'a yaptıkları göçleri betimlediği hususunda muabakat oluşmuştu. Bu yeni görüş

birliği, Filistinlilerin konu edildiği 1911'deki Schweich konferanslarında R.A. Macalister tarafından şu şekilde ifade etmişti:

Bu suretle Anadolu'dan güneye doğru Suriye ve Kenân'a yapılan göçü zihnimizde canlandırabilmekteyiz ya da daha doğrusu, karadan ve denizden olmak üzere iki koldan bir ilerlemeyi tasavvur edebiliriz: Eşlik eden resimlerin gösterdikleri gibi iki tekerlekli kağnılar üzerindeki kadın ve çocukların da dahil olduğu kara yürüyüşüyle bozuk Suriye yollarına kıyasla daha kolay erzak nakledilebilecek deniz seferi bir aradadır. Bunlar, fırtınalı Akdeniz'e yelken açmaya şüphesiz alışık kavimlerdi. Bunun bir askeri sefer değil ama aileleriyle beraber kendilerine yeni bir yurt arayan göçmenler tarafından gerçekleştirilen bir göç olduğu açıktır.[38]

Göç tezinin en eksiksiz bir ifadesi, muhtemelen Eduard Meyer'in *Geschichte des Altertums* [Eskiçağ Tarihi] adlı yapıtının 1928 tarihli gözden geçirilmiş baskısında verilmiştir. Kitabın ikinci cildindeki on ikinci bölümde (uygun bir şekilde "Die grossen Wanderungen" [Büyük Göçler] başlığı konmuştur) Mısır'ın çöküşünü, Hitit devletinin sonunu ve Yunanistan ile Yakındoğu'daki birçok yerleşimin yıkımını ele alan[39] Meyer, bütün bunları şimdi Maspero'nun ileri sürdüğü kavim göçleriyle izah ediyordu (Meyer'in bu kurgu için hiçbir yerde Maspero'ya atıfta bulunmaması dikkat çekicidir; muhtemel sebep, 1920'lere gelindiğinde Meyer'in bu durumu spekülatif bir varsayımdan ziyade kesin bir gerçek olarak kabul ediyor olmasıydı). Meyer'e göre Deniz Kavimlerinin anayurdu hiç şüphesiz "Ege Denizi civarında" olmalıydı.[40] Deniz Kavimleri göçü ise ancak Dorların Yunanistan'ı işgali; Friglerin Avrupa'dan (burada Strymon ile Adriyatik arasındaki toprakları elinde tutuyorlardı) Anadolu'ya göçü ve İtalya'daki Latin, Sikel, Auson ve diğer halkların Balkanlar'dan İtalya Yarımadası'na göçlerinden müteşekkil 12. yüzyıldaki etnik hareketlerin geniş bağlamı içerisinde anlaşılabilir. Maspero gibi Meyer de "12. yüzyılın büyük göçleri" olarak tanımladığı Balkanlar'daki bu muazzam kargaşanın sebebini, Tuna'nın güneyindeki topraklara doğru gerçekleşen bir Hint-Avrupalı göçü olarak açıklar: "Olayların gelişimini detaylarıyla takip edemiyoruz, fakat ana hatlar yeterince

belirgindir. İlk sebep, göründüğü kadarıyla yeni bir Hint-Avrupa kavmi olan İllirlerin Balkan Yarımadası'nın kuzeybatısına ulaşmalarıdır. Bunun neticesinde bölgede yaşayan halklar hareketlenmek durumunda kalmışlardır."[41]

Böylece Maspero'nun cesur çıkarımlarından kaynaklanmış göç varsayımı, 1920'lerde artık bir varsayım olmaktan çıkarak genel kabul gören bir tarihsel olgu haline geldi. Arkeologlar, tarihçiler, Eski Ahit uzmanları ve hatta Mısırbilimcilerce benimsenen bu tez, Mısır yazıtlarının tartışmasız bir "okuması" olarak addediliyordu. Maspero'nun satırlar arasında kendi "kavim göçlerini" keşfetmesinden elli yıl sonra, bütün kuzey ülkelerinden savaşçılarla takviye edilmiş Libyalı ve Filistinli işgalcilere karşı Mısırlıların verdiği savaşlara ait kayıtlar olarak yazıtların yerlerini tam anlamıyla zaten bulmuş olduklarını artık çok az kişi hatırlıyordu.

Arkeolojik ve Tarihi Değerlendirmeler

Her ne kadar Maspero'nun kurgusuna bütünüyle itiraz edilmemişse de, bazı kısımları kuşkulu görülmüş ve tartışma konusu olmaktan çıkmıştır. Maspero'nun birincil göç olarak addettiği İllir göçü, 1920'lerde bile şüpheyle karşılanmış ve günümüzde neredeyse hiç savunucusu kalmamıştır.[42] Fritz Schachermeyr İllirlerin "Deniz Kavimleri göçü"nü başlattığını halen düşünür, fakat bir göçten ziyade İllir yayılmacılığı kavramlarıyla açıklama yapar.[43] Bu varsayımla ilgili sıkıntı şuydu: Balkanlar'daki arkeolojik çalışmalar başladığında, büyük bir ulusun MÖ 1200 civarında Tuna'yı geçerek Balkanlar'ı ele geçirdiğine dair hiçbir maddi kanıt bulunamamıştı.[44]

Aynı şekilde, Balkanlar'dan Mısır'ın batı sınırına ilerleyen "Libu göçü" varsayımı da çok önce terk edilmiştir. Maspero Libu'yu "uzun boylu, iri kollu ve bacaklı, beyaz tenli, açık renkli saçları olan ve mavi gözlü... Her şey aslında onların Kuzeyli kökenine işaret eder" ifadesiyle tanımlamıştır.[45] Elbette bu göçe dair hiçbir arkeolojik kanıt bulunamamıştır ve daha detaylı bir analiz bize Libyalıların fiziksel özelliklerine ait izlerin Tunç Çağı başlarına kadar sürülebildiğini göstermektedir.[46] Bildiğim kadarıyla

günümüzde hiçbir bilim insanı Merneptah ve III. Ramses'le savaşanların göçebe bir Avrupa kavmi olduğunu düşünmemektedir. Bunun bir sonucu olarak Libyalılar maalesef daha az ilgi çekici hale gelmiş ve Felaket'e dair bazı tartışmalardan büsbütün çıkartılmışlardır.

Dor vakası ise daha karmaşıktır. 19. yüzyıl sonuna kadar Klasik ve Hellenistik Yunan yazarların rehberliğinde konuyu inceleyen araştırmacılar, Dorların MÖ 1104'te Teselya Ovası'nı çevreleyen dağlardan Peloponnesos ile Girit'e indiklerini ve gelişlerinin bilhassa yıkıcı olmadığını varsaymaktaydılar. Halbuki Maspero'nun kurguladığı şekliyle bir işgale dönüşen göç, Merneptah ile III. Ramses'in saltanatlarından onyıllar öncesine tarihlendirilmiş ve başlangıç noktası, Herodotos'un bahsettiği yerin birkaç yüz kilometre kuzeyindeki Orta Balkanlar olarak belirlenmiştir. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde hem tarihçiler hem de arkeologlar Mykenai, Tiryns ve diğer Tunç Çağı yerleşimlerinin yıkımından "Dor İstilasını" sorumlu tutuyorlardı.

Günümüzde Dorlar bir kez daha, Maspero'nun onlara biçtikleri rolden önceki halleriyle ele alınmaktadırlar. Çoğu Yunan lehçebilim uzmanı "Dorların Kuzey Yunancası konuştuklarını, Geç Hellas Dönemi'nde ise Pindoslar'da ve Boiotia'nın kuzeyi ile batısındaki diğer dağlık kesimlerde yaşadıklarını düşünmektedirler. (Birinci binyılda Lokrisliler, Phokisliler ve Aitolialılar Kuzeybatı Yunan lehçeleri konuşmaktaydılar).[47] Güney Yunanların Kıbrıs'a göçü sonrasında Kuzey Yunanlar Peloponnesos'a ve Girit'e gelmiş olabilirler, fakat bu muhtemelen diğer Güney Yunanların Anadolu'ya gelerek İyonlara dönüşmelerinden önce gerçekleşmiş olmalıdır. Kuzeyden güneye gerçekleşen bu Dor göçü en geç MÖ 10. yüzyıla tarihlendirilmekle birlikte, yaygın olarak 12. yüzyıl sonu-11. yüzyıl başına yerleştirilmektedir.[48]

Dor işgalinin MÖ 1200 civarında Orta Balkanlar'dan başladığına dair eski görüş, günümüzde sadece çok az sayıda arkeolog tarafından ve aleyhte kanıtların giderek artmasına rağmen paylaşılmaktadır. Kilian'ın Tiryns'teki kazıları (tıpkı Mykenai'de olduğu gibi), bu yerleşimdeki Mikenlerin aşağı şehri IIIC dönemi sonuna

kadar ellerinde tuttuklarını göstermektedir; bunun sonrasında ise yıkım ve ardından terk vardır.[49] Bir zamanlar Balkanlar'dan gelen işgalcilere atfedilen Demir Çağı yenilikleri –geometrik çanak çömlek, ölüleri yakma âdeti ve bizzat demircilik– uzun süredir MÖ 1200 sonrasına tarihlendirilmektedir ve bunların başka kaynaklara dayandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, MÖ 1200 civarında Balkanlar'da başlayan Dor istilası, Ege ve Batı Anadolu'daki 12. yüzyıl başından kalma birtakım buluntuların Tuna kökenli seleflerine dayandırılmıştır. Bunlar arasında el yapımı perdahlı çanak çömlekler ("barbar keramikleri"), keman yayı biçimli fibulalar ve özellikle de Naue Tip II kılıçlar yer almaktadır.[50] Fakat "barbar" çanak çömlekleri sadece Peloponnesos'ta değil ama ayrıca Lefkandi'de, Anadolu'da ve yakın zamanda Kıbrıs'ta bulunmuştur.[51] Bu durumu ticaretle açıklamak zor olsa da (zira söz konusu mallar ticari değerleri olmayacak kadar kaba ve bayağıdır), çanak çömleklerin göçmen Dor nüfusa ait olduğunu ileri sürmek de aynı derece zordur, çünkü 12. yüzyıl Yunan çömlekçiliğinin son derece küçük bir bölümünü teşkil etmektedirler.[52] Hatta bu "barbar keramikleri" önceki kazılarda dahi az miktarda bulunmuştur (örneğin Korakou'da sadece on altı parça) ve şimdi Podzuweit'ın da işaret ettiği gibi, Tiryns'teki kazılar GH IIIC döneminde "barbar keramiklerinin" önemsiz metalar olduğunu doğrulamakla kalmayıp aynı zamanda Felaket sonrasından ziyade öncesinde kullanılmaya başlandığını göstermektedirler.[53] Yeni madeni nesneler (Orta Balkanlar kadar İtalya'yı da işaret ederler) bir göçü kanıtlamaya da yeterli değildir. Fibula için en iyi açıklama, Desborough'nun da iddia ettiği gibi, önce ticari güzergâhlar üzerinden yahut bireyler ve ufak topluluklar vasıtasıyla Balkanlar'dan (veya İtalya'dan) Yunanistan'a getirilmiş olduğu ve sonrasında Miken zanaatkârlar tarafından kopyalanıp üretildiği şeklindedir.[54] On Üçüncü Bölüm'de göreceğimiz Naue Tip II kılıç hiç şüphesiz Orta Avrupa ve Kuzey İtalya tipidir, fakat Yunanistan'daki GH IIIC arkeolojik sitlerinde bulunan örnekleri "Yunan" mezarlarından gelmekte ve onlara "Yunan" çömlekleri eşlik etmektedir. Yunanca konuşan toplulukların bu kılıçları bir şekilde edindikleri ve nasıl kullanılacaklarını

öğrendikleri pekâlâ varsayılabilir. Veya bunun yerine, Hector Catling'in önerdiği gibi, Naue Tip II kılıçların Hellas krallıkları ve topluluklarının hizmetindeki paralı askerlere ait olduğu düşünülebilir.[55] Kısacası, Felaket öncesi veya sonrası dönemde Balkanlar'dan Yunanistan ve Batı Anadolu'ya her zaman olduğu gibi bir halk hareketi yaşanmış olabilir; ancak bu, tek tek aileler ve ufak aile topluluklarıyla sınırlı kalmıştır. IIIB yerleşimlerinin yıkımından sorumlu tutulacak bir göçe dair bir şey söylemek mümkün olmadığı gibi, genel bir göçe dair kanıt da mevcut değildir.[56]

Birçok tarihçi, MÖ 1200 civarında Avrupa'dan Anadolu'ya bir Frig göçü yaşandığına inanmaya devam ediyor olsa da, Anadolu üzerine çalışan arkeologlar bu düşünceyi terk etmişlerdir. Maspero'nun Frig göçüne dair görüşü, kazılar Hattuşaş, Alişar ve diğer Hitit yerleşimlerinin MÖ 1200 civarında yıkıldığını ilk defa gösterdiğinde geniş ölçüde kabul görmekteydi. Ancak nihayetinde bunların hiçbirinde, yıkımdan sonra yerleşenlerin varlığına dair herhangi bir kanıt bulunmadığı açıklığa kavuşmuştur. Bunun sonucunda, 1960'lara gelindiğinde Hititologlar, hiçbir "yeni halkın" Hitit İmparatorluğu'na son vermediği konusunda genelde mutabıktılar.[57] Batı Anadolu'nun tarihi bu kadar açık değildir, fakat bölgede yeni bir nüfusa dair kanıtlar yetersizdir. Troya VIIb2 ve Gordion'da az sayıda "barbar keramiğine" rastlanmıştır, fakat Balkanlar'dan gelen Frig istilasının Batı Anadolu'daki Felaket'e neden olduğu savı için kanıtlar hem çok azdır hem de geç tarihlidir. Kenneth Sams'in de tartıştığı gibi bulunan parçalar, en fazla, Felaket sonrası dönemde Avrupa'dan gelip Troya harabelerine yerleşmiş göçmenlerin varlığına işaret etmektedir.[58] Schachermeyr bile, bu dönemden çömleklere dair son incelemesinde "Deniz Kavimlerini" harekete geçiren gücün Frig göçü olduğu görüşünü hepten terk etmiştir.[59] MÖ 1200 civarında gerçekleştiği iddia edilen Frig göçüne dair arkeolojik destek bulunmaması çok şaşırtıcı değildir, zira daha önce de değinildiği gibi, Maspero'nun bütün tezi 5. yüzyılda yaşamış iki Yunanlı yazarın beyanlarına dayanmaktaydı. Biri Herodotos'tan ve diğeri de Ksanthos'un *Lydiaka* adlı eserinden kaynaklanan bu sorunlu bilgilerin Tunç Çağı için

hiçbir kanıt değeri taşımadığını yapacağımız inceleme gösterecektir. Friglerin "daima" Frigya'da yaşamış oldukları şeklindeki eski Yunan görüşüne karşı çıkan bu metinlere, efsanevi Kral Midas'ın kimliğine dair 5. yüzyıl sonundaki tartışmalar etki etmiştir.[60] "Avrupa'dan Frig göçü" iddiasının ilk kez Perikles döneminde ortaya atıldığından emin olabilirsek de, bunu tarihi bir hakikat zannedan Maspero, olayın 13. yüzyıldan ta Herodotos ve Ksanthos'un zamanına değin aslına sadık şekilde aktarıldığına inanmış ve işte bu "olgu" üzerine, "Avrupa'dan Frig göçü" görüşünü III. Ramses'in saltanatının hemen öncesine tarihlendirmiştir. Ancak Batı Anadolu'da Demir Çağı boyunca konuşulmuş olan Frig dilinin aynı bölgedeki Tunç Çağı sonu Proto-Frigçesinden geldiğine inanmamamız için bir sebep yoktur.

Maspero'nun üçüncü dönem göçlerini savunanlar halen fazladır, fakat bu tezin ilk ortaya atıldığı döneme oranla daha çok kanıt mevcut değildir. Her şeyden önce, 12. yüzyıl başında Sicilya ve Sardinya'ya yapılmış muhtemel bir göçe dair herhangi bir arkeolojik kanıt bulunmamaktadır. Sardinya'daki "Nuraghe kültürü" dikkate değer hiçbir kesintiye uğramaksızın MÖ 13. yüzyıldan 12. yüzyıla dek devam etmiştir.[61] Sicilya arkeolojisi de bu konuda daha farklı bir bulgu sunmamaktadır. Bu dönemde adaya İtalya'dan Sikel ya da Anadolu'dan Şekeleş göçüne dayanan herhangi bir iddia "maddi kanıta sahip olmadığı" gibi, Sicilya'ya yerleşmiş Troyalı sığınmacılara dair Klasik yazarların anlattıkları sadece öğrenilmiş varsayımlar olduklarından dikkate alınmamalıdırlar.[62] Tyrsenia'ya (Güney ve Batı İtalya sahilleri için Yunanların başlangıçta kullandığı isim) dair ise, bir ekol 12. yüzyılda İtalya'ya gelen "Urnfield kültürünün" Protovillanova kültürünü de beraberinde getirdiğini iddia eder; diğer ekol ise, Protovillanova kültürünün kesinlikle yerel köklerden geliştiği görüşündedir. Urnfield mezarlıklarının şayet dış bağları varsa, bunlar Ege ve Anadolu'dan ziyade ılıman Avrupa'ya daha yakın görünmektedir.[63] Maspero'dan beri Turşa kavminin İtalya'ya Doğu'dan gelmiş olduğu inancı arkeolojik verilere değil edebi kaynaklara, özellikle de Herodotos'un Tyrsenia'daki Lidya kolonizasyonuyla ilgili anlatısına dayanmaktadır. Başka bir

yerde ayrıntılı tartıştığım gibi bu hikâye, Herodotos'un yazıya geçirmesinden kısa süre önce uydurulmuş bir köken anlatısıdır.[64]

Son olarak Kenân'a ve Maspero'nun MÖ 1200 civarındaki "Filistinli" işgaline dönebiliriz. 12. yüzyılda yeni bir kavmin büyük çaplı bir işgaline dair arkeolojik kuramlar öne sürülegelmiştir, ancak iddialar çok güçlü görünmemektedir.[65] Anlaşılan o ki iki renkli "Filistin keramikleri" MÖ 1190'dan sonra, belli ki zor temin edilen Ege GH IIIC çanak çömleklerinin yerel üretim Filistin taklitlerinden evrilmiştir.[66] Birçok yerleşimin mezarlıklarında bulunan insan biçimli tabutlar, genelde 12. yüzyıl başında "Filistinlilerin" bölgeye gelişlerinin işareti olarak karşılanıyordu, fakat böyle mezarların Deyrü'l-Bala'da da keşfedilmesi, bu savı büyük ölçüde zayıflatmaktadır. James Muhly'nin özellikle işaret ettiği üzere, insan şekilli tabutların MÖ 1200 civarında gerçekleştiği düşünülen bir Filistin işgaliyle çok az ilgisinin olduğu yahut hiçbir ilgisinin bulunmadığı "uzun zamandır aşikârdır ve şimdi Deyrü'l-Bala'dan gelen yeni buluntularla iyice belli olmuştur. Burada, insan şekilli tabutlar içinde yaklaşık elli gömünün bulunduğu eşsiz bir 'Filistin' sit alanı mevcuttur. Tek sorun, Geç Tunç Çağı'na (MÖ 14. ve 13. yüzyıllar) tarihlenen sit alanının bütünüyle Mısır karakteri taşıması, Filistinlilerle hiçbir ilgisi bulunmaması ve tıpkı Beysan'da olduğu gibi, sırf Ege kapları bulundu diye Ege'yle ilişkilendirilmesidir."[67]

Kısacası, herhangi bir gözlemcinin sırf arkeolojik kanıtlara dayanarak göçmen bir kavmin MÖ 1200 civarında Filistin'i istila ettiği sonucuna varması epey zordur. "Filistinlilerin" o tarihlerde Batı Anadolu'dan (başlangıç noktası olarak sıklıkla Karia'ya işaret edilmektedir) Kenân'a varmaları, İsrailoğlu peygamberlerin anlattığı Kenân'a Girit'ten (Kaftor) gelmiş Filistin halkı hikâyesinin modern bir revizyonudur. Peygamberlerin beyanları (*Amos*, 9.7, *Yeremya*, 47.4) en azından zayıf bir tarihi temele dayanıyor gibi görünmektedir. Çok daha kadim *Eski Ahit* metinleri, 10. yüzyılda Filistin'de ufak bir Girit yerleşimi olduğunu belirtmektedir: Davut "Pelethit ve Keret" muhafızlar istihdam etmişti ve "Keretlilerin [Giritlilerin] güney sınırları" Saul'un saltanatında Kuzeydoğu Gazze'de bulunmaktaydı (*I. Samuel*, 30.14, karş. *Ya-*

sa'nın Tekrarı, 2.23). Gerek bu terim gerekse Davud'un "Keretli" muhafızları için en muhtemel açıklama, Doğu Akdeniz'e kıyasla Ege'de yaşamın daha istikrarsız olduğu zamanlarda bir Girit şehrinden iltica ederek Felaket sırasında ve sonrasında Filistin'e yerleşmiş mülteciler bulunmasıdır. Girit'teki bazı Güney Yunancası konuşan toplulukların dağlık Kavousi, Vrokastro ve Karphi yerine Güney Kenân'a kaçmış olması ihtimali tamamen şaşırtıcı değildir. Geç Tunç Çağı'nda Filistin'deki Yunan çömleklerinin yaygınlığı (Miken çanak çömleği Doğu Akdeniz'de üretilen her şeyden daha kaliteliydi), 13. yüzyılda Ege ve Filistin sahilleri arasında düzenli bir ticaretin bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Girit'ten Kenân ülkesine kaçışın, aynı zamanda Girit'ten Kıbrıs'a ve nihayet İyonya'ya yapılan göçlerle benzerlik göstermesi muhtemeldir. Ancak burada ne çeşit bir yerleşim kurulduysa nispeten küçük ölçekte olmalıydı. Güney Yunancası Ege'den Kıbrıs'a ve İyonya'ya yayılırken, Filistin'e gelen Giritliler kayda değer bir dilbilimsel etki yaratamayacak kadar küçük bir kitleydiler.

Mültecilerin kaçış trajedisi, anlaşıldığı kadarıyla derin bir etki bırakmış ve Filistin halkı tarafından sahiplenilmiştir. İsrail ve Yahuda devletlerinin halkları, atalarının –altı yüz bin savaşçının– Mısır'dan kaçtığı efsanesini nasıl miras almışlarsa, birinci binyıl ortasındaki Gazze, Aşkelon ve diğer Filistin şehirlerinin halkları da "Kaftor'dan geriye kalanlar" (*Yeremya,* 47.4) olarak görülmüş ve şüphesiz kendilerini de böyle görmüşlerdir. Aslında Filistin'in ağırlıklı nüfusu, tıpkı İsrail ve Kudüs gibi mahalli köklere sahipti. "Philistia" (veya "Filistin") sözcüğü, etnik bağlantılar içermeyen bir yer adı olmaktan başka bir anlam taşımaz.[68] Philistia sakinleri Kenân tanrılarına taptıklarına ve birinci binyılda bölgenin dili Kuzeybatı Samicesi olduğuna göre, Demir Çağı Filistinlilerinin Tunç Çağı sonundaki Filistin ahalisinin soyundan geldikleri varsayılmalıdır.[69] Bununla beraber, ne denli abartılı ve çarpıtılmış olursa olsun, Filistinlileri "Kaftor'dan geriye kalanlar" şeklinde yansıtan eski efsanenin zayıf bir temeli mevcuttur.

Bunun yerini alan modern efsaneye göre ise hiç denizden göç olmamıştır. Tarihsel bir olasılığın özünü belirlemek için Filistinli-

lerin Girit kökenlerine dair hikâyeyi sorgulamak yerine hikâyeyi olduğu gibi kabul eden Maspero, olayı gerçekdışı boyutlara taşıdı. Medinet Habu kabartmasının Filistin halkını kağnılarıyla Kenân'a yerleşmek üzereyken tasvir ettiğine inandığından, kafasında karadan yapılan oldukça büyük ölçekli bir göç canlandırdı. Filistinlilerin ilk önce Girit'ten Karia'ya, ardından da III. Ramses döneminde Karia'dan Kenân'a göç ettiklerini ileri sürdü. Amos ile Yeremya, Filistinlilerin beş günlük uzaklıktaki Girit'ten geldiklerini ve burada gemilerini bırakarak denizcilik geleneklerini terk ettiklerini söylüyordu. Ama Maspero'nun efsanesi onların güzergâhını değiştirmiş, böylece de kahramanlarının zekâlarının düşük, fiziki dayanıklılıklarının ise muazzam şekilde abartılı görünmesine sebep olmuştu: Filistinliler Girit'ten Karia'ya gitmişler ve burada gemileriyle denizcilik geleneklerini arkalarında bırakarak, Güney Kenân'a ulaşıncaya kadar, düşman topraklar üzerinde kağnılarla 1.125 km'lik oldukça zorlu bir yol almışlardı. Bu noktada ise, uzun seyahat yüzünden kuvvetlerinden her nasılsa hiçbir şey yitirmemiş haldeki Filistinliler sadece yeni bir yurt fethederek buraya isimlerini vermekle kalmamış, üstelik bizzat Mısır firavununu da savaşta neredeyse mağlup etmişlerdi. Bekleneceği üzere, Maspero'nun tasarladığı şekliyle Karia'dan Kenân'a doğru bir göçe ait edebi, arkeolojik veya yazılı hiçbir kanıt bulunmamaktadır.

Maspero'nun kavim göçlerinden hiçbiri Mısır yazıtlarıyla ya da arkeoloji ve dilbilim vasıtalarıyla ispatlanamadığından, bu hareketlerin gerçekten yaşandığı iddiası yegâne desteğini yer isimlerinden alagelmiştir. İsimler Merneptah ve Ramses'in yazıtlarındaki etnik adlandırmaların geldiği kaynak olarak sunulmaktadır. Maspero'nun "Sardinyalılar", "Sicilyalılar" ve "Tyrsenialılar" için ortaya koyduğu etimolojiden daha önce bahsetmiştik: Sardis, Sagalassos ve Tyrrha. Ne var ki Anadolu'yu bütün "Deniz Kavimleri"nin anayurdu olarak kabul eden tez, kısmen Frig işgalinin inandırıcı olmasına dayanıyordu; aksi takdirde bu kavimlerin neden batıda yeni memleket aramak için Anadolu'yu terk ettiklerine bir açıklama getirilemeyecekti. Bir Frig göçünün Anadolu'daki Felaket'e yol açmadığı 1950 ve 60'lı yıllarda ortaya çıktığında, Anadolu'nun

"Deniz Kavimleri"nin anavatanı olduğu iddiası da daha az inanılır hale geldi. Göç varsayımını destekleyen ve "Deniz Kavimleri" için yeni başlangıç noktaları arayan bazıları, bunların anayurtlarını Balkanlar olarak belirlediler. Lehmann, Schachermeyr ve Liverani'ye göre Turşa kavmi ve Likyalılar Anadolu kökenliydi, ancak Şerden, Şekeleş ve Peleset Balkanlar'ın Adriyatik kıyılarından gelmişlerdi.[70] Lehmann'ın Balkan kökeni tezine dair onomastik kanıt Klasik yazarlardan gelmektedir: Filistin adı Arnavutluk sahilindeki Palaeste'yi çağrıştırmaktadır; daha kuzeyde ise, Gaius Plinius Secundus ve Claudius Ptolemaeus'a göre Siculi adı verilen bir topluluk yaşamıştı. Aynı yazarlar, Salonae (modern Split) civarında yaşayan Sardeates kavminden de haberdardılar ve iç kesimlerde ise Serdoi veya Sardoi kavmi (günümüzde Bulgaristan'ın başkenti Sofya'ya tekabül eden antik Serdica şehri) bulunuyordu. Bu Balkan isimleri Maspero'nun atıfta bulunduğu Anadolu şehir isimleri kadar ikna edici olabilir elbette, ama haklarında çok daha aşikâr bir kaynak mevcuttur. Eğer, örneğin, Şerden isminin Sardinya Adası'yla bir bağlantısı varsa, bunun doğal açıklaması Ramses'le çarpışmış Şerden savaşçılarının ne Sardis'ten ne de Serdica'dan, fakat Sardinya'dan gelmiş olmalarıydı.

"Şekeleş" ve "Şerden" kavimlerinin MÖ 1200 civarında –daha sonra kendi adlarını verecekleri– Sicilya ve Sardinya'ya doğru yol aldıkları görüşü, Maspero tarafından önerildiğinde zaten çok az anlam ifade etmekteyken bugün daha da mantıksızdır. Şimdi bildiğimiz (ama Maspero'nun bilmediği) küçük bir engel şudur: Sardinya ve Sicilya –İtalya ve Kenân'dan bahsetmesek bile– Geç Tunç Çağı'nda isimsiz kalamayacak kadar önemli yerlerdi. Sardinya ve Sicilya adlarının "Deniz Kavimlerinin" etnik isimlerinden türediği ve adaların 12. yüzyıldan önce isimlendirilmediği yönündeki tüm kuramlar, Tunç Çağı'nda Doğu Akdenizli ve Egeli tacirlerin başka isimler de kullandıklarını ve bu (bilinmeyen) geleneksel adların bir şekilde değiştirilerek yeni etnik isimler tarafından tamamen karanlığa gömüldüğünü de savunmak zorundadırlar.[71]

Firavun Merneptah, "bütün memleketlerden gelen Kuzeylileri" emrine almış bir Libya kralının saldırısını püskürttüğünü övüne-

rek anlatırken, bu Kuzeylilerin kimler olduğunu da açıklar. Etnik kökenler muhtemelen okuru veya dinleyiciyi etkilemek için belirtilmişti ki bu ancak, isimler hitap edilen kesim nezdinde bir anlam ifade ediyorsa başarılı olacak bir numaraydı ve dinleyiciye daha önce bilinmeyen halkları tanıştırmak amacını hiç taşımıyordu. Amaç, dünyanın kıyısındaki egzotik ama önemli topraklar olarak görülecek yerlerden gelmiş kuvvetlerin desteklediği bir Libya kralının bir Mısırlı tarafından yenilmesini kutlamaktı. Söz konusu yerler de tam olarak Likya, Yunanistan, İtalya, Sicilya ve Sardinya gibi ülkelerdi. Mısır yazıtlarındaki etnik isimler kavim göçleri kuramını desteklemekten ziyade köstekler.

Mısır'ın düşmanlarını Akdeniz dünyasından büyük toprak parçaları koparmalarına ramak kalmış göçmen halklar olarak gösteren hipotez aleyhinde en ciddi iddia ise tarihsel kanıtlardır. Her şeyden önce bu görüş, hiçbir kanıt bulunmamasına rağmen, göçlere ulusal bir mahiyet yakıştırmaktadır. 19. yüzyılda Fransa'da yaşayan Maspero'nun gözünde, tarih boyunca halkların "doğal" ideolojisi milliyetçilikti; ancak 19. yüzyıl Avrupa'sında anlaşıldığı şekliyle milliyetçilik Tunç Çağı'na yabancıydı. Eskiçağ'da "Sicilyalıların" veya "Sardinyalıların" (yahut bu bağlamda "Etrüsklerin" veya "Akhaların da") ortak bir amacı gözeten, ortak tarihe ve ortak hedeflere sahip birleşmiş bir grup ya da bir "halk" olduklarına inanmamızı gerektiren hiçbir neden yoktur. Fenikeli tacirler MÖ 9. yüzyılda Nora'da bir dökümhane kurduklarında ya da Kartacalılar ve Yunanlar 8. yüzyılda Sicilya'ya geldiklerinde, yeni ticaret merkezlerinin yahut koloni şehirlerinin civarındaki bu Sardinyalılar ve Sicilyalılarla temas kurmaları gerekmiştir, ancak kesinlikle bir "Sarduna" yahut "Sicul" kavmiyle muhatap olmamışlardır.

Tunç Çağı'nda "Proto-Sarduna" ve "Proto-Sicul" kavimlerinin bulunduğu ve şu veya bu nedenden dolayı MÖ 12-8. yüzyıllar arasında ulusal birliklerinin çözüldüğü varsayılsa bile, Maspero'nun tezinin tarihsel iddiaları temelsizdir. Tez bir yandan göçmen halkların sadece Klasik coğrafyacılar ve sözlükçülerin yardımıyla belirlenebilecek kadar küçük ve muğlak yerlerden (ister Anadolu, ister Balkanlar ya da Doğu Akdeniz) çıktığını farz ederken, diğer

yandan yaşadıkları yerlerden bir kez çıktıklarında bütün Sardinya, Sicilya, Etruria ve Filistin'i işgal edecek kadar büyük olduklarını kabul etmektedir. Bu kavimlerin askeri alandaki sözde talihi ise oldukça sıra dışıdır: Her ne kadar anayurtlarında kendilerini savunamayacak denli zayıf olsalar da, topraklarından çıkarılmalarından sonra dünyanın en güçlü devleti olan Mısır'ı fethetmek gibi akıllara durgunluk verici bir hedef belirlemişlerdi. Hem karada hem de denizde Ramses tarafından yenildikten sonra ise kendilerini o denli zor bir durumda bulmuşlardı ki, ittifakları dağılmış ve her kavim tarihi ve muhteşem bir dizi fetih gerçekleştirmek üzere kendi yollarına gitmişti (gerçi bunlar garip bir şekilde arkeolojik bir iz bırakmayan fetihlerdi). Bir kavim, tarihi dönemlerde Yunanlar ve Kartacalılar için çok zor olan şeyi başararak Sicilya'yı ele geçirmişti. Bir diğeri ise, söz konusu dönem sırasında ne Eskiçağ'da ne de daha sonra bir daha erişemeyeceği bir refaha kavuşmuş durumdaki Sardinya'yı fethetmişti. Üçüncü bir ulus ise, Romalıların bütün Erken Cumhuriyet Dönemi boyunca nüfuzunu kırmaya uğraştıkları Etruria'yı almıştı. Son olarak dördüncü bir ulus, Davud'un bile topraklarına katamadığı Filistin'e girmişti. Ramses onları adamakıllı geri püskürttükten ve ittifakları da başlangıçtaki küçük ve muğlak parçalarına ayrıştıktan sonra, bir teki bile yeteri kadar anıtsal sayılacak bu dört teşebbüsten herhangi birinin başarıya ulaşması öylesine uzak bir ihtimaldir ki göz ardı edilmesi gerekir. Eğer Şerden, Şekeleş, Turşa ve Peleset'in Sardinya, Sicilya, Tyrsenia ve Filistin'le herhangi bir ilişkisi varsa (ki büyük ihtimalle vardır), isimler sadece "Sardinya, Sicilya ve Filistin'den gelen insanları" ifade edebilirler ve bir yerden bir yere göçün kanıtı değildirler. Felaket'e katkıda bulunan yegâne "göçler," Libyalılar ve Filistinlilerin Mısır Deltası'na yaptıkları saldırıydı.

Demircilik

Birçokları “Deniz Kavimleri göçünü” Felaket’in en yakın nedeni olarak değerlendirmekle birlikte, altta yatan başlıca sebebin çok başka bir etken olduğunu anlamıştı. İngilizce konuşulan dünyada (hatta profesyonel tarihçiler dışındaki çevrelerde bile) bir dönemler yaygın, ancak artık gözden düşmüş bir Felaket açıklaması, nihai nedenin teknolojik bir yenilik olduğu yönündeydi: Demirciliğin icadı. Felaket’in sebebini silahlarındaki bir avantajdan dolayı muharebe alanından üstün çıkan insanların işi olarak sunan bu varsayımın, bazı yönlerden benim kuramımı muştuladığı söylenebilir; ancak “demircilik kuramı” olarak adlandırabileceğimiz bu görüş, savaş maslahatında bir değişikliği tasavvur etmemektedir. Buna göre, MÖ 1200 civarında kullanılmakta olan silah tipleri ve taktikler daha önce neyse bu tarihte de oydu; yegâne değişiklik silahların yapıldığı malzemeydi. Bu nedenle, buluş askeri olmaktan ziyade metalürjikti. Demircilik kuramı ilk haliyle, Balkanlar’a yapıldığı düşünülen kitlesel Hint-Avrupa göçüne dair inancın henüz sarsılmadığı 20. yüzyıl başlarında ortaya çıktı. İlk ham iddiaya göre, İllirlerin yayılmasıyla Frigler ve Dorlar güneye ilerliyor, ama (kendilerini süren İllirlerden uğruna büyük bir bedel ödeyerek öğrendikleri demircilik sanatıyla ürettikleri) demir silahlar kuşandıkları için Batı Anadolu ve Yunanistan’ı fethetmeleri mümkün

oluyordu. Deniz Kavimlerinin –Şardana, Şekeleş, Turşa ve diğerlerinin– bizzat demir kullandıkları hususu çok açık değildir. *Eski Ahit*'teki bir pasajda (*I. Samuel*, 13: 19-21) doğrudan demir zikredilmemişse de, metin "Pelesetlerin" demirci oldukları şeklinde yorumlanmıştı, ancak gerek bu kavmin gerekse Anadolu kökenli diğer halkların demirciliği ne suretle öğrendikleri bir sorun teşkil ediyordu.

Demircilik kuramının farklı bir biçimi 1942 yılında ortaya çıktı. V. Gordon Childe'ın *What Happened in History* [Tarihte Neler Oldu] adlı yapıtında sunduğu Felaket tasvirinde Hint-Avrupa göçleri çok küçük bir rol oynamasına karşın, demirciliğin gelişimi oldukça büyük bir yer tutar.[1] Childe'ın Balkan prehistoryası üzerine incelemeleri hem MÖ 1200 civarında gerçekleştiği varsayılan göçe hem de demirciliğe dair çok az kanıt sunabilmiş ve nihayetinde demirciliğin Orta ve Kuzey Avrupa icadı olmadığı, çünkü 13. yüzyılda Anadolu'da gelişmiş olduğu sonucuna varmıştır (Hattuşa tabletleri içlerinde demir bir tahtın da bulunduğu eserlere bazı atıflar içermektedir). Ancak Childe'ın kurgusuna göre, Hititler bu yeni sanatı 13. yüzyıl sonuna kadar bir "sır" olarak muhafaza etmişlerdi. O noktada, demir üretmekle yükümlü Hitit haraçgüzârı kavimler, bunu kendileri için kullanmaya başladılar ve ellerindeki demir silahlar sayesinde Hitit monarşisini alaşağı etmeyi başardılar. Bundan sonra denize de hâkim oldular ve diğer barbar kavimlerle birlikte Tunç Çağı krallıklarının çoğuna saldırıp istila ettiler.

Childe'ın kurgusuna göre Felaket bir "gizli lütuf" haline gelmiştir. Saraylar ve şehirlerin yıkımı esef verici olsa da, her tür gelişme için ortalığı temizlemiştir. Demir silahlarla birlikte demir aletler de ortaya çıkmış ve böylece, alt sınıflar ilk defa madeni saban, çapa ve testere edinme imkânı bulmuşlardır. Yeni teknoloji bu suretle sadece eski iktidar merkezlerinin yıkımına neden olmamış, fakat aynı zamanda Tarım Devrimi ile Sanayi Devrimi arasındaki beş bin yıllık süreçte sınıf savaşındaki en önemli değişime yol açmıştır. "Deniz Kavimlerine" gelince, Childe bunları İtalya, Sicilya, Sardinya ve Kenân'a yerleşmiş Anadolu yerlileri olarak görmekten memnundu.[2] Ancak bu ikinci dalga göçlere Yunanistan'daki Dor

istilası gibi Orta Avrupa'dan göç eden bir Hint-Avrupalı kavim değil, uygar dünyanın kendi içindeki teknolojik bir buluş neden olmuştu.

Felaket'i ele alan diğer herhangi bir yaklaşımın Childe'ınki kadar geniş çaplı bir etki yarattığı şüphelidir. Mısırbilim, Asurbilim, Ege veya Yakındoğu arkeolojisi uzmanları tarafından genellikle göz ardı edilmesine rağmen, özelikle Britanya ve Amerika'da yenilikçi sosyal bilimler disiplinleri üzerinde doğrudan ve kalıcı bir etki yapmıştır. *What Happened in History*'nin ilk edisyonu dört ayrı baskı yapmış, gözden geçirilmiş 1954 edisyonu ise çok daha başarılı olmuştur. Felaket'te demirin oynadığı role dair Childe'ın iddiası açıkça hatalı olmakla birlikte, diğer konulardaki önerileri epey katkı sağlamıştır. En önemlisi, Childe Tunç Çağı'yla Demir Çağı arasındaki karakter farkları üzerinde ısrar etmiştir: Önceki döneme krallar ve uzman seçkinler hâkimken Demir Çağı'nda sıradan insan da önem kazanmıştır.

Childe'ın kurgusu üzerine bir çeşitleme George Mendenhall tarafından ortaya konulmuştur.[3] Mendenhall'a göre demirciliğin sırrı Kenân'a (ve belki de Yunanistan'a) 13. yüzyıl sonunda Anadolu'dan gelen göçmenler tarafından getirilmişti. Anadolulular demir sayesinde kendilerini Doğu Akdeniz şehirlerinde bir seçkinler grubu haline getirebilmişlerdi. Bununla birlikte, kurulan yabancı tahakkümü Kenân sakinlerince hoş karşılanmamış ve MÖ 1200 civarlarında patlak veren isyanda demirci efendilerin hüküm sürdüğü birçok şehir yıkılmıştır.[4] Childe'ın hipotezini böylece tamamen (yahut en azından Kenân kısmını) tersyüz eden Mendenhall, Felaket'i demirci seçkinlere karşı gerçekleştirilen bir toplumsal devrim olarak sunmuştur.

Demircilik kuramının izlerini barındıran en yakın tarihli çalışma, Norman Gottwald'un *The Tribes of Yahweh* [Yehova'nın Aşiretleri] adlı yapıtıdır.[5] Tıpkı Mendenhall'da olduğu gibi Gottwald'un sunumunda da demir "13. veya 12. yüzyılda Anadolu'dan Kenân'a girmiştir." Bu buluş, Doğu Akdeniz'deki iktidar ilişkilerini altüst etmiş ve kısa süre sonra "demirden savaş arabaları, mızraklar, kılıçlar ve hançerlerle teçhiz edilmiş ordular, tunçtan

mamul silahlara sahip rakipleri karşısında çok yüksek vurucu güç elde etmişlerdir."[6] Bu durum, eski düzenin yıkımıyla neticelenen bir toplumsal devrime yol açmıştı. Gottwald'un kurgusunda, ellerinde az sayıda demir silah olmasına karşın demir aletlere sahip bulunan 12. yüzyıldaki İsrailoğlu köylüler, demir balta, kürek ve sabanla toprağı bir yüzyıl önce yaşamış atalarına nazaran çok daha verimli şekilde ekip biçmekteydiler. Bu sayede ihtiyaç fazlası ürün elde etmeleri mümkün olmuş ve yeni bir toplumun temellerini atabilmişlerdir.

Demircilik kuramı arkeolojik kazılar ve metalürjik analizler neticesinde çökmüştür. Geleneksel terminolojide "Demir Çağı" Felaket ile başlatılmakla birlikte, demirin Felaket'in sona ermesinden ancak bir yüzyıl sonra yaygın kullanıma girdiği artık açıktır. Bu çelişkiye dair önseziler hissedilmişse de,[7] kesin kanıt 1960'larda ortaya konulmuştur. Anthony Snodgrass'ın erken Yunan silahlarına dair incelemesi, 12. yüzyılda Yunanistan'da az sayıda demir silahın kullanılmış olduğunu göstermektedir.[8] Doğu'daki topraklar demircilikte Yunanistan'a göre biraz daha gelişmiş olmasına rağmen, MÖ 12. yüzyılda Yakındoğu'da da demir silahlar epey nadirdi. Jane Waldbaum'un çizelgelerine göre, Doğu Akdeniz'deki MÖ 12. yüzyıl arkeolojik alanlarında bulunmuş bütün silah ve zırhlar incelendiğinde, yüzde 3'ten sadece biraz fazlasının demirden, yüzde 96'sının ise tunçtan imal edildiği anlaşılmaktadır (oysa MÖ 11. yüzyılda oranlar yüzde 80 tunç, yüzde 20 demir; MÖ 10. yüzyılda ise yüzde 46 tunç, yüzde 54 demirdir).[9] Karbonlanmış demir üretimiyle doruğa çıkan teknik sürecin 13. yüzyıl sonundan 9. yüzyıla değin giderek yaygınlaştığı ve büyük ölçüde Kıbrıs'ta ivme kazandığı artık anlaşılmaktadır.[10] Kısacası, Felaket şu veya bu şekilde demircilik teknolojisinin gelişmesine katkıda bulunmuştur, ancak bunun tersini söylemek mümkün değildir.

Kuraklık

Demircilik kuramı da inanılırlığını kaybettikten sonra, İngilizce konuşan dünyadaki arkeolog ve tarihçiler Felaket için diğer muhtemel nedenleri araştırmaya başladılar. En ilgi çekici alternatiflerden bir tanesi kuraklıktı: MÖ 1200 civarındaki karışıklık benzeri görülmemiş ölçekte bir kuraklığın neticesiydi. Bu kuram tamamen yeni değildi, zira en azından bir yüzyıldan fazla zaman önce öne sürülmüştü.[1] Fakat günümüzdeki hali, varlığını Rhys Carpenter'ın 1965'te Cambridge Üniversitesi'nde verdiği ve ertesi yıl basılan J.H. Gray konferanslarına borçludur.[2]

Carpenter'ın tezi, Yunanistan'daki Tunç Çağı merkezlerinin yoğun ve uzun bir kuraklığın kurbanı olduğunu ve karmaşaya da bunun yol açtığını savunur. Bu tez, (tıpkı Vincent Desborough tarafından 1964'te gösterildiği gibi) MÖ 1200 civarında Yunanistan'a bir göçe dair kanıt olmadığı ve bu dönemde çoğu yerin yıkılmayıp *terk edildiği* gerçeğinden esinlenmekteydi. Hem bu olgular hem de Platon'un Phaethon efsanesine getirdiği mitolojiden arındırılmış yorum üzerinden tartışan Carpenter, MÖ 1200 civarında Doğu Akdeniz'in şiddetli bir kıtlıktan zarar gördüğünü ve bu yüzden insanların evlerini terk etmek zorunda kaldığını ileri sürmüştür. Yıkılan yerlere gelince, Carpenter bunların tahıl ve diğer yiyecekler için ambar olduğunu iddia etmiştir. Ona göre,

"kıtlıktan mustarip insanların son çare olarak sığındığı şiddete"[3] kurban gitmişlerdi. MÖ 1200'den bir-iki kuşak sonra yıkılan yerleşimler ise belki yıldırım çarpması veya diğer rasgele kazalar neticesinde yanmıştı.

Carpenter'ın küçük kitabı kısa zamanda akademik standartlara göre en çok satan kitaplar listesine girdi ve kuraklık kuramını Felaket hakkındaki İngilizce araştırmalar arasında ön saflara getirmiş oldu. Avrupalı bilim insanları arasında kuram bu denli popüler değildi: Kavim göçleri açısından bir "tetikleyici faktör" olarak bazen kabul edilmesine karşın (mesela Strobel tarafından),[4] Zwettl sempozyumundaki on beş katılımcı bundan neredeyse hiç bahsetmemiştir. Fakat kuraklık tezi Tunç Çağı uygarlığının sonuna ilişkin Britanya, Kanada ve ABD'deki tartışmalarda genellikle dikkate alınmıştır. Buna belki de Claude Schaeffer'in Ugarit'i yıkan depremden önce uzun yıllar anormal sıcak ve kuru havanın hüküm sürdüğü şeklindeki şaşırtıcı çıkarımı neden olmuştur.[5] Her halükârda, Tunç Çağı uygarlığının sonuna (gerek Ege'nin gerekse Yakındoğu'nun son yirmi yılına) dair iklimsel açıklamalar, İngilizce akademik yayınlarda pek boldu. Kuraklık Doğu Akdeniz ve Hitit Anadolusu'nda yaşanan Felaket'in ve hatta Mezopotamya'daki müteakip zayıflamanın sorumlusu addedilmişti.[6] Birçok kuraklık tezi, şehirlerin ve sarayların yıkılışına yol açan başlıca sebebin aç insanlar –saldırgan yerel halk, yağmacılar veya göçmen halklar– olduğunu öne sürer. Bazıları bu sürecin ikinci safhası için "sistem çöküşünü" (bkz. Yedinci Bölüm) ortaya atmışlardır. Nihai safha ise ya içte bir ayaklanma ya da dış kaynaklı bir saldırıydı.

Kuraklık Felaket için hızlandırıcı bir etken kabul edilebilirse bile, oynadığı rolün büyük ihtimalle çok erken tarihli ve sınırlı oluşu, olayın kuraklık "neticesinde" meydana geldiği fikrini haklı çıkarmamaktadır. Yoğun araştırmalara rağmen, bütün Doğu Akdeniz'deki 13. yüzyıl sonu ve 12. yüzyıl başı hava durumu kalıplarında vuku bulmuş köklü bir değişikliğe dair kanıt bulunamamıştır. Kuzey yarımkürenin MÖ 1400-900 arasında normalden

daha sıcak ve kuru olduğuna dair ortaya atılmış iddialara temel olarak diken kozalaklı Kaliforniya çamının ağaç halkaları, İsviçre'deki göl seviyelerinde düşüşe dair bulgular ve Himalayalar'daki buzulların ilerleyişleri ile geri çekilişleri gösterilmektedir.[7] Buna karşılık MÖ 1500 civarında kuraklığın doruğa çıktığı, sonraki üç yüzyıl boyunca giderek soğuyan havanın daha yağışlı olduğu ve nihayet bu sürecin yaklaşık MÖ 1200'de bir "küçük buz çağıyla" sonuçlandığı savunulmuştur.[8] Birbirine taban tabana zıt bu karşıt senaryolardan hangisi tercih edilirse edilsin, buradaki coğrafi ve kronolojik göndermeler öylesine geniş bir çerçeveye dâhildir ki tam da bu nedenle pek yardımcı olamamaktadır.

MÖ 1200'den kısa bir zaman önce, tecrit edilmiş bölgelerde –Anadolu'nun bazı bölümleri ve belki Kuzey Libya sahili– her kuşakta en az bir kez beklenilen "olağan" kuraklıklardan birisinin yaşanmış olması daha vaatkâr bir ihtimaldir. Bu ihtimale dair yazılı kanıt, Merneptah'ın Meryre komutasındaki Libyalılara karşı zaferini kutlayan Büyük Karnak Yazıtı'ndan gelmektedir.[9] Merneptah burada Meryre ve savaşçılarından bahsederken "günlerini ülkede aylak aylak dolaşarak geçiriyorlar ve karınlarını günlük doyurmak için savaşıyorlardı; Mısır'a ağızlarına koyabilecekleri bir lokma aramak için gelmişlerdi" ifadelerini kullanır. Merneptah'ın şikâyetleri, Meryre'nin askerlerinin sadece silahlarıyla geçindikleri anlamına gelebileceği gibi, Libya'da gıda sıkıntısı yaşandığına da işaret sayılabilirler. Merneptah aynı yazıtta "Kheta diyarını hayatta tutmak için" Hatti kralına tahıl gönderdiğini belirtir. Anadolu'da bir kıtlığa dair ufak bir fiziksel kanıt Gordion'dan gelir: Yerleşimde ele geçmiş bir ardıç ağacı kütüğünden çıkartılan bir dizi dar ağaç halkası, Batı Anadolu'nun MÖ 1200 civarında birkaç kurak yıl geçirdiğini akla getirmektedir.[10] Bu nedenle MÖ 1208 yılındaki bir yiyecek kıtlığı Meryre'nin saldırısı ardındaki sebeplerden biri olabilir. Meryre, belki de Batı Deltası'nın bir bölümünü ele geçirmek ve böylelikle, tahılın fevkalade değerlendiği bir zamanda büyük bir tahıl kaynağına hâkim olmak niyetindeydi.

Buna rağmen, MÖ 1208 civarında Anadolu'da ve muhtemelen başka yerlerde yaşanmış orta dereceli bir kuraklık, MÖ

1225-1175 arasındaki şehir yıkımı süreciyle doğrudan ilişkilendirilemez. Troya'yı, Mykenai'yi, Pylos'u, Hattuşa'yı ve Ugarit'i yağmalayanların gündeminde bereketli arazilere el koymak bulunmuyordu, zira anlaşıldığı üzere bu yerleşimlerin hiçbirisinde yönetim yeni yerleşimciler tarafından ele alınmamıştır. Eğer MÖ 1200 yılından hemen önce Anadolu'da kıtlık yaşanmışsa, bu o denli mahalli bir olaydı ki komşu bölgeler hemen hemen hiç etkilenmemişti. Yunanistan'da bir kuraklık yaşandığına dair hiçbir botanik ve jeolojik kanıt da henüz bulunamamıştır.[11] Tarihsel iklimbilimcilerin 1968 gibi erken bir tarihte işaret ettikleri bu husus halen geçerlidir.[12]

Son kazılar bize, 12. yüzyılda Argolis'teki esaslı nüfus azalışına dair Carpenter'ın yaptığı tasvirin yanlış olduğunu göstermektedir. İkinci Bölüm'de gördüğümüz gibi, Yunanistan'da çok sayıda küçük kasaba, mezra ve münzevi hane GH IIIC dönemi başlarında terk edilmiş, sakinleri de tercihen kıyılardaki büyük kasabalarda ikamet etmeye başlamışlardır. Argolis'te bu durum, Kilian'ın Tiryns'teki kazılarda ortaya çıkardığı tarz "sur dışı yerleşimlere" yol açmıştır ki, bunlar kapladıkları alan açısından MÖ 12. yüzyılın ilk yarısında 13. yüzyılda olduğundan daha büyüktür.[13] 12. yüzyılın diğer görece büyük yerleşimleri daha önce de işaret edildiği gibi, Girit, Rodos, Kıbrıs ve Anadolu sahillerinde bulunmuştur.[14] Bu nedenle, bir genelleme yaparak Felaket sonrasında Ege ve Kıbrıs'ta yaşayan toplulukların merkezi ve savunulabilir yerlerde toplandıklarını söyleyebiliriz. Bundan dolayı, bu bölgelerdeki ufak yerleşimlerin terk edilmesi kuraklığa atfedilemez.

Keza mitoloji de Yunanistan'da yaşanan yıkıcı kuraklık için delil sunacak şekilde yorumlanamamaktadır. Ne Homeros ne de Hesiodos, Kahramanlar Çağı'nın bir kuraklıkla son bulduğunu ileri süren herhangi bir gelenekten haberdar değillerdir. Birtakım araştırmacılar, MÖ 1200 civarında Lidya'da yaşanmış vahim bir kuraklığın hatırası olarak Herodotos'tan bir pasaja (1.94) atıfta bulunmuşlardır. Ancak Herodotos'un (Herakles'ten birçok kuşak önce yaşamış mitolojik bir kişi olan) Kral Atys'in hükümdarlığı dönemine tarihlendirdiği on sekiz yıllık Lidya kıtlığının, bu olaya

atfen açıklanmaya çalışılan diğer Lidya başarılarından daha gerçek olma şansı çok düşüktür.[15]

MÖ 1200 civarında Yunanistan'daki bir kıtlık için Carpenter, Platon'un *Timaios*'unda geçen bir bölüme göndermede bulunur. Carpenter'ın dayandığı ve Yunan sözlü geleneğiyle arasında hiçbir bağlantı mevcut olmayan bu "gelenek," Platon'un edebi karakterlerinden Kritias'ın Tufan'dan önceki Atina ve Atlantis hakkında bir hikâye anlatmak üzereyken "Mısır rahipleri kitabından" zikrettiği bir pasajdır.[16] Hikâyenin tamamı, Platon'un özenle hazırlanmış edebi kurgularından biridir, fakat şayet Plato'nun Kritias karakteri tarafından rahiplere yapılan atıftaki ἐκπύρωσις (büyük yangın)* için bir tarihlendirme yapılacaksa, bu tarih MÖ 17500 yılı olmalıdır.[17] Aynı şekilde, rahiplerin değindiği Phaeton efsanesinin de kuraklıkla hiçbir ilgisi yoktur (bu aslında Afrikalıların neden siyah derili olduğunu açıklayan etiyolojik bir mittir). İsrail efsaneleri de Güney Kenân'da bir kuraklık hakkında daha fazla bilgilendirici değildir. Yusuf ve kardeşlerinin hikâyesi kıtlık içerir, ama Yusuf'u Felaket ile zamandaş düşünmek de olanaksızdır. On İki Ata'nın torunlarının Mısır'dan ayrıldıkları zaman –Yusuf'un çağından dört yüzyıl sonra– yöneldikleri ülkenin süt ve balla dolup taşan bir toprak olduğu hikâyesi daha geçerlidir.

Geç Tunç Çağı saraylarının yıkımından kısa süre önce yazılmış belgeler, sarayların bulunduğu toprakların bir kuraklık veya kıtlıktan mustarip olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Pylos ve Knossos'ta bulunan tabletler Felaket arifesinde envanterlerin büyük ve çeşitli olduğunu, değirmencilerin ve fırıncıların işlerinin başında bulunduklarını, kalabalık bir halka düzenli olarak tayın dağıtıldığını bildirmektedir. Yiyecek hiçbir suretle kıt değildi: Yapılmış bir hesaplamaya göre, Pylos'taki son tabletlerin yazıldığı dönemde buradaki kadın ve çocuklar günlük kalori ihtiyacının üzerinde –yüzde 128 oranında– tayın almaktaydılar.[18] Tabletlerin kırsalda gösterdiği binlerce koyun, keçi ve büyükbaş hayvanı göz önüne alırsak, Messenia'daki hayvanların uygun şartlarda büyü-

* Bu kavram, *kosmos*'un her *Büyük Yıl*'da, büyük yangın ile yeniden yıkımına dair antik inanışı yansıtır. (ç.n.)

dükleri anlaşılmaktadır. Ugarit'teki hayvanlar da yeterli sayıdadır: Tabletler mütevazı miktarlarda ancak çok sayıda kişi tarafından yetiştirilen büyükbaş hayvan, koyun ve kuştan bahsetmekle kalmayıp aynı zamanda belli ellerde toplanmış çok miktarda hayvanı da zikrederler (400 kaz bir tek tavukçunun sürüsündedir; 440 tanesi bir diğerine aittir ve sırf Evir-Şarruma adlı birinin sürüsünde 2.000 at mevcuttur). Bir Ugarit "fırın" tabletine göre, şehrin yıkılmasından az önce bir elbisenin fiyatı üç koyun kadardır ve üç elbise fiyatına bir öküz alınabilmektedir.[19] Kıtlık yaşayan bir antik şehirde bulunması beklenen kur oranının bu olmadığı açıktır.[20]

Anadolu'da, Hattuşa ve Kızılırmak kavsindeki diğer merkezler yıkıldığında gıda sıkıntısı yaşanmadığı açıktır. Hattuşa'dan tabletlerde bir kuraklık veya kıtlıktan bahsedilmemektedir. Ugarit "fırın" tabletlerinden bir tanesinin (RS 18.38) Suriye ve Hatti'deki bir kıtlığı teyit ettiğine çok az araştırmacı inanmaktadır. Bu mektupta, Hattuşa'nın yüce kralı II. Şuppiluliuma, Ugarit'teki haraçgüzârı Hammurabi'yi bir yıldan beri huzuruna çıkmadığı ve ona "yemek tableti" göndermediği için azarlamaktadır.[21] İfade tam anlamıyla açık değildir; kastedilen de muhtemelen özel bir tahıl sevkıyatıdır, fakat Büyük Kral'ın Hammurabi'yi daha ziyade bir haraçgüzârın olağan yükümlülüklerini ertelediği için azarladığı anlaşılmaktadır.

Felaket'in eşiğinde Anadolu'da yiyecek kıtlığı olduğu ileri sürülse dahi, yine de kıtlıkla şehirler ve sarayların yakılması arasında makul bir bağlantı kurulması gerekecektir. Kuraklık tezi bu sonuca ancak göç teziyle birleşerek varmaktadır. Daha önce gördüğümüz gibi Strobel, Anadolu'daki şiddetli kuraklığın "Deniz Kavimleri-ni" ayrılmaya mecbur bıraktığını, bunların da ilk önce Doğu Akdeniz'deki yerleşimleri yıkıp daha iyi iklimi olan Batı Akdeniz'e doğru göç ettiklerini öne sürer. Diğer öneriler göçlerin istikameti hususunda bu denli kesin değildirler (örneğin Ronald L. Gorny, sadece "daha az etkilenmiş bölgeler arayan toplulukların kitlesel hareketinden" bahsetmektedir).[22] Göç tezinin sorunlarını ise zaten Dördüncü Bölüm'de görmüştük.

Eğer Doğu Akdeniz yerleşimlerini yıkan insanlar yabancılar değilse, o halde bunu yapanlar içeriden kimselerdi ki göç tezinin geleneksel varsayımı bu yöndedir. "Kıtlıktan mustarip insanların son çare olarak şiddete başvurduklarını" düşünen Carpenter, "açlık çekenlerin iyi beslenmiş kimseleri görmeye tahammül edemedikleri öldürücü bir an daima gelir" şeklindeki genellemeyi onaylar.[23] Ancak yakın yüzyıllarda hiçbir şehir açlık çeken insanlarca veya onların komşularınca yıkılmadığı gibi, Carpenter da aç kalabalıklar tarafından bir şehrin yakıldığına dair –gerek antik gerekse modern zamanlarda– bir örnek veremez. Eğer Antikçağ'da bu tür bir şey yaşanmışsa da, kaynaklarımız bunu bildirmemiştir. Modern araştırmaların münferit şekilde ele aldığı üç tür "gıda ayaklanması," Peter Garnsey'in tabiriyle "piyasadaki tahıl azlığına bir tepki olarak çıkmış kentsel pazar ayaklanmalarıdır."[24] Varsayalım ki Tiryns çevresindeki köylerin sakinleri çok aç kaldılar ve birleşerek topluca şehre doğru yürüdüler. Ancak bundan sonra ne hayal etmeliyiz? On Birinci Bölüm'de göstereceğim gibi, köylüler askeri bir tehdit oluşturamazlar. Kendi silahları, savaş arabaları, koruyucu zırhları, askeri eğitimleri yoktur. Sarayın savaş arabalarına ve profesyonel askerlerine karşı köylüler, sivil halkın bir orduya karşı gösterebileceğinden daha büyük bir başarı elde edemezlerdi. Hükümdarın bütün süvari ve piyadelerinin köylüler tarafından alt edildiklerini düşünsek bile, kaleye sızıp hisarın kontrolünü ele geçirdikten sonra nihayet hâkim oldukları yerleşimi neden yıkmak isteyeceklerini anlamak zordur. Bunlar açlık çeken, silahsız, yerel ve sivil bir nüfustan ziyade uzaklardan gelmiş, bir tür askeri üstünlükten yararlanan ve büyük ancak yabancı şehrin yanmasını izlemekten zevk alan kuvvetli düşmanlara uyan eylemlerdir.

Yazılı belgeler de tam olarak buna delalet etmektedirler. Kuraklık tezi, yıkıcı kıtlığa kanıt olarak RS 18.38'de bir "gıda tabletine" dair muğlak bir ifade üretmekte, ancak tabletin bir yiyecek krizinden çok askeri tehlikeye tanıklık eden kalan kısmını göz ardı etmektedir. Halbuki bir düşman saldırısına karşı asker talebi ve ("düşmanla yüzleşebilmek için") destek, Hitit kralının

mektubundaki esas ağırlık noktasıdır.[25] Şuppiluliuma'nın mektubundaki bu önemli satırlar Virroleaud tarafından şu şekilde çevrilmiştir:[26]

> Düşman bana saldırmıştır (?)
> ve (düşmanın) sayısı (...) değildir.
> (öte yandan?) bizim sayımız...
> Mevcut olanı, arayasın
> Ve (onu) bana gönderesin.

RS 18.38 Hatti'nin kritik askeri durumuna dair metinlerin sonuncusu olsa da, tek değildir. Ugarit'te bulunan diğer metinler, gemilerle Karkamış'tan Hatti'ye gönderilecek savaş arabaları ve askeri birliklerin sevkine dair Hititlerin Ugarit hükümdarından taleplerini barındırır.[27] Bir Hitit tableti, II. Şuppiluliuma'nın Alaşiya açıklarındaki bir deniz savaşında (bir Hitit kralının yaptığı ilk deniz muharebesi) kazandığı zaferden bahsetmektedir.[28]

Üçüncü Bölüm'de işaret edildiği gibi, tabletler son Ugarit hükümdarının da etrafının düşmanlarca sarıldığını göstermektedir. Bu düşmanlar denizden gelerek kasabaları ve krallığı yakıp yıkmış yağmacılardı. Fırat üzerindeki Emar'da bulunan bir metin, şehrin "düşman sürüleri" tarafından tehlikeye sokulduğunu göstermektedir. MÖ 12. yüzyılda Hatti ve Suriye'deki gıda kıtlığı her ne ise, aksi yöndeki görüşten ziyade, büyük olasılıkla yağmacıların etkinlikleri sonucudur.

Felaket sonucunda yıkılan birçok Yunan yerleşiminde aslında kundakçıların gıda yerine başka şeyler aradığına dair kanıtlar mevcuttur. Bu yerleşimlerdeki tahrip tabakalarında kömürleşmiş buğday, arpa, zeytin çekirdekleri ve üzüm tohumları bulunmuştur; düşmanların *pithos*'ları ve üzengi kulplu kapları içindekileri boşaltmaksızın parçalamış oldukları da anlaşılmaktadır.[29] Açlıktan ölmekte olan kalabalıkların gıda ambarlarını yakarak yerle bir etmesi şaşırtıcıdır. Doğu Akdeniz'de MÖ 1200 civarında gördüğümüz şey, genel bir ateşle yıkım kalıbıdır ve hem mantık hem de veriler bu yerleşimlerin iyi silahlanmış düşmanlarca yerle bir

edildiğine işaret etmektedir. Gerek Pylos gerekse Ugarit'te bulunan metinler bunların, gemileri sahil açıklarında görülmüş ya da görüldüğü iddia edilmiş dış düşmanlar olduğunu göstermektedir. Merneptah ile Ramses'in savaştıkları Libyalılar ve Filistinliler deltadaki toprakları sahiplenmek istemişlerdir, ancak bu durum hiç şaşırtıcı değildir. Deltanın komşuları, inanılmaz derecede bereketli bu toprakları Eskiçağ boyunca zapt etmek istemişlerdir. Fakat başka yerlerde Felaket, toprak ve gıda talebinin bir neticesi değildir. Pylos, Ugarit, Troya ve diğer birçok büyük merkezi yağmalayan düşmanların bu eylemleri, söz konusu merkezlerin sahip olduğu kıymetli nesne ve kumaşlar, gümüş, altın, çocuk ve kadın gibi ganimetler için gerçekleştirdikleri varsayılabilir.

Sistem Çöküşü

1990 yılında yayımlanmış bir makaleye göre, tarihçiler artık Doğu Akdeniz'de Tunç Çağı toplumunun üretim kalıplarındaki değişim tarafından sona erdirildiğine ikna olmuştur:

> Günümüzde (özellikle Anadolu'da, Suriye'de ve Kenân'da) Yakındoğu'daki çoğu saray teşkilatlarının çöküşünün ve diğer siyasi yapıların (esasen Mısır) zayıflamasının, köklü ticari ağlar ve üretim modellerindeki değişimle ilişkilendirilmesi konusunda genel bir mutabakat vardır. Bu değişim bir krize yol açmış ve nihayetinde tunç sanayisinin sonunu getirmiştir, fakat aynı zamanda alternatif bir cevher olarak demirin kullanımını teşvik etmiştir.[1]

Bununla birlikte herkes mutabık değildir ve şüpheciler, Felaket'i bu analizde zikredilen etkenlerin doğurduğuna dair bir kanıtın varlığını sorgulayabilecek noktaya gelebilirler. Childe, Geç Tunç Çağı krallıklarının birçok yetersizliği olduğunu vurgulamıştır. Demir Çağı'nın "demokratik" toplumlarına kıyasla tipik bir Tunç Çağı krallığının ruhban, kâtip ve asker seçkinleri, kralları için sığ bir iktidar zemini sunmaktaydı. Geç Tunç Çağı krallıklarının kara ve deniz yoluyla yapılan ticaretle birbirlerine bağlandıkları ve neredeyse tek bir "uluslararası" ekonomiyi paylaştıkları söylenebilirdi,

ama merkezileşmiş ve sınıflara ayrılmışlardı; ekonomik kazanç da zenginlerden alt sınıflara nadiren akmaktaydı. Childe'ın gördüğü şekliyle Tunç Çağı krallıkları, bir Marksistin "çelişkiler" olarak adlandırabileceği zıtlaşmalarla ölümcül şekilde sakatlanmıştı ve demircilik gibi bir icadın Tunç Çağı dünyasını silerek tamamen yeni bir iktisadi temel üzerinde yeni bir toplum oluşturması şaşırtıcı değildi.

Demircilik tezinin doğru olmadığı ortaya konulmasına rağmen, Childe'ın Tunç Çağı krallıklarının iç zayıflıkları ve çelişkilerine verdiği önem açıkçası terk edilmiş değildir. Aslında bu yaklaşım sadece İngilizce konuşulan dünyada değil, Avrupa'daki araştırmacılar tarafından da desteklenmekteydi. Bu düşünce okulunun üzerinde durduğu nokta Miken, Hitit, Ugarit ve Mısır krallıklarının kırılganlığıydı. Bunların MÖ 1200 civarındaki çöküşü muhtemelen "Deniz Kavimlerinin" eylemleriyle ilintiliydi, fakat söz konusu dış düşmanların yaptıkları, çöküşün iç nedenlerine oranla daha az ilgi çekmekteydi. Mario Liverani önceliklerini açıkça ifade etmiştir:

> Genel olarak kendimi (hem kuramsal düzlemde hem de Geç Tunç Çağı krizi vakasında), toplumsal-iktisadi iç etkenlerin baskın, dış (göçle ilgili) etkenlerin de nicel bakış açısından sınırlı olduğunu düşünen araştırmacılar arasına koyuyorum. Dış etkenler krizin sebebinden ziyade sonucunu temsil ederler ve kötü duruma karşı verilen cevap içinde bir tür "çoğaltan etkisi" yaratmışlardır.[2]

Liverani'nin işaret ettiği iç etkenler arasında salgın hastalık, kıtlık ve devletler arası savaşlar vardı. Ancak esas toplumsal sorunlar "bütün çöküşün birincil sebepleridir."[3] Bunların içinde nüfus azalması, toprak devri, köylerin dağılması, borç köleliği ve "egemen sınıfla üretici sınıf arasındaki kapatılamaz uçurum"[4] yer almaktaydı. Tüm bu gerileme korkutucu boyutlara vardığında, nihai darbe ya bir deprem ya da –Liverani'nin senaryosuna göre– Balkanlar'dan gelen halkların neden olduğu bir "göç etkisi" tarafından indirilmişti (bu halk Balkanlar'ı muhtemelen yarımadadaki

bir gelişmeden yahut kıtlıktan dolayı terk etmişti).[5] Deprem veya yabancı işgalinin bardağı taşıran son damla olmasıyla da Miken dünyasının, Hatti'nin, Ugarit'in ve birçok diğer bölgenin tökezleyen krallıkları çökmüştü. Liverani Balkan göçmenlerinin askeri avantajı hakkında, hatta aslına bakılırsa genel olarak savaşla ilgili hiçbir şey söylememektedir.

Diğer sistem çöküşü kuramlarında "Deniz Kavimleri," göçmen kavimlerden ziyade daha doğru şekilde korsan ve yağmacı olarak karakterize edilmişlerdir. Burada da her nasılsa son safhada ortaya çıkmaktadırlar: Bir krallığın iktisadi ve toplumsal sistemi halihazırda çökmüşken "Deniz Kavimleri" ya da diğer harici düşmanlar kolay bir zafer sezmişler, yağma ve talan için gelmişlerdir. Böylelikle A.B. Knapp şu sonuca varmıştır: "Deniz Kavimlerinin hareketleri, geniş çaplı toplumsal ve iktisadi çöküşün sonucunu ve demografik bir zincirleme tepkinin sonunu temsil etmektedir."[6] İster yağmacılar isterse göçmen halklar yüzünden meydana gelmiş olsun, şehirler ve sarayların fiili yıkımı, krallığa ait çeşitli sistemlerin çöküşü kadar anlamlı değildir. Bu kuramlara göre, "Deniz Kavimleri" Ugarit şehrini yakmışlarsa da, tıpkı Roma'nın MÖ 387'deki Kelt yağmasını atlatabilmesi gibi, krallığın ayakta kalabilmiş olması gerekirdi. Devletin devam edememiş olması, kurumlarının kofluğu ve suniliğine işaret eder.

Bu sebeple, şehirleri yağmalayanlar sistem çöküşü kuramlarında çok fazla rol oynamamaktadır. Belirleyici faktörler dâhilidir ve varsayıma dayalı birçok ihtimal ileri sürülmüştür. Bunlar iklimsel (kuraklık, salgın, ekilebilir arazilerin küçülmesi), çevresel, toplumsal ve siyasal (göçebeliğin yükselişi, köylü isyanları, paralı askerlerin ihaneti) ya da bunların hepsidir.[7] Kuraklık veya tarımdaki başka bir bozulma, bir krallık için tahıl yahut zeytinyağı ihracını olanaksız kılmış ve bu yüzden uzak ülkelerden ihtiyaç duyulan ürünleri ithal etmek zorunda kalmış olabilir.[8] Yaygın kabul gören (ancak Carlo Zaccagnini'nin iddiasının aksine üzerinde "mutabakat" bulunduğu söylenemeyecek) bir görüş, deniz ticaretine –örneğin korsanlar tarafından– bir müdahalenin bakır ve kalay tedarikinde kesintiye ve neticede tunç üretiminin durmasına yol açmış

olabileceğini iddia eder. Bu denli merkezileşmiş bir ekonomide, bir iş kolunun eksikliği veya durması tüm iş kollarının çökmesine neden olacaktı. Yahut kusur bir demografik krize aittir: Bir varsayım Suriye'deki çöküşün ciddi bir nüfus azalmasından kaynaklandığını öne sürer; bir başkası ise Pylos Krallığı'nın çöküşünden esasen aşırı nüfus artışının sorumlu olduğunu belirtmektedir.[9]

Sistem çöküşü varsayımları, faydalı bir bakış açısıyla, dikkatlerini Tunç ve Demir Çağı toplumlarının farkları ile ilkinin kusurları üzerine yoğunlaştırır. Lineer B tabletleri, Messenia ve Knossos'ta hayatın her yönünü düzenleyen –veya düzenlemeye çalışan– saray bürokrasisinin ne derece hantal ve boğucu olduğunu göstermeleri açısından özellikle aydınlatıcıdırlar. Böylesine karmaşık ve merkezi sistemlerin hafif baskılar altında bile çökmesi şaşırtıcı değildir. Fakat her ne kadar sistem çöküşü tezleri bizleri Geç Tunç Çağı ekonomilerini ve toplumlarını anlamaya daha yaklaştırsalar da, nihayetinde Felaket'i açıklayamamaktadırlar. Yapılan analizler, "Nasıl ve neden MÖ 1200 civarında birçok şehir ve saray yıkıldı?" sorusuyla doğrudan ilişkilendirilmiş değildir. Her halükârda birçok Tunç Çağı kurumunun Demir Çağı'nda artık yaşamadığına şüphe yoktur. Ayrıca Tunç Çağı toplumlarının aslında kof ve alışılmadık biçimde kırılgan oldukları da kabul edilebilir. Ne var ki bu tespit, söz konusu bürokratik dinozorların dikkat çekecek derecede uzun ömürlü olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Bu toplumların MÖ 1200 civarında iki yüzyıl öncesine kıyasla daha kırılgan ve yapay olduklarına inanmamız için çok az neden vardır. Tunç Çağı krallıklarının yıkımı için bir "tetikleyici etkene" pek ihtiyaç olmadığını kabul edebiliriz; fakat aynı zamanda, yıkım dönemi öncesindeki oldukça uzun bir süre boyunca kendilerini gösterdiklerini bildiğimiz bu tür etkenlerin MÖ 1200'e kadar çöküş getirmediklerini de kabul etmemiz gerekir.

Sarayların yıkımından sonra en azından kısa bir süre için bazı sistemlerin ayakta kalmış olmaları gerektiği artık anlaşılmaktadır. Belli ki Hattuşa Ugarit ve Pylos'ta durum bu değildi. Ancak Tiryns, Mykenai, Troya ve Kıbrıs'taki birçok merkezde, GH IIIC döneminde bazı üretim faaliyetlerinin sürmesine izin verecek düzeyde

bir teşkilat vardı; hatta belki makul düzeyde bir refahtan dahi söz edilebilir. Kale 12. yüzyılda yıkıldıktan sonra Mykenaililer burayı tekrar inşa edip yerleştiler ve çok miktarda GH IIIC çömleği üretip süslemeye devam ettiler. Bundan dolayı, yıkımın ekonomik ve toplumsal sistemlerin çöküşüyle gerçekleştiğine inanmak güçtür.

Basitçe ifade edilirse, sistem çöküşü tezi Felaket'in özüne değinmemektedir. Bu öz, ekonomik veya toplumsal değil, fakat fizikseldir: Saraylar yıkılmış, şehirler yakılmıştır. Bu temel olgu üzerinden gidersek sistem çöküşü tezi açıklayıcı değildir. Bu bakış açısından şehirlerin yıkılması yalnızca olaydan ibarettir ve bundan ötürü "anlıktır;" ilgi odağı anlık olaylar değil fakat süreç ve yapıdır. Dolayısıyla, tarihçiler kendi sistem çöküşü tezlerini "önemli" gelişmeye –yapıların bozulması ve çöküşü– odaklarken anlık olayların –şehir ve sarayların tahribi– açıklamasını başkalarına bırakırlar. Bu tür "anlık" hadiseleri açıklamak için deprem kuramı devreye sokulur. Sistem çöküşü tezlerinin deprem tezleriyle birleştirilmesi ile depremler fiziksel yıkımın sebebi olarak tanımlanmıştır ve toplumun deprem kaynaklı hasar sonrasında toparlanamamasından sistem çöküşü sorumludur. Dolayısıyla Iakovides'in Miken uygarlığının sonuna dair senaryosunda, yaklaşık MÖ 1200'de şiddetli bir deprem Argolis merkezlerini yakıp yıkan yangınları başlatır; Miken toplumu ve uygarlığı bu doğal afetten sonra ayakta kalır, ancak 12. yüzyılın ileriki dönemlerinde gerçekleşen çöküşün nedeni, korsanlık sebebiyle Mykenai'nin Doğu Akdeniz'le ticaretindeki azalmadır.[10]

Fakat yukarıda tartışıldığı gibi, MÖ 1200 civarında Argolis yerleşimlerindeki yangının depremden dolayı başlamış olması tek kelimeyle imkânsızdır. Fiziksel yıkımı açıklayacak deprem tezi olmaksızın sistem çöküşü varsayımı bariz şekilde ihtimal dışıdır. Liverani, depremlerden ziyade tesadüfen bölgeden geçen göçmen yığınlarının son darbeyi vurduklarını öne sürer. Knapp'ın daha ümitvar analizi, yıkımın yağmacılar tarafından gerçekleştirildiğini belirtir, ancak bunların neden başarılı olduğunu açıklayamaz. Tunç Çağı krallıklarının iç zayıflıklarına bakmak önemli olsa da, Felaket salt (veya hatta özü itibariyle) içeriden bir gelişmeyle –sistemdeki zayıflamanın sonucu– anlaşılamaz. Felaket'in edilgen yanına

ilaveten etken bir yanı da vardı ve kurbanlar kısmen kaderlerinden "sorumlu" olsalar da, saldırganların oynadığı rolü görmezden gelmemeliyiz. Eğer MS 16. yüzyıl başlarındaki Peru'nun hikâyesini anlatmak istersek, İnka toplumunun gücünü ve zayıflıklarını etraflıca tartışmak önemlidir, ama bu sadece meselenin bir yarısıdır ve en önemli kısmı da değildir. Hikâyenin asıl önemli yanını barındıran diğer yarısı, Francisco Pizarro'nun saldırısı ve İnkaları yenmesidir. Kabul edilmelidir ki, Pizarro İnka gücünün sınırlarını bilmese nasıl asla Peru'ya yürümeyecek idiyse, Tunç Çağı saldırganları da Doğu Akdeniz krallıklarının zayıf ve savunmasız olduklarına inanmamış olsalar Felaket hiç yaşanmayabilirdi. Felaket'in ikna edici bir açıklaması sadece kurbanların zayıflıklarını değil, ama aynı zamanda saldırganların şevkini, kaynaklarını ve eylemlerini de ortaya koymalıdır.

Saldırganların ilgilendiği türden zayıflık –ve bundan dolayı bizim de ilgilenmemiz gereken zayıflık– her şeyin üzerinde askeri nitelikteydi. Tunç Çağı yönetimleri toplumsal ve ekonomik açıdan ne kadar tekdir edilesi olursa olsunlar, Felaket'in arifesinde hâlâ işlevseldiler. Liverani Ugarit'in 12. yüzyıl başındaki toplumsal ve ekonomik sağlamlığını eleştirebiliyordu, çünkü (tıpkı "fırın" tabletlerinin de gösterdiği üzere), saray kâtipleri yıkım gününe kadar işlerini yapmaya devam etmişlerdi. Fırın tabletleri sistem çöküşüne dair emareler göstermemektedir. Marguerite Yon'un özetlediği gibi Ugarit, "yıkım anında donup kalmış haliyle, bize çürümüş ve yoksullaşmış bir toplumdan ziyade, zengin ve başarılı bir toplum görüntüsü yansıtmaktadır."[11] Benzer şekilde, Pylos bürokrasisi hakkında bazı şeyler biliyoruz, çünkü Felaket gelip çattığında işini itinalı biçimde sürdürmekteydi. Tunç Çağı krallıklarının zayıflıkları, kesinlikle çöküş nedenlerinden birisidir; ancak zayıflık ve çöküş aynı şey değildir. Kanıtlarımızın bize gösterdiği kadarıyla bir krallığın ve ona ait tüm sistemlerin *çöküşü*, her yerde Felaket'in bir neticesiydi, ancak bir sebebi değildi. Yazılı belgeler bulduğumuz bütün yerleşimlerde –Hattuşa, Pylos, Emar ve Ugarit– krallığın sistemleri, düşman birliklerinin gelişi ve sarayların yakılması arasında geçen birkaç saat veya birkaç gün içerisinde çökmüş olmalıdırlar.

Esasen sistem çöküşü tezi, Doğu krallıklarının toplumsal ve ekonomik zayıflıklarını incelerken yararlıdır ve "yağmacılar varsayımıyla" eşleştirildiğinde, yaklaşık MÖ 1200 civarında neler olduğuna dair kısmi bir açıklama sunabilmektedir. Fakat nihai olarak değinmemiz gereken sorun askeri bir sorundur: Tunç Çağı krallıklarının orduları, şehirleri ve sarayları savunmakta niçin başarısız oldular? Bu krallıklar, ekonomilerinin hantal ve kireçlenmiş olduğunu ve hükümdarlarının da sevilmediğini düşünsek bile, varlıklarını yüzyıllarca sürdürebilmişlerdir. Ne olmuştu da bunlar MÖ 1200 civarında art arda yenilmiş ve istila edilmişlerdi?

Yağmacılar

Burada hiç şüphesiz doğru, ancak mevcut biçimiyle yetersiz bir varsayıma ulaşıyoruz. Birçok tarihçi yağmacılıkla korsanlığın Felaket öncesinde, esnasında ve sonrasında Doğu Akdeniz'de sorun teşkil etmiş olduğu kanısındadır. Örneğin sistem çöküşü tezleri Felaket'te sıklıkla korsanlara bir rol vermiştir. Ne var ki, bunu trajedinin son sahnesiyle sınırlı ve çevresel bir rol olarak sunmaktadırlar. Mesela Nancy Sandars, ganimet arayan "Ege korsanlarını" yıkımın bir bölümünden sorumlu tutmakta ve bu genellemeye örnek olarak, şehrin düşüşünden kısa süre önce Ugarit hükümdarını endişelendiren yedi gemiye işaret etmektedir. Ancak Sandars yağmacılara Felaket'te ufak bir rolden fazlasını vermeye istekli değildir: Korsanlar "genel çöküşün sebeplerinden değil, sonuçlarından biridir."[1] Bernard Knapp ise –kanımca oldukça isabetli bir biçimde– "modern araştırmacıların 'Deniz Kavimleri' olarak nitelendirdiği karışık topluluk, aslında bir araya toplanmış çapulcular ve şehir yağmacılarıydı" sonucuna varmıştır.[2] Ne var ki Knapp da bu yağmacı güruhun teşekkülünü bir sebep değil, ama toplumsal ve ekonomik sistemlerde genel bir çöküşünün sonucu olarak görmüştür.

Buna karşın, göç tezleri Felaket'in ilk safhasında korsanlara sınırlı bir rol verirler. Her ne kadar Eduard Meyer Felaket'i nihaye-

tinde kavim göçlerinin sonucu olarak kabul etmişse de, Şerdenlerin II. Ramses'e paralı asker olarak hizmet verdiğini, 14. yüzyılda ve 13. yüzyıl başında ise bu kavmin Likyalılarla birlikte Mısır ve Kıbrıs sahillerini yağmaladığını unutmamıştı.[3] Dolayısıyla Meyer, "Deniz Kavimleri"nin Roma İmparatorluğu sınırlarındaki barbarların davranışlarını sergilediğini görmüştü: Gotlar MS 3. yüzyılda ilk defa yağmacı sıfatıyla tarih sahnesine çıkmışlar; kısa süre içinde paralı asker ve 4. yüzyıl sonunda da göçmen bir kavim haline gelmişlerdi. Diğer tarihçiler de "Deniz Kavimleri" ile Gotlar, Saksonlar ve Vikingler arasında aynı benzerliği görmüşlerdir. "Yüksek kültür" ile çevresindeki barbar kavimlerin ortak yaşam pratiklerini inceleyen Gerhard Dobesch, Antikçağ'da uygar bir devletin barbar komşularını ucuz paralı asker niyetine kiralayarak sömürdüğünü, ancak barbarların kısa zamanda geçimlerini yağmadan elde etmeyi öğrenip er ya da geç medeni dünyanın merkezden uzak kısımlarına el koyduklarını belirtmiştir. Dobesch, "Deniz Kavimleri" ile Doğu Akdeniz'in yüksek uygarlığı arasındaki ilişkinin bu kalıba oldukça uyduğunu öne sürmektedir.[4] "Deniz Kavimlerinin göçleri" ile ilgili varsayımlarının haricinde, bu analizde çok yararlı şeyler mevcuttur.

Çok az sayıda tarihçi yağmaların Felaket'in esasını teşkil ettiğini fark edebilmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi, göç tezini ortaya atmadan önce Eduard Meyer'in ilk görüşü bu yöndeydi. Sistem çöküşünden haberdar bulunmayan H.A. Omerod, Felaket'in sadece küçük bir bölümünün göç sonucu olduğunu düşünüyordu. III. Ramses döneminde "Pelesetler ile Thekel'in" kuzeyde bir yerlerdeki anayurtlarından Kenân'a göç ettiklerini varsayması haricinde, Deniz Kavimlerinden geriye kalanların sadece yağmacı olduğuna inanmıştır. Ne Şekeleş isminin Sicilya ile ne de Şerden ve Turşa'nın Sardinya ve Tyrrhenia ile ilgisinin olduğunu düşünmüştür.[5] Omerod'a göre bunlar Anadolu halklarıydı ve öyle kalmışlardı; yaşamlarını da (tıpkı Odysseus'un *Odysseia*'nın 14. kitabında aktarılan nutkunda görüldüğü gibi) kolaylıkla yağmacılıkla ikame edilebilecek bir meslek olan paralı askerlikle kazanmaktaydılar. Antik denizcilik araştırmacısı Lionel Casson dahi, Felaket'i Peleset

ve Sekker'in karadan gerçekleştirdikleri göçle eşgüdümlü hareket eden deniz yağmacılarının bir dizi hücumundan ibaret görmekteydi.[6] Mısırbilimci Wolfgang Helck, Merneptah ve III. Ramses yazıtlarının "Deniz Kavimleri"nden değil, ancak erişebildikleri her şeyi mahveden korsanlardan bahsettiği sonucuna varmıştır.[7] Bu tanımlama, Brown Konferansı'nda Robert Merrillees tarafından da desteklenmiştir.[8]

Yağmacıların karadan gerçekleştiği bir işgal de sıkça ileri sürülmüştür. *Last Mycenaeans* [Son Mikenler] kitabının yazarı Desborough, Yunan anakarasının Balkanlar'ın güneyinden gelen barbar yağmacılar tarafından istila edildiği sonucuna varmıştı: Yağmacılar Boiotia üzerinden Korint Kıstağı'nı geçerek Peloponnesos'a girmişler, ardından da geri çekilip ılıman Avrupa'daki yurtlarına dönmüşlerdi.[9] Sandars aynı teze kısaca yer vermiştir. Kitabında Felaket'in genel sebebini açıklamak için sistem çöküşü varsayımını tercih etmesine rağmen, Desborough'nun Yunan anakarasını Balkanlar'dan gelmiş ve yine buraya geri dönmüş vur-kaç taktiğiyle saldıran yağmacıların talan ettiği şeklindeki önerisini desteklemişti.[10]

Yağmacılar tezi kendi başına yetersizdir ve bu yüzden daha karmaşık bir tezin bileşeni olarak ortaya çıkmıştır. Yağmacılar dört yüzyıl boyunca bir baş belasından daha fazlası değilken, MÖ 1200 civarında böylesine genel bir başarı kazanmalarının bir nedeni olmalıdır. Demir silahlar bir zamanlar yağmacıların avantajı olarak nitelendirilmişti. Daha sonrasında ise sistem çöküşü tezi ihtiyaç duyulan açıklamayı sağladı: MÖ 13. yüzyılın sonlarında Doğu krallıkları içten çökmüşlerdi ve böylelikle, diğer türlü pek de etki uyandırmayacak bir yamalı bohça korsan ve yağmacı koalisyonu karşısında savunmasız kalmışlardı. Önceki bölümde tartıştığım gibi, Doğu krallıkları aslında saldırıların *sonrasına* dek çökmemişlerdir. Bu nedenle, yağmacılar tezinin başka bir yolla tamamlanması gereği üzerinde duracağım. Felaket'in 13. yüzyılda Doğu krallıklarındaki ani zayıflama nedeniyle meydana geldiğini tartışmaktansa, yağmacıların o tarihte aniden yenilmez hale gelip gelmediklerine bakalım. Askeri bir açıklama gerekli her şeyi sağ-

lamaktadır. MÖ 1200'ün hemen öncesinde barbar yağmacılar ve korsanlar, Doğu krallıklarının güvendiği askeri kuvvetlerin üstesinden gelebilecek bir yol keşfettiler. Bu keşif sayesinde dünyaya açıldılar ve servet sahibi oldular.

III

FELAKET'İN ASKERİ AÇIKLAMASI

Felaket'in Askeri Açıklamasına Giriş

Felaket'in, en basit şekilde, köklü ve medeni Doğu Akdeniz krallıklarına karşı "barbarlara" aniden askeri bir üstünlük sağlayan savaş teknolojisindeki radikal bir buluşla açıklanabileceği inancındayım. Göreceğimiz üzere hem büyük hem de küçük Geç Tunç Çağı krallıkları, ana unsurunu savaş arabası birliklerinin oluşturduğu ordulara dayanmaktaydılar. Bir kralın askeri gücü atları ve savaş arabalarıyla ölçülmekteydi: Bin arabaya sahip bir krallık, sadece yüz arabası olandan çok daha güçlüydü. Bununla birlikte 12. yüzyıl başlarına gelindiğinde, bir kralın elindeki savaş arabası sayısı artık önemli bir fark yaratmıyordu; çünkü bu silah artık her yerde yeni bir tür piyadeye karşı savunmasız hale düşmüştü.

Felaket sırasında büyük savaş arabası ordularını açıkça mağlup eden piyadeler, barbar dağ kavimlerine özgü silahlar ve gerilla taktikleri kullanmaktaydılar; fakat yöntemleri daha önce ovalarda ve Geç Tunç Çağı krallıklarının merkezlerine karşı topluca denenmemişti. Medinet Habu kabartmaları, Ramses'in düşmanlarında silah olarak cirit ve uzun kılıç bulunduğunu göstermektedir; oysa savaş arabası birliklerinin geleneksel silahı ok ve yaydı. Ne uzun kılıç, ne de cirit 13. yüzyıl sonunda icat edilmemişti. Uzun kesici kılıç, ılıman Avrupa'da yüzyıllardan beri mevcuttu; cirit ise bin yıldır her yerdeydi. Fakat MÖ 1200'den kısa süre öncesine kadar,

piyadelerin bu tür silahlarla savaş arabalarını mağlup ettikleri görülmemişti. Bu ders bir kez alındıktan sonra, güç üstünlüğü aniden büyük krallıkların elinden çıkmış ve yamalı bohça kabilinden yaya savaşçı çetelerine geçmişti. Bazıları krallıkların yanı başında bazıları ise uzaklarda olan bu savaşçılar barbar, dağlık veya daha az arzuya şayan topraklardan gelmekteydiler.

Bu genellemeleri kanıtlamaya girişmeden evvel, bazı konularda özürlerimi sunmam gerekiyor. Klasik öncesi dünyanın savaş maslahatı, aslında tamamıyla bilemeyeceğimiz bir alandır. MÖ 5. yüzyılda Yunanistan'da savaş maslahatının nasıl olduğuna dair bazı düşüncelerimiz vardır ve az sayıda Roma muharebesi detaylı bir şekilde yeniden canlandırılabilmektedir. Buna bağlı olarak, en azından Arkaik Yunan ve Roma savaşlarını da ana hatlarıyla tahayyül edebiliriz. Ancak MÖ 700 civarından öncesi için sorular çoğalmaya başlar ve ikinci binyıl hakkında ise hemen hemen kör cahil sayılırız.

Ugarit'teki savaş maslahatına dair bilinenleri ve bilebileceklerimizi araştıran Jean Nougayrol, "Ne yazık ki Ugarit'in kurmuş olabileceği orduya dair neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz," sonucuna varmıştır.[1] Birçok sorun üzerine sadece tahminde bulunabiliriz ve tahminde bulunmak mesleğe yakıştırılmadığından, tarihçiler bunu mümkün mertebe az yapmaktadırlar. Ne var ki sonuçta, Klasik öncesi dünyanın en önemli meseleleri kanıt eksikliği nedeniyle çoğunlukla görmezden gelinmektedir. Savaş maslahatındaki evrimin Geç Tunç Çağı dünyasını hem yarattığını hem de yıktığını düşünmek için iyi nedenler mevcuttur. Hatta bu evrim hakkında ve özellikle sonuçlarıyla ilgili olarak, kesin konuşamasak da, tahmin yapma vaktimiz artık gelmiştir.

Tunç Çağı'ndaki ve Demir Çağı başındaki savaşların incelenmesi aslen askeri tarihçinin vazifesidir. Ne var ki askeri tarih uzman araştırmacıların ilgisini bir süredir pek fazla çekmemektedir. Bu alanın altın çağı olan 19. yüzyıl sonuyla 20. yüzyıl başında hatırı sayılır ölçüde askeri deneyime sahip kişiler tarafından yazılıp okunan konu, yararcı ve pragmatikti. Uzmanlarının amacı belliydi: Savaş kazanmak. Antik askeri tarih incelemeleri Almanya'da

Hans Delbrück'ün *Geschichte der Kriegskunst* [Savaş Sanatı Tarihi] başlıklı yapıtına ilaveten Johannes Kromayer ve Georg Veith'ın kapsamlı çalışmalarıyla doruğa çıkmıştı.[2] Askeri tarih, II. Dünya Savaşı'ndan sonra –gayet anlaşılabilir nedenlerden dolayı– akademik çevrelerde kötü bir şöhret kazandı.

Askeri tarih her ne kadar etkin bir disiplin olarak kalmışsa da, günümüzdeki akademik subayların Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı savaşlarını harp okulu öğrencileri için dersler çıkarabilecek ölçüde anlaşılabilir buldukları şüphelidir. Yakındoğu için rehber olabilecek bir Ksenophon, Caesar veya Vegetius bulunmadığından, bu bölgenin askeri tarihi açıklıktan sıkıntı yaratacak derecede uzaktır. Yazılı kayıtlar askerlere ve askeri personele dair yüzlerce atıf içermektedir, fakat kelimelerin anlamları çoğu kez şüphelidir. Görece anlaşılır olan İbranicede bile, mesela *paraşim* kelimesinin nerede "atlar" ve nerede "süvariler" anlamında kullanıldığı tamamen açık değildir. Eski Mısır, Hitit, Hurrî, Ugarit ve Akkad dilleri ile Miken Yunancasında durum çok daha kötüdür. Esas ve temel terimlerde dahi belirsizlikler bulunduğundan dolayı, burada askeri tarih çalışmaları sözlük aşamasına takılmış durumdadır. Bu karanlığa ışık tutma çabasındaki araştırmacıların içinde bulunduğu zor durumu, Nuzi tabletlerindeki askeri konularla ilgili pasajları ele alan Timothy Kendall tarif etmiştir: "Askeri personele ve levazıma dair Nuzi metinleri oldukça geniş bir terminoloji içermektedir... Bu metinleri okumaya başlayan bir kimse, kendisini bu garip yeni kelime dağarcığıyla karşı karşıya bulur ve cesaretini kıracak şekilde, bu terimlerin büyük oranda yetersiz ele alınmış olduğunu yahut en güncel Akkadca sözlük editörleri tarafından dahi az anlaşıldığını kısa zamanda keşfeder."[3] Tüm kelimelerin anlaşıldığı durumlarda dahi problemler aynen kalmaktadır. Uzun yazıtlar, firavunların Megiddo ve Kadeş'teki zaferlerini ilan etmektedir; ancak savaşların seyrini bu süslü sözlerden hareketle yeniden canlandırmak oldukça güçtür. Askeri sorunlara dair en fazla bilgi veren ve en az yanıltıcı kaynaklarımız belki de Miken vazo resimleriyle Yakındoğu'daki hükümdarlık kabartmalarıdır; fakat ikinci grup, bazı dönemlerde ve

yerlerde (özellikle Mısır'da Yeni Krallık ve Asur İmparatorluğu) yoğunlaşma eğilimindedir.[4]

Sağlam kanıtlardan gelen açıklamalar, şaşırtıcı bir şekilde azdır. Öncelikle, Yakındoğu'da çalışmış arkeologlar diğer meslektaşlarının Ege veya tarihöncesi Avrupa'da bulduklarına kıyasla önemli ölçüde daha az silah ve zırh parçası ortaya çıkarmıştır (bu çelişki belki de buluntu kaynağı sıfatı taşıyan höyükler ve mezarlar arasındaki farkı yansıtmaktadır). Ayrıca hem Ege'de hem de Yakındoğu'da bulunanlar, hak ettiklerinden az ilgi çekmiştir. Uzmanlar Tunç Çağı'nın ve Demir Çağı başlarının silahlarını kataloglamalarına rağmen, savaş maslahatının bu dönemlerdeki evrimini –detaylar temelinde– kurgulamaya nadiren cesaret etmişlerdir. Kataloglar da sadece az sayıda araştırmacının ilgisini çekmiştir. Anthony Snodgrass'ın *Early Greek Armour and Weapons*'ı [Erken Yunan Zırh ve Silahları] yayımladığı 1964 yılına dek, bu nesneler üzerindeki tartışmalar ağırlıkla 20. yüzyıl başında Almanya'da yazılmış ve baskısı tükenmiş tezlerle sınırlıydı.[5] Günümüzde durum çok daha iyidir. Ege'deki Tunç Çağı kılıçları 1960'ların başında Nancy Sandars tarafından, mızrak uçlarıyla ok başları da 1983'te Robert Avila tarafından kataloglanmıştır.[6] Tarihöncesi İtalya kılıçları da tasnif edilerek yayımlanmıştır ve A.F. Harding de Yugoslavya'da bulunanları kataloglamıştır.[7] Yakındoğu silahlarına dair ciddi araştırmalar, Walter Wolf'un Mısır ve Hans Bonnet'nin Yakındoğu'nun diğer bölgeleri üzerine yaptıkları temel tasnif taslağıyla 1926 yılında doruğa ulaştı.[8] Yakındoğu baltaları, hançerleri, kılıçları ve mızraklarının ayrıntılı tasnifleri bu tarihten itibaren basılmış, ancak nadiren kullanılmış, hatta atıf konusu olmuşlardır.[9]

Savaş arabaları daha fazla dikkat çekmiştir ve bunların teknik yönlerinin uzmanların dikkatine mazhar olduğunu belirtmek ümit vericidir.[10] Öte yandan, savaş arabasının askeri yönden kullanımına dair bilgiler epey bir gecikmeyle geriden gelmektedir.[11] Savaş arabasının er meydanındaki rolüyle ilgili bazı tahminlerin bir hayli hatalı olduğu görüldüğü gibi, Tunç Çağı sonundaki savaşların "araba cengi" olduğunu da belli ki dikkate almamış durumdayız.

Silah ve zırhlara dair arkeolojik ve tipolojik çalışmalara ilaveten, –bazıları Amerikan üniversitelerinde yazılmış doktora tezleri halinde– askeri meselelerle uğraşan ve detaylı analizler içeren metinler artık mevcuttur. Özellikle çeşitli krallıklara ait metinlerdeki teknik terminolojiye odaklanmış bu çalışmalar, Mari, Nuzi, Hatti, Ugarit, İsrail, Mısır, Pylos ve Knossos'taki askeri buluntuları krallık bazında teker teker ele alarak bir inceleme sunmaktadırlar.[12]

Bu uzman çalışmaların sentezlenerek askeri tarihin gelişimine dair bir açıklamaya dönüşmesi ancak başlayabilmiştir. Klasik askeri tarih araştırmalarının belli bir sıklıkta yazılmasına karşın, eski Yakındoğu'nun ilk ve son askeri tarihi Yigael Yadin'e aittir. Harp tarihi yazan meslekten askerler geleneğine mensup General Yadin, akademik dünyaya büyük bir hizmet yaparak eski Yakındoğu savaş maslahatının –yani gelişime dair bir anlatım– canlı ve anlaşılır bir şekilde yazılabileceğini göstermiştir.[13] Eseri *The Art of Warfare in Biblical Lands* [Eski Ahit Diyarlarında Savaş Maslahatı], kayda değer öncü bir çalışma olmakla kalmayıp aynı zamanda konuyla ilgilenen herkes için temel teşkil eder. Bununla birlikte, profesyonel tarihçiler kadar genel okuyucu kitlesi için de kaleme alındığından dipnotlara yer verilmemiştir ve muazzam kapsamıyla konunun anlaşılmaz doğası göz önünde tutulursa, birçok noktada yanlış ya da yanıltıcı olması şaşırtıcı değildir. İsraillilerin askeri tarihe yönelik ilgisi, Yadin'e kıyasla daha dar bir bakışla ama popüler bir yaklaşımla kaleme alınmış olup İsrail ve Yehuda krallarının zaferlerini anlatan birtakım kitapların yayımlanmasına yol açmıştır.[14] Daha yakın tarihte Nigel Stillman ve Niger Tallis, eski Yakındoğu silahları ve askeri teşkilatı hakkında bilinenleri detaylı bir uzman incelemede bir araya getirmek için işbirliği yapmışlardır (ancak onların düzenlemesi Yadin'inki gibi gelişimsel değil, krallık ve halklar temellidir).[15] Stillman ve Tallis'in çalışması açıklayıcı notlardan yoksun olmasına ve bir askeri elkitabı niteliği taşımasına rağmen bilgileri derindir ve çalışmalarının akademik dergilerde incelenmemesi ya da tanınmaması talihsizliktir.

Klasik dönem öncesi askeri tarihine dair genel bir çalışma hayli yeni ve zor bir girişim olduğundan, kapağında "antik dünyada savaş" yazan bazı kitaplarda bu konunun tamamen göz ardı edilme-

si pek de hayret verici değildir.[16] Yakındoğu askeri tarihi hakkında yazabilecek kadar gözü pek araştırmacılar, bazı hatalarla utandırılmayı göze almalıdırlar. Buna dair tipik bir örnek General Sir John Hackett'ın hazırlamış olduğu *Warfare in the Ancient World* [Antik Dünyada Savaş Maslahatı] başlıklı çalışmadır.[17] Her bir bölümü çok başarılı akademisyenlerce yazılmış bu faydalı kitabın Arkaik Yunanistan ile başlayıp Geç Roma İmparatorluğu ile biten sekiz bölümü, üzerinde yüzyıllarca dolaşılmış ancak günümüzde oldukça detaylı haritası çıkartılmış bir alanı kapsamaktadır. Bununla birlikte –prehistoryacı Trevor Watkins ve Asurbilimci D.J. Wiseman tarafından yazılan– Pers öncesi Yakındoğu'ya ait iki bölüm, halen büyük ölçüde keşfedilmemiş toprakları incelemektedir.[18] Burada, çeşitli arkeolojik açıklamalar ve Asurbilim bulguları arasında, 650 metre menzilli oklar, dört atlı Tunç Çağı savaş arabaları ve demir kasalı Asur savaş arabaları gibi birkaç imkânsız gereçle karşılaşılmaktadır. Yine de Watkins ve Wiseman gibi öncüler tarafından sunulan genel bakış, ayrıntılardaki bazı hatalardan ağır basmaktadır.

Bir askeri tarihçi sıfatıyla uzmanlığım bulunmadığından, geleceğin araştırmacılarına neşelenmek ve beni düzeltmek için şüphesiz bolca fırsat sunacağım. Kanıtlar işe yaramadığında tahminler yapmaktan sakınmayan kültürlü bir insan da, Tunç Çağı sonu ve Demir Çağı başında savaş maslahatının genel evrimini yeniden kurgulamak için başkaları kadar iyi bir konumdadır. Felaket'i ne görsel ne de yazılı kanıt sunan karanlık bir çağ izlemiş olduğu için, bu zaman diliminin askeri tarihi özellikle muğlaktır. Hem Ege hem de Yakındoğu'da III. Ramses ve II. Assurnasirpal arasındaki dönemler, Kuzey Suriye'deki "Yeni-Hitit" krallarının stelleri haricinde görsel açıdan neredeyse tamamen boşluk içindedir.[19] Yine de MÖ 1200 civarı ve sonrasındaki onyılların, antik dünyada savaşın evrimi açısından en önemli dönemler arasında olduklarına inanmamız için yeterli neden vardır. Dolayısıyla sonraki bölümlerde en azından 13. yüzyıl sonu ve 12. yüzyıl başında savaş maslahatının nasıl değiştiği geniş bir çerçevede genel olarak ele alınacaktır.

Özellikle maddi kanıtlarla hemhal çalışan araştırmacılar, Tunç Çağı sonunda silahlarda bazı yenilikler gerçekleştiğini fark etmişlerdir. Arkeologlar, IIIB dönemi sonunda savunmaya yönelik birtakım zırh parçalarının –baldır zırhları ve kesinlikle daha ufak bir kalkan– tıpkı Naue Tip II kılıcı gibi Ege'de sayıca arttığını uzun zamandır bilmektedirler (savaş maslahatında radikal bir dönüşümün yaşandığı Yakındoğu'da buna çok az ilgi gösterilmiştir). Aslında Jeremy Rutter saraylar sonrası Ege'de "her türlü saldırı ve savunma silahındaki değişiklikler... kapsamları ve gerçekleşmelerindeki sürat açısından dikkate değerdir."[20] Fakat bu maddi değişikliklerin farkına varılmasına karşın tarihsel önemleri çok az takdir edilmiştir; çünkü görünen o ki, Tunç Çağı sonundaki savaş maslahatının doğası çok iyi anlaşılmamıştır. Zaman zaman geçici öneriler ileri sürülmüştür. Mesela Nancy Sandars "kabzası flanşlı kılıçlarla yeni bir saldırı biçiminin başladığını"[21] ima etmektedir ve James Muhly'nin gözlemine göre baldır zırhıyla kesici kılıçların ortaya çıkışı "yeni bir savaş tarzını başlatmıştır. Taktik artık sadece saplama değil, –özellikle rakibin bacaklarını– kesmek veya doğramaktı."[22] Eğer silah teknolojisiyle taktiklerdeki değişimler etraflıca araştırılırsa ve özellikle bunların savaş arabası muhabereleri üzerindeki etkileri yaratıcı şekilde değerlendirilirse, inanıyorum ki Felaket için muhtemelen bulabileceğimiz en iyi açıklama sağlanacaktır.

Tunç Çağı Sonundaki Savaş Arabası Muharebeleri

Bu çalışma, “barbar” ülke halklarının bir süreden beri kendileriyle birlikte olan bir gerçeğin farkına varmalarıyla Felaket’in patlak verdiğini öne sürüyor: Yüce krallıkların dayandığı savaş arabası kuvvetleri cirit, uzun kılıç ve birkaç temel zırh parçasına sahip piyade kütleleri tarafından ağır bir yenilgiye uğratılabilirdi. Libya, Kenân, Likya, Kuzey Yunanistan, İtalya, Sicilya, Sardinya ve diğer yerlerdeki barbarlar, en zengin saraylar ve şehirlere saldıracak, yağmalayacak ve yerle bir edebilecek güçte olduklarını anladıklarında harekete geçmişlerdi.

Bu savı bir perspektife yerleştirmek için muharebe meydanındaki savaş arabalarıyla ilgili bildik bazı olguları hatırlamamız ve diğer birkaç tanesini de karanlıktan çıkarmamız gerekecektir. Savaş arabaları genellikle Eskiçağ’ın en ilginç olgularından biri olarak görülmesine karşın, çok az tarihçi konuya zaman ayırmış yahut bunun üzerine düşünmüştür. Ancak Mary Littauer, Joost Crouwel ve Stuart Piggott, savaş arabalarına ve bunların kullanımına dair birinci sınıf uzman bilgisi sunmuşlardır. Konu hakkındaki yazıları, Eskiçağ kanıtlarına hâkimiyet ile bir binicinin atlara, koşumlara ve binek araçlarına dair tecrübesini birleştirmiştir.[1] Bu sayede, şimdi-

ye dek neredeyse hiç bilinmeyen bir olgu olan savaş arabası muharebesinde ana hatların belirlenmesi mümkün oldu.

Savaş Arabası Muharebesinin Başlangıcı

Yük arabaları ve kağnılar Mezopotamya'da MÖ üçüncü binyıl başlarından itibaren kullanılmasına rağmen, bunlar hantal ve ağır som tekerlekli araçlar olup atgillerden ziyade öküz tarafından çekilmeye uygunlardı. İkinci binyıl başlarındaki bir teknolojik atılım olan savaş arabası ise hafif kara meşeden yapılır ve sürücü sırımdan (kösele şerit) örme bir taban üzerinde dururdu; araç topyekûn otuz kilodan daha ağır değildi. Burada yenilikçi unsur tekerleklerdi: Isıyla bükülmüş teker parmakları, üçüncü binyıldaki som disklerin onda biri ağırlıkta sağlam bir tekerlek sağladılar. Bu tür bir araçla at koşum hayvanı olarak kullanılmaya başlanabilirdi, zira bir kağnı saatte ancak 3,2 km yol alırken, bir çift at 16 km üzerinde mesafe kat edebiliyordu.

Savaş arabasının teknik tarafları üzerine araştırmalar, iki tekerlekli arabaların askeri açıdan ilk ne zaman önem kazandığını yaklaşık olarak saptamamıza olanak verirler. Başka bir eserimde etraflıca irdelediğim gibi, savaş arabası çağı MÖ 17. yüzyılda başlamıştır.[2] Hafif arabalar bundan önce, MÖ 1900 gibi erken bir tarihte, hızlı ulaşım, eğlence veya saltanat gösterileri için kullanılmışsa da, anlaşıldığı kadarıyla muharebe meydanlarında ya oldukça az önem arz ediyor ya da neredeyse hiç önem taşımıyorlardı. Mezopotamya'da en azından krallar, muharebe meydanına heybetli bir giriş yapmak için üçüncü binyılda ağır araçları, tekerlek parmağının gelişmesinin ardından da at arabalarını kullanıyorlardı. İkinci binyıl başlarının arabası henüz askeri değil, sadece bir prestij aracıydı. Gayet tabii bu, Babilli Hammurabi dönemindeki bir kralın düşmanca niyetlerle ara sıra arabasından ok atmadığı anlamına gelmez. Belki de kraliyet maiyetinden dört ila beş arabanın sonuca küçük bir katkıda bulunduğu çarpışmalar dahi yaşanmıştı. Fakat Hammurabi çağından Mari belgeleri üzerindeki incelemelerin gösterdiği gibi,[3] savaş hâlâ iki piyade gücünün çarpışması demekti.

Eskiçağ'ın daha geç dönemlerindeki standartlarla bakıldığında, Tunç Çağı ortasındaki piyadeler çok zorlu sayılmazdı. 12. Hanedan döneminde Mısır'da, ordunun yerine göre okçulardan, yerine göre de yanaşık nizam mızraklılardan teşekkül ettiği görülmektedir.[4] Okçular muhtemelen en fazla 50-60 metre etkili menzile sahip basit yay kullanıyorlardı; okları ise, görünen o ki, dost birliklere sokulmaya çalışan yanaşık nizam düşman mızraklı saflarını "yumuşatmaya" yarıyordu. Gerçek anlamda muharebe bu ilk safhadan sonra, hasım safların birbirlerine balta ve mızrak savurarak taarruz etmeleriyle birlikte başlardı.

Ardından Eskiçağ savaş maslahatında bir devrim yaşandı. Bu olay hiçbir belgede tasvir edilmediğinden, hayal gücünü kullanmaktan başka bir yol yoktur: Geleneksel nizamdaki piyade hasım muadiliyle çarpışmak üzere ilerler, fakat savaş arabalarına binmiş ve bileşik yay kuşanmış okçuların saldırısına maruz kalır ve nizam bozulup saflar dağılana dek okçular fütursuzca atışa devam ederler. Her bir savaş arabası mükemmel reflekslere sahip iki genç adam taşıyordu: Savaşçı görece sabit düşman birliklerine ok üstüne ok fırlatırken sürücü de atları kontrol ediyor ve aracı düşman okçuların atış menzili dışında tutmaya çalışıyordu. Aslında arabanın askeri açıdan önem kazanması, uzun zamandır bilinmesine karşın o tarihe kadar krallara veya zenginlere mahsus bir lüks durumundaki karmaşık bir silah olan bileşik yayla bir araya gelmesinin sonucudur. Muhtemelen 17. yüzyıl başında yaşamış bir şahsiyet (belki de arabasını ve bileşik yayını av için kullanmış bir kimse), usta bir sürücü ile bileşik yay kuşanmış bir "avcı" taşıyan savaş arabalarından kurulacak bir birliğin geleneksel piyade ordusunu mağlup edebileceğini düşünmüştü.

İlk savaş arabası muharebesi göründüğü kadarıyla Anadolu'da gerçekleşmiştir. Troya VI yerleşimi MÖ 1700'den hemen sonra arabalı savaşçılar tarafından kurulmuş olabileceği gibi, MÖ 1650 civarındaki Hatti hükümdarı ile Halep'teki Umman Manda'nın ve Mısır'ı ele geçiren hyksos'ların savaş arabası kullandıklarına dair kanıtlar mevcuttur.[5] Güçbirliği etmiş Sami, Hurri ve Arî maceracılardan müteşekkil *hyksos*'lar, deltadaki Avaris şehrinde,

Manetho'nun 15. Hanedan adıyla bildiği bir rejim kurmuşladır. Yeni savaş tarzının öncülerinden I. Hattuşili sadece kendini Hatti Yüce Kralı yapmakla kalmamış (oldukça kayda değer bir başarı), ama ayrıca Halep ve Alalakh'a kadar sefer düzenlemiştir. Arabalı savaşçılar, Kuzeybatı Hindistan'ı işgal etmelerinin üzerinden çok uzun zaman geçmeden, yani MÖ 1600'e gelindiğinde, Mykenai ve Yunanistan'ın diğer yerlerinde hâkimiyetlerini kurmuşlardı.

Savaş Arabası Kuvvetleri: Mevcut ve Maliyet

17. yüzyılın ortasında savaş arabası birlikleri görece azdı ve muhtemelen mevcutları yüzün üzerinde değildi.[6] Savaş arabaları bu dönemde, büyük ihtimalle eski usul piyadelere karşı kullanılmıştır. Ne var ki bu yeni silah yaygınlaştıkça, düşman savaş arabalarının atlarıyla mürettebatları gitgide araba okçusunun esas hedefi haline geldi ve düşmandan daha fazla savaş arabasına sahip olmak bir kral açısından önem kazandı. III. Thutmose'nin Megiddo Muharebesi'nde kazandığı zafere dair anlatısına göre, MÖ 15. yüzyıl ortalarındaki bir "Yüce Kral" en az bin savaş arabasına sahip olabiliyordu. Mittani Yüce Kralı'nın küçük haraçgüzârlarından birisinin efendisine üç yüz savaş arabası tedarik edebildiğini kaydeden Nuzi tabletlerine bakılırsa, sonraki yüzyılın başlarında Mittani Yüce Krallığı'nın emrinde herhalde birkaç bin savaş arabası vardı.[7] Buna rağmen aynı tarihlerde Attarissiyas (ismi genelde Akha "Atreus" ile karşılaştırılır) adlı biri, Batı Anadolu'da sadece yüz tane savaş arabasıyla sorun yaratabiliyordu.[8]

MÖ 13. yüzyılda savaş arabası kuvvetlerinin mevcudu birkaç yüzden birkaç bine çıktı. Hitit kralının Kadeş Savaşı'nda 3.500 araba kullandığı söylenmektedir. Bunların 2.500'ü şahsına aitti; diğer bin tanesi ise haraçgüzârları tarafından tedarik edilmişti.[9] II. Ramses savaştan zaferle değilse de onurunu bir parça kurtararak çıkabildiğine göre, Mısır savaş arabası kuvvetleri de muhtemelen aynı büyüklükteydi.[10] Yüzyıl sonunda, bir Hitit haraçgüzârı olan Ugarit kralının bile emrinde bine yakın savaş arabası bulunduğuna bakılırsa, Hatti ve Mısır hükümdarları büyük ihtimalle birkaç bin savaş arabasını muharebe meydanına çıkartabilecek durumdaydılar.[11]

MÖ 13. yüzyıl sonundaki daha tipik bir saray, elinde belki de birkaç yüz savaş arabası bulunduruyordu. En azından Pylos'ta durumun böyle olduğu görülmektedir. Buradaki kazılarda, Knossos'taki gibi "savaş arabası tabletleri" ortaya çıkmamıştır, ama en az iki yüz çift tekerleğin tahsis edilişini ayrıntılı anlatan takriben otuz "tekerlek tableti" bulunmuştur. Bir diğer metin ise yüz elli dingil için ahşap siparişi verildiğini zikretmektedir.[12] Bu yedek parçalar saray ihtiyatını teşkil ettiğinden, Pylos'un muharebe meydanına muhtemelen en az birkaç yüz savaş arabası çıkarabileceği yönündeki düşüncemiz doğrulanmaktadır.

Knossos arşivi bize bir Geç Tunç Çağı krallığındaki savaş arabası mevcuduyla ilgili en ayrıntılı bilgiyi vermektedir. Burada savaş arabalarının sayısı bini bulmaktadır. Knossos'taki ilgili tabletler topu topu ancak sekiz kâtibin elinden çıkmışlardır ve bu kişiler sarayın elindeki savaş arabalarının eksiksiz ve titiz kaydında "uzmanlaşmıştır."[13] Ne var ki ilgili bütün tabletlerin eksiksiz günümüze ulaşmış olması pek muhtemel değildir ve bazı hasarlı metinlerde sağ el tarafındaki sayısal işaretler okunamamaktadır. Bu yüzden, elimizdeki sayılar Knossos sarayındaki savaş arabası gücünün ancak asgari halini gösterirler. Michel Lejeune'ün hesaplarına göre,[14] Knossos tabletleri şahıslara tahsis edilmiş 150 adet tamam savaş arabasından (*CURR ideogramı) bahseder; aynı tipten diğer 39 savaş arabası ise "depodadır." Bu *CURR savaş arabalarının çoğuna "Sc serisi" içindeki 140 tablette rastlanmaktadır. Söz konusu serideki her bir tablet, at ve teçhizat bahşedilmiş tek bir savaş arabası sürücüsünün kaydıdır.[15] Diğer tabletler tamamlanmamış savaş arabası miktarını yahut depolardaki araba parçalarını işaret etmektedir. Burada, dördün katları şeklinde düzenlenmiş[16] takriben 550 savaş arabası gövdesi (*CPAS ideogramı) ve bir o kadar da tekerlek çiftleri zikredilmiştir (belli ki herhangi bir tekerlek takımı herhangi bir savaş arabası gövdesine uyum sağlayabilecek nitelikteydi).[17] Depoda stoklanan birçok yedek parçadan, Knossos savaş arabası kıtasının 500-1.000 mevcutlu olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Knossos tabletlerindeki diğer bilgiler ise, savaşa katılabilecek araba sayısının "kâğıt üzerindeki" sayıdan daha az olduğunu düşündürmektedir. Sc serisinden çok iyi korunmuş 28 tablet sayesinde Miken uzmanları, bu 28 araba savaşçısının elinde ne olup ne olmadığının dökümünü yapabilmişlerdir. Manzara pek ümit verici değildir: Bir savaşçının atları vardır, ancak arabası yoktur; diğerinin arabası olmasına karşın bir tek atı vardır ve bir başkasının hem atları hem aracı bulunmasına rağmen koruyucu zırhı yoktur. Aslında, yirmi sekiz savaş arabasından sadece altısında (yani yüzde 21'inde) muharebeye çıkabilmek için gerekli tüm teçhizat mevcuttur.[18] Eğer, Chadwick'in de düşündüğü gibi, "savaş arabası tabletlerinin" sadece kâtip alıştırması olduğuna inanırsak, Knossos'un gerçek savaş arabası kuvvetinin tabletlerin gösterdiğinden daha iyi durumda bulunduğunu varsaymamız gerekir. Ancak başka yerlerden kayıtlarla bir mukayese, Knossos savaş arabası kuvveti için verilen rakamların gerçek olduğunu göstermektedir; zira veriler Alalakh ile Nuzi'den daha kötü olmadıkları gibi Yeni Asur dönemindeki Assur'dan biraz daha iyidirler.[19] Hem Knossos'taki hem de diğer yerlerdeki tabletlerin bir savaşçının şahsen sahip olduğu değil de saray tarafından tahsis edilmiş teçhizatı kaydediyor olması ise bir diğer ihtimaldir. Bu durumda, belirli bir sürücüde bir arabayla tek bir at bulunduğunu kaydeden bir tablette, söz konusu emtianın ancak saraydan verilmiş olanları yansıttığı ve savaşçının kendine ait başka bir atı olduğu varsayılabilir.[20] Fakat elbette bu açıklama da bir tahmindir ve bir krallığın herhangi bir zamanda savaş arabası kuvvetinin sadece küçük bir kısmını savaşa hazır vaziyette tutması şüphesiz ki muhtemeldir. Eğer bir Yüce Kral savaş arabalarının gerçekten ancak yüzde 20 kadarını savaşa hazır tutuyorsa, o halde Kadeş Savaşı'na şahsına ait iki bin beş yüz araba gönderen Muvattali'nin "kâğıt üzerindeki" savaş arabası mevcudunu on binin üzerinde olarak tahmin edebiliriz.

Kâğıt üzerindeki savaş arabası miktarıyla er meydanına çıkan araba sayısı arasındaki fark ne olursa olsun, en büyük Geç Tunç Çağı savaş arabası birliğinin dahi savunduğu nüfusa oranla oldukça küçük kaldığı görülmektedir. Knossos'taki bin savaş arabası ilk

bakışta etkileyici bir rakam gibi görünse de, bu arabaların emniyette tutmakla mükellef oldukları takriben yüz binden fazla Giritli nüfus vardı.[21] Pylos'ta da oranlar en az bu kadar yüksektir: Eğer Pylos'un er meydanına çıkarabildiği savaş arabalarının sayısını beş yüz araç olarak saptarsak (ki iyimser bir rakamdır), büyük olasılıkla Messenia'da iki yüz kişi başına bir arabadan fazla bulunmadığı neticesine varabiliriz.[22] Mısır'da ise, firavunun 4.500 savaş arabası olmasına rağmen, tebaası muhtemelen bunun bin katıydı.[23]

Savaş arabası miktarının sınırlarını belirleyen şey, her şeyden önce tek bir araba bile bulundurmanın muazzam maliyetiydi. Hz. Süleyman'ın her bir savaş atı için 150, araba başına ise 600 gümüş şekel ödediği söylenir (*I. Krallar*, 10.29). Bu kayda değer bir harcamadır, zira Hz. Davud 50 gümüş şekele bir çift öküz ile harman yeri almıştır (*II. Samuel*, 24.24) ve *Çıkış*, 21.32'de sabitlendiği haliyle bir kölenin ölümünden kaynaklanan zorunlu tazminat sadece otuz gümüş şekeldir. *Anastasi Papirüsü*'nde, üç *deben*'e kasnak ve beş *deben*'e de araba almak için büyükbabasının mülkünü ipotek eden genç Mısırlıyla alay edilmektedir. Bileşik yay ise aşırı pahalıdır. Menzili basit yayın iki veya üç katı olan bu gereç çok etkili bir silahtır; ancak üretimi maliyetli ve zordur (ahşap, boynuz ve tendonların kat kat birleştirilmesi uzun aralıklarla yapılıyordu ve gereğince olgunlaşmış bir yay, ustanın hammaddeleri getirmesinin üzerinden ancak beş ila on yıl geçince atölyeyi terk ederdi).[24]

Savaş arabası mürettebatının (ve hatta bazen atların) zırhları da ciddi bir masraftı. Yadin'in dikkat çektiği üzere, zincir zırhın gelişimi savaş arabalarının muharebelerde kullanılmasının bir neticesiydi[25] ve Hititler ekibe bir kalkan taşıyıcı ilave edene kadar, sürücü ve savaşçının yegâne muhafazaları zırhlarıydı. *Mahabharata*'daki bütün araba takımı düzenli olarak zırh giymekteydi. Örneğin, kız kardeşini ve onun arkadaşlarını eğlendirirken Uttara "zincir kaftanını baş aşağı giydi ve onu gören koca gözlü bakireler kıkır kıkır güldüler... Uttara pahalı zırhı Brhannada'ya giydirdi. Kendisi güneş gibi parlayan muhteşem bir zincir kaftana büründü ve aslanlı sancağını kaldırarak ona savaş arabasını sürmesini emretti."[26] Savaş arabası muharebelerinin başladığı Geç Tunç Çağı'nın

en başlarından itibaren Yakındoğu'da ve Ege'de zırh takımlarına rast gelinir (Mykenai kuyu mezarlarında bulunan pullar bir zırhtan gelmiş olabilir). Knossos'ta bulunan "savaş arabası tabletlerinde" her bir araba mürettebatına tahsis edilmiş bir çift diz boyu zırh kayda geçmiştir.[27] GH IIIA ve IIIB çanak çömleklerindeki törensel savaş arabası sahnelerinde de zırh takımı görülüyor olabilir: Arabanın üzerindeki yahut yanındaki kişiler püsküllü kınlarında kılıç taşımakta ve Catling'in zırh olarak tanımladığı, noktalarla kaplı uzun "kaftanlar" giymektedirler.[28] Geç Tunç Çağı zırhlarına dair bildiklerimizin çoğu Nuzi'den gelmektedir. Zırhlardan kopmuş bakır pullar büyük miktarda bulunduğu gibi, Nuzi tabletleri de zırhlara çokça atıf yaparlar.[29] Tipik bir Nuzi araba savaşçısının zırh kaftanı, yani *sariam* (Hititçe, Akkadça ve Kuzeybatı Samice konuşanların da benimsediği Hurrice bir kelime) uzun, hantal ve pahalı bir şeydi. Kısa kollu, dizlere veya baldırın yarısına kadar uzanan (genellikle keçi derisinden) bir astarın göğüs ve eteğine beş yüz kadar iri bakır pul, kollara ise birkaç yüz ufak pul dikilerek imal edilirdi. Savaşçının baş ve boyun kısımları ise, yine deri astar üzerine uzun tunç veya bakır şeritler kaplanarak imal edilen bir miğferle (*gurpisu*) korunurdu (*gurpisu* yakaya kadar uzandığından savaşçı yüzü, dirsekten aşağısı ve baldırları hariç tamamen korunuyordu). Yeniden imal edilebilen birkaç Nuzi zırh kaftanının ağırlıklarının yaklaşık 16-24 kilogram arasında olduğu görülmüştür.[30]

Nuzi'de ve bazen de diğer krallıklarda, atlar da zincir zırha büründürülmekteydiler.[31] Birkaç Mısır savaş arabası atı bu tür zırh kuşanmış halde gösterilmiştir ve Kıbrıs'taki bir fildişi oyma –tuhaf bir biçimde– hem araba okçusunun hem de atların pul zırhla tasvir edildiği bir av sahnesi içerir.[32] Miken krallıkları da muhtemelen düzenli olarak at zırhı üretmekteydiler: Catling, iki Lineer B ideogramının savaşçı zırhlarından ziyade bir tür at örtüsünü kastettiğini tartışmıştır.[33] At zırhı şüphesiz çok maliyetliydi, ne kadar etkili olduğunu kestirmek ise güçtür (ağır örtüler giyen atlar iyi muhafazalıydılar ama şüphesiz çok yavaşlıyorlardı).

Bu parçaları satın alma maliyeti ve gerekli bütün uzmanları (sürücüler, savaşçılar, hayvan terbiyecileri, seyisler, baytarlar,

marangozlar) istihdam etmenin haricinde iaşe sorunu da mevcuttu: Stuart Piggott, bir çift savaş atını besleyebilmek için sekiz-on hektar bereketli tahıl arazisine ihtiyaç olduğunu hesaplamıştır.[34] Eğer Ugarit kralı Hammurabi'nin gerçekte iki binden fazla atı var idiyse, bunlar kralın servetinin oldukça büyük bir parçasını temsil ediyor olmalıydılar ve beslenme maliyetleri ise muazzamdı: Bütün bu profesyonel ve uzmanlaşmış personele ilaveten, –Piggott'ın önerdiği formül uyarınca– neredeyse on bin hektar tahıl arazisi gerekmekteydi.

Savaş arabası kıtalarını hazır bulundurmanın olağanüstü maliyeti göz önüne alındığında, arabacılığın bir sarayın öncelikli kaygısı olmasını şaşırtıcı bulmamak gerekir. Savaş arabalarıyla savaşçılarının kaydının tutulması, kâtipler ve iaşe memurlarından oluşan ufak çaplı bir bürokrasiyi zorunlu kılmıştır. Bu durum en açık şekilde Knossos'ta görülür, fakat Mısır'da da "ahır kâtibine", "atlar kâtibine" ve "arabalar kâtibine" atıflar bulunmaktadır.[35] Piyadeler her yerde sadece rakamla ifade edilirken, araba sürücüleri ve savaşçılarının adları yazılır. Yunan dünyasında saray her şeyi temin etmektedir: Knossos'un Sc serisindeki her tablet bir tek arabacıya ayrılmıştır ve bunlar kendisine tahsis edilen aracın, atların, koşum takımının ve zırhın (yahut zırhların) dökümünü sunarlar. Mısır ve Doğu Akdeniz'de ise arabacı kendi aracına "sahip" olabilir, saraydan da silah, zırh ve at temin ederdi.[36] Nougayrol, Ugarit'teki *maryannu*'nun "muhtemelen arabalarının mülkiyetini ellerinde tuttuklarını" düşünmektedir, fakat diğer kimselerin arabaları saray tarafından tedarik edilir.[37] Aynı şekilde, Mısır'da firavun atları tedarik ederken araba temini savaşçının sorumluluğundaydı.[38]

Dolayısıyla MÖ 13. yüzyılın uygar dünyasında, savaş arabası sürücüleriyle savaşçıları ayrıcalıklı bir seçkinler topluluğuydu. Hükümdar ile araba kuvvetlerinin mensupları birbirlerine yakından bağımlıydılar: Kral araba savaşçılarının ihtiyaç duyduğu pahalı malzemeyi temin ederken savaşçılar da kral ile devletin güvenliğini sağlamaktaydı. Kral savaşçılara sıklıkla toprak tahsis ederdi. Ugarit'teki *maryannu*'ya toprak tahsis ediliyordu ve görünüşe bakılırsa, bir evlat hem babasına verilen toprağı hem de askeri

görevi miras almaktaydı.[39] Miken dünyasındaki düzenlemeler de muhtemelen neredeyse aynıydı ancak detaylar eksiktir.[40] Nuzi'de iaşe ve ibateleri Mitanni Yüce Kralı tarafından karşılanan "imparatorluk" arabacılarıyla Nuzi "belediye reisine" bağlı mahalli arabacılar bulunuyordu; ancak her iki grup da saraya sıkıca bağlı bir aristokrasinin parçasıydılar.[41]

Savaş Arabaları Muharebede Nasıl Kullanılırdı?

Savaş arabası mürettebatlarının mevcudu, iaşe-ibate maliyeti ve toplumsal statüleri; nasıl savaştıklarına kıyasla daha az ihtilaflı meselelerdir. Geç Tunç Çağı savaş arabacılığının doğrudan askeri yönleri bölük pörçük ele alınmıştır ve araba muharebelerinin genel özellikleri yeterince incelenmeden bırakılmıştır. Bu bölüm, Felaket öncesindeki bütün krallıklarda mevcut savaş arabalarının bileşik yay kuşanmış okçular için gezici atış platformu olduğu sonucuna varacaktır; fakat bu, oldukça aykırı bir düşüncedir.

Öncelikle, Miken savaş arabalarının muharebe meydanında pek az kullanışlı oldukları sıkça düşünülmüştür. Bu bakış arkeologlar arasında özellikle yaygındır. Aslında savaş arabalarına karşı ilgisizlik şaşırtıcı değildir: Yüzlerce Geç Hellas kılıcı ve mızrak temreni, hatta bir miktar da yabandomuzu dişinden miğfer bulunmasına karşın kazılarda hiçbir Miken savaş arabasına rastlanmamıştır ve gelecekte bulunabilme olasılığı da düşüktür. Dolayısıyla Miken savaş maslahatına dair birçok arkeolojik çalışma, Homeros'un Mikenlerin yaya çarpıştığı ve savaş arabalarıyla her ne yapılmışsa bunun ya çok az önem arz ettiği ya da tamamen önemsiz olduğu şeklindeki görüşünü kolaylıkla kabul etmiştir.[42] Öte yandan Miken uzmanları, Lineer B kâtiplerinin zahmetli savaş arabası envanterleriyle yüzleşmek durumundaydılar ve arabaların askeri amaçlar için kullanıldığından şüphe duymuyorlardı.[43] Fakat tabletler kaç tane arabanın savaşta kullanıldığından söz etmediği için bu konuda spekülasyon yapmamışlardır. Az sayıda tarihçi, arkeolojik ve yazılı kanıt boşluğunu doldurmaya çalışmış, ancak farklı neticelere varmışlardır. Miken savaş arabalarının kargı taşıdıkları ara sıra

düşünülmüştür.[44] Daha sıklıkla ise, arabaların bir nakil aracından fazla bir işlevi olmadığı söylenmiştir: Mikenler yaya savaşıyordu, ancak muharebe meydanına savaş arabalarıyla götürülüp getiriliyorlardı. Miken savaş arabalarının bir okçu için hareketli atış platformu olması ihtimali üzerinde bildiğim kadarıyla ciddi şekilde durulmamıştır.[45]

Hitit savaş arabalarının da bu yönde kullanıldığına dair yaygın bir inanış yoktur. Hitit arabalarının rolü üzerine çalışan birçok araştırmacı, Hatti'deki araba kıtalarının saldırı silahı olarak yay değil, kargı kullandığını belirtmişlerdir. Hitit savaş arabası, atlı mızrak dövüşü yapan Ortaçağ şövalyesi gibi, üzerindeki savaşçının kargısını düşman mürettebatına saplayabilmesi için rakip araçlara karşı şiddetle hücum ediyordu.[46] Bu görüşün temeli, Kadeş Savaşı'nın Mısırlılar tarafından yapılmış betimlemeleridir: Kabartmalarda, bazı Hitit araba savaşçıları kargı taşımaktadır, ancak hiçbirinde yay yoktur. Bundan yola çıkan bazı araştırmacılar, Hititlerin Kadeş Savaşı'nda zafer kazanamamasını kargılı araba savaşçılarının Ramses'in savaş arabası okçuları tarafından uzaktan def edilmelerine bağlamışlardır.[47]

Mısır savaş arabası bile her zaman bir hareketli atış platformu olarak görülmemiştir: Alan Schulman'ın 1980'de yayımladığı bir makalede, gerek Mısır'da gerekse diğer yerlerde araba savaşçılarının okçu olduğu, ancak oklarını yerden attıkları ileri sürülmüştür.[48] Buna göre, araba sürücüsü iyi bir görüş açısı yakalayabileceği bir noktaya atlarını sürüyor, okçu araçtan inip okunu atıyor, arabaya biniyor ve başka bir noktaya gidip tekrar ok atıyordu.

Schulman'ın derhal reddedilebilecek görüşü iki doğru değerlendirmeden ortaya çıkmıştır. İlk olarak, Homeros'un tasvir ettiği muharebelerde savaş arabası sadece nakil aracı olarak işlev görür[49] ve ikincisi, Mısır kaynaklı kanıtlara göre araba savaşçısı okçudur. Homeros ile Mısır kanıtlarının uyuşmazlığını kabul ve bunlardan birini tercih etmek yerine Schulman, ikisini birleştirerek taşıma okçular yaratmıştır. Ancak tanımladığı türden bir uygulama hem yazılı hem de arkeolojik desteklerden yoksun olduğu gibi fiiliyatta tahayyülü bile imkânsızdır ve savaş arabalarının askeri bir önem

arz etmeyecek kadar etkisiz olduğuna dair kendi öne sürdüğü iddia hariç, uyumlu olduğu bir fikir yoktur.[50]

13. yüzyılda özellikle Hatti'de, ama aynı zamanda (Nestor'un *İlyada*, 4.297-309'da iddia ettiği gibi) Yunanistan'da da araba savaşçısının taarruz silahı olarak kargı taşıdığını düşünelim. Burada da yine kategorik olabiliriz: Hem Hitit hem de Miken araba savaşçılarının pratik sebeplerle kargıya ana saldırı silahı olarak bel bağlamış olabilecekleri ihtimaline şüphe yoktur. Miken, Nuzi ve Asur savaş arabaları gibi Hitit arabaları da kesinlikle kargı taşımışlardır. Bu silah düşman piyadelerine ve yere düşmüş savaş arabası personeline karşı çok önemliydi (Eski Hitit döneminden bir kabartma, bir araba savaşçısını yere serilmiş bir düşmana kargısını saplarken göstermektedir).[51] Ancak Littauer ile Crouwel'in ölçüler ve şemalar yardımıyla açıklayarak gösterdikleri fiziksel olgulardan anlaşıldığı üzere, süratli bir arabadaki savaşçının kargısını düşman mürettebatına saplaması tek kelimeyle imkânsızdı.[52] Savaşçı, kendi atlarının başları üzerinden yahut hareket halindeki bir aracın arkasından mızrak sallayamazdı. Aynı olgular, bir araba savaşçısına verilen saldırı görevinin yandan geçen düşman arabasına mızrak savurmak olduğu iddiasını da tasavvur edilemez kılarlar.

Son olarak, Geç Hellas devri Yunan savaş arabasının askeri vazifesinin sadece piyadeyi savaşa götürüp getirmekten ibaret olduğu teziyle yüzleşmeliyiz.[53] On Birinci Bölüm'de göreceğimiz gibi, "araba koşucusu" diye adlandırılan bazı piyadeler sürücü ve okçuyla birlikte arabaya binerler; düşman menzile girince de bu *apobatai* yere atlardı. Muhtemeldir ki uygulama, Geç Hellas savaş arabacılığına özgüydü. Dahası Littauer ve Crouwel'in işaret ettiği üzere,[54] yakın tarihte keşfedilen birtakım GH IIIC çanak çömlek parçalarında savaş arabaları bir sürücü ve bir piyade taşırken tasvir edilmiştir. Bu nedenle, MÖ 12. yüzyılın ortasında Yunanistan'da halen mevcut savaş arabalarının yaya savaşçıları nakletmekten daha fazla iş görmüyor olması ve Homeros'un da bu uygulamayı yansıtması muhtemeldir. Ancak savaş arabalarının Felaket sonrasında ve öncesinde nasıl kullanıldığı iki ayrı soru olarak ele alınmalıdır. Felaket'ten bir buçuk yüzyıl önce saray-devlet-

lerinde yaşamın epey güvenli olduğu görülmektedir ki Catling bu dönemi *pax Mycenaica* [Miken Barışı] ifadesiyle tanımlamıştır.[55] Savaş arabalarının bilfiil çatışmayla sık sık imtihanı söz konusu zaman diliminde mümkün görünmediğinden, fiili kullanımdan ziyade farazi kullanımla karşı karşıya olabiliriz.

Sarayların ayakta olduğu dönemdeki Miken hükümdarlarının arabalarını savaşta nasıl kullanmayı planladıkları sorusu Homeros okuyarak yanıtlanamaz; zira en başta Homeros'un itiraf ettiği gibi, destanlarda sunulan manzara yanıltıcıdır. Savaş arabalarının bir hat oluşturacak şekilde hizalanmasını, böylelikle her savaşçı düşmana mızrak saplayacak şekilde Troyalılara saldırabileceklerini tavsiye eden ihtiyar Nestor, "bizden öncekiler"in (*proteroi*) böyle savaştıklarını hatırlatarak önerisini temellendirir (*İlyada*, 4.308). Eski zaman kahramanlarının Nestor'un burada salık verdiği şekilde çarpışmadıklarını –ve çarpışamayacaklarını– zaten gördük, fakat tavsiye buna rağmen önemlidir, çünkü Akhaların Troya'da arabalarını olması gerektiği gibi kullanmadıklarını Homeros'un bile teslim ettiğine açıklık kazandırır. Savaş arabalarına gerçekten bel bağlanan günlerde, bu araçların sadece savaş alanına piyade götürüp getirmek için kullanılmadığını Homeros da kabul etmektedir. Bunu, J.K. Anderson tarafından önerilen çerçevede kendi terminolojimize aktarırsak, IIIC dönemi Yunanların savaş arabalarını IIIB'deki selefleri (yani Felaket öncesi kuşaklar) gibi ya da amaçlandığı şekilde kullanmadıklarını öne sürebiliriz.

Homeros'un Miken savaş arabalarının nasıl kullanılması gerektiğini bilmediği iddiası bazıları tarafından aceleci bir karalama olarak addedilebileceğinden, biraz savunulmaya ihtiyacı vardır. Homeros Akhaları genellikle Miken saraylarının sakinleri olarak tanımlamıştır; ama destanın Akha ülkesindeki daha az uygar, daha savaşçı ve eğitimsiz yörelerde (özellikle Thessalia ve Phthiotis'in dağlık sahilleri) filizlendiğine ve Troya'yı yağmalayan Akhaların ya da "Argosluların" Lineer B tabletlerindeki Güney Yunancası yerine Kuzey Yunancası konuştuklarına inanmamız için iyi bir neden vardır.[56] Homeros'un Akhalarının kuzeyden geldiğine dair Paul Cauer tarafından yüz yıl kadar önce ileri sürülen savın aksi

halen ispat edilememiştir ve aslına bakılırsa, Lineer B tabletlerinde kullanılan Yunancanın Ventris tarafından çözümlenmesinden sonra, Cauer'in iddiası zamanına göre daha bile güçlenmiştir. Kanıtlar, Troya destanının İyon lehçesi konuşan halk arasında yaygınlaşmadan önce kuzeyde kullanılan Aiol lehçesinde korunmuş olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir.[57]

Bu durumda, Homeros'un savaş arabası muharebeleri konusunda temelde bilgisiz olduğunu ileri süreceğim; çünkü piyade toplumunda doğmuş bir kahramanlık geleneği açısından, savaş arabası bir prestij aracından fazlası değildi. Homeros'un Akhaları araba sürücüsü ya da okçusu olmak bir kenara, savaş arabası muharebelerini ve at terbiyecilerinin egemenliğini sona erdiren faillerdi. Bunlar Geç Tunç Çağı'ndaki büyük araba kıtalarının korkunç sonunu hazırlayan, ayağına tez, cirit yahut mızrak fırlatmada usta ve aynı zamanda uzun kılıçlar taşıyan yeni tür piyadeydiler. Felaket döneminde Yunanistan'da araba savaşı sanatının fiilen ortadan kalkması ve Karanlık Çağ boyunca bulanık bir hatıradan başka bir şey olmaması bu kitabın tezine içkin bir parçadır. Bu bakımdan GH IIIC dönemi, Felaket öncesi Tunç Çağı'ndan ziyade Karanlık Çağ'a daha yakın görünmektedir: Argolis'te, Euboia'da ve Yunanistan'daki diğer GH IIIC dönemi yerlerde belli sayıda savaş arabası kalmış olduğu açıktır, fakat araba muharabeleri sona ermiş ve piyadelerin dönemi başlamıştır. Homeros'un savaş arabası muharebelerine dair çok az şey bilmesi, kanımca, köklerini piyade toplumunda bulan bir geleneğin son safhalarında ortaya çıkmış bir ozandan beklenebilecek bir şeydir.

Saraylar dönemindeki Miken arabalarının aslen savaşta nakil aracı işlevi gördüğü tezinin çürüklüğü, aksi yönde kanıtların bulunmasından değil (çünkü yoktur) tarihsel açıdan mantıklı görünmemesinden ileri gelir. Greenhalgh'un gözlemlediği gibi, bir atın yaralanması dahi "arabayı tamamen çarpışma dışı bırakacağından" saray, çok pahalı savaş arabalarıyla atlarını kolayca riske atamazdı.[58] Pylos ve Knossos hükümdarları, kaynaklarını birkaç yüz savaş arabasını hazır halde tutmaya tahsis etmişlerdi; yedek tekerlek, dingil ve kasalar için büyük bir depo bulunuyor, ufak bir

bürokrasi de insan, at ve malzeme tedariğiyle ilgileniyordu. Hükümdarların bütün bu çabayı sadece birkaç yüz piyadeyi konfor içinde veya vakarla savaş alanına taşımak için harcamaları makul değildir. Savaş arabasının bir statü sembolü veya uygun bir nakil aracı olarak kullanımı kişisel bir mesele olabilir: Yeterince zengin kişiler varlıklarının bir kısmını bir savaş arabasıyla bir takım at edinmeye ve atları sağlıklı tutmak için tahıl yetiştirmeye ayırabilirlerdi. Ancak bu araçlar birkaç yüz askerin kişisel lüksünden başka bir şey değilse, bir sarayın savaş arabacılığıyla bu denli meşgul olması mümkün değildi. Savaş arabalarını büyük bir özenle hazır tutan hükümdarlar, bir kriz anında rejime ve tebaaya koruma ve güvenlik sağlayacaklarına inanmış olmalıydılar. Bir zamanlar etkili olan araba muharebelerinin şimdi de işe yarayacağını sanmışlardı; ancak olayların gelişmine bakılırsa şüphesiz yanılmışlardı. Öte yandan, eğer *pax Mycenaica* eski savaş tarzını uygulamaya yönelik bazı fırsatlar da sunmuşsa, bir sonraki savaşın sonuncusuyla aynı yöntemle yapılacağını düşündüler diye Miken hükümdarlarını suçlayamayız.

Son olarak, Felaket öncesindeki Miken Yunanistan'da savaş arabalarının sadece "taksi" olarak kullanılmadıklarına ya da böyle bir amaçla imal edilmediklerine dair nihai bir sav vardır: MÖ 1200'den önce savaş arabaları bir Miken kralının ordusunda yardımcı kuvvet değil bilakis askeriyenin temeliydi. On Birinci Bölüm'de varacağım sonucu burada önceden belirtmek zorundayım. Söz konusu bölümde gösterileceği üzere, Felaket öncesi yüzyıllardaki Doğu Akdeniz krallarının ordularında taarruz amaçlı yaya birlikler bulunmuyordu; yegâne taarruz piyadeleri, bağlı oldukları savaş arabası birliğini desteklemek için çarpışan avcı erleri veya "koşuculardı." Miken saray-devletlerinin savunmasını oluşturan ağır silahlı piyade birlikleri arkeolojik kanıtlarda (ve kesinlikle Lineer B tabletlerinde) değil, *İlyada*'da gördüğümüz bir manzaradır ve Pylos ile Knossos saraylarının halen ayakta durduğu dönem için açıkça yanlıştır.

O halde Doğu Akdeniz'in Geç Tunç Çağı krallıklarında savaş arabaları nasıl kullanılmaktaydı? Yanıt şaşırtıcı değildir: Okçular

için seyyar platform olarak.[59] Bu coğrafyadaki sanatçılar saldırı halindeki bir savaş arabasını resmettikleri her sefer, araba savaşçısını mutlaka son sürat giden araçtan ok atarken göstermişlerdir. Diğer yerlerde de savaş arabası bu şekilde kullanılıyordu. Sanskritçe uzmanları, Hindistan'daki Arî araba savaşçılarının okçu olduğunu baştan beri biliyorlardı. Çin'deki savaş arabasının da bir okçu taşıdığı açıklığa kavuşmuştur.[60]

Ele aldığımız bölgeye daha yakın olan Babil'deki Kassî araba savaşçılarının ok ve yaya bel bağladığına şüphe yoktur.[61] Nuzi metinleri savaş arabası personelinin teçhizat tedariğine dair detaylar verdiğinden alışılmadık biçimde bilgilendiricidir: Miğfer, zırh, kırbaç ve kılıcın yanı sıra yaylar ve otuz ya da kırk ok konulan bir sadak da temel teçhizattır.[62] Birinci binyılda Mezopotamya'da, Asur savaş arabalarında okçu bulunduğu II. Assurnasirpal'ın Nimrud orthostatlarından, III. Şalmaneser'in zaferlerinin anıldığı Balavat'taki tunç kapılardan ve II. Sargon'un Korsabad'daki sarayında mevcut savaş kabartmalarından anlaşılmaktadır.[63]

Mezopotamya'da olduğu gibi Doğu Akdeniz'de de savaş arabası bir okçu taşırdı. Megiddo'da III. Thutmose'ye karşı çarpışan araba savaşçıları silah olarak yay kullanıyorlardı; bu durum, firavunun Cebel Barkal Dikilitaşı'na kazıttırdığı ve mağlup düşmanlardan alınan haracı tasvir eden kayıtlardan anlaşılmaktadır: "Yanlarındaki bütün atlar, altın ve gümüş kaplı koca savaş arabaları; bütün zırhları, yayları, okları ve silahları. Haşmetlimiz'e karşı savaşmak için bunları yanlarına alarak uzaklardan gelmişlerdi ve şimdi Haşmetlimiz'e haraç olarak sunuyorlardı."[64] Thutmose düşmandan toplam 924 savaş arabası ve 502 yay ele geçirdiğini Karnak yıllıklarında beyan etmiştir. Ugarit metinleri sık sık yay ve okları zikreder ve hatırlanacağı gibi, *Akhat'ın Hikâyesi* sıra dışı bir bileşik yayla alakalıdır. Bir Ugarit tableti tamir için getirilen iki savaş arabasının "sadaksız olduğunu" bildirir. Beal'ın da dikkat çektiği üzere bunun bariz yorumu "öteki savaş arabalarında sadak bulunduğu" şeklinde olacaktır.[65] Bir diğer Ugarit tableti bir koşum takımının veya bir çift atın, savaşçılar ile atlar için koruyucu zırhların ve kırk adet yayla bin adet okun teslimatını kaydetmiştir.[66]

Doğu Akdeniz'deki savaş arabalarını betimleyen görseller azdır, ama Megiddo'da bulunan ve yaklaşık MÖ 1200 civarına tarihlendirilen bir fildişi levhada, sadak ve tirkeş (yay mahfazası) ile teçhiz edilmiş bir Kenân savaş arabası önünde yürüyen tutsaklar gösterilmektedir. Karkamış'taki bir Yeni-Hitit saray orthostatında bir savaş arabası okçusu atış yapmakta ve aracı da bir okla vurulup yere düşmüş düşmanı çiğnemektedir.[67]

Mısır savaş arabalarının okçu taşıdığı çok iyi bilinmektedir. Bir tirkeşle donatılmış bu araçlara, zaman zaman, ağzı okçunun sağ eli seviyesine gelecek şekilde çapraz olarak bir sadak takılırdı. Suriye'ye giden bir savaş arabası hakkındaki bir Mısır papirüsünden, araçta seksen ok içeren bir sadak bulunduğunu öğreniyoruz.[68] Mısır yazıtları, bir muharebede neler olduğunu aydınlatacak kadar yeterli detaya nadiren girerler (Megiddo ve Kadeş savaşlarındaki durum sonraki bölümde etraflıca ele alınacaktır); girdikleri zaman verdikleri detaylar da karşı tarafın kayıplarına genellikle araba okçularının neden olduğuna işaret etmektedir. Mesela Merneptah'ın Libyalılara karşı MÖ 1208 yılındaki zaferinde "Şevketli'nin [Merneptah] arabalarındaki savaşçılar onları (yani bozguna uğramış Libyalı saldırganları) takibe koyulmuşlardı. Onlar oklarla alaşağı edildiler, haklarından gelindi ve katledildiler."[69] Bizzat firavunlar, araba okçusu olarak yetenekleriyle övünürlerdi. II. Amenhotep, uzak menzile süratli ve isabetli ok atmakla övünürdü; 10 metre arayla yerleştirilmiş dört ayrı hedefi hızlı bir savaş arabasından vurduğunu ve okları hedeflerin 8 santimetrelik bakır zırhını delecek kadar kuvvetli fırlattığını ileri sürmüştür.[70] Muharebe halindeki Mısırlı araba okçuları yalnızca I. Seti'nin savaşlarını, II. Ramses'in MÖ 1275'teki Kadeş Savaşı'nı ve III. Ramses'in Libyalılara karşı MÖ 1182'deki zaferini tasvir eden kabartmalarda değil, IV. Thutmose'nin mezarında bulunmuş MÖ 15. yüzyıla ait savaş arabasının kasasındaki kakmalarda ve Tutankhamun'ın mezarından bir sandığın üzerindeki boyalı bir panelde de tasvir edilmişlerdir.[71]

Hitit araba savaşçılarının okçu olduğu genel kabul görmeyen fakat ispat edilebilir bir olgudur. Yukarıda değinildiği gibi, kargının Hitit arabası savaşçısının standart silahı olduğuna dair inanç

Büyük Ramses'in Kadeş Savaşı kabartmalarından kaynaklanmaktadır.[72] Bu tasvirlerde Mısır arabaları okçu taşırken, sadece Hitit hükümdarının arabasında sadak bulunmaktadır. Diğer tüm Hitit arabalarının mürettebatı üç kişiden meydana gelir. Bunlardan birisi dizginleri tutmakta, diğeri kalkan taşımakta ve üçüncü kişi bazen bir kargı tutmaktadır. Ne var ki Mısırlı heykeltıraş, Hitit arabalarını hiçbir yerde savaşırken tasvir etmemiştir (ya muharebe meydanına doğru gitmektedirler ya da geri çekilmektedirler). Ayrıca Richard Beal'ın işaret ettiği gibi, Hitit savaş arabasının üçüncü adamı sık sık tamamen silahsız gösterilmiştir. Ramses yazıtı Hitit savaş arabası birliklerinin okçularını zikrettiğinden ötürü,[73] Beal kabartmaların "gerçeğe açık şekilde aykırı tasvirler"[74] olduğunu tartışmıştır. Düşmanı sadece savunma silahlarıyla betimleyen Mısırlı nakkaşlar, savaş sahnelerinde bir Mısırlı cesedi çizmemeye veya bir Mısırlıyı tehlikede göstermemeye oldukça dikkat etmişlerdir. Sanatçının görevi firavunun yenilmezliği efsanesini yaymak olduğundan, Mısır sanatında sadece Mısır birlikleri saldırı halinde temsil edilirdi.[75] Göründüğü kadarıyla Kadeş Savaşı kabartmasında bir Hitit araba savaşçısının ok fırlatmak üzereyken betimlendiğini belirten Beal'a göre, Ramses'in sanatçıları açısından düşman oku "ideolojik sebeplerden ötürü gösterilemez mahiyetteydi." Kendisi "anlaşıldığı kadarıyla kanıtlar, Hitit araba savaşçılarının temel silahının yay ve ok olduğuna işaret ediyor" neticesine varır.[76]

Ramses'in babası I. Seti'nin savaş kabartmaları da bu görüşü doğrular. Seti Hititlere karşı sefere çıktığında, belli ki Hitit araba okçularıyla karşı karşıya gelmişti. Zaferini kutlayan Karnak kabartmaları (bkz. Levha 1), tirkeşlerle donatılmış Hitit savaş arabalarını ve her arabada, sırtında bir sadak elinde de yay taşıyan bir Hitit savaşçısını gösterir.[77] Kısacası, Hitit araba savaşçıları tıpkı Mısırlı, Doğu Akdenizli, Mezopotamyalı ve Hintli muadilleri gibi dövüşmüşlerdir. Geç Tunç Çağı'ndaki bütün Yakındoğu krallıklarında, savaş arabası bir okçunun seyyar atış platformu işlevini yerine getirmiştir.

Miken Yunanistan'dan görsel bir savaş arabası muharebesi tasviri ne yazık ki elimizde mevcut değildir. Bu nedenle ve belki hiçbir

LEVHA 1. I. Seti Hitit kralının savaş arabalarına saldırıyor. Karnak'taki Amon Tapınağı kabartmalarının çizimi. "The Battle Reliefs of King Sety I", Levha 34'ten alıntı. Chicago Üniversitesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün izniyle kullanılmıştır.

Miken mezarında bileşik yay bulunmadığından ötürü, Ege arkeologları Geç Hellas döneminde yayın askeri açıdan hiçbir önemi olmadığında ısrar edegelmişlerdir.[78] Oysa ki bu görüş kırk yıl önce çürütülmüştür. Mikenlerin yayı küçümsediğini düşünen araştırmacıların görüşleri Lineer B tabletleri çözülmeden önce, Homeros'un hâlâ Mikenler hakkında güvenilir bir rehber olarak görüldüğü dönemde anlaşılabilirdi. H.L. Lorimer muazzam uzmanlığıyla durumu özetlemiş ve katkısını sunmuştur: Bileşik yay kesinlikle Doğu ve Minos kökenliydi. Mikenler bu silahı zaman zaman görmüşlerse de "nasıl kullanılacağını öğrendiklerine dair bulgu yoktur." İlgili çalışmasını Ventris'in çözümlemelerinden önce kaleme alan Lorimer için, Lineer B tabletlerindeki bileşik yaylar Miken'den ziyade şüphesiz "Minoslu" olmalıydı. Lorimer yayın *Odysseia*'daki önemini de aynı sebeplerden reddetmiştir: Odysseus'un büyük bileşik yayının eve dönüş hikâyesindeki merkezi konumu, "destanın büyük kısmında görülen güçlü Girit tınılarını dikkate aldığımızda doğaldır."[79]

Knossos "cephaneliğinden" gelen tabletler Yunancanın ilkel bir formunu içerdiğinden, Mikenlerin bileşik yayın nasıl kullanıldığını bilmekle kalmadıklarını ve nasıl imal edileceğini de öğrendiklerini; hem de yüzlerce yay yaptıklarını kabul etmeliyiz. Yayın Miken araba savaşçılarının asıl silahı olduğuna dair başka kanıtlar da mevcuttur. Araba savaşçılarına temin edildikleri belli olan diz uzunluğunda zırh kaftanlar düşman oklarına karşı korunma amaçlı olmalıydı (mızrak yahut meç saplama hamlelerinin yapılacağı bir mücadelede uzun kaftanlar pek az koruma sağlayabilir ve üstelik savaşçının rahat hareket etmesini de engellerlerdi). Knossos'taki "savaş arabası tabletleri" yanı sıra çok miktarda ok kaydeden başka tabletler bulunmuştur: Bir seride 6.010 diğerinde ise 2.630 adet ok bulunmaktaydı. Rakamlar, iki yüz arabadaki her okçu başına kırk adet ok düştüğünü gösterir. Bu tabletlerin yakınında Minos değil, (Evans'ın düşündüğü gibi) Miken savaşçılarına dağıtılmak için ayrılmış tunç ok başlarının saklandığı depolar bulunmuştur. Tabletler aynı zamanda ok yapımına, ok ve yay ustalarına da atıfta bulunurlar (*to-ko-so-vo-ko*; eski Yunancada

bununla kusursuz eşleşen *toksophoroi* sözcüğü bulunmaktadır).[80] Tarihöncesi Yunanistan'da mevcut ok uçlarının dağılımı da, MÖ 1600'den önceki ve 1200'den sonraki dönemlere kıyasla bu iki tarih arasındaki zaman diliminde yayın çok daha önemli olduğunu göstermektedir. Erken yahut Orta Hellas tabakalarında hiç metal ok ucu bulunmazken, muhtelif türlerde tunç ok uçları Mykenai kuyu mezarlarında ansızın belirmiş, GH IIIB boyunca varlıklarını sürdürmüş ve artlarında sadece bir avuç kanıt bırakarak Karanlık Çağ esnasında kayıplara karışmışlardır.[81]

Dolayısıyla –tıpkı diğer bütün Geç Tunç Çağı krallıklarında olduğu gibi– Miken Yunanistan'da bileşik yayın asıl saldırı silahı olduğunu gösteren çok sayıda kanıt vardır. Homeros'un bileşik yay imalatına dair son derece yanlış düşünceleri (karş. özellikle Pandaros'un okunun tanımı, *İlyada*, 4.105 vd.), Lorimer'in iddiasının aksine, bu silahın "Mikenlere yabancı" olduğu anlamına artık gelmiyor. Bu durum daha ziyade destan geleneğinde Miken savaş maslahatı hakkında ne kadar az şeyin hatırlandığını göstermektedir. Denys Page detaylı filolojik çalışmasında, Homeros'un yaylara ve oklara dair sınırlı dağarcığının "çok daha geniş ve sıkı bir sistemin dağılıp gitmekte olan kalıntısını" teşkil ettiğini ve "bu dağarcığın basmakalıp kullanımının yay ve okları uzak bir geçmişe atfetmeye yeterli bir kanıt" olduğunu belirtir.[82]

Mikenlerin bir zamanlar araba okçularının yiğitliklerine dair destanlar söylemiş olmaları mümkünse de, Ugarit'te, Hattuşa'da veya Miken saraylarında araba muharebelerine dair yazılı kayıt bulunamamıştır. Ege'de ve Yakındoğu'da keşfedilen binlerce Geç Tunç Çağı tabletinin önemli bir kısmı savaş arabalarına atıfta bulunmakla birlikte, bunların savaştaki kullanımlarına dair çok az şey öğrenebilmemiz bir tür çelişkidir. Çok daha fazlasını Hindistan'dan öğrenmek mümkündür. *Rig Veda* ilahilerinin ortaya çıktığı ikinci binyılın son yüzyılları, savaş arabalarının Hindistan'daki muharebe meydanlarına hâkim olduğu dönemdir ve Yunanistan'ın aksine sözlü gelenek, ilahilerin yazıya geçirildiği birinci binyıla dek araba savaşçısının dünyasını canlı tutmuştur. Bir araba mürettebatının muharebeye katılmadan hemen önceki halini nakleden bir

ilahi, savaşçının zırhı için tanrısal lütuf yakarışıyla başlar: "Savaşçının bakışı şimşekli yağmur bulutu gibidir; zırhını giydi miydi savaşın kucağına atlar. Bedenin yara almadan muzaffer olasın, zırhının kalınlığı seni korusun."[83]

Yakarışlar sırasıyla atlara, savaş arabasına, dizginlere, kamçıya, ama özellikle yaya odaklanmıştır:

> Yayla sığır sürüleri kazanalım, yayla savaşalım, sıcak çarpışmalarımızda yayla galip gelelim. Yay düşmana acı ve keder getirsin; yayla donanıp tüm bölgelere boyun eğdirelim.
>
> Konuşmaya heveslicesine kulağını kapar, sevgilisini kucağına alır ve bastırır; oku gerer ve bir kadın gibi fısıldar. Bu yay ipi bizi savaşta korusun.
>
> Bunlar bir kadınla sevgilisi gibi karşılaşırlar; o çocuğunu kucağında tutan bir anne gibidir. Yayın iki ucu, uyum içinde, bizden nefret eden düşmanı hızla ikiye bölsün.

Daha geç tarihli *Mahabharata*'da da yine savaş arabası okçuları göze çarpmaktadır. Trigarta savaş arabaları Matsyas'a karşı ilerlerken "bir ileri bir geri atılan okların ardında güneş kaybolmuştu; gökyüzü sanki ateşböcekleriyle kaplanmış gibi yanıyordu. Hem sağ hem de sol elleriyle yay çeken okçuların, dünyanın en ünlü kahramanlarının altın saplı okları düştüklerinde birbirlerine dolanıyorlardı."[84] Destanın dördüncü kitabındaki kahraman Virata, Trigarta'ya çok zarar verir:

> Muhaberede beş yüz savaşçıyı, yüzlerce atı ve beş büyük pehlivanı yere seren Virata, altın kaplı arabasına kurulmuş Trigartalı Susarman ile karşılaşana dek savaş arabaları arasından kendi yolunu açmıştı. İki cesur ve güçlü kral, bir ağıldaki iki öküz gibi birbirlerine saldırdılar. Birbirlerinin etrafında çember çizen araba savaşçıları, bulutların yağmur damlalarını bırakması gibi zarafetle ok atıyorlardı.[85]

Hitit, Ege ve hatta Mısır kaynaklarında, Hint edebiyatının bu son derece canlı araba muharebesi tasvirleriyle karşılaştırılabilecek bir metin yoktur.

Özetle, muharebe halindeki savaş arabalarına dair elimizde mevcut bütün kanıtlar, bunların seyyar okçu platformu işlevi gördüğüne işaret etmektedir. Bu durumun, savaş arabası muharebelerinin başladığı MÖ 17. yüzyıldan Felaket'e kadar süren dönem için geçerli olduğu görülmektedir. Homeros savaş arabalarının GH IIIB'de nasıl kullanıldığını bilmiyordu, fakat arabaların bakımını üstlenen ve karşılığında güvenlik hizmeti alan saray rejimlerine dair hiçbir fikri olmadığı göz önüne alınırsa bunun şaşırtıcı olmaması gerekir. Yakındoğu'daki savaş arabaları bileşik yayla donatılmış okçu taşımaya MÖ 8. yüzyıla kadar devam ettiler, ancak bu dönemde sadece yardımcı bir rol oynadılar.

Araba kıtalarının teşkilatına dair oldukça az bilgimiz vardır. En ufak taktik birlik, on savaş arabasından oluşan bir gruptu (ne zaman arabaya ihtiyaç duyulsa, onarlı gruplar halinde talep edilmektedir). Mısır'daki kanıtları toplayan Schulman, bu birliklerden beşinin –elli aracın– bir bölük teşkil ettiğini ortaya koymuştur. Meryptah'ın özyaşamöyküsü, hizmetleriyle kendilerini gösteren bölüklerin "Anka Kuşu" ve "Adaletin Tecellisi" gibi isimlerle adlandırıldığını aktarır (Meryptah'ın unvanları arasında "araba savaşçılarının sancaktarı" ve "baş seyis" sıfatları da yer almaktadır).[86] Nuzi tabletlerinin ortaya koyduğu gibi, her bölüğün kendi komutanı vardı ve çeşitli bölükler birlikte bir "araba müfrezesi" oluşturuyordu. Savaş arabalarının kasa renkleri bölükten bölüğe değişebiliyordu. Lineer B kâtiplerinin (bir tablet hariç) kasa renklerini düzenli olarak (parlak kırmızı, mor ve kırmızı) not ettiklerini belirten Lejeune, rengin bir "muhabere unsuru" oluğunu ileri sürmüştür.[87] Dikkate değer bir husus da, Nuzi tabletlerinin (ve nadiren de diğer yerlerden gelen tabletlerin) gösterdiği üzere araçların ya "sağda" ya da "solda" ifadeleriyle tanımlanmasıdır.[88] Bu tanımlar muhtemelen Mısır ve Asur kabartmalarında görülen solak ve sağlak araba okçularıyla ilgilidir. Sadak buna göre kasanın sağına ya da soluna yerleştirilmektedir. Bu konuda kanıtımız bulunmama-

sına rağmen, bir bölükteki bütün okçuların oklarını kasanın aynı yanından attıklarını ve bölüğün bu nedenle "solda" veya "sağda" diye tanımlanacağını varsaymalıyız. *Mahabharata*'da en amansız kahramanlarından biri, bütün Marut birlikleriyle karşılaşmasına rağmen geri dönmeyerek "düşmanlarını öldüren yiğit solak okçu Partha'dır."[89]

Son olarak, muharebe halindeki savaş arabalarını gözümüzde canlandırmaya çalışmalıyız. Arabaları (nakil aracı ya da kargı taşıyıcıdan ziyade) –doğru şekilde– seyyar okçu platformu gibi düşünen araştırmacılar, bu araçları genellikle temelde yayalar arasında cereyan eden muharebenin başına ve sonuna katılırken tasvir etmişlerdir. T.G.E. Powell'ın kurgusunda savaş arabaları, muharebe başlarken piyade safları için hafif bir örtme kuvveti sağlar ve piyadelerin önünde *yanlamasına* hareket eden arabalardaki okçular düşman piyadesine karşı –uygun bir açıdan– atış yaparlar. Piyade muharebesi başlarken de uzaklaşır ve çarpışma kazanıldığında, kaçan düşmanı kovalamak üzere geri dönerler.[90] Öte yandan Trevor Watkins, piyade savaşı belirleyici bir safhaya ulaşıncaya dek arabaların yedekte tutulduğunu ileri sürmüştür. O noktada ise savaşın sonucunu etkilemek üzere görev alıyorlardı.[91] Bu kurgulamaların hakikatten uzak olduğuna inanıyorum: Sonraki bölümde tartışılacağı gibi, Geç Tunç Çağı savaşlarının özünde piyade kapışması olduğu varsayımı temelsizdir.

En azından kısa süreliğine piyadeleri resmin dışında bırakıp, hasım savaş arabası birliklerinin anlaşıldığı kadarıyla birbirlerine karşı ilerlediklerini (araba savaşçıları sürekli olarak atlarının başları üzerinden ok atar vaziyette gösterilirler); bölüklerin emredilmiş nizamı koruduklarını ve düşman menzile girer girmez okçuların (muhtemelen iki yüz metre ya da daha uzak bir mesafe) atışa başladıklarını tasavvur etmeliyiz. Düşman birlikleri mesafeyi kapatırken okçular giderek artan bir sürat ve gayretle ok atıyorlardı. Doğal olarak birçok at da ölüyor veya yaralanıyordu: Savaşta bütün mesele (Mısır kabartmalarının da oldukça açık bir şekilde gösterdiği gibi) olabildiğince çok düşman arabasını devirerek saf dışı etmekti.

Tipik bir savaş arabası kuvveti muhtemelen boylamasına değil enlemesine bir nizamda mevzileniyordu. Düz bir ovada, yalnızca ön saftaki arabaların okçuları hasımlarını tam görebiliyordu. Ayrıca, atlarını dörtnala koşturan bir araba sürücüsü önündeki aracı çok yakından takip edemezdi, zira herhangi bir ani zayiat durumunda derhal yol değiştirmek ve yoldaşının hareketsiz kalan arabasına çarpmadan kurtulmak zorundaydı. Kalabalık araba birlikleri, belki de aralarında 20-30 metre bulunacak şekilde üç ya da dört saf kuruyorlardı, fakat belli durumlarda bütün arabaların tek bir saf oluşturması da imkânsız değildi. Sonraki kısımda göreceğimiz gibi, Thutmose'nin Megiddo'daki muharebe hattının merkezinde bizzat araba sürmesinden ön saftaki araçların bariz bir risk altında olmadıkları anlamını çıkarabiliriz; bu durum da araba saffının uzun ve sığ olduğunu ortaya koymaktadır. Muhtemelen hattı olabildiğince genişletmek önemliydi, çünkü bu şekilde düşman arabalarının kanatları çevirmeleri engelleniyordu.

Düşman araba kuvvetleri karşı karşıya geldiğinde neler yaşandığı çeşitli biçimlerde tasavvur edilebilir. İnsanların tersine atlar, doğrudan rakibe saldıracak şekilde ileriye sürülemezdi ve bu yüzden, birbirine denk veya aralarında az fark bulunan iki savaş arabası hattı birbirlerine yaklaştıkça yavaşlıyor ve bir şekilde hasmın etrafından yahut saflarından içeri sızmaya çalışıyorlardı (diğer yandan, büyük bir araba birliği daha küçük bir birlikle karşı karşıya geldiğinde, zayıf taraf ya menzil kapanmadan yüzgeri kaçıyor ya da tamamen kuşatılıyor ve yerine mıhlanarak imha oluyordu). Bir diğer olasılıkta, araba hattı düşmana yaklaştığında iki kanada ayrılıyor, sağdaki araçlar düşmanı kuşatmak için iyice sağa, soldakiler de (belki de sadece solak okçular taşıyorlardı) sola doğru ilerliyordu. Buna karşılık hedef düşman hattını kırmak da olabilirdi: Yanaşık nizam bir bölük, düşman hattına yumruk gibi çarpıp bir gedik açıyor ve ardından gelen saflar bu gediğe üşüşerek daha da genişletiyorlardı. Rakip hatların birbirlerine karışabilecek kadar gevşek olmaları, dolayısıyla arabaların birbirlerinin aralarından geçebilmesi çok muhtemel değildir, ne var ki böyle bir durum gerçekleştiğinde kayıplar muazzam olmalıydı.

İlk darbeden sağ kurtularak düşman gerisine sızmayı başarabilen arabaların okçuları, arkalarına dönebilir ve uzaklaşan düşmana bir-iki ok atabilirlerdi. Ardından, eğer birlikler halen bütünlüklerini koruyorlarsa, hasım kuvvetler birdenbire dönerek ikinci kez –bu sefer aksi yönlerden– taarruz edebilirlerdi. Nihayet, taraflardan biri ağır kayıplar vermiş ve intizamını bozmuşsa, hayatta kalanlar taarruz etmek için dönmeyip bir kaleye veya müstahkem mevkiye çekilmeye çalışırlardı.

Megiddo ve Kadeş Savaşları

Hakkında az da olsa bir şeyler bilinen iki Geç Tunç Çağı çarpışması vardır. Megiddo Savaşı, galibi III. Thutmose tarafından Karnak'taki Amon Tapınağı'nın duvarlarına kaydedilerek yâd olunmuştu.[92] Thutmose, hükümdarlığının yirmi ikinci yılında (MÖ 1460 civarı), Kadeş hükümdarının riyasetinde birleşen Kenân krallıkları ittifakına karşı üstünlük tesis etmek gayesiyle, büyük bir ordunun başında Doğu Akdeniz bölgesine ilerledi. Thutmose'nin ordusu, deltanın sınırındaki Saru (Sile) Kalesi'ni geçtikten dokuz gün sonra –hem Eskiçağ hem de Ortaçağ standartlarına göre oldukça hızlı ilerleyerek– 240 km uzaklıktaki Gazze'ye vardı.[93] Thutmose'nin subayları Doğu Akdeniz kuvvetlerinin Megiddo'da mevzilendiğini öğrendiklerinde, Mısır birlikleri ana yol üzerinde kuzeye doğru uzun bir kol halinde ilerlerse, artçılar yetişip savaşa girene kadar öncü kuvvetin saldırıya uğrayıp ezilmesinden endişe etmişlerdi. Buna rağmen Thutmose tek bir kol halinde ilerlemeye ve en başta yer almaya karar vermişti: "[Bütün askerler] onun yürüyüş emrinden haberdar edilmişlerdi, [Haşmetlimiz] ordunun başında iken atlar birbirlerinin ardı sıra gidiyordu."

Kina Vadisi'ne vardıklarında, Thutmose bütün vadiye hâkim olmak için birliklerini yaydı ve öğleye doğru Megiddo ile Kenân birlikleri görüş alanına girdiler. Ne var ki firavun ordugâh kurdurdu ve savaşı ertesi güne bırakmayı tercih etti: "Kendinizi hazırlayın! Sabahleyin sefil düşmanla çarpışmaya gireceğiniz için silahlarınızı hazır edin." Bir gecelik uykunun ardından Thutmo-

se'ye "çölün uygun olduğu" bildirildi ve tüm birlikler hazır edildi. Şafakta, Thutmose altın kaplı savaş arabasını sürdü. Yazıta göre firavunun savaş hattı, Kina'dan Megiddo'nun kuzeybatısındaki bir noktaya dek uzanıyordu. "Haşmetlimiz merkezdeyken, onu boğuşmada Amon bizzat koruyordu." Thutmose'nin araba sayısı (bin kadar Doğu Akdenizli arabayı bozguna uğrattığına göre) bini geçtiğinden, safının oldukça uzun olduğunu varsayabiliriz. Eğer savaş arabaları tek sıra dizilmişse, hat neredeyse 3 km uzunluğunda olmalıydı.

Hazırlıkların ardından muharebe başlamıştır. Çarpışmaya dair elimizde detay yoktur; sadece savaşın sonucu bize anlatılmıştır:

> Bunun üzerine ordusunun başındaki Haşmetlimiz onlara üstün gelmişti. Ardından, Haşmetlimiz'in kendilerine üstün geldiğini gördüklerinde, korkulu yüzlerle alelacele Megiddo['ya] kaçtılar. Birileri onları elbiselerinden (yukarı) çekerek kasabaya sokabilsin diye, altın ve gümüşten savaş arabalarıyla atlarını terk etmişlerdi. Kasaba halkı kapılarını artık onlara kapatmış, (fakat) kendilerini (yukarı) çekerek kasabaya girebilsinler diye elbiselerini [sarkıtmışlardı].

Kenân savaş arabaları Mısırlılara karşı muhtemelen ilk taarruzlarını dahi tamamlayamamışlardı; iki saf birbirine yaklaşmadan geri çekilmişler ve şehre kaçmışlardı. Burada araba mürettebatları araçlarını terk ederek surlara tırmanmaya başlamıştı. Şüphesiz, surlarda mevzilenmiş okçuların attığı sayısız okla örtülüyorlar ve duvardan sarkıtılan ipler ve birbirine düğümlenmiş elbiselerden halatlarla yukarı tırmanmalarına yardım ediliyordu. Yazıt bu noktada, Mısırlı askerlerin saldırıda sebat ederek düşman askerlerini surlara tırmandıkları sırada öldürmek yerine terk edilmiş at ve arabaları ("kolay av") toplamalarına hayıflanır. Bu dar görüşlülük nedeniyle Megiddo'nun kuşatılması gerekmiştir. Thutmose kuşatma sırasında üs teşkil etmek üzere şehrin doğusuna bir kale inşa edilmesini emretti ve şehrin çeperini mıntıkalara bölerek her birine bir komutan tayin etti. Kuşatma başarılı oldu ve düşman prensleri

şehirden çıkarak "Haşmetlimiz'in zaferinden dolayı yeri öptüler ve nefesi burunlarından eksik olmasın diye yalvardılar." Thutmose'nin seferden getirdiği ganimetin içinde 1.929 öküz, 20.500 koyun ve birçok pahalı ve güzel nesne bulunuyordu. Bizim konumuzla alakalı olanlar ise askeri insan gücü ve malzemedir:

> [Haşmetlimiz'in ordusunun] Megiddo [kasabasından taşıdığı ganimet listesi]: 340 canlı tutsak ve 83 el; 2.041 at, 191 tay, 6 aygır ve... sıpa; düşmana ait altın işlemeli ve altın gövdeli bir savaş arabası. [Megiddo] Prensi'ne ait [1 adet] iyi durumda altın kaplamalı savaş arabası ve sefil ordusunun 892 adet savaş arabası – toplam: 924; [Megiddo] prensine ait iyi durumda [1] tunç kaftan [ve] sefil ordusuna ait 200 [meşin] kaftan; 502 yay ve düşman çadırları için *meru* ağacından imal edilmiş, gümüş kaplı 7 direk.

Hakkında biraz bilgimiz olan ikinci Geç Tunç Çağı çarpışması ise II. Ramses'in Hitit kralı II. Muvatalli'ye karşı MÖ 1275 yılında (bu tarihte Ramses, altmış yedi yıl sürecek olan hükümdarlığının beşinci yılındaydı) yaptığı savaştır. Kuzey Suriye'deki Kadeş şehrinin görüş alanı içinde yapılan bu çarpışmayı, II. Ramses'in kendi bakış açısından titiz bir tanıtımını yapması sayesinde biliyoruz. Firavun, savaşın sadece Teb'deki tapınak mezarında (Ramesseum) değil, fakat aynı zamanda Luksor, Abydos ve Ebu Simbel'deki tapınaklarda da kabartmalar ve yazıtlarla tasvir edilmesini emretmiştir.[94] Yazıtların daha eksiksiz metinleri iki papirüste bulunmuştur ki bunlardan bir tanesi on bir sayfa uzunluğundadır. Ramses'in naklettiği haliyle savaş zaferle sonuçlanmış ve aslında ordusu paniğe kapılarak kaçtığı halde onun cesareti ve yeteneği sayesinde kazanılmıştı. Ne varki savaş Mısırlılar açısından en iyi ihtimalle bir beraberlikti ve Ramses'in ordusundaki bazı birlikler varlıklarını hissettirmişti.[95]

MÖ 13. yüzyılın büyük bir kısmı boyunca büyük savaşlar çok nadir cereyan etmiştir. Asur ve Hattuşa kralları 1230'larda savaşmış olabilirler, ancak bu husus epey muğlaktır.[96] MÖ 1375'ten

1225'e kadar Ege'de çok az askeri faaliyet görülmektedir. Mısır açısından Kadeş seferi, Ramses'in kalan uzun hükümdarlık yıllarında benzer hiçbir olay bilmediğimizden, göründüğü kadarıyla sıra dışıydı. Ramses'in, hükümdarlığının yirmi birinci yılında (MÖ 1259) Hitit kralıyla bir barış anlaşması imzalamasından 1212'deki ölümüne kadar geçen süre boyunca Doğu Akdeniz oldukça sakin görümektedir. Bu nedenle Kadeş Savaşı, 14. ve 13. yüzyıllarda Doğu Akdeniz bölgesinde cereyan eden en büyük çarpışmadır ve hakkında bir şeyler bildiğimiz için talihliyiz denilebilir.

Ramses'in ordusu, Doğu Deltası'ndaki Avaris'ten 800 km öteye, Muvatalli'nin Suriye'deki en önemli haraçgüzâr devletlerinden Kadeş'e ilerlerken tam bir ay geçirdi. Kâtipler Ramses'in askeri kuvvetini tanımlarken sadece, "Haşmetlimiz piyadesi ve savaş arabaları yanında, güçlü elinin zaferiyle esir ederek hayata döndürdüğü Şerden'i de hazırladı, tüm silahlarını ikmal etti ve savaşın tertibini onlara bıraktı,"[97] şeklinde bir ifade kullandıkları için, firavunun tam olarak kaç araba ve piyade topladığını bilmiyoruz. Ordu Amon, Ptah, Re ve Set gibi tanrı isimleri verilmiş dört kol halinde hareket etmişti; Bizzat Ramses komutasındaki Amon Kolu başı çekiyordu. Firavun Kadeş civarına vardığında, Hitit ordusunun kuzeyde uzakta olduğu şeklinde yanlış istihbarat alınca, Amon Kolu bir ordugâh kurmak üzere Asi Nehri'ni geçerek kuzeye ilerledi. Ardından Re Kolu nehri geçmeye başladığı sırada, Hitit kralı savaş arabalarını şehir surları yakınında gizlediği mevzilerden taarruza geçirmiştir: "Fakat sefil Hatti hükümdarı, yanındaki ordusunun ortasında durdu ve Haşmetlimiz'in korkusundan kendi çıkıp savaşmaya yanaşmadı. Onun yerine savaşa çok sayıda, kumlar kadar fazla asker ve at sürdü. Her savaş arabasında, cenkte lüzumlu bütün silahları kuşanmış üç adam vardı."[98]

Anlatının müteakip kısmından, hem savaş arabaları hem de piyadeden oluşan Re Kolu'nun Asi Nehri'nin kıyısındaki hücuma dayanamadıkları sonucunu çıkarabiliriz. Hitit arabaları "Kadeş'in güney tarafından kopup geldiler ve Re ordusunu [kolunu] yürüyüşte iken habersiz ve hazırlıksız yakalayarak yarıp (?) geçtiler.

Bunun sonucunda Haşmetlimiz'in piyadeleri ve savaş arabaları sökülüp atıldılar."[99] Re Kolu'na mensup birçok araba, Hitit savaş arabaları sıcak takipte peşlerinde olduğu halde, Ramses'in gözetimi altında ordugâh kurmakta olan Amon Kolu'na doğru kaçtı. Düşman savaş arabaları "Haşmetlimiz'in maiyetindeki adamları taradılar" fakat Ramses hızla "cenk gereçlerini kuşanıp zırhını giydi."[100] Üçüncü kolun (Ptah) bir an önce yardıma gelmesi için haberciler gönderdikten sonra da arabasına bindi ve çatışmanın ortasına daldı; yanında muhtemelen kendi savaş arabası bölüğü hariç pek az kuvvet vardı:

> Haşmetlimiz çevresine göz atmaya gitti ve düşkün Hatti'nin bütün pehlivanlarından müteşekkil 2.500 savaş arabasının kendisini dış saflardan taramaya çalıştığını gördü... Onların bir arabasında üç kişi tek vücut gibi hareket ederken yanımda hiç üst rütbeli subay, hiç sürücü, hiç asker, hiç kalkan taşıyıcı yoktu. Benim piyadelerim ve arabalarım onların önünden palas pandıras kaçışıyor, hiçbiri dövüşmek için sağlam durmuyordu.[101]

Ramses Hitit bölüklerinin ortasına dalmakla kalmadığını ama aynı zamanda döne döne en az altı defa saldırdığını ileri sürmüştür:

> Sonra Haşmetlimiz kalkan taşıyıcısına şöyle dedi: "Sağlam dur ve yüreğini yatıştır kalkan taşıyıcım. Onların arasına bir şahin gibi dalacağım, öldüreceğim, katledeceğim ve yere sereceğim. Milyonlarcasından [üstün gelsem?] keyif duymayacağım bu efeminelerle* yüreğim neden meşgul olsun?" Bunun üzerine hızla ileri atılan Haşmetlimiz altıncı kez düşmanın ve savaşın ortasına dörtnala atlarını sürdü. Onların arkasından giderken gücünün doruğundaki Ba'al gibiydi.[102]

Ramses'in şahsi kahramanlığına dair gerçek ne olursa olsun kendisi ve maiyetindeki arabacılar, Amon Kolu'nun arabacıları ve Re Kolu'nun artıkları, Ptah Kolu'nun arabaları varana dek dayan-

---

* Hititler saçlarını uzatmaları ve sakal bıyık bırakmamalarıyla ünlenmişlerdi; bu sebeple de düşmanları onlarla "efemine" diye alay ederlerdi. (e.n.)

mayı başarmışlardır. Bu noktada, Hitit savaş arabaları da Muvatalli'nin müttefiklerine ait bin araçla takviye edilmişlerdi.

Muharebe tüm şiddetiyle sürerken, bir kısım Hitit arabacısı araçlarından inerek Amon Kolu'nun terk edilmiş olduğu anlaşılan ordugâhını yağmalamaya başladı. Ancak Hititler yağmayla meşgulken Ramses'in "Amurrî *ne'arim*"olarak adlandırdığı ve Yadin tarafından "II. Ramses ordusundaki Kenânlı paralı askerler" oldukları öne sürülen savaşçılar ordugâhtan kalanları kurtarmaya gelmişler ve Hitit arabacılarına saldırarak hepsini öldürmüşlerdi.[103]

Tarafların ne kadar kayıp verdiğini ve herhangi birinin zafer kazanıp kazanmadığını bilmiyoruz. Ramses kazandığını iddia etmiştir; fakat Mısırlılar, belki de bir baskın daha yememek için, güney yolunu tutmakta hiç zaman kaybetmemişlerdi.

Hitit ordusunun büyüklüğü yazıtlardaki çeşitli ifadelerin bir araya getirilmesiyle anlaşılabilir. Ramses, Muvatalli'nin ilk olarak Re Kolu'na ve ardından Amon ordugâhına saldırttığı araba birliklerinin her biri üç kişi taşıyan 2.500 araçtan oluştuğunu bildirir. Savaşın geç safhasında, Ptah Kolu'nun muharebe meydanına varmasından sonra, Muvatalli bin arabalık bir birliği daha savaş meydanına sürmüştür. Anlaşıldığı kadarıyla bunlar müttefik birlikleriydi.[104]

Hitit piyadelerine dair kesin rakamlarımız vardır. Ramses'in kabartmaları ve onlara eşlik eden yazıtlar, Muvatalli'nin ön ve arka safında büyük birer savaşçı birliğinin yer aldığını bildirmektedir. Breasted birliklerin asker sayısını sırasıyla sekiz bin ve dokuz bin olarak okumuştur, ama Alan Gardiner bu çeviriyi on sekiz bin ve on dokuz bin olarak düzeltmiştir.[105] Mısırbilimciler arasında bu hususta mutabakat olmasa da muhtemelen Gardiner'ın çevirisi tercih edilmelidir.[106]

Sayısı toplamda ister on yedi bin, isterse de otuz yedi bin kabul edilsin, Kadeş'te azımsanmayacak miktarda Hitit piyadesi bulunuyordu ve bu yüzden, bunların savaşta rol almaması daha dikkat çekici bir noktadır. Hitit kralı saldırı için sadece kendi savaş arabalarını (takriben on bin beş yüz kişi) göndermiştir. Muvatalli'nin Kadeş'te piyadelerle birlikte beklediğini ve arabalarını savaşa sür-

düğünü sadece yazıtlar nakletmez; kabartmalar da aynı hikâyeyi tasvir etmektedir. Ramesseum, Luksor ve Ebu Simbel tapınaklarının savaş kabartmaları, geri çekilen Hitit savaş arabalarının yöneldiği Kadeş şehri civarında bir piyade kütlesini nöbet tutarken betimler.[107] Bu nedenle, göründüğü kadarıyla Muvatalli Kadeş'e yaklaşabilecek düşman ile şehir kapıları arasında piyadeleriyle bir kordon oluşturmuş, yani bu askerleri savunma kuvveti olarak kullanmıştır.

Ramses'in ordusunun büyüklüğü hiçbir yerde zikredilmemiştir, ama savaş arabalarının bu orduda saldırı unsuru olduğu görülmektedir. Aslında (On Birinci Bölüm'de görüleceği gibi) Amon Kolu'nda "koşucu" olarak görev yapan Amurrî *ne'arim* hariç, Ramses'in komutasındaki hiçbir piyadenin düşmanla çarpıştığı bilinmemektedir. Amon Kolu'yla birlikte olan firavun, görünüşe bakılırsa, Re Kolu'nun kaçtığını haber alınca hazır edebildiği kadar Amon savaş arabasıyla karşı saldırıya geçmiş ve altı kez saldırıp geri dönmüştür. Amon Kolu'nda her ne tür piyade bulunuyorduysa, bunlar bir saldırı kuvveti değildi ve aslında ordugâhı bile koruyamayacak güçteydiler. Ramses'inkinde olduğu gibi Muvatalli'nin ordusunda da savaş arabalarının saldırısıyla piyade saldırısı arasında eşgüdüm sağlanmadığı varsayılabilir.

Tunç Çağı Sonunda Piyadeler

Tunç Çağı sonundaki piyadelere dair günümüze ne denli az bilgi kaldığını keşfetmek şaşırtıcıdır. Knossos'un "savaş arabası tabletleri," Ugarit ve Hattuşa'nın "at metinleri" ya da çok sayıdaki Nuzi savaş arabası tabletleriyle karşılaştırılabilecek hiçbir piyade arşivi bulunmamıştır. Neticede Nuzi, Hattuşa, Ugarit ve Miken Yunanistan'daki askeri meselelere dair yapılan bütün metin temelli çalışmalarda, piyadelere ayrılan kısımlar savaş arabalarına ayrılanlara kıyasla oldukça küçüktür.[1] Tunç Çağı sonundaki piyadenin genel bir incelemesi ise henüz yapılmamıştır.

Bilgi noksanlığı nedeniyle, Tunç Çağı sonundaki piyadelerin Eskiçağ'ın diğer dönemlerindeki piyadelere benzediği yaygın olarak varsayılmıştır. Bilhassa, savaş arabalarıyla desteklenen piyadelerin bütün Geç Tunç Çağı boyunca asli rol oynadığı tahmin edilmiştir. Bu varsayımlar, elimizdeki sınırlı kanıttan doğmuş gibi görünmemektedir.

Eskiçağ'ın daha iyi belgelendirilmiş dönemlerinde, bir ordunun taarruzunda ana unsur piyadeydi ve atlı birlikler tali önemdeydiler. Müstakil hareket eden atlı birlikler, (MÖ 413 yılında Syrakusai süvarilerinin geri çekilen Atinalı hoplitleri tacizi gibi) düşman yürüyüş kolunu taciz etmek veya küçük ölçekli çarpışmalara girmek için faydalıydılar, fakat meydan muharebesindeki

alışıldık vazifeleri piyadenin saldırısına destek olmaktı. Pers, Yunan ve Roma taktikleri piyade ve atlı birliklerin eşgüdümlü hareketini mecburi kılıyordu. Piyade normalde merkezde, atlı birlikler de sağ ve sol kanatlarda yer alıyor ya da piyade boğuşması başladıktan sonra savaşa katılmaları için ihtiyatta tutuluyorlardı. Bir komutan bazı zamanlarda, Hannibal'ın Trebia Nehri'nde yaptığı gibi, düşman piyadesini bir noktaya çekmek üzere süvarilerine savaşa katılma emri veriyordu. Ancak atlı birliklere her ne görev veriliyorsa, bu daima yaya muharebe dikkate alınarak belirleniyordu; çünkü Klasik Çağ'da bir ordunun ağırlık merkezi her durumda piyadeydi.

Bu "normal" dengenin Geç Tunç Çağı için de geçerli olduğu farz edilmişti. Miken savaş arabalarının piyadeyi muharebe meydanına götürüp getirdiği tezi, Mikenlerin yaya savaştığı varsayımı (arkeolojik çevrelerde yaygındır) üzerine temellendirilmektedir. Birtakım araştırmacılar, aslında Yakındoğu'da da savaş arabalarından sadece piyade nakil aracı olarak yararlanıldığını varsaymışlardır. Çin savaş arabalarını "Batı uygarlıklarındakilerle" karşılaştıran Jacques Genet, bunların fiilen *savaşta* kullanılmalarını dikkat çekici bulmuştu; zira savaş arabasının Batı'da sadece piyadeler (ve özellikle muharebe meydanından hızlı bir şekilde ayrılması gerekenler) için bir nakil aracı olarak işlev gördüğünü zannediyordu.[2] Mısırbilimciler bile Yeni Krallık savaşları için piyadeyi temel unsur olarak görmeye meylettiler. Onuncu Bölüm'de değinildiği gibi Schulman, Yeni Krallık dönemi Mısır'da piyadeler en zorlu çarpışmaları göğüslerken savaş arabalarının marjinal bir rol oynadığını ileri sürmüştür (her bir araba başına elli piyade düştüğünü varsayıyordu). R.O. Faulkner'ın Yeni Krallık savaşlarını yeniden kurgulayışında savaş arabaları çok daha önemlidir; bununla beraber en fazla yanaşık nizam piyadeler için perdeleme işlevini görürler: "Açık alandaki bir çarpışmada savaşın ilk şokuna arabaların maruz kaldıkları anlaşılmaktadır; piyadeler taktik başarıdan faydalanmak ya da işler ters gittiğinde düşman ilerleyişini önlemek için savaş arabalarının arkalarında ilerlerdi. Bu durum bir dereceye kadar, zırhlı araçların ardında siper alarak ilerleyen günümüz piyadelerine

benzemektedir."[3] Benzer şekilde, Hitit araba savaşçılarının mızrak saplayarak dövüştüğü tezi de genelde Hitit savaş arabalarının cephe taarruzundaki asıl hedefin düşman piyade birlikleri olduğu ön kabulüne dayanmaktadır.

Savaş arabası muharebelerinin karakterine dair Onuncu Bölüm'de varılan sonuçlar, yanaşık nizam piyade muharebesine çok az imkân bırakır. Tunç Çağı sonundaki Doğu Akdeniz krallıkları arasında vuku bulan savaşlar, tıpkı *Mahabharata*'da betimlendiği gibi, karşılıklı taarruz eden ve birbirlerinin safları içinden süzülüp yeniden saldırmak için geri dönen iki savaş arabası kuvvetinden ibaretti. Arabalar manevralarını yaparken de üzerlerindeki okçular rakiplerine ok atıyordu. Yanaşık nizamdaki taarrruz piyadesinin bu türden bir savaşa ne yönde katkı sağlayabileceği (hatta ayak uydurabileceği) açık olmadığı gibi, sorgusuz sualsiz de kabul edilemez.

Kadeş'te düşman piyadeler arasında hiçbir çarpışma gerçekleşmediğini gördük. Bazı detaylarını bildiğimiz diğer Geç Tunç Çağı çarpışması olan Megiddo Savaşı'nda da piyadeler arasında bir mücadele meydana gelmemiştir. III. Thutmose, ordusunun Megiddo'ya gidişini anlatırken bir piyade birliğinin varlığını belirtir[4] ama bunu savaşla bağlantılı olarak zikretmez ve ganimet paylaşım listesi incelendiğinde de piyade çarpışmasının cereyan etmediği anlaşılmaktadır (hatırlanacağı gibi Mısırlılar yüz kişiden az düşman öldürmüş ve sadece 340 esir almışlardır, buna karşın 924 adet savaş arabasıyla 2.041 adet at ele geçirmişlerdir). Göründüğü kadarıyla Thutmose'nin piyadeleri, yedi ay sürecek Megiddo kuşatması başlamadan evvel işe koşulmamışlardır. Kenân cephesinde de hiç şüphesiz piyadeler vardı, fakat muharebe sırasında Megiddo'da mevzilendirilmiş oldukları ve surların üzerinde yahut –paniğe kapılıp kapatana dek– şehir kapıları önünde savunma okçuları olarak iş gördükleri muhtemeldir.

Bu kadar meşhur olmayan savaşlara dair kayıtlarda ise piyade çarpışması dikkat çekici biçimde göz ardı edilmiştir. Nuzi metinlerinde "Hanigalbat savaş arabaları Lubti kasabasında savaştı" veya "savaş arabaları Silliava'da çarpıştığında" şeklinde kayıtlar

bulunmaktadır.[5] Bu tarihler ve yerlerdeki savaşlara muhtemelen piyadeler de iştirak etmekteydi, ancak katkıları önem taşımayacak ve belirtilmeye değmeyecek kadar sınırlıydı. Klasik Çağ'dan bilinen türde –merkezde ağır piyadeler göğüs göğüse çarpışırken atlı birliklerin kanatlarda yer aldıkları– savaşlar esas kabul edilirse, Felaket öncesi Geç Tunç Çağı krallıklarından kalma belge ve görsel tasvirler aramak boşunadır. Geç Tunç Çağı savaş arabalarının yanaşık nizam piyadeye destek vermek için savaştığına dair görüş, yanılgı ve anakronizmdir.

Bazı Yakındoğu krallarının savaşa giderken azımsanmayacak miktarda piyade topladığına şüphe yoktur. Mısır Yeni Krallığı için elimizde sayılar olmasa da, büyük bir seferde firavunun yanında birkaç bin piyade götürdüğünü farz etmemiz mümkündür. Mısır piyadeleri ya "nişancılar" (okçular) ya da "bileği kuvvetli gençler" anlamına gelen ve göğüs göğüse çarpışan savaşçıları tanımlayan *nakhtu-aa* olarak ikiye ayrılıyordu.[6] "Nişancılar," hatta belki de bütün Mısır yerlileri, 200-250 kişilik bölüklere ayrılıyorlardı ve bu bölüklere "Aten Ona Görünür" veya "Tanrıları Sakinleştiren" gibi isimler veriliyordu.[7]

Hatti Yüce Kralı'na çoğu seferde eşlik eden piyadelerin sayısı, savaş arabası mensuplarından fazlaydı. Kralın haraçgüzârı olan Kizzuvatna hükümdarı, efendisine bin piyade ve yüz savaş arabası getirmişti; her savaş arabasının üç kişilik mürettebatı olmasına karşın, piyade sayısı arabacı sayısının takriben üç katından fazlaydı. Benzer bir oran Hititlere karşı savaşan iki krallığın birliklerinde görülmektedir.[8] Ayrıca gördüğümüz gibi, Kadeş'te de Muvatalli'ye en az on yedi bin, muhtemelen de otuz yedi bin kişilik bir piyade kuvveti eşlik ediyordu. Doğu Suriye'deki Hitit haraçgüzârları Asur hükümdarı I. Tukulti-Ninurta ile karşı karşıya geldiklerinde yanlarında binlerce asker bulunuyor olmalıydı, zira Asur kralı yirmi sekiz bin esir aldığını iddia etmektedir.[9]

Can alıcı soru, Mısır veya Hatti'de kaç piyade bulunduğu değil, fakat bunların ne yaptıklarıdır. Hititologlar, piyadenin kalabalıklığına rağmen tipik Hitit savaşlarında yaya askerlere çok fazla bel bağlanmadığının farkına varmışlardır. Oliver Gurney Hitit piyade-

sinin çoğu savaşta sadece "tali bir rol" oynadığı sonucunu çıkartırken, Beal da "Hitit ordusunun anahtar unsurunun savaş arabaları" olduğunu görmüştür.[10] Tabletlerin piyade hakkında çok az şey söylemesinin sebebi, kanaatimce, tipik bir savaşta kitlesel piyade mücadelesi gerçekleşmemesiydi.

Felaket öncesi Geç Tunç Çağı'nda piyadelerin de taarruza kalktığına dair delillerimiz vardır, ancak savaş arabalarıyla bir arada yürütülen bir saldırı yoktu. Göründüğü kadarıyla, medeni düşmanlara karşı mücadele ile "barbar" olarak nitelendireceğim art ülke (hinterland) topluluklarına karşı yürütülen savaşlar arasında bir karşıtlık belirmektedir. Krallıklar ve şehirler, genellikle savaş arabalarıyla ele geçirilebilecek veya savunulabilecek bereketli ovalarda kurulmaktaydı. Bu nedenle bir kral diğerine saldırdığında, çarpışma bir savaş arabası muharebesi olurdu. Yine aynı şekilde, bir krallık, sınırlarını ihlal eden barbarlara karşı da savaş arabalarına güvenebilirdi. Nitekim Mısır kabartmaları, Büyük Ramses'i krallığının veya haraçgüzârlarının topraklarını işgal eden muhtelif aşiretlerin üzerine savaş arabalarını sürerken resmetmiştir. Beytü'l-Veli'deki bir tapınağın kabartmaları Ramses'i kendi savaş arabasından Nübyeli yaya okçulara karşı ok atarken göstermektedir.[11] Kabartmalarda hiçbir Mısır piyadesi resmedilmemiş veya ilgili yazıtlarda bahis konusu olmamıştır; tasvirler sadece Ramses ile diğer iki Mısırlı araba okçusunun geri çekilen Nübyelilere ok atışını gösterir. Beytü'l-Veli'den bir başka kabartma, Ramses'in Şoşu yani Bedevi aşiretlerine karşı zaferini betimler. Şoşu savaşçısı genellikle tek bir mızrak (açıkça saplama mızrağı) ve işlevi belirsiz kısa bir silah taşımaktadır.[12] Tıpkı Nübyeliler gibi Şoşu savaşçıları da kalkan taşımaz ve metal zırh giymezler. Ramses burada da kısmen saldırı piyadelerine güvenmiş olmalıdır, ama bu tasvir edilmemiş ve zikredilmemiştir.

Öte yandan, arabaların ulaşamayacağı dağlık ve engebeli arazide cenk etmek gerektiğinde, bir kral mecburen piyade birliğine başvuruyordu. Gerçekten ziyade kurgu da olsa, Felaket öncesindeki bir Mısır piyade birliğinin barbar piyadesiyle çarpıştığı belirgin bir vaka vardır. Felaket arifesindeki askeri duruma dair elimizdeki

en aydınlatıcı kanıtlardan biri olan bu kaynak *Anastasi Papirüsü*'dür.[13] 19. Hanedan döneminin sonlarına tarihlendirilen bu papirüs, Hori adlı kraliyet memuru tarafından hırslı ama tecrübesiz ve eğitimsiz bir gence yazılmış mektuptur. Hitap ettiği kişinin pratik konulardaki cehaletiyle alay eden Hori, ortaya farazi bir askeri problem koyar ve *Zahan*'da isyan eden *ne'arim* ordusunu imha etmekle görevli beş bin kişilik ordunun iaşe subayı olsa ne kadar gıda tedarik etmesi gerektiğini sorar (bu savaş sebebinin önemi On Dördüncü Bölüm'de incelenecektir). Hori, bu farazi seferi kuvvetin hangi birliklerden oluşacağına dair detaylar verir: "Önündeki ordu 1.900 okçu; 520 Şerden, 1.600 Kehek, 100 Meşveş ve 880 Nübyeli savaşçıdan yani toplamda 5.000 kişiden oluşur, ancak bu sayıya subayları dahil değildir." At yemi problemin bir parçası olmadığı için, 1.900 okçunun savaş arabasında değil yaya savaştığını varsayabiliriz. 3.100 askerden oluşan diğer –ve tamamı barbarlardan kurulu– birlik ise okçulardan ayrılmıştır; bunlar büyük olasılıkla göğüs göğüse çarpışacak olan savaşçılardı.

Anastasi Papirüsü 13. yüzyıl sonunda Mısır'ın, birçoğu profesyonel avcı eri olan beş bin kişilik bir piyade kuvvetini cepheye gönderebileceğini düşündürmekte, ancak yanaşık nizamdan bahsetmemektedir (görünüşe bakılırsa her kavim birliğinin kendi subayları vardı ve düzensiz aşiretlerle savaşılacağından bir *gerilla* savaşı öngörülüyordu). Ayrıca hiçbir savaş arabası yaya askerlere eşlik etmediğinden papirüs, Felaket'in eşiğinde savaş arabalarının saldırı piyadesine destek için kullanılmadığı yönündeki tezimizle de çelişmemektedir. Anayurda yakın yerlerdeki muharebelerde veya başka bir krallığa karşı yapılan bir savaşta, bir saray bütünüyle araba birliklerine güvenebilirdi. Sorumluluğun piyadelere yüklendiği yegâne durum, kendi yaşam alanındaki bir aşiretle savaş idi.

Geç Tunç Çağı şehir ve krallıklarındaki insanların genellikle savaş arabalarına bel bağladıkları yönünde bir genelleme yapmamıza rağmen, medeni dünyanın kuzeydoğu sınırında yer alan Asur Krallığı'nı istisna sayabiliriz. İkinci Bölüm'de değinildiği gibi, MÖ 13. yüzyıldaki Asur kralları çoğunlukla kuzey ve doğu sınırların-

daki barbar düşmanlara karşı savaşmış ve buralardaki dağlık arazi, çok sayıda Asur piyadesinin istihdamını zorunlu kılmıştır. Zagros Dağları'ndaki Guti'den gelen Gutîler Asur haraçgüzârlarına akın yapmak amacıyla düzlüğe indiklerinde, piyadesini geride bırakan I. Şalmaneser (MÖ 1274-1245), "Sayılarının haddi hesabı yoktu, gökteki yıldızlar gibiydiler ve nasıl yağma yapacaklarını biliyorlardı,"[14] ifadesiyle betimlenen Gutîleri kaçırmak üzere –savaş arabalarının sadece üçte birini kullanarak– süratle saldırmıştır. Ancak I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1244-1208) Guti'yi işgal edip "Kuti ordularını (kendi) dağ kalelerinde"[15] katletmekle övündüğünde, bu işin göğüs göğüse çarpışan piyade tarafından başarıldığını varsaymalıyız. Belki de Asurluların köklü piyade savaşı tecrübesi, Asur Krallığı'nın Felaket'i atlatabilmesiyle tamamen ilgisiz değildir.

Asur haricindeki krallıklarda saldırı piyadesine bel bağlamak sıra dışı sayılıyor olmalıydı. Ege'deki düzlüklerde kurulu saraylar, Geç Hellas Dönemi'nde ara sıra dağlılarca yağmalanmış olabilir. Bu düzlükler her ne kadar savaş arabalarınca savunulabilmekteyse de, saldırıya misillemeyi piyadeler üstleniyordu. Knossos'taki "Zenci Komutanı" adı verilen meşhur duvar resmi, "Minoslu" bir komutan önderliğindeki zenci mızraklılardan müteşekkil bir birliği tasvir eder.[16] Pylos'taki "Savaş Sahnesi" duvar resminden geriye kalanlar (bkz. Levha 2), saray savaşçılarını hayvan postlarına bürünmüş bir grup vahşiyi mağlup ederken göstermektedir.[17] Bu, iki piyade safı arasındaki bir çarpışma değil bir gerilla savaşıdır ve her bir saray askeri rakibiyle teke tek çarpışmaktadır. Pyloslular yabandomuzu dişi miğfer giydiklerinden, bunların yüksek statü sahibi savaşçılar oldukları aşikârdır (söz konusu miğfer için yetmişten fazla yabandomuzunun dişi gerekiyordu). Pylos duvar resmindeki savaşın gerçek hayattan mı alındığını yoksa efsanevi bir çarpışmayı mı tasvir ettiğini bilmiyoruz. Her halükârda, *pax Mycenaica* süresince sarayların barbar düşmanlar tarafından sık sık tehdit edilmiş olması şüpheli bir ihtimaldir. Hitit krallarına piyade kullanmak için daha fazla fırsat çıkıyordu. Zaman zaman engebeli ve dağlık araziye çekilen barbarlara karşı sefer düzenlemişler ve bu

LEVHA 2. "Savaş Sahnesi", Pylos'tan duvar resmi, Piet de Jong'un rekonstrüksiyonu. Mabel Lang, *The Palace of Nestor at Pylos*, c. II: *The Frescoes* (Princeton: Princeton University Press, 1969), Fresk 22H64'ten (Levha M) alıntı. Princeton University Press'in izniyle kopyalanmıştır. Fotoğraf Cincinnati Üniversitesi'nden temin edilmiştir.

gibi durumlarda, Hitit kralı kaçakları yaya takip etmekle övünmüştür. Böyle bir çarpışmanın ilk safhasında Hitit savaş arabaları, engebeli arazideki ikinci safhada ise piyadeler çarpışmış olabilir. Bununla birlikte, piyade savaşı Hititler için bile olağandışıydı. Richard Beal, ERÍN.MEŠ.GÌR.ḪI.A Sümerogramının dilimizdeki "piyade" kelimesinin (tıpkı "savaş arabaları ve piyadeler" ifadesinde olduğu gibi) tam karşılığı olduğunu çalışmasında tespit etmiş ve buna karşılık, terimin Hitit metinlerinde sadece yedi örnekte geçtiğini saptamıştır.[18] Tunç Çağı sonundaki diğer belgelerde de piyadeye atıflar aynı şekilde seyrektir.

Her halükârda elimizdeki deliller, Felaket arifesindeki piyade savaşlarının ancak arabaların gidemediği yerlerde cereyan ettiğini göstermektedir. Savaş arabaları, rahat hareket edebildikleri düzlükler ve "normal" arazilerde muharebeyi üstleniyorlardı. Tunç Çağı sonundaki arabalar, yanaşık nizam piyadeyi –ön saflarda siper veya cenahlarda kıskaç amaçlı– desteklemek için hizmet etmemişlerdi.

"Koşucular": Savaş Arabası Muharebelerinde Piyadelerin Rolü

Genel kabulün aksine, Felaket öncesinde savaş arabalarının piyadeye değil piyadenin savaş arabalarına destek olduğu görülmektedir. Ordu yürüyüş halindeyken piyadelerin tek sıra kol halinde ilerleyen savaş arabalarına refakat ettiği ve (bütün atları çözülüp kösteklenmiş olacağından savaş arabası kuvvetinin oldukça savunmasız bir durumda kalacağı) gecelik ordugâhta muhafızlık yaptığı varsayılabilir. Bir zaferin ardından piyadeler muhtemelen engebeli araziye kaçanların peşine düşerdi. Aynı şekilde bir şehri kuşatan ve nihayetinde taarruz ederek ele geçirenler de piyadelerdi.

Bizzat savaş arabası çarpışmasında da piyadeler önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Gördüğümüz üzere MÖ 1275'te, Ramses'in dört savaş arabası kolundan her birine bir piyade birliği refakat ediyordu ve Muvatalli'nin de belki otuz yedi bin civarında yaya askeri vardı. Kadeş Savaşı sırasında Hitit piyadelerinin sabit ve savunma amaçlı görevlendirildiği kabartmalardan anlaşılmaktadır. Bu savaşta piyadenin işlevi, mürettebatından biri ölen veya yaralanan bir arabanın, hatta bir bozgun veya ricat halinde bütün araba müfrezesinin içine çekilebileceği bir kordon veya "sığınak" oluşturmaktı. Birçok Mısır piyadesinin de savunma rolü vardı: Ramses Tapınağı kabartmaları, dikdörtgen biçimli kalkanlarıyla sağlam bir cephe oluşturmuş Mısır piyadelerinin çepeçevre sardığı Amon Kolu ordugâhını tasvir eder. Piyade kordonu kalkanlar sayesinde kendini oklardan korurken, saldıran düşman savaş arabalarını basit yay ve cirit yahut kısa mızraklarla savuşturabiliyordu.

Bununla birlikte, piyadelerin araba savaşçıları için verdiği daha önemli bir hizmet vardı: Savaş arabası karşılaşmasına eşlik eden

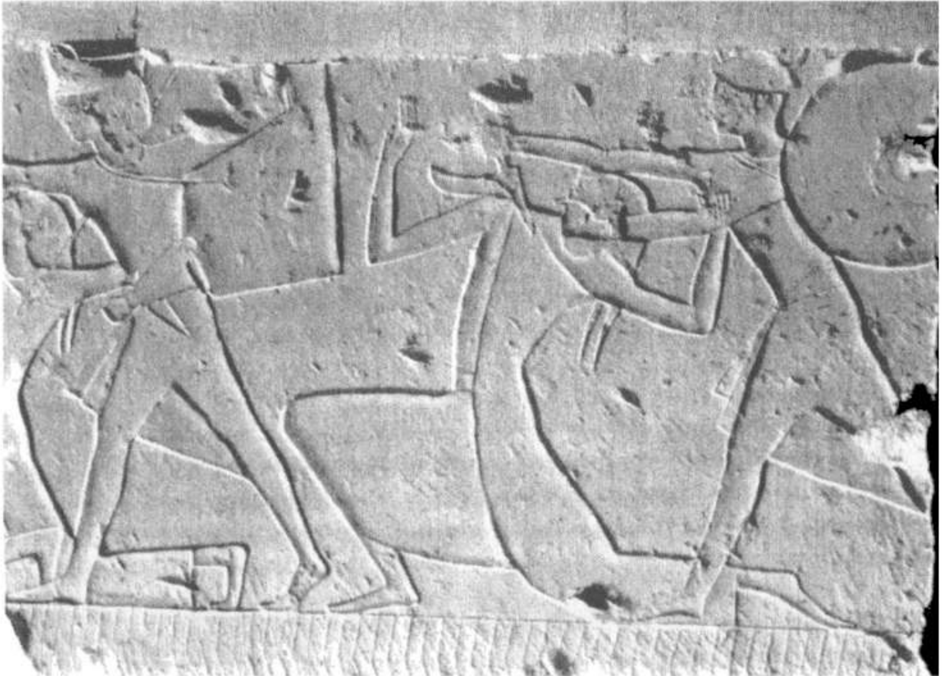
göğüs göğüse piyade çarpışması. Merneptah MÖ 1208'de Libyalılara karşı savaşan birliklerini anlatırken, az talimli zorunlu hizmet neferi anlamına geldiği düşünülen *mnfyt* ile "göze hoş gelen, göğüs göğüse çarpışmayı üstlenenler" arasında ayrım yaptığı görülmektedir.[19] Araba muharebelerinde göğüs göğüse çarpışan ve "avcı eri" olarak da adlandırabileceğimiz savaşçıların oynadığı role genelde dikkat edilmemiştir. *Art of Warfare* kitabında Yadin, Demir Çağı'nda İsrail'de "savaş arabası koşucularının" kralın arabasına refakat ettiğini gözlemlemiş, ancak bunların araba birliğinin nizami mensupları değil hükümdarın maiyetindeki kraliyet muhafızları olduklarını düşünmüştür.[20] Savaş arabaları hakkındaki kitaplar haliyle araç üzerine odaklanarak araba muharebeleri üzerine çok az şey söylemiş ve böyle bir çarpışmada avcı erlerinin varlığına hiç değinmemişlerdir. Nuzi, Ugarit, Hattuşa ve Miken saraylarına dair detaylı incelemelerde bile avcı eri yahut koşucunun rolü tartışılmamıştır.

Mısır metinlerinde ve görsel kanıtlarında da görülen "koşucunun" (*pḥrr*),[21] Mısır arabalarının mürettebatlarını desteklemek üzere çarpışan piyade olarak tanımlanması Alan Schulman'ın yaptığı bir katkıdır. Schulman bu koşucular hakkında çok fazla şey söylememekle beraber, varlıklarına dair Mısır kabartmaları ve yazıtlarındaki ufak kanıtlara işaret etmiştir.[22] Hatti kralının arabası "önünde koşan" savaşçılara dair Richard Beal'ın işaret ettiği birkaç atıf da Schulman'ın kanıtlarına ilave edilebilir. Geç Tunç Çağı savaş maslahatında araba koşucularının oynadığı role dair en yararlı bilgiler belki de Stillman ve Tallis'in *Armies* adlı eserinde verilmiştir, ama kitap akademik çevrelerde ne yazık ki çok az ilgi görmüştür. Schulman'ı takip eden Stillman ve Tallis, Mısır Yeni Krallığı'nda koşucuların varlığını göstermişler[23] ve –denilebilir ki kanıtların izin verdiğinden daha büyük bir cüretle– bu koşucuların görevini özetlemişlerdir:

> İsmin işaret ettiği üzere, koşuculardan savaş arabalarına ayak uydurmaları bekleniyordu. Dost arabaları perdelemek, araba taarruzunun ardından yetişip yere düşmüş düşman mürettebatlarını öldürmek veya esir

almak, arabaların geçemeyeceği araziyi emniyete alıp elde tutmak ve dost mürettebatlardan yaralı olanları kurtarmak gibi taktik işlevleri yerine getirirlerdi. Kendi arabalarını bir miktar mesafeden takip eden koşucu grubu, bunların arasından süzüldükten sonra ikinci bir saldırı için yeniden toparlanmaya çalışan düşman arabalarıyla da çarpışabilirdi. Bu durumda düşman arabaları, koşucular ile geriye dönen dost arabalar arasında kalacaktı. Araba çatışmasının yakınında rakip koşucu birliklerinin de çarpışması beklenebilirdi.[24]

Koşucu olduğunu kesin sayabileceğimiz *pḥrr*,[25] basitçe, araba karşılaşmasında çarpışmaya ayak uydurmakla yükümlüydü (gördüğümüz gibi, piyadelerin büyük kısmı aslında savaşta sabit kalarak bir ordugâh veya istihkâm etrafında güvenlik şeridi oluşturuyorlardı). Muhtemelen bazı durumlarda avcı erleri, yoldaşlarının arabasına binerler (burada Yunanca *apobates* terimi akla gelmek-

LEVHA 3. Bir *şerden* savaşçısı Kadeş'te bir Hitit savaş arabası sürücüsünü öldürüyor. Abydos kabartması. Fotoğraf Vronwy Hankey'in izniyle kullanılmıştır.

tedir) ve araçları düşmana yaklaştığında yere atlarlardı. Diğer bir durumda ise, avcı erleri intizamlı bir kıta halinde ilerleyebilirdi. Bazı Mısır kabartmalarında, hepsi de kalkan ve orak kılıç ya da mızrak taşıyan dört askerden müteşekkil mangalar, bir savaş arabasının yanında ilerlerken gösterilmiştir. MÖ 1275'te Amon ordugâhını kurtaran Amurrî *ne'arim*, hedefine göründüğü kadarıyla bir bölük halinde gelmiş gibi görünmektedir.

Kadeş Savaşı'nın alışılmadık derecede gerçekçi bir betimini sunan Abydos kabartmaları, Mısırlı koşucuların araba taburuyla uyumlu bir şekilde çalışmış olması gerektiğini göstermektedir. Bunların işlevi yaya düşmanlarla ilgilenmekti. Bir araba muharebesinde, yaya düşmana sadece hasım koşucular değil, araba zayiatından ileri gelenler dahildi: Avcı erleri, hareketsiz kalmış bir düşman araba mürettebatının "işini bitirmekle" yükümlü olmalıydılar. Herhangi bir araba muharebesinde, hızla hareket eden araba kıtasından zayiatın kurtarılamayıp arkada kalacağı açıktır. Bunlar yaralanmış veya sadece aracından düşmüş bireyler olabileceği gibi, atlarından birinin öldürülmesi veya yaralanması ya da tekerleğin veya dingilin kırılması yüzünden hareketsiz kalmış bütün bir mürettebat da olabilir. Kısa bir mızrak veya kısa kılıçla teçhiz edilmiş avcı eri, aslında araba savaşının bütün safhaları için lüzumluydu. Yunan veya Roma döneminde atlılar piyade nizamını desteklerken, araba savaşında gerek bir başına gerekse küçük takımlar kurmuş piyadeler iliştirildikleri "atlı tabura" destek vermişlerdir.

Bu koşuculara dair çok az şey öğrenilebilmekle birlikte, her araba kıtasına dahil oldukları varsayımından kaçınmamız zordur. Koşucular Schulman tarafından Mısır'da saptanmıştır; fakat savaşa dair görsel kanıtları çok kısıtlı olan Knossos, Pylos ve diğer yerleşimlerde, askeri meselelerdeki söz dağarcığını sarmalayan belirsizlik nedeniyle tespit edilememektedirler. Yine de MÖ 14. yüzyılda Nuzi'deki *aḫu* kelimesinin araba koşucusunu karşılıyor olması muhtemeldir. *Aḫu* düz anlamıyla "kardeş" demektir, fakat tabirin işaret ettiği kavram bir çeşit savaşçı, büyük ihtimalle de savaş arabasına bağlı bir piyadedir. Kendall'ın incelemesi, bunların ne araba sürücüsü ne de araba savaşçısı olduğunu, fakat araba

LEVHA 4. Bir *şerden* savaşçısı Kadeş'te öldürülmüş bir Hitit savaş arabası sürücüsünün elini kesiyor. Abydos kabartması. Fotoğraf Vronwy Hankey'in izniyle kullanılmıştır.

birliklerine bağlı hizmet ettiklerini ve her bir sürücü için bu türden iki "kardeş" bulunduğunu göstermektedir.[26]

Hitit krallarının savaş arabası koşucusu kullandıkları kesindir, ancak bunlar hakkında çok az şey söylenebilir. Beal'ın incelemesi, Hitit kralının "önünde koşan" birliklere yapılan çeşitli atıfları ortaya çıkarmıştır.[27] Hitit metinlerinde "araba koşucusuna" karşılık gelen hiçbir kavram yoktur; buna karşın bazı pasajlardaki *piran huyatalla* ("öncü") kelimesinin benzer bir anlamı olabilir.[28] "Piyade" ile savaş arabası birliklerinin yanında üçüncü bir unsur sıfatıyla yer alan *şarikuva* birliklerinin de avcı erleri olmaları mümkündür.[29] Hitit araba savaşı maslahatında koşucular, II. Ramses tarafından arabalardan hemen sonra zikredilecek kadar önemliydiler. Kadeş Savaşı'nın "şiirsel" anlatımına göre Ramses, "iki bin beş yüz arabanın yolda etrafını kuşattığını gördü; Hatti'nin düşmanlarına ve onun yanındaki sayısız ülkelere bağlı bütün koşucular da

oradaydı."[30] Bu Hitit koşucularıyla, Kadeş Kalesi etrafında heyecan belirtisi göstermeden hareketsiz duran piyade safları arasındaki zıtlık karşılaştırılmalıdır.[31]

Lineer B tabletlerinde *avcı eri* veya *koşucu* kelimelerine karşılık gelen hiçbir terim henüz ortaya çıkarılmamıştır. Öte yandan, Pylos ve Knossos sarayları tarafından istihdam edilen profesyonel savaşçıların tam da bu amaçla hizmet vermelerine niyet edilmiş olabilir. Miken koşucularına (daha doğru bir deyişle yürüyüşçülerine) dair bir kısım görsel kanıt mevcut olabilir. Tiryns'teki 13. yüzyıl sonu veya 12. yüzyıl başından bir *krater*'de, bir savaş arabasının önünde yaya ilerleyen kısa mızraklı ve küçük, yuvarlak kalkanlı iki savaşçı resmedilmiştir. Birinci binyılın spor müsabakalarından bilinen *apobates*'in, ikinci binyıldaki savaş arabası koşucusunun uzaktan halefi olması pekâlâ muhtemeldir.[32]

Doğu Akdeniz'deki Geç Tunç Çağı krallıklarında piyadenin rolüne dair yapılabilecek çıkarımları özetleyelim. Gerilla usulü piyade savaşlarının barbar ülkelerde veya savaş arabalarının giremeyeceği engebeli arazilerde cereyan ettiği açıktı. Bununla birlikte krallar, bir şehrin kuşatılması veya savunulması gibi statik görevler için piyadeye gereksinim duyuyorlardı. Savaş arabaları intikaldeyken piyadeler onlara refakat ediyor ve ordugâhı savunuyorlardı. Muharebe sırasında piyadeler iki şekilde görevlendiriliyordu: Birçoğu, zor durumdaki savaş arabalarına kaçabilecekleri bir sığınak sağlayacak şekilde bir kordon oluşturuyordu. Diğerleri ise, iliştirildikleri araba taburuna anında destek vermek üzere göğüs göğüse çarpışan avcı erleri veya koşuculardı. Bütün bu muhtelif vazifeler önemli fakat yine de tali konumdaydılar: Piyadeler savaş arabalarına destek olurlardı; tersi değil. Felaket öncesinde yanaşık nizam piyadeye veya savaş arabalarının yaya yoldaşlarını desteklediklerine dair hiçbir kanıt mevcut değildir.

Tunç Çağı Sonunda Piyade Celbi

Doğu Akdeniz krallıklarının piyade celp yöntemleri, yaya askerlerin Geç Tunç Çağı'ndaki tali rolüyle uyumludur. Her şeyden

önce, bu krallıklardaki yetişkin erkek nüfusun genel seferberliğine dair kanıt yoktur: Arkaik Yunanistan ve İtalya'nın vatandaş milislerine veya Demir Çağı başındaki İsrail ve Yahuda'nın aşiret milislerine benzer hiçbir şey yoktur. Felaket öncesinde krallar, seferber edilmiş yurttaşlardan ziyade meslekten askerlere bel bağlıyorlardı ve anlaşıldığı kadarıyla birçok piyade de (daha düşük statüde olmalarına karşın) tıpkı savaş arabası mürettebatları kadar profesyoneldi. Asur Krallığı yine bir istisna olabilir. Asur bir sınır krallığı olduğundan, tıpkı MÖ birinci binyılda olduğu gibi ikinci binyılda da (bu uygulama bize ulaşan birkaç Orta Asur belgesinden yola çıkarak açıklanamamakla birlikte) aşiret milisleri geleneğinin bu bölgede etkili olması muhtemeldir. Her halükarda, haklarında elimizde azımsanmayacak miktarda kanıt bulunan bu krallıklarda genel nüfus hiçbir zaman seferber edilmemiştir.

Bazı krallar belli durumlarda zorunlu askerliğe başvurmuşlardır, fakat çağrılan asker sayısı azdı. Mısır geleneğinde, bir tapınaktaki her on müstahdemden biri askere alınırdı fakat III. Ramses bu makul yaptırımı dahi kaldırmakla övünmüştür.[33] Firavun, piyade olarak ücretli meslekten askerlere güvenmekteydi. Bunlar gerek Mısırlı gerek ise barbar "seçilmiş adamlardan" müteşekkildiler. Göründüğü kadarıyla Mısırlılar koşucu olarak kullanılmamışlardır, zira Medinet Habu yazıtı iki grubu ayırır.[34]

Hitit kralları aslen UKU.UŠ ve *şarikuva* ismiyle matuf piyadelerden oluşan düzenli orduya bel bağlardı. Ciddi bir sefer planlandığında, özellikle de (kahramanlıklarıyla ünlü binlerce Kaşkalının yaşadığı) Hatti'nin kuzeyi başta gelmek üzere boyun eğdirilmiş sınır bölgelerinin anlaşmayla gönderdikleri askerler bu "daimi orduyu" mutlaka takviye ederdi.[35] Yüce Kral sadece acil durumlarda Hatti'nin sivil nüfusundan asker yazardı ve seferber edilen bu birlikler mümkün olan en kısa sürede terhis edilirdi.[36]

Heltzer, Ugarit'te zorunlu askerliğe dair bazı kanıtlar bulmuştur;[37] çeşitli köylerden gelen kişiler saray tarafından bir yayla teçhiz edilmiş veya kralın gemilerinde kürekçi yapılmışlardı. Ama yine de oynadıkları rol çok sınırlıydı ve Ugarit kralı ekseriyetle *mdrglm* tabir edilen muhafızlara ve *tnnm* denilen savaşçılardan

mürekkep meslekten askerlere güveniyordu (göründüğü kadarıyla bu ikincisinin "göğüs göğüse çarpışan savaşçı" gibi bir anlamı vardır).[38] Heltzer'in hesaplamasına göre Ugarit ordusu sadece 2.077 askerden ibaretti ve her ay boyunca ortalama olarak, bu sayının on ikide birine denk gelen 175 kişi bilfiil hizmet veriyordu. Bu rakamın oldukça düşük göründüğü doğrudur (Ugarit kralının bin savaş arabası bulunduğunu bizzat Heltzer belirtir) ama en azından Heltzer'in tabletleri ayıklaması neticesinde, bu şehirde yanaşık nizam piyadenin varlığına dair hiçbir kanıt bulunmadığı görülmüştür. Yegâne büyük birlik, toplam asker mevcudunun yarısından fazlasını (1.050 kişilik) teşkil eden *mdrglm* muhafızlardı.[39]

Miken krallıklarında ise zorunlu askerlik dahi yoktu. Birkaç yüz savaş arabasının bulunduğu Pylos'ta araba mürettebatları neredeyse piyade kadar kalabalık olmalıydı. Yukarıda belirtildiği gibi, Pylos sarayının yönettiği nüfus 50.000-120.000 kişi arasında değişiyordu, ancak binlerce Messenialının askere çağrıldığını hiçbir yerde görmüyoruz. Beş adet *o-ka* tableti 770 *pedijeve* kaydetmiştir. Kelime muhtemelen Klasik Yunancadaki *pedieis*'e karşılık gelmektedir ve bu nedenle "piyade" anlamını taşımalıdır (bununla birlikte bazı Miken uzmanları *o-ka* tabletlerinin askeri meselelerle hiçbir ilgisi bulunmadığını ileri sürmüştür).[40] Her halükârda, tabletlerde listelenen 770 kişi Pylos'ta askeri amaçla bir araya getirilmiş en kalabalık mevcuttur ve bu kişilere dair etnik tanımlamalar yerli Messenialı olmadıklarına işaret etmektedir.[41] Miken *lavagetas* teriminin Homeros destanlarındaki "orduların çobanına" ve dolayısıyla da çok kalabalık piyade kuvvetlerinin komutanına karşılık geldiği düşünüldüğünden, MÖ 13. yüzyılda Yunanistan'daki saray-devletlerinde hiçbir milis kuvveti bulunmaması aykırı bir görüş gibi görünebilir. Ancak tabletlerde *lavategas*'a askeri bir bağlamda yapılan yegâne atıf "*lavategas*'ın savaş arabası sürücüsünü" zikreden bir kayıttır.[42] Yüz binden fazla kişiyi yöneten bir krallığın merkezi olan Knossos'ta, Lineer B tabletlerinde kaydedilmiş en yüksek rakamlar 900 ve 428 kişidir. Jan Driessen'in tartıştığı gibi, görevlendirilen az sayıdaki piyade anlaşıldığı kadarıyla burada da meslekten askerdir ve Giritli değildir.[43]

Zorunlu askerliğin uygulandığı Yakındoğu krallıklarındaki acemi birliklerin çok etkili olmadıklarını düşünmek gerekir. Zorunlu asker, muharebe esnasında bile "askerden" ziyade "sivil" karakterde olabilirdi. Belirtildiği gibi Mısır'da muhtemelen her on tapınak müstahdeminden biri askere çağrılıyordu ve bu denli seyrek hizmet veren kişilerin büyük ihtimalle önceden bir askeri tecrübesi yoktu. Hitit kayıtları, bir kraliyet kurasıyla toparlanan acemilerin birtakım vasıfsız işlerle görevlendirilmiş olabileceğine işaret etmektedir: Yaya nefer olarak hizmet bunlardan biridir, fakat bir acemi er buz taşımak veya bağbozumu gibi alelade işlerle de görevlendirilebilirdi.[44] Nuzi'deki tipik bir *sab şepi* ("piyade") görünüşte bir acemi eriydi: Bu tür askerlere atıf yapan az sayıdaki tabletten birinde, yedi yaya askerden biri çırpıcı, ikisi nalbant, biri de tapınak memuru olarak gösterilmiştir.[45]

Tunç Çağı sonunda bu zorunlu asker alımının nasıl işlediği, bildiğim kadarıyla kayıtlarımızın hiçbirinde belirtilmemiştir. Tunç Çağı ortasında Mari'de işlerin nasıl yürüdüğüne dair sınırlı bir fikrimiz vardır. Watkins'in gözlemlediği üzere[46] asker yazmakla yükümlü subay, "diğerlerini cesaretlendirme" konusunda bir şeyler yapılmasına karar verir ve kral Zimri-Lim'e mütevazı bir teklif götürür: "Eğer efendim izin verirse, hapisteki bir suçlunun kafasını keseyim ve kellesini bütün kasabada dolaştırayım... Böylece insanlar korkacak ve hızlı bir şekilde toplanacaklardır." Tunç Çağı sonundaki savaşlarda acemilerin nasıl kullanıldığı hususu açık değildir. Belirtildiği gibi Ugarit'te bunlara bazen yay verilirdi ki sabit bir mevkisi savunmakta ya da kuşatmakta görevlendirildiklerini düşünebiliriz. Kadeş'te, Muvatalli'nin yanındaki otuz yedi bin piyadenin bir kısmı muhtemelen zorla askere alınmış acemilerdi. Bununla birlikte Ramses'in yazıtı hepsini "cesur" anlamına gelen ve tecrübeli askerler için kullanılan *thr* savaşçıları olarak tanımlar. Hiçbir metin acemi erlerin taliminden bahsetmemektedir ve bunların rutin tabiatlı görevlere verildiklerini varsayabiliriz. Acemilerden göğüs göğüse çarpışmalarının beklendiğini –veya bunu yapabileceklerini– düşünmemiz için hiçbir neden yoktur.

Bu durumda, çeşitli tanımlarla anılan profesyonel piyadelere dönebiliriz. Geç Tunç Çağı'nın ilk yüzyıllarında profesyonel piyadelerin çoğunluğu, muhtemelen, hizmet ettikleri krallığın yerlileriydi. 15. yüzyıl sonundaki Nuzi'de yabancı piyadeye dair çok az kanıt vardır. Mısır'daki 18. Hanedan'da savaş arabasını destekleyen piyade, muhtemelen krallık ahalisinden *nfrw*'dir. Bu kelimenin tam anlamı "genç adama" karşılık geliyor olabilir; ancak Schulman tarafından "seçkin birlikler" olarak çevrilmiştir. IV. Thutmose, isyan etmiş bir Nübye melikine saldıran birliklerini Konosso Dikilitaşı'nda şu şekilde betimler: "Arabaları onun yanında savaş hattındalardı; piyadesi onunlaydı; (âdet olduğu üzere) her iki kanatta da yanında duran bileği kuvvetliler, *nfrw*'den meydana geliyordu."[47]

18. Hanedan'ın sonunda bile firavunun araba koşucuları halen Mısır yerlisiydiler. Tutankhamun'un 14. yüzyıl ortalarından kalma mezarındaki bir sandık üzerinde, Doğu Akdeniz'deki bir savaşın tasviri mevcuttur. Hem araba sürücüsü hem de savaşçısı olarak resmedilen firavun, sahneye hâkimdir ve düşman arabalarının atlarına ok atmaktadır. Hareketsiz hale getirilmiş arabaların mürettebatını bertaraf etmek, kısa mızraklarla saldıran piyadenin vazifesidir ve bunların kıyafetlerinden, saçlarından ve silahlarından Mısır'ın yerlisi oldukları düşünülebilir.[48]

Yabancı profesyoneller arasında en düşük seviyedekiler, mevsimlik veya bir tek seferlik tutulan *hapiru* (veya '*prw*) adlı paralı askerlerdir. Mısır, Ugarit ve Hitit metinlerinin hepsi de, bunları hem paralı asker hem de haklarında tedbire başvurulması gereken belalı unsurlar olarak zikrederler. Eski İsrail'in "İbrani" gelenekleri, çoğu *hapiru*'nun Güney Akdeniz'deki düşük nüfuslu yerleşimlerden yazıldığını ve firavun için savaştıklarını kaydetmiştir. *Hapiru* etimolojik açıdan özellikle askeri bir ifade değildir; "yersiz yurtsuz" veya "sınırları geçenler" anlamına gelmektedir ve bütün *hapiru*'nun savaşçı olmadığı da açıktır.[49] Ancak Tunç Çağı sonunda birçok *hapiru* paralı askerlik hizmetiyle ilişkilendiriliyordu ve görünüşe bakılırsa uzun menzilli savaştan ziyade göğüs göğüse çarpışma için kullanılıyorlardı. *Hapiru* kelimesinin yerine kullanı-

lan Sümerce SA.GAZ ideogramı, "saldırgan kimse" veya "rakibini yere seren," hatta "katil" anlamlarına geliyordu.[50] *Hapiru* veya SA.GAZ savaş arabalarıyla birlikte dövüşmüş olabilirler, ama kendileri araba sürücüsü yahut okçusu değillerdi.[51]

Geçici hizmete alınacak tecrübeli piyade temini için tercih edilen bir kaynak, tâbi devletler veya sınır eyaletleriydi. Yukarıda belirtildiği gibi –nadiren *hapiru* kullanan– Hitit kralları, göründüğü kadarıyla, hâkimiyetleri altındaki her vilayeti Yüce Kral'a belli sayıda asker göndermeye mecbur tutarak büyük bir sefer için gerekli miktarda piyade temin ediyorlardı. Eğer Büyük Ramses'in Kadeş Savaşı'na dair kayıtlarına inanırsak, Hatti kralları paralı askerlere son derece bağımlıydılar. Ramses'e göre Muvatalli, Kadeş'teki karşılaşma için adam kiralamak adına tüm hazinesini boşaltmıştır. Ramses bize Muvatalli'ye asker sağlamış yerlerin listesini vermekle birlikte, bunlardan hangilerinin Hitit haraçgüzârı olduğu, hangilerinden ise gönüllüler ve paralı askerlerin geldiği açık değildir. Her halükârda, Muvatalli'in otuz yedi bin piyadesinden çok azı Hattili acemilerdi: Ramses, Muvatalli'nin iki piyade grubunu da "*thr* savaşçıları" olarak zikretmektedir; bu kelime "pehlivanlar" veya "cesur adamlar" anlamına gelmekle birlikte, daha tarafsız bir yorumla deneyimli askerleri acemilerden ayırmak için kullanılıyordu.[52] Mısır firavunları da destek birlikleri için sınırdaki tâbilerine güvenirlerdi. Örneğin MÖ 1275'te II. Ramses için savaşan Amurrî *ne'arim* birliği, firavunun haraçgüzârları sayesinde temin edilebilmiştir.

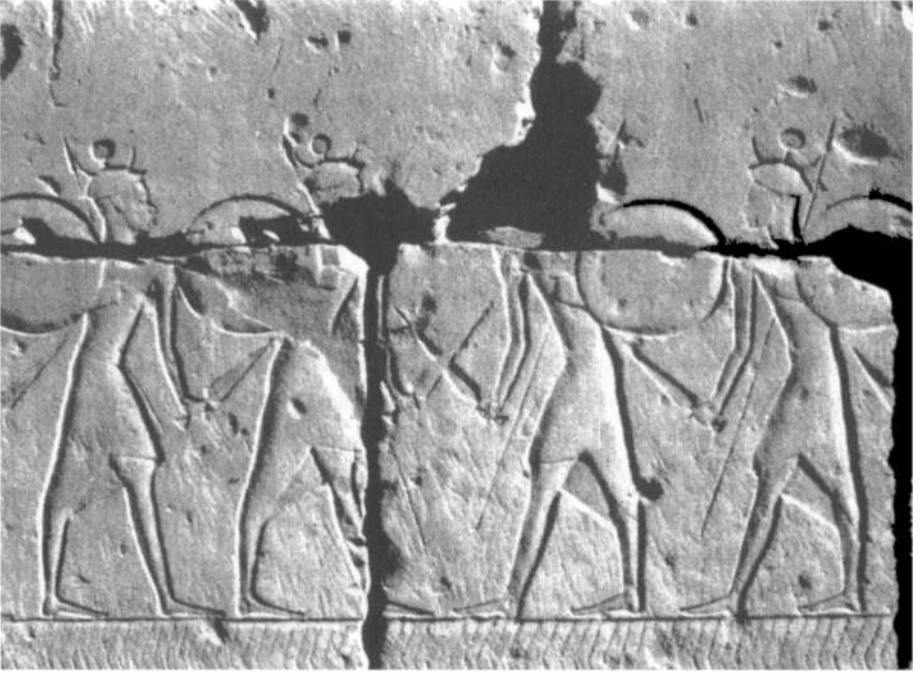
Bununla birlikte MÖ 13. yüzyılda krallar, cesur barbarların hizmetlerini kalıcı hale getirmeyi tercih ettiler. Bir miktar arazi ve başka telafiler karşılığında, bir savaşçının sene içinde sefer olduğu zaman buna iştirak etmesi, kalan zamanda da nöbet ve muhafızlık görevlerini yerine getirmesi mümkün olabiliyordu. Yakındoğulu bir kral açısından, bu türden adamları hizmetinde bulundurmanın kayda değer avantajları vardı. Mısır'ın yerlileri ve diğer Yakındoğu krallıklarının halkları genellikle barışçıl bir hayat sürdürüyorlardı ve dolayısıyla, daha seyrek nüfuslu bölgelerin erleri gibi göğüs göğüse çarpışacak güçlü savaşçılar Mısırlılar arasından pek çıkmı-

yordu. Firavunların hükümdarlık kabartmalarında yerli Mısırlılar göğüs göğüse çarpışmaya dört kişilik mangalar halinde katılmaktadırlar. Bunlar omuz omuza durur ve dörtgen biçimli kalkanlarıyla sağlam bir duvar oluştururlar. Öte yandan barbar avcı eri tek başına dövüşür; sağında ve solunda yoldaşı da bulunmayıp sadece kendi yuvarlak kalkanına güvenmektedir. Dayanışma yerine hareketlilik esastı. Mısır'ın yerli avcı erleri, taarruzda düşmanlarını yere sermek için ya saplama mızrakları ya da metalden uzun çomaklar kullanırlardı. Bu türden silahlar ufak bir manga için uygundu, zira bir savaşçının silahı hedefi tutturamazsa ya da savuşturulursa, arkadaşlarını yaralama ihtimali olmazdı. Buna karşılık bir barbar çok daha etkin bir avcı eriydi: Başında dehşet verici boynuzlu veya tüylü sorguçlu miğferiyle vahşi görünürken, uzun kılıcını geniş bir yay içinde düşmanlarını tehdit etmek için kullanıyordu.

Mısır firavunları Nübye ve Libya'dan birçok meslekten asker getirtmiş olsalar da, bazı en iyileri (ve belki de resmedilmeye en değer olanları) Sardinya'dan gelmiş avcı erleriydi. Hem Ugarit hem de Mısır'da, göğüs göğüse çarpışmada yetenekli yabancı profesyonelleri tanımlamak için *şerden* (veya *şardana*) terimi kullanılmıştır.[53] Dördüncü Bölüm'de tartışıldığı üzere, kelimenin özgün anlamı "Sardinya'dan gelen adam" olmalıdır. Bu ibare Mısır'da yaşayan bir Sardinya yerlisi tarafından söylendiğinde tamamen anlamlı olmakla birlikte, hiç deniz, ada veya harita görmemiş doğma büyüme Mısırlıya çok bir şey ifade etmeyecek veya manasız gelecektir. Dolayısıyla özel isim, bazen bir kimsenin toplumdaki işlevini ve fiziksel görünüşünü tarif etmek için kullanılan cins isme dönüşmüştür. Mısır yazıtlarında *şerden* kelimesinin fonetik ifadesine bazen, boynuzlu miğfer giyen (boynuzların arasında küçük bir de disk vardır) ve genelde küçük yuvarlak kalkan ile kılıç ya da mızrak taşıyan bir savaşçı biçimindeki görsel belirteç de eşlik eder.[54] Helck, Mısır kabartmalarında boynuzlu miğfer giyen savaşçılar gördüğümüzde "bunların Sardinyalı olarak tanımlanması" gerektiği şeklinde makul bir sonuca varır.[55] Ne var ki MÖ 13. yüzyılda bir Mısırlı kâtip için *şerden* kelimesinin, bizim anladığımız haliyle *Sardinyalı* ifadesinden oldukça

farklı bir semantik alana sahip olduğunu da unutmamak gerekir. Mısırlı kâtip bu savaşçıların kökeniyle ilgili olarak belki de sadece, onların "denizin ortasındaki" bir barbar ülkeden geldiklerini biliyordu.

Mısır'da bilinen ilk Sardinyalılar, MÖ 1279'da deltayı kasıp kavuran ve ardından Büyük Ramses'e yenilerek esir alınan akıncılardı. Bunlar "savaş gemileriyle denizin ortasından gelmişler ve kimse önlerinde duramamıştı."[56] Bir kez Ramses'in hizmetine girmek zorunda kalınca, Sardinyalılar belli ki firavuna çok iyi hizmet etmişlerdir. Bu askerler, firavunun MÖ 1275'te Kadeş'e götürdüğü ordunun önemli ve belirgin bir kısmıydı: Abydos kabartmalarındaki (bkz. Levha 3, 4 ve 5) bazı Sardinyalı koşucular –boynuzlu miğfer giyen, kama ya da kısa kılıç taşıyan savaşçılar– yere düşmüş Hitit araba mürettebatlarını öldürüp ellerini keserken, diğerleri de Ramses'in özel muhafızları olarak resmedilmiştir. *Anastasi Papirüsü*'nde ortaya konulduğu üzere, 13. yüzyıl sonuna gelindiğinde, birçok Sardinyalı (Hori'nin farazi birliğinde 520 Sardinyalı vardı) firavun tarafından hizmete alınmıştı. Yukarıda belirtildiği üzere boynuzlu miğfer giymiş savaşçıları, Medinet Habu kabartmalarında Pelesetlere karşı III. Ramses'e hizmet ederken görüyoruz. Kabartmaların beraberindeki yazıt da firavunun ordusunu "piyade, savaş arabaları, askerler, *Şerden* ve Nübyeliler" olarak sınıflandırır.[57] Aynı zamanda, boynuzlu miğfer giymiş bazı savaşçılar Pelesetler tarafından da askere alınmıştır. Bunlardan en azından bazıları kelimenin genelden ziyade dar anlamda *şerden* idi; zira kabartmalar, boynuzlu miğfer giyen esir bir reisi *şerden* olarak tanımlamıştır.[58] *Harris Papirüsü*'nde "birçok diyarın hükümdarları ile reislerine, piyade ve savaş arabası birliklerine, *Şerden*'e, sayısız okçuya ve Mısır ülkesinin bütün halkına" hitap eden müteveffa firavun III. Ramses, anlaşıldığı kadarıyla ilk yıllarındaki ciddi savaşlarının sonrasında da birçok *Şerden* ve diğer barbarları (özellikle Libyalı) görevlendirmeye devam etmişti. Papirüsün sonraki kısımlarında Ramses, hizmetinde "sayısız Şerden ve Kehek" bulunmasıyla övünür ve krallığının ne denli barış içinde olduğunu "Şerden ve Kehek köylerinde... hiç kaygı-

LEVHA 5. Kadeş'te II. Ramses'in *şerden* muhafızları. Abydos kabartması. Fotoğraf Vronwy Hankey'in izniyle kullanılmıştır.

lanmadan bütün gece uyurlar"[59] ifadesiyle belirtir. V. Ramses'in hükümdarlığından (MÖ 1149-1145) kalma *Wilbour Papirüsü* ise, *şerden*'i kendilerine firavun tarafından bahşedilmiş toprağın sahipleri olarak tanımlamaktadır.[60]

Sardinyalılar anlaşıldığı kadarıyla Amarna döneminde bile Doğu Akdeniz'de paralı asker olarak hizmet etmişlerdir. Byblos kralı Rib-Addi'yi itham eden yazışmalarda *şerden* ismi üç defa geçmektedir ve bunların asker oldukları son derece açıktır.[61] Ugarit tabletlerinde *şerden*'e çeşitli atıflar yapılmış olmakla birlikte, MÖ 1200'e gelindiğinde terimin Ugarit'te de nesepten ziyade vazifeye işaret ediyor olması mümkündür. Heltzer *şerden*'i "Ugarit hükümdarının hizmetindeki yabancılar"[62] olarak görür ki onlar bir anlamda şüphesiz yabancıydılar. İsmi anılan az sayıdaki *şerden*'den birinin adı "Mutba'al oğlu Amar-Addu"dur. Hem baba-

nın hem de oğlun ismi Samicedir. Bir diğer *şerden*'e ise Ugarit'te tarla miras kaldığı anlaşılmaktadır.[63] Olağan uygulama bir *şerden*'e askeri hizmet karşılığında kral tarafından toprak verilmesiydi. Dolayısıyla görünüşe bakılırsa, Ugarit'teki bazı *şerden*'ler genel nüfusla pek güzel şekilde kaynaşmışlardı. Ugarit'te bir kısım *şerden*, *mdrglm* muhafızları ve *tnnm* olarak hizmet etmişlerdir. İkinci terim, yukarıda belirtildiği üzere, "göğüs göğüse çarpışan savaşçı" anlamındadır.[64]

Hatti kralının düzenli ordusunun –UKU.UŠ ve *şarikuva*– çoğunlukla sınır yakınında veya ötesinde, özellikle de kuzeydeki Karadeniz Dağları'nda yaşayanlardan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Hem insan gücü hem de tehlike kaynağı olan Kaşkalar orada oturuyorlardı. Bir kısım Kaşka toprağını zapt ettikten sonra III. Hattuşili, kendi UKU.UŠ savaşçılarıyla birlikte hizmet etmesi için yanında savaşçılar getirmiştir.[65] Ugarit kralı da bir Kaşka birliği istihdam etmiş olabilir. Liverani, bir Ugarit metnindeki "Kaşkalar reisi" ifadesinin en iyi şekilde "bunların bir grup paralı asker olduğu" varsayımıyla açıklanabileceğini yazmıştır.[66]

Ege dünyası için bu konuya dair çok az kanıt mevcuttur. Elimizdekiler ise Felaket'in eşiğinde Miken saraylarının piyade gücü olarak tamamen "yabancı" profesyonellere dayandığını göstermektedir. Knossos'taki meşhur "Zenci Komutanı" duvar resmi, Egeli bir komutanı bir zenci birliğini (Mısır firavunları için savaşan Nübyeliler düşünülebilir) idare ederken gösteriyor olabilir. Pylos'taki "Savaş Sahnesi" duvar resmi (bkz. Levha 2), şüphesiz meslekten asker üç saray muhafızının "vahşi" rakiplerine karşı aynı tarzda –ve aynı silahlarla– savaştığını göstermektedir. Pylos'taki *o-ka* tabletlerinde adı geçen altı grup, altı ayrı etnik isme karşılık geliyor olabilir.[67] Söz konusu isimlerin hiçbiri Ege dışında bir bölgeyi işaret etmese de, bu adamların –eğer genellikle düşünüldüğü gibi askerlerse– "yabancı" profesyoneller olmaları için yeterli sebep vardır. Driessen, Knossos'taki *kesenuvija* isminin Klasik Yunancada esasen "yabancı" anlamına gelen, fakat genellikle "paralı asker" şeklinde çevrilen *ksenoi* kelimesinin kökeni olabileceğini tartışmıştır. Knossos arşivinde üç, muhtemelen de dört Pylos *o-ka* grubu

boy gösterdiğinden Driessen, Knossos'taki Yunan hükümdarların krallıkta emniyet tesis etmek üzere "yabancı" veya paralı asker tuttukları neticesine varmıştır.[68]

Terimlerin işaret ettiği yer isimlerine göre, *ksenoi*'nin Ege'nin geri kalmış yerlerinden geldiği düşünülebilir (ya da bu anlam çıkarılabilir).[69] Yabancılar toprak tahsisini kaydeden tabletlerde ortaya çıktıkları için, belki de "küçük gruplar halinde Pylos Krallığı'na kabul edilmiş ve ekip biçmek üzere kendilerine küçük araziler verilmiştir. Karşılığında ise belli bir miktar ketenle ödeme yapmak ve Pylos ordusunda hizmet etmek zorundaydılar."[70] Knossos'ta bu uygulamaya dair doğrudan kanıt yoktur, ama Driessen burada da benzer şekilde sarayın "toprak karşılığında askeri hizmet verecek" yabancıları kabul ettiğini düşünmektedir.

Sınırlı kanıtlarımızın aktardığı kadarıyla, alışıldık şartlarda Miken piyadelerinin profesyonel olduğunu ve Ege'nin daha az barışçı bölgelerinden geldiklerini varsayabiliriz. Başka bir yerde tartıştığım gibi, Geç Hellas döneminde Boiotia, Peloponnesos ve Girit saray devletlerinin alt sınıfları, Erken ve Orta Hellas boyunca güncel olan Yunanca öncesi dili konuşuyorlardı: Saray hâkimiyetindeki tebaanın büyük kısmı, efendilerinin ve savaş arabası mürettebatlarının konuştuğu Yunanca hakkında çok az şey biliyordu. Bu nedenle, mesela Pylos kralı profesyonel piyade istihdam ettiği vakit bunları Boiotia'nın ötesindeki dağların Kuzey Yunancası konuşan ahalisinden seçtiğini iddia ediyorum. Dağlılar, görünüşe bakılırsa sarayla ilişkileri Demir Çağı'ndaki *helot*'ların Dor efendileriyle ilişkilerini haber veren Messenia yerlilerine kıyasla muhtemelen daha savaşçıydılar.

Sayısal bulgular, tipik bir yabancı asker kıtasının birkaç yüz kişiden (birkaç bin değil) ibaret olacağını göstermektedir. *Anastasi Papirüsü*'ne konu edilen ordudaki en kalabalık yabancı askeri birlik, sayıları beş bin mevcut içinde bin altı yüzü bulan Kehek isminde Libyalı bir kavimdir. Ugarit metinlerinde *şerden*'e yapılan atıflar, yüzlerle değil dört-beş kişiyle kurulu gruplara dairdir.[71] Lineer B tabletleri bu hususta alışılmadık ölçüde bilgilendiricidir. Pylos *o-ka* tabletleri iki yüz *okara*'nın en büyük birliği oluşturdu-

ğunu, en küçük grubun ise yetmiş *urupijajo*'dan ibaret olduğunu kaydetmiştir.[72] Buna karşın Pylos sarayı, iki yüz *okara*'yı bir arada istihdam etmek yerine, bunları küçük gruplara ayırmış ve birkaç farklı yerde görevlendirmiştir. Knossos arşivindeki B164 tableti, göründüğü kadarıyla hepsi de "yabancı" olan en az 368 kişiye gönderme yapmaktadır.[73]

Libyalı Meryre –MÖ 1208'de Mısır'a saldırmak üzereyken– Libyalı ordusunu "bütün Kuzey memleketlerinden gelmiş" savaşçıları hizmetine alarak güçlendirdiğinde, aslında geleneksel bir uygulamayı izliyordu. Alışılmışın dışındaki durum, ordusuna kattığı koşucuların savaş arabalarına destek için tutulmamış olmasıydı; çünkü Libyalı reisin kayda değer bir savaş arabası kuvveti yoktu. Bunun yerine, avcı erlerine Mısır araba ordusunu bütünüyle imha emri verilmişti. Çarpışma, son bölümde eğileceğimiz Felaket dönemine denk gelmektedir; fakat Meryre'nin tasarısı ve Felaket ancak, Tunç Çağı sonundaki krallıklarda hangi piyade kuvvetlerinin el altında bulunduğu meselesi çerçevesinde anlaşılabilir.

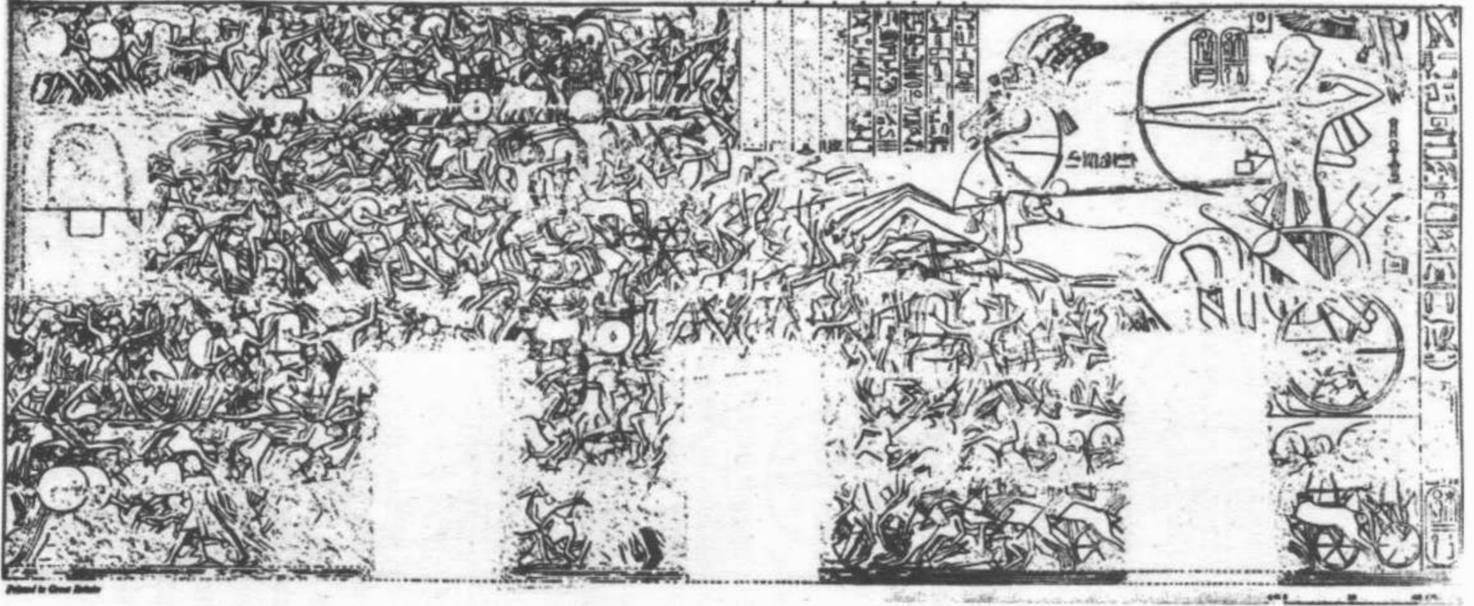
Özetlersek, kanıtlarımızın aydınlattığı kadarıyla, Felaket öncesindeki bir Doğu Akdeniz kralı dağlık art ülkede sıkıntı yaratan barbarları cezalandırmak için piyadelerini yolluyordu. Bu tür bir karşılaşma, yanaşık nizam piyade savaşından ziyade teke tek savaşçılar arasındaki bir arbedeydi. İki uygar krallık savaşa gittiğinde ise, göğüs göğüse çarpışma savaş arabası muharebesine tâbiydi ve onu bütünlüyordu. Savaş arabası muharebesinde yanaşık nizam piyade karşılaşması gerçekleşmiyor ve göğüs göğüse çarpışma gerekli olduğunda bu iş profesyonel araba koşucularına veya hafif avcı erlerine bırakılıyordu. MÖ 13. yüzyıl itibariyle, adına savaştıkları krallıkların yerlileri arasından nadiren devşirilen bu adamlar, genellikle Nübye, Libya ve Sardinya gibi barbar ülkelerden ya da Yunanistan ve Doğu Akdeniz'in gelişmemiş bölgelerinden geliyorlardı. Şüphesiz tehlikeli ve zahmetli olan avcı eri hizmeti, alelade bir Ugarit, Messenia ve Memfis yerlisinin sahip olduğundan daha fazla dayanma gücü, yetenek, atılganlık ve belki de gaddarlık gerektiriyordu.

Felaket Döneminde Piyade Kuvvetleri

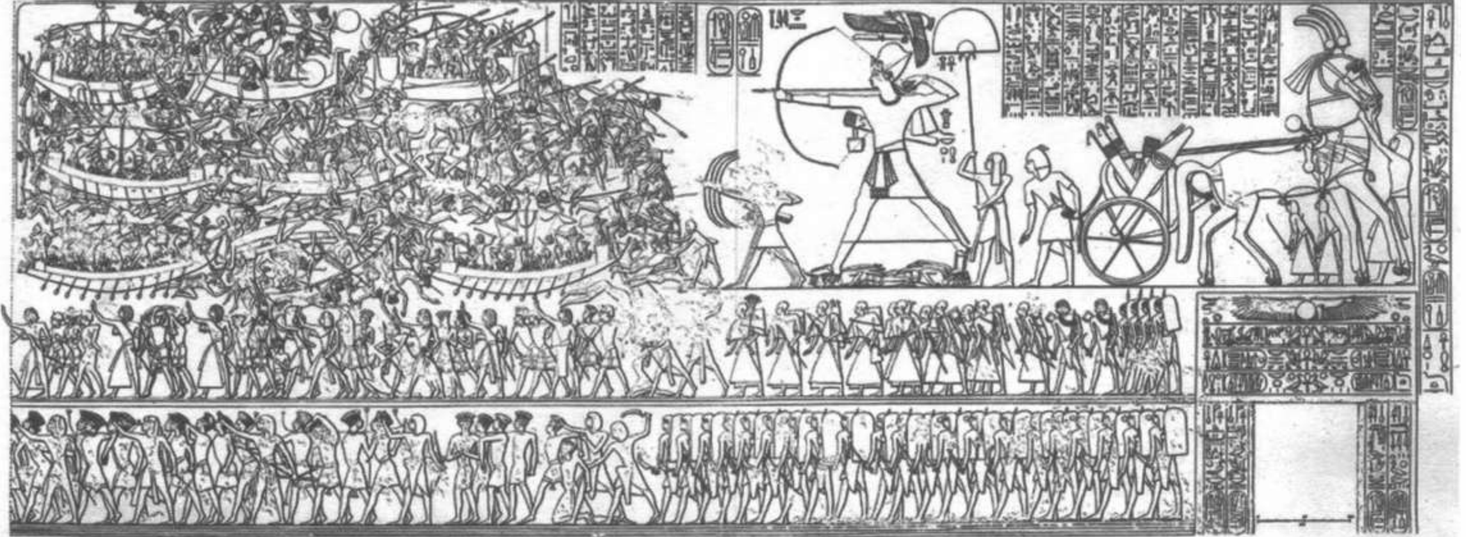
Felaket esnasında şehirlerini ve saraylarını savunmaya çalışan bazı hükümdarlar, silahlı kuvvetlerinde önemli değişiklikler yaptılar. On Dördüncü Bölüm'de ayrıntısıyla göreceğimiz gibi, koşucular ve avcı erlerinden müteşekkil saldırganların piyadeler tarafından karşılanması ve durdurulması gerekiyordu. Göründüğü kadarıyla, en azından düzlüklerdeki birkaç muharebe ve bizzat sarayların savunulması dört yüzyıl boyunca ilk defa ağırlıklı olarak piyade savaşıyla gerçekleşmiştir.

Merneptah'ın MÖ 1208'de Libyalıları yenebilmek için büyük ölçüde savaş arabalarına güvendiği görülmektedir, fakat aynı zamanda göğüs göğüse çarpışan savaşçılarıyla Mısırlı "milis" (*mnfyt*) birliklerini de övmektedir.[74] III. Ramses MÖ 1179'da Pelesetlere karşı savaştığında, sadece atları şahin gibi değildi, piyadeleri de "er meydanında boğalar gibi hazırdı." Ramses 1176'da Libya piyadesine karşılık vermek için sırf arabalarını değil ama ayrıca "cenk [için] talim [ettirdiği] kuvvetli adamları" da savaşa sürmüştür.[75] Ramses her iki savaşta da, Yeni Krallık firavunlarının daima tasvir edildiği üzere, kraliyet savaş arabasında emsalsiz bir okçu olarak savaşmıştı. Ama aynı zamanda, şaşırtıcı şekilde göğüs göğüse yaya olarak da çarpışmıştı. Bir kabartma Ramses'i savaş arabasından inmiş halde düşmana üstün gelirken göstermiştir; eşlik eden metin de firavunun "iki ayak üzerinde" gösterdiği yiğitliği övmektedir.[76]

Ramses'in piyadeleri, Pelesetlere karşı kara savaşında göze çarpmaktaydı; bunlardan bazıları geleneksel Mısır başlıkları, diğerleri de *şerden* miğferlerini giymişlerdi (bkz. Levha 6). *Şerden* her zaman olduğu gibi kendi başına çarpışmak eğilimindedir ve her bir *şerden* yardımcı asker, kılıcı ya da saplama mızrağıyla bir veya daha fazla sayıda düşmana saldırır. Öte yandan alışıldık tarzda mangalar halinde dövüşen Mısırlılar, sanatçı tarafından dörtlü gruplar halinde gösterilmiştir; hepsi uyum içinde hareket etmekte ve saldırmaktadır. Tanrısal Ramses ve diğer araba savaşçıları Kara Savaşı Kabartması'nın sağ tarafında gösterilmekle birlikte, aslında eserin beş satırı da Ramses'in göğüs göğüse çarpışan savaşçılarının

LEVHA 6. III. Ramses'in sekizinci saltanat yılında Filistinlilere ve diğer saldırganlara karşı yaptığı kara savaşı. Medinet Habu kabartmasının çizimi, Chicago Üniversitesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün izniyle kullanılmıştır.

LEVHA 7. III. Ramses'in sekizinci saltanat yılında Filistinlilere ve diğer saldırganlara karşı yaptığı deniz savaşı. Medinet Habu kabartmasının çizimi, Chicago Üniversitesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün izniyle kullanılmıştır.

kahramanlığını tasvir etmektedir. Mısır ayakta kalışını muhtemelen Ramses'in binlerce yaya asker kiralayarak veya talim ettirerek yağmacılara karşı koyabilmesine borçluydu. Firavunun barbar meslekten askerleri gerilla tarzı savaşabilmesine karşın, Mısırlıların iyi teşkil edilmiş birlikler dâhilinde çarpışması gerekiyordu; çünkü bu sayede her bir Mısırlı nefer yanaşık nizam saftaki silah arkadaşından yardım görüyor ve destek alabiliyordu.

Deniz savaşında (bkz. Levha 7) asıl yük, Mısır yerlisi piyadelerin omzundaydı. Ramses, düşmanlarını karaya ayak basmadan yakalamak için birçok tekne donatmış ve bunlara Mısırlı okçular (bir kısmı elbette savaş arabası okçusu olmalıydı) ile göğüs göğüse çarpışan savaşçılar yerleştirmiştir. İkinci grup da Mısırlıydı ve alışıldık kalkanlar ile çomaklar taşıyorlardı. Görevleri, Mısır teknelerine çıkmaya çalışan düşmanı engellemekti. Ramses, teknelerin pruvadan kıça kadar savaşçılarla dolu olmasıyla övünür: "Mısır'ın bütün seçilmiş erlerinden müteşekkil milisler (*mnfyt*), dağ tepelerindeki aslanlar gibi kükrüyorlardı."[77] Firavunun söz konusu "Mısır'ın bütün seçilmiş erlerini" nasıl topladığını bilemesek de, profesyonel piyade sayısını artırmaya yönelik bu olağandışı gayrete dikkat çekmek gerekiyor.

Yunanistan'da da Felaket'in ilk zamanlardaki dehşetini atlatan yerleşimler, göründüğü kadarıyla IIIC dönemi başlarında piyade kuvvetleri oluşturmuşlardır. Döneme dair yazılı kaynak bulunmadığı için, burada tamamen görsel kanıta dayanmak durumundayız. Anlaşıldığı kadarıyla profesyonel avcı erleri, her şeyden önce, IIIC topluluklarında alışılmamış bir mevki ve saygınlığın tadını çıkarıyorlardı. Görece iyi silahlanmış münferit savaşçılar, GH IIIC dönemine tarihlendirilen Tiryns *krater*'leri ve Nauplia ile Lefkandi'de bulunmuş çömlekler üzerinde resmedilmişlerdi. Littauer ile Crouwel, arabalarda taşınan bu savaşçıların piyade olduğuna ve savaşa giderken resmedildiklerine işaret etmişlerdir.[78] Onuncu Bölüm'de öne sürüldüğü gibi, Homeros'un savaş arabalarını nakil aracı olarak gösteren tarifi, MÖ 12. yüzyıldaki bu gelişmenin bir hatırası olabilir. Muhtemelen IIIC dönemi Yunanistan'da atlar ve Felaket öncesi araba kuvvetlerinden kalmış araçlar, o zamana ka-

dar araba koşucuları sıfatını taşımış profesyonel savaşçılar için bir prestij sembolünden öte anlam ifade etmiyorlardı. Her halükarda, adı geçen IIIC vazolarında resmedilmiş savaş arabası, üzerindeki kişinin sıra dışı mevki sahibi bir piyade olduğunu düşündürür ki, bu adamı herhangi bir barbar yağmacıya karşı göğüs göğüse savaşabilecek münferit bir avcı eri olarak kabul edebiliriz.

Kendi toplumlarında *promakhos* yani "pehlivan" olarak adlandırılan münferit avcı erlerine ilaveten, IIIC kasabaları profesyonel olmayan piyadelerden müteşekkil kuvvetler de çıkartabiliyorlardı. Bunların göğüs göğüse çarpışmada barbar yağmacılara karşı durabilmeleri için zorunlu olarak yanaşık nizamda dizilmeleri gerekiyordu. Sıra halindeki piyadeler, IIIC'ye veya IIIB'nin sonuna tarihlendirilen Mykenai'nin Savaşçı Vazosu ve Savaşçı Steli'nde görülmektedir.[79] *Krater*'in "ön" yüzünde (bkz. Levha 8), başlarına boynuzlu miğfer takmış ve sakallı altı adet savaşçının bel uzunluğunda ve uzun kollu zırh, püsküllü bir etek ve baldır zırhı giydikleri görülmektedir (ancak bunların tunçtan mı yoksa meşin mi olduğu anlaşılamamaktadır). Her bir asker, yaklaşık 2 m uzunluğunda bir mızrak ve yuvarlak bir kalkan taşımaktadır. Arka yüzdeki beş asker ise daha kısa mızrakları ve "kirpi" miğferleri hariç ön yüzdeki figürlere benzemektedirler. Savaşçı Steli'nde de beş savaşçı görünür ve bunlar vazonun arka yüzündekilerle neredeyse aynıdır. Bütün betimlerde piyadeler yanaşık nizamda ve mızrakları omuzlarında ilerlemektedirler veya mızrakları "törensel salvo atışı" halindedir (stel kesinlikle, vazo ise muhtemelen cenaze törenine aittir). "Kirpi" miğferler birçok GH IIIC çömlek parçasında görünürken boynuzlu miğferler egzotik bir öğe sayıldığından, belki de sanatçı savaşçı gruplardan birinin yabancı olduğunu gösterme niyetindeydi. Ancak tüm grupların yerli birlikleri temsil etmesi daha muhtemeldir. Boynuzlu miğfer giyen askerlerin kendilerine veda eden ya da yas tutan bir kadının önünden geçiyor olması, ister veda isterse cenazeyi konu etsin, savaşçıların vazonun üretildiği çevreden olduklarına işaret eder.

Sahneler hem sanatçıların hem de müşterilerinin muntazam piyadeye, bilhassa da mızraklı saflarına aşina olduğunu göstermektedir. Aynı tarzda donatılmış ve silahlandırılmış askerlerin hepsi

LEVHA 8. Mykenai'nin "Savaşçı Vazosu", A yüzü. Fotoğraf: Marburg/Art Resource, New York.

de nispeten sıkışık saflarda belirli konumlara sahiptir. Bu Miken piyadeleri arabalarla savaşmayacaklardı: Yakın dövüşte düşman piyadesine karşılık vermek üzere –birer yakın dövüş silahı, kalkan ve zırhla– teçhiz ve tertip edilmişlerdi.

Ne var ki Savaşçı Vazosu ile Savaşçı Steli'ni Tunç Çağı sonundaki "tipik" Miken uygulamalarına kanıt olarak göstermek, sıkça yapılan ve büyük bir metodolojik hatadır. Aynı şekilde, III. Ramses'in Pelesetler ve Libyalılara karşı savaşını tasvir eden Medinet Habu kabartmaları da kesinlikle firavunun 18. ve 19. hanedanlardaki seleflerinin askeri uygulamalarına dair bir rehber olarak alınmamalıdır. Bu tasvirler, Felaket'in en sıkıntılı zamanları tamamen değilse de büyük ölçüde atlatıldıktan sonra yapılmışlardır ve kronolojik bağlamlarından kopartılmamaları gerekir. İster IIIB'ye isterse IIIC'ye tarihlendirilsinler, Miken vazosu ve steli, her halükârda Troya VI ile Thebai yıkıldıktan, Mykenai ile Tiryns tah-

kim edildikten ve Korint Kıstağı'ndaki surun inşaatı başladıktan birkaç onyıl sonrasında yapılmıştır. Medinet Habu kabartmaları, Mısır ordusunun MÖ 1179 yılında nasıl göründüğünü betimlemektedir. Bu sırada bütün Yunanistan, Anadolu, Kıbrıs ve Doğu Akdeniz'de saraylarla şehirler yıkılmaktaydı ve Mısır da sıradaki kurban olmak üzereydi. Dolayısıyla, tasvirler bize güçlerinin doruğundaki Doğu krallıklarında mevcut askeri durumu değil, o tarihe dek Felaket'i atlatabilmiş bazı krallıkların bu vahim duruma nasıl karşılık verdiğini ortaya koymaktadır. Meslekten avcı erleri hiçbir zaman daha değerli olmamışlar ve belki de yağmacı akrabalarına karşı yapılan savunmanın büyük bölümünü sırtlanmışlardı. Ayrıca, büyümeye devam eden az sayıda merkez, o tarihlerde Doğu Akdeniz dünyasının büyük bir kısmını pençesine almış kaderden kaçmayı amaçladıklarından, –Felaket öncesi belgelerde haklarında o denli az bilgi bulunan– yerli piyadeleri silahlandırıp talim ve tertip ediyorlardı.

Demir Çağı Başında Piyade ve Süvari Birlikleri

Son iki bölümde, 17. yüzyıl sonundan 13. yüzyıl sonuna kadar Doğu Akdeniz krallıklarındaki savaş maslahatının rakip araba kuvvetleri arasında bir karşılaşma anlamına geldiği ve savaşa katılan yegâne taarruz piyadesinin "koşucular" –arabaların yanında koşan avcı erleri– olduğu tartışıldı. Bu bölümde ise, Demir Çağı başındaki savaşlar hakkında neler bildiğimizi gözden geçireceğiz. Felaket'i izleyen yüzyıllara dair ne yazık ki az bilgi olmakla birlikte, elimizdeki bulgular bütün Doğu Akdeniz'de savaşlarda asıl rolün saldırı piyadeleri tarafından oynandığı yönündedir. Bu nedenle, Geç Tunç Çağı şehirleriyle krallıklarını barbar art ülkelerden (atlar ve savaş arabalarının, masrafları karşılayabilecek çok küçük bir azınlığa has bir lüks olduğu bölgeler) ayıran savaş arabası muharebeleri, Demir Çağı'nda varlığını sürdürememiştir. Artık en zengin krallar dahi öncelikli olarak piyadelere dayanmaktaydılar.

Geç Tunç Çağı'na nazaran Demir Çağı'nda savaş arabalarının daha az önemli olduğuna dair genel bir mutabakat mevcuttur. III. Tiglath-Pileser (MÖ 745-727) döneminde, daha önce savaş arabalarının üstlendiği görevler artık genellikle süvari birlikleri tara-

fından yerine getirildiği için, iki atlı hafif savaş arabası muharebe alanında nadiren görülmekteydi.[1] Bunun sonucu olarak Yeni-Asur savaş arabası, birkaç yolcu taşıyan, üç ya da dört atla çekilen büyük ve kullanışsız bir araç haline gelmiştir. Tunç Çağı savaş arabalarıyla çok az ortak yönü bulunan bu araçlar, göründüğü kadarıyla kralın ve yüksek mevkilerdeki kimselerin prestij araçları olarak işlev görmüştür.[2] Klasik Dönem'de (eğer Perslerin korkutucu ama etkisiz "tırpanlı" savaş arabalarını saymazsak) savaş arabası sadece makam-mevki, geçit törenleri ve eğlencelerle ilişkiliydi. Bu sebeple, Demir Çağı'nda süvarinin etkili bir askeri güç sıfatıyla arabaların "yerini aldığını" söyleyebiliriz.

Elimizdeki kanıtların gösterdiği kadarıyla, Felaket öncesinde hiçbir at binici ya da hecinsüvar (develi) birlik mevcut değildi. Gerçi Mısır kabartmaları her ne kadar nadir de olsa at sırtındaki birtakım figürlere yer vermiş ve bunların bazıları yay ve sadak taşırken betimlenmişse de, eyersiz ve üzengisiz at sürmek yeterince zordu ve Tunç Çağı binicisi aynı anda hem atına hâkim olup hem de ok atamıyordu. Dolayısıyla, Tunç Çağı binicisinin taşıdığı ok herhalde at sırtında değilken kendini koruma amaçlıydı ve betimlenmiş çok az sayıdaki binici, okçu süvariden ziyade keşif eri ve ulak olmalıydı.[3]

Dörtnala giden atların sırtından ok atan okçuların en eski temsilleri MÖ 9. yüzyıl Asur kabartmalarında görülmekte ve atlı okçuların çiftler halinde hareket ettiğini göstermektedirler: Bir süvari hem kendi hem de silah arkadaşının dizginlerini tutarak onun iki eliyle yayını ve kirişini kullanabilmesine olanak veriyordu. Dolayısıyla, göründüğü kadarıyla bu ilk süvari çiftleri savaş arabası sürücüsüyle okçusuna çok benzemekteydiler.[4] Okçu süvari hiç şüphesiz savaş arabasındaki muadili kadar iyi bir atıcı değildi (at sırtında zıplamak, arabanın sırımdan platformunda dizler bükük halde durmaya nazaran iyi bir atış için uygunsuzdu). Fakat diğer yönlerden süvari takımları kesinlikle daha üstündü. Her şeyden önce, tekerlekli araçların giremeyeceği engebeli arazide hareket edebiliyorlardı. İşler iyi gitmediğinde geri çekilme olanakları daha fazlaydı. Bir savaş arabası atı sakatlandığında, mürettebat büyük bir tehlike içinde kalacaktı, ama atı ölen ya da sakatlanan bir süvari

hemen silah arkadaşının bineğine atlayabilir ve zarar görmeksizin kaçabilirdi. Yine de, süvarinin savaş arabasına karşı asıl avantajı ekonomikti: Bir araba satın alıp bakımını yapmanın hatırı sayılır bir masrafı vardı. *Tarihçi*'nin ileri sürdüğüne göre 10. yüzyılda savaş arabasının maliyeti, mürettebatın masraflarından iki kat fazlaydı (*Eski Ahit, II. Tarihler*, 1.17).

MÖ 1150-900 arasına ait çok az belge ve görsel kanıt bulunduğundan, Demir Çağı krallarının savaş arabaları yerine veya bu araçların yanında süvarileri kullanmaya ne kadar erken bir tarihte başladıkları kesin olarak tespit edilememektedir. III. Şalmaneser, Karkar Savaşı'nda çok sayıda süvari ve bazı hecinsüvar birlikleriyle yüzleştiğine göre ve kendisinin 2.002 arabası ile 5.542 süvarisi olduğu iddiasına bakılırsa, süvariler MÖ 9. yüzyıl ortası itibariyle iyice oturmuş unsurlardı.[5] Önceki yüzyıllara ait bütün bildiklerimiz İbrani geleneğinden gelmektedir ve bu kaynaklar pek güvenilir olmasalar da, süvarileri her zaman dönemin krallarıyla ilişkilendirmeleri dikkat çekicidir. Süleyman'ın on iki bin *paraşim*'i vardı; Davud'un hem savaş arabalarından hem de süvarilerden oluşmuş muazzam atlı birlikleri yendiğine inanılır ve Saul'un Gilboa Dağı'nda Kenânlı bir *paraşim* tarafından öldürüldüğü kaydedilmiştir.

Daha güvenilir İbrani kaynakları, süvari birliklerinin aslında Felaket ile birlikte arabaların yerini almaya başladıklarını ima etmektedir. *Eski Ahit*'in *Yaradılış* ve *Mısır'dan Çıkış* kitaplarında İsrail'in düşmanları hakkındaki "atları da, atlıları da" atfı, en azından birkaç kralın MÖ 12. yüzyıl başlarında bazı okçularını ata bindirdiğine işaret eder. "Kurtuluş Ezgisi"nin ozanı Râb'ın sadece "firavunun ordusunu, savaş arabalarını" değil "atları da, atlıları da" onlarla birlikte denize döktüğüne sevinmektedir (*Mısır'dan Çıkış*, 15.1 ve 21). *Eski Ahit*'teki atalardan Yakub, Dan aşireti hakkında "yol kenarında bir yılan, toprak yolda bir engerek olacak; atın topuklarını ısırıp atlıyı sırtüstü düşüren bir engerek" diye kehanette bulunur (*Yaradılış*, 49.17-18).[6]

O halde göründüğü kadarıyla süvari kullanımı MÖ 12. yüzyılda başlamıştır ve MÖ 10. yüzyılda bazı krallar binlerce süvari istihdam ederken, MÖ 9. yüzyılda Asur krallarının süvari birlik-

lerindeki at sayısı savaş arabası birliklerindeki atlardan az değildi. Arabanın önemini kaybetme sürecindeki son aşama, MÖ 8. yüzyılda at sürmek için yeni tekniklerin keşfedilmesiyle yaşandı. III. Tiglath-Pileser'in kabartmalarında görülen yeni yöntem, süvarilerin çiftler halinde değil tek başlarına hareket edebilmelerini mümkün kıldı; artık her süvari kendi atını kontrol edebiliyordu.[7] Böylece her bir binici aynı zamanda okçu da olunca, yüz süvari atının sırtındaki "atış gücü," yüz at tahsis edilmiş bir araba kuvvetine kıyasla iki kat fazlaydı. Bu suretle MÖ 750'ye gelindiğinde, süvarinin savaş arabalarının yerine geçişi artık hemen hemen tamamlanmıştı.

Buna karşın ister savaş arabası isterse süvari olsun, her türden atlı birliğin Demir Çağı'ndaki önemi Tunç Çağı'ndaki seleflerine nazaran epey azalmıştı. Felaket'ten önceki savaş maslahatı, sürücülerin dön dolaş hücuma kaldırdığı arabalardaki okçuların karşıdaki düşman arabalara ok yağdırdıkları çarpışmalardan ibaretken, Demir Çağı'ndaki askeri faaliyetin odağı rakip piyade birlikleri arasındaki karşılaşmaydı. Burada bir atlı birliğin ilk vazifesi düşmanın atlı birliklerinin üstesinden gelmekti, ama nihai hedefi kıskaca almak, cenahlardan saldırmak ve saflarını bölmek suretiyle düşman piyadesini imha etmekti. Asur kabartmaları, düşman piyadeleri kaçmaya başladığında süvarinin münferit kaçakları kovalamak ve yok etmek için kullanıldığını gösterir. Bu görev için uygun olan silah, yaydan ziyade gönder idi.

MÖ 12. yüzyıldan Antikçağ'ın sonuna değin atlı askerler savaşı belirlememiş, sadece destekleyici roller üstlenmişlerdir. Mesela Issos'ta veya Hadrianapolis'te görüldüğü üzere, bazı durumlarda bu destekleyici rol belirleyici olabiliyordu ve Carrhae Savaşı'ndaki Arşakî (Part) ordusu gibi bazı kuvvetlerin neredeyse tamamen süvariden teşekkül ettiğini bile okuyoruz. Fakat Kaldeliler, Persler, Kartacalılar, Yunanlar ve Romalıların genel beklentisi, savaşın özünde bir piyade karşılaşması şeklinde geçmesiydi. Dolayısıyla önce savaş arabaları ve ardından süvariler, Demir Çağı savaş maslahatına önemli katkılar yapmışlardır; ancak bu dönemde gördüklerimiz "araba savaşı" olarak adlandırılamaz.

MÖ 9. yüzyılda yazılı belgeler yeniden kaleme alınmaya başlandığında ve II. Assurnasirpal ile III. Şalmaneser'in kabartmaları incelendiğinde, taarruz piyadesinin merkezi önemi açıktır. Şalmaneser'in atlı birlikleri etkileyici olmakla birlikte, büyük bir seferde hazır bulunan yüz binden fazla piyadeye kıyasla tali bir roldedir. 9. yüzyıl başından bir diğer yazıtta, Asur ordusunun 1.351 savaş arabası ve 50.000 piyadesi olduğu kaydedilmiştir.[8] Bu muazzam piyade kuvvetleri gayet tabii milis hizmeti geleneğinin MÖ 9. yüzyılda bile sürdüğü Asur ülkesinin genel nüfusundan toplanıyordu.[9] Ne kabartmalar ne de de yazıtlar ve edebi kayıtlar bize bir 9. yüzyıl savaşının net manzarasını sunamamasına karşın, bir araya getirilebilen bulgular Asur, İsrail ve Yahuda ordularında ilerleyen piyadenin savaş hattının merkezinde bulunduğunu ve atlı birliklerin "kıskaç hamleleri ve çeşitli girişimlerle düşman cenahlarını bunaltmak ve kuşatmak"[10] için çalıştıklarını gösterir. Diğer bir deyişle, MÖ 9. yüzyılda piyade birliklerinin görevi artık sadece ilerleyen savaş arabalarına refakat etmek ve başı dertteki araçların arkasına sığınacağı bir güvenlik şeridi oluşturmak değildi; şimdi saldırının merkezinde yer alıyorlardı. Asur piyadesi, zırh ve bileşik yayla teçhiz edilmiş okçu ve mızraklı bölükleri de içeriyor ve bütün askerler, ikinci silah olarak düz ağızlı bir kılıç taşıyordu.

Elimizde MÖ 9. yüzyılın savaş maslahatına dair makul miktarda yazılı belge bulunmakla birlikte, Felaket ile Assurnasirpalin saltanatı arasında geçen üç yüzyıl karanlık bir çağdır. Buna rağmen daha bu dönemden, yani Felaket'in hemen sonrasından itibaren, piyadelerin temel saldırı gücü rolünü oynadığı sonucunu çıkarmak için yeterli kanıtımız mevcuttur. Tunç Çağı sonundaki savaş maslahatı hakkında çok şey söyleyen Mısır'ın, Demir Çağı başına dair sunduğu neredeyse hiçbir şey yoktur. Ancak Ramses sülalesinin son mensupları ve zayıf 21. Hanedan firavunlarının zaferleriyle ilgili elimizde hiçbir tanıtım bulunmamakla birlikte, IX. Ramses'in saltanatından (1137-1120) kalmış papirüsler, özellikle Teb'de sorun çıkartan Libyalılar ve Meşveş başta gelmek üzere büyük barbar kalabalıkları zikrederler.[11] Mısır'daki Libyalılar ve Meşveş geleneksel taarruz piyadeleri olduklarından, Teb'de so-

run çıkaranların firavun tarafından Yukarı Mısır'a yerleştirilmiş yardımcı birliklerdeki profesyonel piyadeleri içerdiğini varsaymak muhtemelen doğru olacaktır. Nihayetinde bir Libyalı ya da daha doğrusu bir "Meşveş reisi" olan Osorkon tahtı ele geçirmiş ve yaklaşık MÖ 940'ta 22. Hanedan'ı resmen başlatmıştır.

Taarruz piyadesinin önem arz ettiği tek Geç Tunç Çağı krallığı Asur olduğu için, Demir Çağı başında bu krallıkta piyadeye bel bağlanması şaşırtıcı değildir. MÖ 12. ve 11. yüzyıllar arasındaki iyi belgelenmiş yegâne dönem, I. Tiglath-Pileser'in saltanatıdır (MÖ 1115-1077). Bu kral kuzeye doğru, Doğu Anadolu'daki Elazığ civarına ilerlediği zaman "zorlu Kaşyari Dağı'nda"[12] Muşki aşiretinin 20.000 savaşçısını mağlup ettiğine göre, elinde mutlaka dayanıklı piyade birlikleri bulunuyor olmalıydı. Daha da kuzeye ilerleyerek, Hatti şehirlerini ele geçirmiş olan Kaşkaları ortadan kaldırdı ve 4.000 esir alıp 120 savaş arabası ele geçirdi.[13] Daha doğuda, Tiglath-Pileser'in Zagros Dağları'ndaki o bilindik sorun olan Gutîlerle çarpışması gerekti:

> [Dağların?] çocukları yüreklerinde savaş istediler,
> Savaşa hazırlandılar, silahlarını bilediler.
> Düşmanlar savaşlarını başlattı.
> Tüm dağlı(lar) aşiret aşiret toplandılar...
> Gutî kudurmuştu, dehşetli bir ihtişamla tutuşmuştu.
> Dağların bütün orduları, Habhu ülkeleri ittifakı,
> birbirlerine yardım için toplanmışlardı[14]

Tiglath-Pileser, dağlıların anayurdunda savaştığından, burada da aslen piyadeye dayandığını düşünmeliyiz.

Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Anadolu'daki savaş maslahatı tam olarak bilinmemektedir. Elimizdeki bilgiler, yukarıda bahsettiğimiz Asur yazıtlarıdır. Bunlar, 12. yüzyıl sonundaki Muşkiler ve Kaşkaların hiç olmazsa az sayıda savaş arabası ve epey kalabalık piyadeye sahip olduğunu göstermektedir. Şüphesiz ki bu, barbar kavimlerden beklenebilecek bir şeydir ve göründüğü kadarıyla, Anadolu'da Felaket sonrasında herhangi bir "Yüce

Krallık" (daha önce belirtildiği gibi Karkamış kralları "Hatti'nin Yüce Kralı" unvanını gasp etmişlerdi), hatta belki de hiçbir krallık yoktu.

Karanlık Çağ'daki Yunanistan'dan elimize kalanlar, Protogeometrik ve Geometrik dönem mezarlarında bulunan bazı figürlü vazolardaki çarpışma betimleri ve elbette Homeros'un sorunlu savaş tasvirleridir. Bu üç tür kanıt da Karanlık Çağ Yunanlarının çoğunlukla yaya savaştığını düşündürür (örneğin Karanlık Çağ mezarlarında ok başlarına nadiren rastlanır). Ancak bu gayet açık genelleme, Aristoteles'in tahakkümü yüzünden uzun süre karanlıkta kalmıştır. Aristoteles'e göre:

> Yunanlar arasında (krallıktan sonra), başından beri hükümetler savaşta kılıç sallayanlara dayanıyordu. İlk yönetimlerin temeli süvari [*hippeus*] idi zira savaşta belirleyici ve baskın kuvvet bunlardı. Tertip ve nizam olmadan ağır piyadelerin [*hoplites*] faydası bulunmadığı ve eskiler de taktik meselelerde tecrübe sahibi olmadıkları için gerçek güç süvarilerdeydi.[15]

Klasik bilimcilerin inancına göre Aristoteles, yanaşık nizam hoplit *phalanks*'ı yetkinliğe ulaşana dek (genel düşünce bunun 7. yüzyıl başında gerçekleştiği yönündedir) tipik bir Yunan savaşının az sayıda soylu süvarinin çarpışmasından ibaret olduğunu kastediyordu. Yunanların pek ok-yay kullanmadığı sanıldığından, bu erken "şövalyelerin" saplama mızraklarıyla çarpıştığı düşünülmüştür. Zırhlı ve saplama mızraklı atlıları antik Yunanistan'daki muharebe meydanına hâkim gösteren tablo 1970'lere kadar geniş ölçüde kabul edilmiş;[16] ancak detaylı bir inceleme karşısında ayakta duramamıştır. P.A.L. Greenhalgh, Geometrik Dönem "şövalyelerinin" atları olmasına karşın at sırtında dövüşmediklerini göstermiştir: Bir silahtarın refakatindeki *hippeus* muharebe meydanına kadar at sürer ve burada bineğinden inerek yaya çarpışırdı.[17]

Mızraklı süvariler de yoldan çekildiklerine göre, Karanlık Çağ'daki Yunanistan'da savaşın neye benzediğini daha iyi anlayabiliriz. Homeros'un savaş tasvirleri üzerine yakın tarihli inceleme-

ler, Karanlık Çağ boyunca Yunan şehir devletleri arasında gerçekleşen tipik savaşlarda saf bağlamış yanaşık nizam piyadelerin ya da daha doğrusu mızraklılardan oluşan bir *phalanks*'ın rol aldığını düşündürmektedir (birkaç *phalanks*'tan oluşan kütle yahut bölüğe *stiks* denirdi). Düello yapan soylular ozanın hikâyesi için zaruridir; ancak gerçekte *promakhoi*,* ön saflarında durdukları isimsiz kalabalığa göre çok daha az önemliydiler.[18] Mezarlardan elde edilen kanıtlar, bir Karanlık Çağ topluluğundaki yetişkin erkeklerin ancak çok küçük bir kesiminin hem kılıç hem de mızrak edinebilecek güçte olduğunu göstermekte ve dikkat çekici bir zırh noksanlığına işaret etmektedirler.[19] Dolayısıyla, İyon şehir devletlerindeki nispeten iyi silahlanmış *basileus* muhtemelen bir kılıca, mızrağa ve meşin kalkana sahip olup belki de hepsi meşinden mamul bir miğfer ile gövde ve baldır zırhı giyiyordu. Emrindeki askerlerde ise mızrak ve kalkandan başka bir şey bulunmazdı. Dorlar belki de daha iyi teçhiz edilmişlerdi. İsimleri *doru*'dan[20] gelsin ya da gelmesin, mükemmel "mızraklılardı" ve Geometrik Dönem'de Girit'te, Lakonia'da, Argolis'te ve Dor olmayan nüfusun Dor seçkinlerce korunarak sömürüldüğü diğer yerlerde ayrıcalıklı bir askeri sınıf oluşturmuşlardı. Dorların ne savaş arabası, ne süvari, hatta ne de savaş alanına at süren zengin *hippeus* gelenekleri yoktu.

Karanlık Çağ'ın Yunan piyadeleri, sonraki dönemlerin standartlarına göre neredeyse hiç etkileyici değillerdi, ama burada önemli nokta, piyadelerin bir yerleşimin temel –ve çoğu durumda yegâne– savunma gücü olmasıydı. Aristoteles'in zamanından günümüze dek, yeni doğmuş şehir devletinin koruyucusu olarak tanımlanagelmiş soylu süvarilerin aslında hayal mahsulü olduğunu gördük. Savaş arabacılığı da Felaket sonrasında geri gelmemişti. Az sayıdaki zengin kimseler savaş arabalarını Karanlık Çağ'da zevk veya prestiji için kullanmaya her ne kadar devam etmişlerse de, bunlardan artık muharebe alanında yararlanılmıyordu. Bu sadece Homeros'un konuya dair bilgisizliğinden değil, aynı zamanda Yunanistan'daki savaş arabalarının GH IIIC çömleklerinde tasvir edildikleri MÖ 12. yüzyıl ile Geometrik çanak çömlek, tunç ve pişmiş topraktan küçük figürlerde tekrar ortaya çıktıkları 8. yüzyıl

arasından kalmış hiçbir arkeolojik kanıt bulunmamasından kaynaklanır.[21] Dolayısıyla, Karanlık Çağ'daki Yunanistan'da milis piyadeler, Geç Hellas krallıklarının savaş arabası temelli ordularıyla keskin bir zıtlık içindedirler.

Son olarak, Doğu Akdeniz'e ve *Eski Ahit*'in Felaket sonrası savaş maslahatına dair sunduğu kuşkulu kanıtlara bakmalıyız. Felaket'in ilk ve sonraki yarım yüzyılı boyunca İsrail ile Yahuda'nın muhtelif aşiretleri hemen hemen hiç şehirleşmemişlerdi ve merkezi bir devletleri yoktu. Fakat 11. yüzyılda İsrail aşiretleri Saul'u kral tayin ederek Gibeah'ta kendisine bir konut verdiler. Bundan kısa süre sonra ise Yahuda halkı Hebron'da Davud'u kral yaptı. Bu iki krallığın Davud tarafından birleştirilmesi, son derece merkezi ve dikkat çekecek derecede müreffeh bir rejimin ortaya çıkmasını sağladı ve kısa süre sonra da monarşi sembolleri kendilerini gösterdiler. Görkemli saray ve tapınak yapılarının yanı sıra Kudüs'te etkileyici atlar ve savaş arabaları dikkat çekiyordu. Atlarıyla meşhur Kral Süleyman, hizmetindeki dört bin takım savaş arabası atı ve on iki bin süvariyle (*paraşim*) nam salmıştı.[22] Eğer bu inanılmaz rakamlar gerçeğe yakınsa, Süleyman'ın antik dünyanın gördüğü en büyük atlı birlikleri istihdam etmiş olması gerekir; ancak o hiç savaşa gitmemiştir ve bu nedenle atlı birliklerinin fiili çarpışmada nasıl konuşlandığını söylemek güçtür. Şüphesiz, bu muazzam atlı birliklerin karşısında kullanılabileceği kadar büyük bir düşman da görünürde yoktu.

Oğlunun aksine, Davud daima bir savaşçı olmuş ve 10. yüzyıl başında dünyadaki belki de en güçlü krallığı kurmuştu. Kendisine "onbinleri kesen" unvanı verilmiş Davud, zaferlerini piyadeyle kazanmıştı.[23] Davud'un Sova kralı Hadadezer'e ait bin savaş arabasını ele geçirdiğini ve yüz araba için gerekenler hariç geriye kalan bütün atları "sakatladığını" biliyoruz.[24] Hakkında yazılanlar, savaşta araba kullanmadığını ve piyadelerin tanrısı olan "Orduların Rabbi" inayetiyle savaştığını aktarmaktadır.

Davud'un piyadelerini hem profesyonel "güçlü erler" hem de zorunlu hizmet milisleri oluştururdu.[25] İlk grup görece küçük (altı yüz Gittayim, aynı sayıda Yahudi ve gizemli "Pelet ve Keret muha-

fızlar") olmakla birlikte düzenli orduyu teşkil ediyordu. Davud'un milisleri, *Tarihler*'e göre, 288.000 kişiden oluşuyordu, fakat fiili gücü genellikle bu rakamın yarısı ya da üçte biri kadar tahmin edilmektedir.[26] Göründüğü kadarıyla "güçlü erler" iyi silahlanmışlardı, ama milis kuvvetlerinin mızrakları ve kalkanları haricinde başka hiçbir şeyleri yoktu.

İsrail monarşisinin tarihinde geriye gidildikçe, piyadedeki milis kuvvetlerinin rolünün giderek arttığı görülür. Görünüşe bakılırsa Saul'un meslekten askerlerden müteşekkil düzenli ordusu ve atlı birlikleri yoktu. Ammonlulara karşı kazandığı büyük zaferi ve Filistinlilere karşı mağlubiyeti hakkındaki anlatılarda sadece piyadeden bahsedilir (öte yandan Filistinlilerin kesinlikle atlı birlikleri vardı, çünkü Saul Gilboa Dağı'nda Filistin savaş arabaları ve *paraşim*'i tarafından avlanmıştır). Son olarak, İsrail monarşisinin kurulmasından önce, İsrail halkı da tıpkı Yahuda gibi güvenlik için tamamıyla milis kuvvetlerine dayanmaktaydı.[27] 11. yüzyıl sonunda bu tarz savaşın artık çok etkili olmadığı doğruydu: Filistin şehirleri ittifakının daha küçük ama daha iyi silahlı ve düzenli kuvvetleri, Yahuda'nın kâhinleri tarafından yönetilen aşiret milislerini tamamen mağlup etmiş ve Ahit Sandığı'nı ele geçirerek düşmanlarını aşağılamışlardı. Ancak 12. yüzyıldaki aşiretlilerin çok çetin oldukları açıktı.

İsrail'in bu ilk zamanlardaki şöhretini sağlamak için büyük kalabalıklar gerekiyordu: "İsrail'deki kırk bin asker" (*Hâkimler*, 5.8) muhtemelen iyimser bir sayıydı, ancak bir genel seferberlikte İsrail aşiretlerinin on binlerle ifade edilebilecek miktarda savaşçıyı er meydanına sürebileceğini ortaya koymaktadır. Talimsiz ve kötü silahlı da olsalar, bu kadar çok sayıda aşiretli –özellikle de Orduların Rabbi'nden gelen kehanetlerle coşturuldukları vakit– ne Kenân sahil şehirlerinin ne de Mısır'daki son Ramseslilerin savaşmak isteyeceği bir askeri güçtü. Hiçbir atlı birliği olmayan İsrail milis güçlerinin Ramses hanedanından son firavunlara ve 21. Hanedan hükümdarlarına karşı tam bağımsızlıklarını muhafaza edebilmiş olmaları, savaş maslahatının Felaket esnasında ne denli köklü bir şekilde değiştiğinin göstergesidir. Felaket öncesindeki İsrail ülkesi,

neredeyse dört yüz yıldan beri Mısır hegemonyası altındaydı. Felaket sonrası koşullarda bu o kadar düşünülemez bir durumdu ki, göründüğü kadarıyla sonunda sözlü gelenekte Mısır topraklarında dört yüz yıllık İsrail esaretine dönüşmüştü.

Tunç Çağı Sonunda Zırh ve Silahlardaki Değişim

MÖ 1200'den birkaç onyıl önce ve sonra, Doğu Akdeniz dünyasındaki savaş teçhizatı bir dönüşüm yaşadı. Dokuzuncu Bölüm'de belirtildiği gibi, Ege arkeologları yeni tür silah ve zırhların GH IIIB dönemi sonundan itibaren kullanılmaya başlandığını uzun süredir biliyorlardı ki aralarından bazıları bu buluşların geniş dağılımını ve kapsamlı niteliğini vurgulamışlardır. Jeremy Rutter'ın Brown Konferansı'nda dikkat çektiği üzere, "neredeyse her türden saldırı ve savunma silahında" MÖ 1200 civarında gerçekleşen süratli değişiklik, "saraylar döneminin askeri teçhizatında görülen muhafazakâr gelişmelerle" keskin bir karşıtlık içindedir.[1]

Ne var ki arkeologların bulguları halen "tarihe" tercüme edilmemiştir. Maddi kayıtlar, bu buluşların yeni bir savaş tarzını yansıttığına dair şüpheler doğurmasına karşın, yeni tarzın ne olduğu ve o dönem için ne tür bir etki yaptığı konusunda tarihçiler araştırmalara henüz başlamışlardır.[2] Özellikle yeni zırh ve silahların, araba muharebesinden piyade muharebelerine tarihsel geçişi yansıttığı henüz iddia edilmemiştir. Yeni silah ve zırhların yaya askerlere has oldukları başından beri açıktır; fakat bu olgunun önemi, bütün Geç Tunç Çağı boyunca piyadelerin savaşta asli rol oynadığı

varsayımı tarafından karartılmıştır. Onuncu Bölüm'den On İkinci Bölüm'e kadar gördüğümüz gibi, Felaket'ten önce araba savaşları Doğu Akdeniz krallıkları için kural olduğundan ve taarruz piyadeleri ancak Demir Çağı başında etkinlik kazandığından, arkeologların Felaket öncesi ve sonrası onyıllara dair belgeledikleri askeri buluşların tarihsel önemini değerlendirebilecek konumdayız.

Zırh

Felaket boyunca sahneye ilk çıkan, piyadenin gövde zırhıdır. Takriben MÖ 1200 öncesindeki gövde zırhları savaş arabası mürettebatı için tasarlanmıştı. Zincir kaplı deri *sariam*, baldıra ve hatta ayak bileğine dek inen bir tür kaftandı. Bu zırh savaş arabasındaki birine makul bir koruma sağlıyor ve kaftan içinde koşulamıyor olması da ciddi bir engel teşkil etmiyordu. Tunç Çağı sonundaki bazı piyadeler, göründüğü kadarıyla araba savaşçısı zırhının daha basit ve ucuz bir türünü giyiyorlardı: Kadeş Savaşı'nı anlatan Luksor kabartmasında, uzun adımlarla yürüyen Hitit avcı erleri resmedilmiş olup bunların birçoğu uzun etekli ve ayak bileğine kadar "kaftanlar" giymektedirler.[3] Bunlar muhtemelen keten değil ama deriden yapılmıştır ancak metal pullarla kaplı olmadıkları aşikârdır.

Buna karşılık Tunç Çağı sonundaki bazı avcı erleri, savaşta sadece bir miğfer ve bir eteklik giyerlerdi. Buna koşut bir örnek, tıpkı gündelik hayattaki gibi savaşta da çıplak olan, bir-iki yüzyıl öncesinin ilkel kabile üyeleridir. Firavunların hizmetindeki *Şerden*'in de miğfer hariç koruyucu bir zırhı yoktur. Bu durum, "Savaş Sahnesi" freskindeki Pyloslu savaşçılar için de geçerlidir (domuz dişi miğfer ve eteklik giyiyorlardı).

Tunç Çağı sonunda "ağır zırhlı" piyadeye dair hiçbir belge ve görsel kanıt mevcut değildir. Miken Yunanistan'da tunç zırh giyen piyadeler bulunduğu ise somut bir bulguya, Dendra'daki bir oda mezarda 1960'ta bulunmuş tunçtan bir gövde zırhına[4] dayanılarak zaman zaman dile getirilir. MÖ 15. yüzyıl gibi geç bir döneme tarihlendirilen Dendra Zırhı, bazı araştırmacılar tarafından bir piya-

de zırhı olarak tanımlanmış ve genellikle GH II ile GH IIIA dönemlerinde giyilen Miken piyade zırhının bir örneği sayılmıştır.[5] Ancak bu yorum doğru olamaz. Enseden başlayıp neredeyse dizlere kadar vücudu örten Dendra Zırhı'nın kalçası etrafındaki tunç kuşak, bu teçhizatı giyen kişiyi sadece koşmaktan değil normal bir hızda yürümekten bile men ediyor olmalıydı. Bundan dolayı, savaşta sadece nadiren yürüyecek (ve yürüdüğünde de ancak yarım adım atabilecek) biri tarafından giyilmeliydi. Bu koşullar da zorunlu olarak bir araba mürettebatı üyesine işaret etmektedir. Dendra Zırhı aynı zamanda, bir Lineer B ideogramının savaş arabası mürettebatlarına tahsisini kaydettiği zırhlardan birine benzemektedir.[6]

Diğer yandan Felaket'teki piyade zırhlarına dair görsel kanıtımız vardır. MÖ 1179'daki deniz savaşını betimleyen Medinet Habu kabartması, sadece Filistinli ve Şekeleş işgalcilerin değil ama aynı zamanda Mısırlı muhafızların da bel uzunluğunda zırh ve deri etek giydiğini göstermektedir. Göründüğü kadarıyla zırhlar, deri astara dikilmiş metal şeritlerle takviye edilmişlerdir.[7] Ege'de de piyade zırhları sadece IIIB dönemi sonunda veya IIIC dönemi başında belirmiştir. Savaşçı Vazosu ile Savaşçı Steli'nde görülen Miken piyadesi, gövde zırhı giymektedir. Bu zırhlarda, metal şeritler yerine bakır veya tunç pullar vardı.[8] Tıpkı Filistinli ve Mısırlı çağdaşları gibi Miken savaşçıları da kalça ortasına kadar inen deri etek giyiyorlardı. Fakat piyade zırhlarının Felaket sonrası Yunanistan'da ortaya çıkışı sadece Mykenai'yle veya IIIB'den IIIC'ye geçişle sınırlı değildi. Diğer çeşitli yerleşimlerde bulunmuş IIIC döneminden resimli çömlek parçalarında, piyadeler (her ne kadar savaş arabası sürüyorlarsa da) kirpi miğfer, bel uzunluğunda zırh ve deri etek giymiş halde resmedilmiştir.[9]

Her Homeros okuru, Troya'yı yağmalayan Akhaların "baldırlarını iyi zırhladığını" bilir ve uzmanlar da metal baldır zırhlarının yaklaşık MÖ 1200 civarında birdenbire moda olduğunun farkındadırlar.[10] Yine de buna rağmen aşikâr olanı vurgulamalıyız: Yeni zırhı kullanan savaşçılar piyadelerdi. Belki de bütün Geç Tunç Çağı boyunca, Yunanistan'daki erkekler çalışırken (mesela *Odysseia,* 24.228-229'da, yaşlı Laertes meyve ağaçlarının etrafını ka-

zarken *knemides* giymektedir) veya savaşa gittiklerinde (Pylos "Savaş Sahnesi" freskindeki [bkz. Levha 9] saray savaşçıları, belden yukarıları çıplak olmasına karşın deri çamurluk giyerler) dizden aşağılarını deri "çamurluklarla" örttükleri için, bu buluş Yunan dünyasıyla sınırlıydı. Geç Hellas dönemindeki maden ustaları arada sırada metal baldır zırhı imal ediyorlardı; örneğin, MÖ 1400 civarında, gövde zırhını değerlendirdiğimiz Dendra savaşçısı tunç baldır zırhı da giyiyordu.[11] Boynundan başlayıp baldırının ortasına dek inen bir *sariam* giymiş Nuzi araba savaşçısı kadar rahat etmiyorsa da, Dendra'da gömülmüş arabacı kendisini boyundan dize kadar koruyan zırh levhaları ve en azından alt bacaklarının ön kısımlarını örten baldır zırhıyla eksiksiz şekilde güvendeydi. Miken Yunanistan'da metal baldır zırhları, bazı nedenlerden ötürü levha zırhı pul zırha yeğleyen araba savaşçıları tarafından zaman zaman giyilmekteydiler. Ancak takriben MÖ 1200 öncesinde, piyadelerin metal baldır zırhı giyiyor olmaları pek mümkün değildir.

Bundan sonrası oldukça farklı bir hikâyedir. Kıbrıs'ta MÖ 1200 civarına ait iki mezarda tunç baldır zırhları bulunmuştur. Akhaia'daki Kallithea'da bir oda mezardan çıkmış bir diğer çift baldır zırhı ise 12. yüzyıl başına tarihlendirilmiştir (aynı mezarda bir Naue Tip II kılıç da bulunmuştur).[12] Nihayet, 1960 yılında Atina akropolisinin güney yamacında ele geçmiş diğer bir çift de MÖ 12. yüzyıla tarihlendirilmektedir.[13] Bütün bu 12. yüzyıl Yunan ve Kıbrıs baldır zırhları göründüğü kadarıyla bölgesel olarak, belki de mahalli maden ustaları tarafından doğaçlama üretilmişlerdir. Calut'un da tunç baldır zırhı giydiği söylenmekle beraber, bu teçhizat Yakındoğu'da hiç yaygınlığa kavuşmamıştı ve Yunanistan'da ortaya çıkmadan önce ılıman Avrupa'da da tutulmuyordu. İtalya'da bulunmuş en eski baldır zırhlarının MÖ 10. yüzyıla ait olduğuna dikkat çeken Harding, Orta Avrupa ve Balkanlar'daki mezarların "geç Miken örnekleriyle aynı anda ortaya çıktığını" belirtir.[14]

Baldır zırhı MÖ 12. yüzyıl ortasından sonra Yunanistan'daki arkeolojik kayıtlardan kaybolmuş ve MÖ 8. yüzyıla kadar bir daha görülmemiştir. Catling, deri çamurlukların Karanlık Çağ'da tekrar kullanılmaya başlandığını varsaymıştır.[15] Çeşitli araştırma-

cılar Homeros'un, Akhalar tarafından da kullanıldıkları hariç baldır zırhları hakkında çok az şey bildiğini belirtirler. Ozanın bu konudaki muğlaklığı, onun döneminde baldır zırhının artık sadece bir hatıra olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı, metal baldır zırhlarının 12. yüzyıl başındaki kullanımı, sadece Yunanistan ve Kıbrıs ile sınırlı kısa ömürlü bir deney olmuştur. MÖ 1150 sonrasında tunç baldır zırhlarının modasının geçmesi, en basit şekilde genel fakirliğin ve Snodgrass'ın *The Dark Age of Greece*'de [Yunanistan'ın Karanlık Çağı] belgelediği üzere tunç madeni kıtlığının neticeleri şeklinde açıklanabilir. Ayrıca, eğer tunç arzının çok azaldığı bir çağda tunç baldır zırhı "faydası maliyetinden büyük" sayılmıyor idiyse durum çok daha anlaşılır olabilir. 12. yüzyıl başının tunç baldır zırhları çok etkileyici parçalar sayılmazlar. Kallithea örnekleri oldukça basit şekilde, tunç levhanın dövülmesiyle imal edilmiştir ve Catling, maden ustasının zırhı bacak adalesinin şekline uygun bir modelde şekillendirmek için çaba göstermediğine işaret etmiştir. Ayrıca bütün bu ilk baldır zırhları görece incedir: Enkomi'de bulunanlar iki milimetre kalınlığındadır; fakat günümüzdeki deneyler, üç milimetre kalınlığındaki bir baldır zırhının bile şiddetli bir kılıç darbesiyle tamamen kesilebileceğini göstermiştir.[16]

Zırh takımının belki de en önemli parçası, 13. yüzyıl sonlarında ortaya çıkmış ve göbeğinden kenarına dek değirmi yüzeyi bulunan yuvarlak kalkandır.[17] Ortasındaki kulpundan kavranan bu simetrik kalkan (Homeros'un *aspis* için kullandığı yaygın sıfat "dört tarafı dengeli"dir), görece ufak ebadını üstün tasarımıyla telafi ediyordu. Yuvarlak kalkanın hizmete girişine kadar, Doğu Akdeniz krallıklarının piyadeleri muhtelif ebatlarda ağır kalkanlar taşırlardı. GH I ve II dönemlerindeki Mikenler (kanıt bulunmamasına karşın muhtemelen GH IIIA ve B dönemlerinde de), savaşçıyı boynundan topuğuna kadar üç yandan örten ama girintileri sayesinde de kollara bir nebze hareket serbestisi tanıyan "sekiz" şeklindeki büyük ebatlı kalkanı tercih ediyorlardı. Mikenler için bir diğer alternatif, kısmen daha küçük ve kenarları arkaya eğimli olup Mısır'da da kullanılan "yarı-silindir" kalkandı. Bu tür bir

kalkan kişiyi boynundan dize kadar koruyorduysa da, kol girintisi bulunmadığından saldırı silahı olarak kullanımı son derece sınırlıydı. Hitit kalkanı göründüğü kadarıyla dikdörtgen biçimliydi ve görece düzdü, fakat kenarları oyukluydu veya kollar için "girintileri" vardı. Standart Mısır kalkanı dikdörtgen şeklindeyse de, üst kısmının yuvarlatılmış olması sayesinde boyun için de biraz koruma sağlıyordu.[18] Tunç Çağı sonundaki bütün bu kalkanlar, doğru yükseklikte önde tutulduklarında, bir piyadenin gövdesinin büyük kısmını yuvarlak bir kalkana kıyasla çok daha fazla kapatırlardı. Homeros destanlarındaki *sakos* –büyük kalkan– ise göründüğü kadarıyla uzun mızrakla (*enkhos*) birlikte kullanılırdı. Bütün bu teçhizat, savaşçının düşmanıyla arasına mesafe koyma niyetini göstermektedir. Felaket öncesi kalkanların boy ve tasarımları, bunlar en başta oklara karşı savunma amacı gütmüşlerse anlaşılabilir bir husustur ve sadece zaman zaman yakın dövüş silahlarına karşı kullanıldıklarına işaret eder.

Öte yandan yuvarlak kalkan kesinlikle göğüs göğüse çarpışan savaşçı düşünülerek üretilmiştir. Bu adam için çeviklik ve hareklilik esas olduğundan bütün bedenin korunması, ayağına tezlik ve saldıracak elin serbestliğine feda edilmiştir. Yuvarlak kalkanların çapı 60-90 cm arasında değişmektedir, ancak en büyükleri bile kalça ortasından daha altını örtmüyordu. Ne var ki yuvarlak kalkanla manevra kabiliyeti, bu gerecin mükemmel dengesi sayesinde alışılmışın üzerindeydi. Bu nitelik, kalkanın her yeri eşit oranda eğimli yüzeyiyle birlikte savaşçıya ihtiyacı olduğu noktada iyi bir koruma sağlıyordu.

Bir istisna hariç, 13. yüzyıl sonundan önceki hiçbir Doğu Akdeniz krallığında yuvarlak kalkan görülmemiştir.[19] MÖ 1270 civarına ait bu istisna, Doğu Akdeniz'deki Hitit kalesi Depur'un Büyük Ramses'in birliklerince zaptını anlatan Luksor kabartmalarında görülmektedir. Ramses'in boynuzlu miğfer takmış avcı erlerinden bazılarının yuvarlak kalkan taşıdığı fark edilir ve Mısırlı nakkaşın bu figürlerle Sardinyalı avcı erlerini betimleme niyeti gütmüş olması çok güçlü bir ihtimaldir.[20] Böylelikle, yuvarlak kalkanın batıdan gelen barbar avcı erleri tarafından Doğu Akdeniz'e sokulduğunu

düşünmek için yeterli sebep bulunmaktadır. Kesin menşei ise bilinmemektedir. Yuvarlak kalkan ılıman Avrupa'da MÖ 1000'den sonra yaygınlaşmıştır ama Harding sadece bir tanesinin (en azından bazı araştırmacılar tarafından) 12. yüzyıl öncesine tarihlendirildiğini belirtmiştir.[21]

Sardinyalı koşucular 13. yüzyıl başında Yakındoğu'daki savaş meydanlarında yuvarlak kalkan kullanıyorlardı ama açıkçası bu teçhizat, bir altmış-yetmiş yıl daha barbar avcı erine has olarak kalacaktı. 13. yüzyıl sonu veya 12. yüzyıl başından çeşitli betimleri, Megiddo'da bulunmuş bir çömlek kırığı ve iki fildişi levha üzerinde görünen[22] yuvarlak kalkanın MÖ 1200 civarında Güneydoğu Akdeniz'de yaygınlaşmaya başlaması, MÖ 1179'da III. Ramses'e saldıran bütün düşmanların bu gereci kullandığı gerçeğiyle güçlenen bir ihtimaldir. Bu teçhizatın sadece boynuzlu miğfer takmış (hem Ramses için savaşan Şerden hem de onun karşısındaki Şekeleş) Batı Akdeniz savaşçılarıyla sınırlı olmadığı, Peleset ile Sekker'in de yuvarlak kalkan kullandığı Medinet Habu kabartmalarında (bkz. Levha 6 ve 7) görülmektedir. Bununla mukabil, Ramses'in Mısırlı piyadeleri geleneksel Mısır kalkanı (üst kısmı yuvarlatılmış dikdörtgen kalkan) taşımaktaydılar.

Aspis adlı yuvarlak kalkanın MÖ 1200'den hemen sonra Ege'de kullanılmaya başlandığı ve çok kısa sürede standart kalkan haline geldiği görülmektedir. Yunanistan'daki en eski kanıt, GH IIIB ile IIIC arasındaki geçiş dönemine tarihlendirilen ve Tiryns'te bulunmuş Kalkan Taşıyıcıları Krateri'dir.[23] Savaşçı Vazosu (bkz. Levha 8) ile Savaşçı Steli'ndeki her üç mızraklı hattı da, alt kısmının oyuklu olması hariç yuvarlak şekilli kalkan taşır.[24] Yanaşık nizamdaki askerlerin taşıdığı bu kalkanlar, avcı erlerininkilere kıyasla dikkat çekecek ölçüde daha büyüktü. Yuvarlak kalkan Tiryns ve Nauplia'daki GH IIIC çömlek parçalarında, Mykenai'den bir vazoda, Kıbrıs'taki iki el aynasında ve Enkomi'deki "Külçe Tanrısı"nın ellerinde görülmektedir.[25]

Doğu Akdeniz ordularında piyadeler için gövde ve baldır zırhı ile yuvarlak kalkan yenilikleri, Felaket esnasında göğüs göğüse çarpışmanın aniden önem kazandığını göstermektedir. Sardinyalı

avcı erleri uzun süre boyunca yuvarlak kalkan tercih etmişlerdi, ama bu teçhizat için artık genel bir talep mevcuttu. Piyade zırhı, belki de kendilerini alışılmadık ve asap bozucu yeni bir savaş tarzına karşı güçlendirmek isteyen Doğu krallıklarındaki savunmacılar tarafından geliştirildi. Hem yağmacılar hem de Ege saraylarını savunanlar tarafından baldır zırhı kullanımı ise bu dönemde başlamıştır (Homeros Troya'yı yağmalayanların baldır zırhı giydiklerini söyler; somut kanıtlar ise IIIC yerleşimlerini savunanların da baldır zırhı giydiğini ortaya koymaktadır). Özetle, zırhlı piyade büyük ölçüde Felaket'in bir eseriydi.

Ciritler, Mızraklar ve Kargılar

Tıpkı zırhlarda olduğu gibi, Tunç Çağı sonundaki silahlarda da büyük yenilikler mevcuttu. Bunlardan belki de en çarpıcı ve etkileyici olanı yeni bir tip kılıcın ortaya çıkışıdır, ancak bununla eşit önem taşımakla beraber o kadar dikkat çekmemiş bir başka yenilik de bulunuyordu. Burada atıf yaptığım yenilik, pekâlâ büyük bir ok olarak da nitelendirilebilecek ve bizim cirit diye adlandıracağımız uzun menzilli bir silahın yaygınlaşmasıydı. Bu, modern atletizm müsabakalarından aşina olduğumuz cirit değil ama çok daha ufak bir tür menzilli silahtır. Günümüz spor müsabakalarındaki ciridin yarısı ya da üçte biri ebadında ve ortalama 800 gram ağırlığındaki bu silahın Felaket'te önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Tunç Çağı silahına daha yakın bir paralel, Polybios'un (VI.22) iki gez uzunluğunda ve bir parmak kalınlığında olduğunu belirttiği Roma silahı *iaculum*'dur.

Medinet Habu kabartması, MÖ 1179'daki tipik bir Filistin veya Sekker savaşçısının iki tane mızrak benzeri silah taşıdığını gösterir. Bir metreden çok az daha uzun bu silahın çapı da bir avuçta iki tanesi kavranabilecek denli küçüktür. Kabartmayı tartışan Yadin, bu silahların cirit olduğu şeklinde akla uygun bir sonuca varmıştır.[26] Ne var ki bunların mevcudiyetini kayda değer görmemiş ve "Deniz Kavimleri"nin silahlarına dair sonraki tartışmalarda ciride yer vermemiştir.[27] Ciridin ikinci binyıldaki yaygınlığı, son derece uz-

manlaşmış araştırmalarda dahi göz ardı edilmiştir. De Maigret'nin Yakındoğu mızrakları tasnifi iki tür cirit ayırt etmiş, fakat Tunç Çağı sonlarında bunların kullanımında bir artış görüldüğü dikkate alınmamıştır. Ege yakasında ise, Lorimer ciritlerden hiç bahsetmemiştir ve Avila'nın *Lanzenspitzen* [mızrak temrenleri] başlıklı çalışmasında ciritler için bir kategori bulunmamaktadır (başka bakımlardan son derece yararlı olan bu tasnif çalışmasında, cirit başları ya mızrak temrenlerinin içinde ya da ok başlarının arasında aranmalıdır). Dolayısıyla, 13. ve 12. yüzyıl savaşlarında ciridin önemini tartışırken uzman görüşlerinin özetlenmesiyle yetinilmemesi ve birincil kanıtların ayrıntılarıyla incelenmesi icap ediyor.

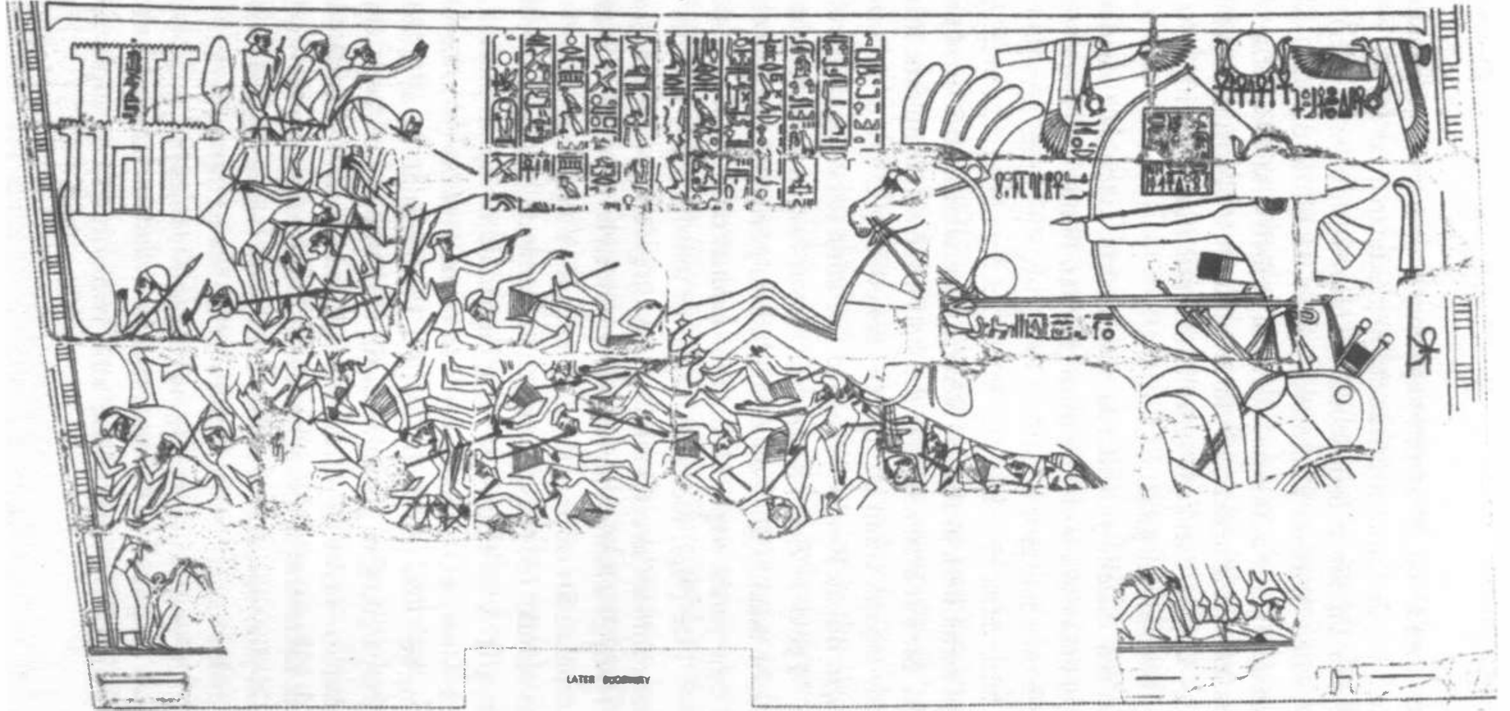
Tunç Çağı sonunda avcıların cirit kullandığı genelde kabul edilmiştir.[28] Tiryns'teki bir duvar resmi, avcı olduğu tahmin edilen genç bir adamı sol elindeki iki ciridi omzuna yaslamış taşırken gösterir; bir diğeri ise, her biri elinde bir çift cirit tutan iki avcıyı göstermektedir.[29] Pylos'taki üçüncü bir duvar resmi, bir geyik kovalayan avcıyı cirit atmak üzereyken resmetmiştir.[30] Homeros'a özgü bir kelime olan *aiganeé*, göründüğü kadarıyla etimolojik açıdan "keçi mızrağı" gibi bir anlama geldiği için, bu silahın aslında yabankeçisi avlamak amacıyla kullanıldığı düşünülebilir.[31] Cirit, Antikçağ'da avcı silahı sıfatıyla oldukça yaygındı ve ilkel kabilelerden günümüze dek kullanılagelmiştir.[32] Galyalıların ciritle kuş avlamaktaki yeteneğini *Geographika*'da (IV.4.3) tarif eden Strabon, ciritlerini ok düşürdükleri mesafeden daha uzağa (ve aynı isabetlilikle) atabildiklerini belirtir.

Klasik Dönem muharebe meydanında ciridin çok az önemi vardı: Çarpışma öncesi hoplitlerin birbirlerine cirit atıp atmadıkları tartışmalıdır, ama her durumda saplama mızrakları kullanılmadan "gerçek" çarpışmanın başlamadığına dair mutabakat vardır. Roma'daki *velites* birliği *iacula* fırlatırdı, ama savaşın neticesini lejyonerin *pilum*'u (çok daha ağır bir tür cirit) ile kılıcı belirlerdi. Diğer yandan ilkel topluluklarda, bir kabile diğeriyle gerilla savaşına girdiği vakit avcının ciridi asli silah durumundaydı. Pers kralı Serhas'ın (Kserkses) ordusuna dair Heredotos'un yaptığı listeye göre (7.71-79) Libya, Paphlagonia, Trakya, Mysia ve Mariand-

ynoi birliklerinin asıl silahı cirit idi ve diğer bir yardımcı birlikte her asker ikişer adet "kurt kıran" mızrak taşıyordu. Thukydides bize Aitolialı ciritçilerin renkli bir tasvirini verir (3.97-98). Aitolia dağlarına yürüyen bir hoplit kuvvetinin başındaki Demosthenes, Atinalıların çiğ etle beslendiklerine inandığı Aitolialı ciritçilere karşı "Atina'nın en iyi erlerini" toplamak zorunda kalmıştır. Arrianos'un yazdığı İskender'in seferleri tarihindeki bazı en etkileyici bölümler, Paeonia dağlarında yaşayan Agrianlara mensup bin ciritçinin kahramanlıklarını anlatır. Ancak ciritçilerin sayılan bu başarıları, ciridin sınırlı bir askeri değer taşıdığı Klasik Çağ kaidesindeki istisnalar idi.[33]

Buna karşılık, bu mütevazı silah göründüğü kadarıyla ikinci binyılın sonlarına doğru kısa süreliğine öne çıkmıştır. Savaş arabası atlarını "avlamak" için cirit en ideal silahtı: Vurduğu hayvanı nadiren öldürse de durduracağı kesindir. Bu sayede diğer at, araba ve araba mürettebatı da hareketsiz bırakılmış olacaktı. Bileşik yay araba savaşçısı için uygundur, ama bir koşucu için cirit çok daha tercihe şayan bir menzilli silahtı. Koşarken cirit fırlatılabilir, fakat yaya okçu çömelmiş pozisyonda veya sabit bir duruşta atış yapacaktır (her durumda da savaş arabası okçuları için sabit bir hedef olacaktır). Buna ilaveten, ciritçi ufak bir kalkan taşıyabilirdi, ama okçunun yay germek için iki elini de kullanması gerekmektedir. Tunç Çağı sonunda savaş arabalarına karşı cirit kullanıldığı, Büyük Ramses'in Kadeş'teki yiğitliğini anlatan kayıttan açıkça anlaşılmaktadır: Bu "şiirsel" yazıtta Ramses, Hititlere karşı savaş arabasıyla taarruz ettiğinde, düşmanları kendisine ok ve cirit atamadıkları için böbürlenmektedir.[34]

Yukarıda söz edilen Agrianlar, cirit kullanıcılarının savaş arabası kuvvetine karşı etkisini gösterirler. Pers kralı Dârâ (Dareios), Gaugamela Muharebesi'nde hattının ortasına yüz adet tırpanlı savaş arabası çıkarttığı vakit Makedonyalı İskender, ağır piyadesini örtmek amacıyla Agrian savaşçılarını (Balakros'un ciritçileriyle birlikte) ön safa yerleştirerek karşılık vermişti.[35] Dağlılar ölümcül nişancılardı ve bir tek Pers savaş arabası bile kurdukları engeli geçememiştir. Kanıtların yetersizliğine rağmen, benzer bir durumun

LEVHA 9. I. Seti, Kenân'da Bedevi Şoşu aşiretlerine saldırıyor. Karnak'taki Amon Tapınağı kabartmasının çizimi. "The Battle Reliefs of King Sety I", Levha 3'ten alıntı. Chicago Üniversitesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün izniyle kullanılmıştır.

Felaket esnasında da defalarca yaşanmış olabileceğine ve ciridin araba savaşları döneminin sonunu getirmekte anahtar bir rol oynadığına dair bir sav geliştirilebilir. Bir araba ordusunun üzerine çökecek ciritçi yığınları hasımlarını imha edebilirlerdi: Kırk-elli metre mesafedeki bir at takımı, dörtnala gidiyor olsa bile, bir ciritçi için çok kolay bir hedefti. Oysa savaş arabası okçusunun bakış açısından, –küçük, hareketli ve kalkanla muhafazalı– ciritçi o kadar kolay bir hedef değildi.

Felaket'ten önceki yüzyıllarda savaşçıların taşıdıkları ciritleri gösteren betimler ara sıra karşımıza çıkarlar. Bununla birlikte, söz konusu betimlerdeki ciritler MÖ 1179 yılında Filistinlilerin taşıdıklarından biraz daha büyüktür. 13. yüzyıl başında I. Seti'nin mağlup ettiği Şoşu aşiretlileri, arabalara karşı kullanmak için ciritlerini getirmişlerdi. Bir kabartmada (bkz. Levha 9), sağ elinde iki tane ince ve orta boy mızrak tutan bir aşiretli resmedilmiştir.[36] Aynı durum, Seti'nin oğlu Büyük Ramses'in aşiretlilere karşı seferinde de görülmektedir.[37] Ege'de, "Zenci Komutanı" duvar resminde, sadece komutanın cirit taşıdığı görülmektedir (ancak göründüğü kadarıyla askerleri cirit yerine saplama mızrağı taşımaktadır). Omzundaki iki uzun ve ince çizgi, ince cirit saplarını temsil ediyor olabilir.[38] Eğer duvar resmi bir avcı eri takımını savaşa giderken resmetmişse, belki de Nübyeli askerler saplama mızraklarıyla yakın dövüşe girerken komutanları düşmanla uzun menzilden savaşmayı tasarlamıştı. Son olarak, 13. yüzyıl savaşları bağlamında bazı kısa ciritler resmedilmiştir: Ancak bir metre uzunluğundaki ve sapları püsküllü bu silahlar Mısır savaş arabalarında taşınmaktaydılar (bkz. Levha 1). Bonnet, bu "kısa mızrağın" ilk defa 19. Hanedan savaş arabalarında ortaya çıktığını gözlemlemiştir. Göründüğü kadarıyla araba mürettebatı, yayın işe yaramayacağı kadar yakın mesafelerde kullanmak üzere araçta birkaç tane cirit bulunduruyordu.[39]

MÖ 12. yüzyılda, askeri ciritler daha fazla sayıda resmedilmiştir. Her şeyden önce, ciridin Filistinliler ile Sekker tarafından MÖ 1179'da Zahi'ye getirildiğine şüphe yoktur. Medinet Habu kabartması birçok düşmanı ikişer adet kısa (3-4 kadem uzunluğunda) "mızrak" tutarken resmetmiştir, ama bunların hiçbiri saplamak

için kullanılmamıştır. Çarpışma göğüs göğüse yapıldığından, ciritlerin gereksiz bir yük olduğu görülmektedir. Ancak 12. yüzyılda cirit kullananlar sadece Mısır'ın düşmanları değildi. Bir diğer kabartma, III. Ramses'in hizmetindeki barbar avcı erlerini de ellerinde ciritle göstermektedir; anlaşıldığı kadarıyla amaçları bu silahı düşman piyadesine karşı kullanmaktı (zira bilindiğine göre firavun, bir araba ordusuyla savaşmıyordu).[40] Yunanistan'da da, kısa ciridin askeri bir silah sıfatıyla MÖ 12. yüzyıldaki önemini görmemiz mümkündür. Tiryns'te bulunmuş bir GH IIIC çömlek parçasında, ciritli bir savaşçı resmedilmiştir.[41] Bu savaşçı savaş arabasına binmiş olduğundan, yanaşık nizam bölük saflarında savaşan bir piyadeden ziyade muharebeye taşınan bir avcı eri olarak düşünebiliriz. Bir diğer GH IIIC avcı eri ise Tiryns'teki Yukarı Akropolis'te bulunmuş bir *krater* parçasında resmedilmiştir. Bu sahnedeki savaşçı bir savaş arabası sürmekte ve yuvarlak kalkanın yanı sıra iki tane cirit taşımaktadır.[42] Lefkandi'den bir başka IIIC çömlek parçasının ise zırhlı bir savaşçıyı iki cirit tutarken gösterdiği anlaşılmaktadır (ancak sahne kesin sonuç çıkartılamayacak denli kötü çizilmiştir).[43] Dolayısıyla, 12. yüzyıl başında kralların orduları kadar onların barbar düşmanları arasında da ciritçilerin bulunduğu görülmektedir. Kralların ciritçi istihdamı muhtemelen Felaket'ten önce başlamıştı. Koşucular, düşman araba atlarını vurabilmek için cirit kullanabiliyorlardı. Ancak 12. yüzyılda Tiryns'te ve Lefkandi'de gördüğümüz ciritçilerin hedefi çoğunlukla insanlardı.

MÖ ikinci binyılda piyadeye karşı cirit kullanıldığına dair yazılı kanıt bulunmaktadır. *İlyada*'da ara sıra [Türkçeye "kargı" diye çevrilmiş olan] *akontes*'e atıfta bulunulur. Menelaos, Pandaros tarafından okla vurulduğunda, "kargılara karşı etini koruyan karınlığı" (*İlyada*, 4.137) sayesinde hayatı kurtulur. Daha şaşırtıcı bir örnek ise Davud ile Calud'un (Golyat) öyküsüdür. Yadin, bu hikâyenin aslında cirit ustası meşhur bir Filistinli savaşçıyı öldürmüş bir İsrailliyi anlattığına dair yaratıcı bir sav geliştirmiştir.[44] Calud'un mızrağını "dokumacı sırığı gibi" tuttuğunu biliriz. Ancak bu bilginin, dokumacılığın mızraklardan daha az tanındığı bir dünyada çok fazla yardımı olmaz. Yadin מנור א'רגים [*menor*

orgim] terimini incelemiş ve bunun büyüklükle bir ilgisi olmadığı sonucuna varmıştır. Aksine terim oldukça ince bir cirit gövdesidir. Silahın ayırt edici özelliği ise üzerindeki ilmeklerdir. Yadin özgün İbrani hikâyesinin, fırlatma kayışı sarılmış bir ciride (Klasik Yunanların *ankyle*'si, Romalıların *amentum*'u) sahip olan bir Filistin savaşçısını tanımladığı sonucuna varır. Savaşçı, sapına kayış sarılı ciridi fırlattığında hem isabet hem de menzil artıyordu. Calud ile onun "dokumacı sırığı gibi" mızrağına dair hikâye her ne kadar Kral Davud efsanesine eklenmişse de, aynı zamanda hem Kavseelli Benaya'nın (*I. Tarihler,* 11.22-23), hem de Beytüllahimli Elhanan'ın hikâyesinde (*II. Samuel,* 21.19) anlatılmıştır ve gerçek bir olaya dayanıyor olabilir.[45] Anlaşıldığı kadarıyla, ikinci binyıl sonunda Kenân'da kayışlı cirit kullanımı istisnaiydi ve belki de sadece Filistin'deki çok az sayıda savaşçıyla sınırlıydı. Yunanistan'da ise kayışlı cirit özellikle kuzeyde belirgindi ve Thessalia'ya özgüydü.[46]

İkici binyılda cirit için ne kadar somut kanıt bulunduğunu söylemek güçtür. Bu döneme tarihlendirilen birçok tunç silah başı bulunmuştur, fakat sap yokluğu nedeniyle bunların mızraklara mı, ciritlere mi yoksa oklara mı ait olduğu kesin şekilde bilinememektedir. Bununla birlikte, ikinci binyıl sonundan birçok cirit başının yanlışlıkla ok başı olarak nitelendirildiği kanaatindeyim.

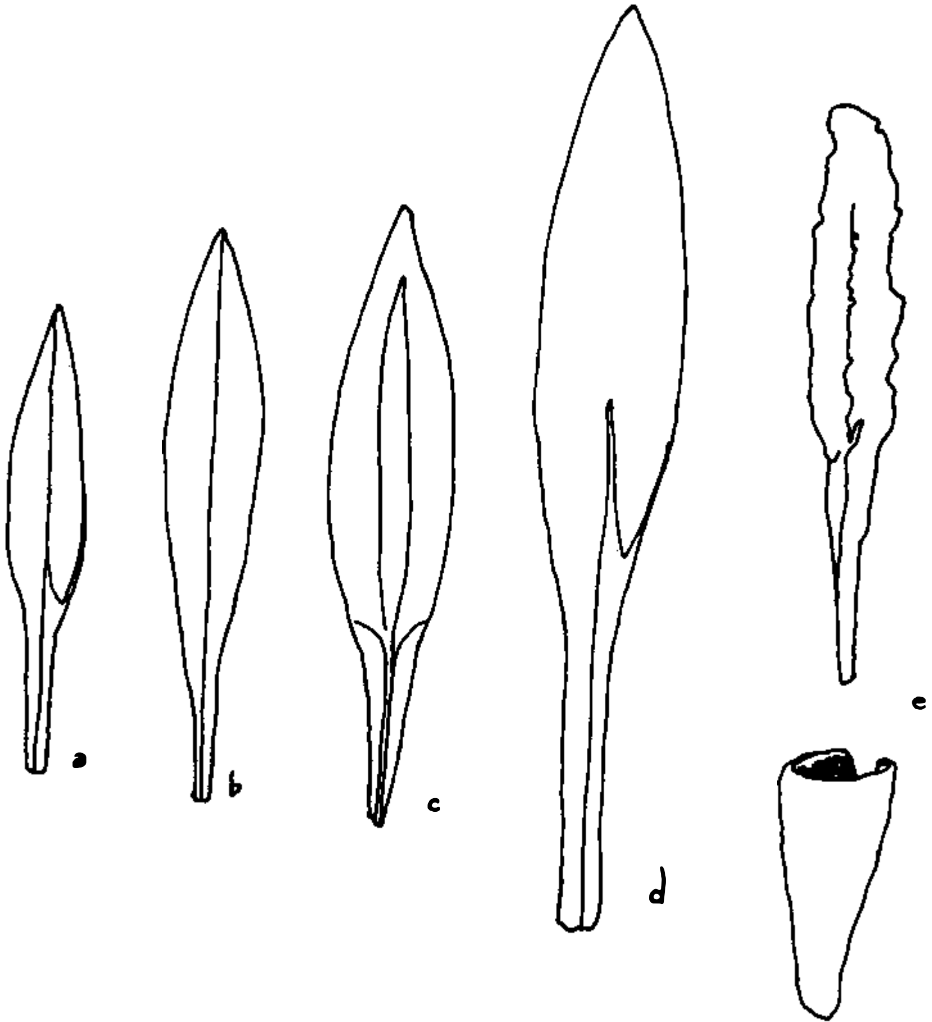
De Maigret tarafından yapılan tasnifte, sap yuvalı bir tür "kargı ucu"nun bir ciride ait olduğu saptanmıştır ve bu tipe dair bir tartışma yapılmamıştır. Birçok örneği 10-12 cm uzunluğundaki Tip B7 ("üçgen biçimli sivri cirit başı"), ok başı olamayacak boyuttadır ve bu tipin sap yuvaları da 1 cm'den ancak biraz daha kalın olduğundan, saplama mızrağı temreni olması da mümkün değildir. Kırk üç adet Tip B7 örneği de hemen hemen istisnasız olarak Doğu Akdeniz'de (özellikle Megiddo'da) bulunmuş ve Tunç Çağı ortası ile sonuna tarihlendirilmişlerdir.[47] İnce (ve tahmin edilebileceği gibi kısa) saplı yuvalı ciritlerin Doğu Akdeniz'de ikinci binyıl boyunca kullanıldığı böylece anlaşılmaktadır.

Ege'de ise, birçoğu GH III sonuna tarihlendirilen ve makul bir şekilde cirit başı olarak tanımlanan bir miktar yuvalı silah ucu bu-

lunmuştur. Bunlardan birçoğunun Miken dünyası sınırlarının hemen dışında kalan Kuzeybatı Yunanistan'da ele geçmiş olması dikkate değerdir.[48] "Epeiros" örneklerinde, Miken mızrak uçlarındaki açık halka yuvalardan ziyade, tek parça halkalı yuvalar bulunduğu için, Avila bunların Balkan modellerinin en güneydeki uzantıları olduğunu düşünür.[49] Kayda değer diğer bir husus da, yuvalı cirit başlarının İtalya'da MÖ ikinci binyılın üçüncü çeyreğine tarihlenen tabakalarda bulunmuş olmasıdır.[50]

Karşıt görüşe rağmen, yuvalı değil de gömme olan daha ufak ebatlı bir ucun bir ciride ait olması muhtemeldir. Bu türden uçların (bkz. Resim 2) eliptik ağzı vardır ve uzunlukları (ağız ve sapa geçen kısım dahil) 7-13 cm arasında değişir. Bunlar Geç Tunç Çağı boyunca kullanılmış, ama en çok MÖ 11. ve 12. yüzyılda rağbet görmüşlerdir.[51] Aslen Yakındoğu'da bulunmalarına karşın, Yunanistan'da da kullanılmışlardır. Bu uçlar kesinlikle avcılıkta kullanılmaktaydı, ama şüphesiz savaşta da işe yarıyorlardı. Bunlardan biri Ugarit'te gömülmüş bir adamın omurgasına saplı halde bulunmuştur.[52] En kısaları bile ortalama askeri ok ucunun iki katı büyüklükte olmasına rağmen, birçoğu ok diye tasnif edilmiştir.[53] Bunların, sırf zemberek [kısa ve kalın ok-e.n.] benzeri küçük cirit türüne dair tasnif bulunmuyor diye ok sınıfına sokulduklarından şüphelenmekteyim. Maigret, Yakındoğu taraflarının cirit başları için asgari 11 cm'lik bir uzunluğu keyfi surette belirlemiştir. Bu niteliğe uyan sadece on bir gömme eliptik cirit ucu tanımlamış, 11 cm'nin altındaki onlarca örneği ise müstakbel Yakındoğu ok başları uzmanlarına bırakmıştır.[54]

Aynı türde bir düzineden fazla uç Yunanistan'da bulunmuştur, ama bu Yunan örnekleri Avila tarafından ok başı diye tasnif edilmiştir.[55] Bu uçlar Maigret tarafından saptanan uzunluk şartına uymalarına karşın (ortalama 11 santimetredir), Avila "mızrak temrenlerinin" yuvalı olması gerektiğini düşünmüş ve bu gömme uçların sadece oklardan gelebileceğini tahmin etmiştir. Yakındoğu için savunulamaz olan bu varsayım Yunanistan için de geçerli değildir, zira Tiryns'teki bir duvar resminde yuvalı değil ama gömme başlı ciritlerin resmedildiği görülmektedir.[56]

RESİM 2. Gömme dipli oval silah uçları, ikinci binyıl.

a. RS 80/99, Ugarit'teki Felaket kaynaklı tahrip tabakasından; 7 cm; Yon vd., "Organisation", resim 28'den alıntı.
b. RS 80/270, Ugarit'teki Felaket kaynaklı tahrip tabakasından; 8,5 cm; Yon vd., "Organisation", resim 27'den alıntı.
c. J13; İsrail'deki El Khadr'dan; 9,2 cm; Cross ve Milik, "Typological Study", resim 2'den alıntı.
d. Mykenai'den, 13,7 cm; Avila, Lanzenspitzen, Tafel 28, no. 769'dan alıntı.
e. Hasor'dan; baş 8,5 cm, taban 4 cm; Yadin ve diğerleri, Hazor, c. 3-4, levha 347, no. 3 ve 6'dan alıntı.

Konunun bizi özellikle ilgilendiren kısmı, bu türden uca sahip silahların Felaket süresince açıkça etkili olmasıdır. Ugarit'te merkezi şehrin tahrip tabakasında bu türden on üç silah ucu, depoda değil enkazın içinde bulunmuştur.[57] Bu nedenle silahlar ya saldırganlar ya da savunmacılar tarafından şehrin düşmesinden önceki son saatlerde kullanılmış olmalıdır. Şimdiye kadar yayımlanmış olan üç Ugarit ucu 7, 8, 5 ve 8,7 cm uzunluğundadır.[58]

Eğer bunların ve diğer gömme eliptik uçların küçük ciritlerden geldiğine itiraz edilirse, bu dönemde okçuların şu veya bu sebepten dolayı büyük okları tercih ettikleri geriye tek alternatif açıklama olarak kalır. Fakat muhtelif değerlendirmeler bu gömme eliptik uçların ciritlerden geldiği yönündedir. Her şeyden önce, bulunan çoğu örnek yazıtlıdır. Frank Cross'un "11. yüzyıl modası"[59] olarak tanımladığı bu uygulama Güneydoğu Akdeniz'de yaygındı, fakat Mezopotamya'da da mevcuttu.[60] Bir gömme uç grubu 1953 yılında Beytüllahim yakınındaki El Khadr'da bulunmuştur. Bunlardan (uzunluğu 9,2 cm ile 10,5 cm arasında değişen) beş tanesi üzerine, Cross'un sağgörülü bir şekilde " 'Abd-Labit'in ciridi" olarak çevirdiği ḥṣ 'bdlb't ifadesi kazınmıştır.[61] İbranice ḥṣ kelimesi normalde ok anlamına gelse de, mevcut uçlar bir ok için çok büyük kalacağından Cross bu bağlamda kelimenin yayla atılmaktan ziyade fırlatılabilen kısa bir mızrağa karşılık gelebileceğini düşünmüştür. 1953'ten beri, sahiplerinin adını taşıyan on sekiz ok başı daha bulunmuş ve Mezopotamya'da ortaya çıkartılan diğerlerine de kraliyet isimleri kazınmıştır. Bir okçunun otuz ya da kırk ok başına yazı kazıması, bir ciritçinin birkaç cirit başını kazımasına oranla daha düşük bir ihtimaldir.

Sadece boyut değil, aynı zamanda biçimler de bu uçların oktan ziyade cirit olabileceği izlenimini uyandırır. Normal bir askeri ok başı, saplandığı kişinin etini parçalamadan çıkarılamasın diye genellikle çengellidir. Oysa bu eliptik uçlar kolayca geri çekilebilirler. Bir okçunun kullanılmış bir oku geri alması alışılmadık bir durumdur, ama iki-üç ciridi olan bir savaşçı silahlarını çarpışma sırasında belki de birkaç defa geri almaktaydı.

Son olarak, Hasor Tabaka XI (MÖ 11. yüzyıl) yerleşiminden gelen adak kabındaki kanıt vardır. Kapta (bkz. Resim 2e) El Khadr'da bulunanlara oldukça benzer gömme tunç uçların yanın-

da, gövde dipleri bulunmuştur (bu diplerin çapı 1,6 ve 2 cm'dir).[62] Silah başlarıyla gövde diplerinin aynı silahlardan geldiği neredeyse kesin olduğundan, Hasor silahları ok değil, cirit olarak tanımlanmalıdır. Her iki Hasor ucunun uzunluğu 10 cm'yi geçmemektedir.[63] 11 cm'den kısa bütün gömme uçların ok başı olduğunu söylemek, ikinci binyıl sonundaki gömme cirit uçlarının ebadına dair yegâne kesin kanıtı yok saymaktır.

Ayrıca bu kısa ciritler, Yakındoğu'da olduğu gibi Yunanistan'da da kullanılmıştır. Avila'nın "Klasse 2" ok başları kategorisine koyduğu Ege uçları, El Khadr'da bulunan yazıtlı uçla morfolojik olarak özdeş (ve hatta biraz daha uzun) olduğu için, bunların da cirit başı olduğunu düşünmeliyiz.[64] Güvenilir şekilde tarihlendirilmiş bir örnek, Thebai civarındaki bir GH IIIB oda mezarında bulunmuştur.[65] Bu türden bir ucun savaşçıyla birlikte gömülmüş olması, yine bir oktan ziyade ciritle uğraştığımızın göstergesidir. Geç Tunç Çağı'nın sonlarına doğru Doğu Akdeniz tipi kısa ciritlerin Yunanistan'da askeri amaçlı silah olarak kullanıldığına dair çok az şüphe vardır.[66]

Gerek görsel gerekse buluntulardan gelen kanıtlar, Tunç Çağı sonundaki ciritlerin ince gövdeleri ve küçük uçları olduğunu göstermektedir. Ciritler, altı ila yedi kadem uzunluğundaki mızraklara kıyasla şüphesiz daha ufak bir travma yaratacaklardı; ama savaş arabası atlarını veya hafif zırhlı askerleri yaralamaya yönelik silahlar olarak ele alındıklarında, bu mütevazı örnekler belki de barbar akıncıların cephaneliğindeki diğer herhangi bir silah kadar önemliydiler. Tunç Çağı sonundaki savaş maslahatı, geleneksel görüş uyarınca yanaşık nizamdaki ağır piyadeyle tanımlandığından, ciritlerin barbarlar açısından faydaları ile önemlerinin anlaşılması çok güçtü. Ama eğer Felaket öncesindeki Doğu krallarının saldırı için savaş arabalarına bel bağladıkları kabul edilirse, ciritlerin akıncıların başarısına ne denli büyük bir katkı yaptığı kavranabilecektir. Ne var ki akıncıları savaş arabası atlarına cirit fırlatırken tasvir eden hiçbir kabartma, resim veya metin bulunmadığı için, Eskiçağ askeri tarihine dair diğer birçok konuda olduğu gibi burada da yegâne kaynağımız hayal gücü ve akıl yürütmedir.

Cirit haricindeki saldırı silahları, uzman incelemelerin konusu olduklarından, Tunç Çağı'nın sonundaki gelişimlerini daha kısa gözden geçirebiliriz. Bekleneceği gibi, 12. yüzyıl tasvirlerinde mızrak ("mızrak" tek elle kullanılabilecek, "kargı" ise ancak iki elle saplanabilecek kadar büyük bir silah anlamındadır) o zamana dek ne haldeyse yaklaşık aynı biçimde, yani keskin bir baş takılan ve takriben kullanıcısıyla aynı uzunluktaki bir saptan ibaret bir silah olarak gösterilmişti.[67] Somut kanıtlar, Ege mızraklarının üretiminde bir değişikliğe işaret eder: 12. yüzyıl mızrak temrenlerinin tek parça yuvarlak yuvaları bulunmasına karşın, önceki yuvaların uçları açık bırakılıyordu. Bu durum tunç dövme teknolojisindeki bir değişiklikten kaynaklanmıştır: 12. yüzyıldaki maden ustaları mızrak başlarını örs üzerinde döverek değil dökümhanede kalıba dökerek imal ediyorlardı. Dökümhanelerin gelişimi tunç nesnelerde seri üretimin Ege'de birdenbire önem kazandığını gösterse de, göründüğü kadarıyla yuvarlak yekpare yuvaların askeri açıdan bir önemi yoktu. MÖ 11. ve 10. yüzyıllarda hem Ege'de hem de Yakındoğu'da tunç temrenlerin yanı sıra demir mızrak başları da ortaya çıkmıştı ve bu değişimin kısmi nedeni, sınırlı tunç arzının mümkün kıldığından daha fazla mızrak temrenine ihtiyaç duyulmasıydı.

Savaşçı Vazosu'nda savaşçılarının taşıdığı tek saldırı silahı bir mızraktır ve bu nedenle de sadece saplamak için kullanılması gerekirdi. Mızrağı *aikhmi* veya *doru* olarak tanımlayan Homeros için *aikhmithis* "savaşçı" kelimesiyle fiilen eşanlamlı olduğundan, Karanlık Çağ'da Yunanların çarpışmalarda aslen mızrağa bel bağladıklarını varsayabiliriz. Felaket'ten önce mızrağın önemi daha azdı. Lineer B tabletlerinde *doru* kelimesi yer almıyordu. Elbette Mikenlerin mızrakları vardı, ama hem mızrak hem de kargı için tek bir kelime *–enkhos–* kullanıyorlardı.[68] *Doru* kelimesinin Demir Çağı'nda güneye inmiş Kuzey Yunancası konuşanlar tarafından yaygınlaştırılmış olması muhtemeldir (Dördüncü Bölüm'de, *dorieis* kelimesinin etimolojik açıdan "mızraklı" anlamına geldiği iddia edilmişti).[69] Homeros'un savaşçıları zaman zaman, birini fırlatmak diğerini de saplamak amacıyla iki *dourata* taşırlardı; ama bu uygulamanın gerçeğe tekabül edip etmediğini bilmiyoruz.[70] Göründüğü

kadarıyla, "Hâkimler" döneminde Kenân'daki yedek milis kuvvetlerinin temel silahı mızraktır. MÖ 12. yüzyılın Asur ülkesinde ise mızrağın ne gibi bir rol oynadığı bilinmemektedir, ancak 9. yüzyıl Asur piyadesinin ana silahı bir yay veya bir mızrak idi.

Demir Çağı başında bütün Doğu Akdeniz'deki göğüs göğüse çarpışmanın saplama mızrakları mücadelesinden ibaret olduğu, şüphesiz ki güvenle söylenebilir. İster Homeros'taki *phalanks*'lar ve *styks*'ler, ister Dorlardaki *phylai* ve *phratria*[71] isterse de Yakındoğu'daki "onlar, yüzler ve binler" olsun, yanaşık nizamdaki bütün piyadeler için bu silah özellikle uygundu. Mızrak kılıca kıyasla daha uzun erişim menziline sahip olmasının yanı sıra, bir mızraklının sağındaki ve solundaki silah arkadaşlarını yaralama ihtimali daha düşüktü.

Tunç Çağı'ndan sonra, en azından Yunanistan'da, kargının mızrağa kıyasla seyrek görüldüğü anlaşılmaktadır. Hem Homeros'ta hem de Lineer B tabletlerinde *enkhos* adıyla bilinen kargı, özellikle savaş arabaları tarafından koşuculara karşı savunma amaçlı kullanılmış olmalıydı (bir Hitit stelindeki böyle bir betimlemeye Onuncu Bölüm'de değinilmiştir).[72] Yunanistan'da ise, savaş arabası artık bir prestij aracı haline geldiği vakit faydası kalmamıştı. Sapları değil de sadece temrenleri (ki bunlar devasa büyüklüktedirler) günümüze ulaştığından, bu kargıların ne kadar uzun olduğunu söylemek güçtür. Buna karşın Homeros'un *İlyada*'da (6.318 ve 8.494) yaptığı tasvire göre, Hektor'un *enkhos*'u 11 dirsek (5,08 m) uzunluğundaydı. Homeros'un *enkhos*'u genellikle *sakos* adlı büyük bir kalkanla eşleştirdiğine işaret eden dilbilimciler, bu durumun aslında daha eski bir kullanımı yansıttığını ve daha yeni bir eşleştirmenin *doru* ve *aspis* olduğunu belirtmişlerdir.[73]

Kılıçlar

Nihayet kılıç konusuna gelebildik. Bu alanda MÖ 1200 civarında –bütün Doğu Akdeniz'de–yaşanan değişiklikler devrimden farksızdır. Gerek arkeologlar gerekse de silahlar üzerinde çalışan tasnif uzmanları, bu dönemde Doğu Akdeniz'de Naue Tip II de-

diğimiz yeni bir kılıç tipinin ortaya çıktığına ve bunun bölgede bilinen ilk gerçek kesici kılıç olduğuna dikkat çekmişlerdir. Ancak Doğu Akdeniz'deki kılıçlarda ve kılıç kullanımında vuku bulan devrim, aslında bundan daha derine inmektedir. Tam anlamıyla doğru sayılmasa da, kılıcın Doğu Akdeniz erlerine yabancı olduğunu ve bu silahın farkına ancak "Deniz Kavimlerinin" zoruyla varıldığını öne süren Trevor Watkins'in bu genellemesi üzerine söylenecek çok söz vardır.[74] MÖ 1200 yılından önce Doğu krallıklarında nasıl bir kılıç ustalığı bulunuyorduysa bu, kralların barbar ülkelerden getirdiği avcı erlerinin tekelindeydi.

Eskiçağ kılıç ustalığına dair son derece faydalı bir makale yazan Albay D.H. Gordon, MÖ 13. ve 12. yüzyıllarda kullanılmış silahlara dair tartışmaları aydınlatabilecek bir teknik terminoloji geliştirmiştir.[75] 35 cm'den kısa olan saplama silahları bıçaklar ve hançerlerdir. 35-50 cm uzunluğundaki bir "kılıç" ise daha doğru bir şekilde kama olarak nitelendirilmelidir. "Kısa kılıç" ise 50-70 cm uzunluğunda olup uzun bir kılıcın asgari uzunluğu 70 cm'yi bulmalıdır. Kama ve hançer zorda kalındığında kesici hamleler için kullanılabilseler de, bu silahlar aslen saplamak için tasarlanmışlardı. Adına layık kılıçlar ise bu işlevlerin hepsini yerine getirebilir ve şekilleri aslında gerçekte nasıl kullanıldıklarına dair en iyi göstergedir. Kabzasından uca doğru kesintisiz incelen kılıç namluları genellikle saplamak içindir. Bunun aksine, keskin kenarları birbirine paralel şekilde uzayan –ve en az 2,5 cm genişliğindeki– bir kılıç namlusu şüphesiz güçlü bir vuruşta bile bükülmeyecek şekilde tasarlanmıştı.[76] Bu nedenle, "hem kesmeye hem de saplamaya uygun biçimi sayesinde etkin bir şekilde kullanılabilen silaha kesme-saplama kılıcı denir."[77]

MÖ 1200 civarında Doğu Akdeniz'de, uzmanlarca Naue Tip II[78] ya da "kabzalı kılıç" [*Griffzungenschwert*] olarak bilinen epey etkili bir kesme-saplama kılıcı ortaya çıkmıştı. Gerçekten "iyi" bir kılıcın neye benzediğini ve neler yapabileceğini görmek için buna (Resim 4a ve 4b) yakından bakalım:[79] Naue Tip II kılıcı uzun bir tunç silahtı (birçoğu kılıç başından ucuna dek 70 cm uzunluğundadır). Namlu kenarları neredeyse kılıcın boylu boyunca paralel

gitmekte ya da uçtan 20 cm mesafede şişkinleşmekte ve keskin bir koni şekli oluşturarak bitmektedir (bu nedenle böyle bir kılıç "yaprak biçimli" olarak adlandırılır). Namlu ve sap tek parça olarak dökülmüştü. Düz sapın genişliği namlunun yarısından biraz daha fazlaydı ve kenarlarından dört flanş kıvrılıyordu. Flanşların arasına oturtulan kemik veya ahşap kabza parçaları, sap üzerine perçin çivileriyle raptedilmekteydi. Savaşçı hasmına ne kadar şiddetli bir darbe indirirse indirsin, bu kabza sayesinde kılıcının sapından bükülmeyeceğine veya kabza parçalarının dağılmayacağına emin olabilirdi. Namlu ucu konikleştirildiği ve her iki yanda da iki sığ "kan oluğu" boylu boyunca uzandığından, Naue Tip II saplama silahı olarak kullanılabilirdi. Ancak açıkça görüldüğü gibi, bu kılıç aslen kesmek (yaralamak) için tasarlanmıştı. Öncelikle saplamak üzere üretilmiş kılıçlarda, ağırlık merkezi kabzanın hemen altındadır; Naue Tip II kılıçlarda (özellikle "yaprak biçimli" olanlarda) ise namlunun daha aşağısındadır. Bu durum saplama kılıcında dezavantaj olurken kesici kılıçta kuvvet ve sürate büyük katkı sağlıyordu. Bir savaşçı böyle bir kesici kılıçla hasmının başını, bacağını veya kolunu kesebileceği gibi, Diomedes'in Hyperion'un omzunu ensesi ve sırtından kesip koparması (*İlyada,* 5.144) misali düşmanını ikiye bile ayırabilirdi. Naue Tip II kılıç aynı zamanda saplamak için de kullanılabildiğinden, düşmanının kaburgalarını keserek parçalayan bir savaşçı, bir süngüleme hamlesiyle işini bitirebilirdi.

Naue Tip II, MÖ 1200 civarında ortaya çıkmasının ardından süratle yaygınlaştı. 11. yüzyıla gelindiğinde Ege'de kullanılan yegâne kılıçtı ve kazılarda bulunan örnekler, Demir Çağı başında Yakındoğu'da da standart kılıç haline geldiğini göstermektedir. Gerek duyulmuş tek önemli iyileştirme, binyılın ortasından itibaren imalatında tunç yerine demir kullanılmasıydı; zira demirciliğin gelişmesinden sonra, bu metalden imal edilen kılıçların daha keskin, güçlü ve dayanıklı olduğu anlaşılmıştı. MÖ 900'e gelindiğinde kılıçlar artık genellikle demirden yapılıyordu, ama 13. yüzyıldan yadigâr tunç "kabzalı kılıç" tasarımı korunmuştu.[80] Coğrafi ve zamansal kapsam bakımından ne kadar yaygın olduğuna bakıldığında, ne denli etkili bir silah olduğu anlaşılır. Naue Tip II kılıç

Yakındoğu'da, Ege'de ve İtalya'dan Balkanlar'a, Britanya'dan İskandinavya'ya dek bütün Avrupa'da en azından 7. yüzyıla kadar standart kılıç sıfatıyla varlığını sürdürmüştür.

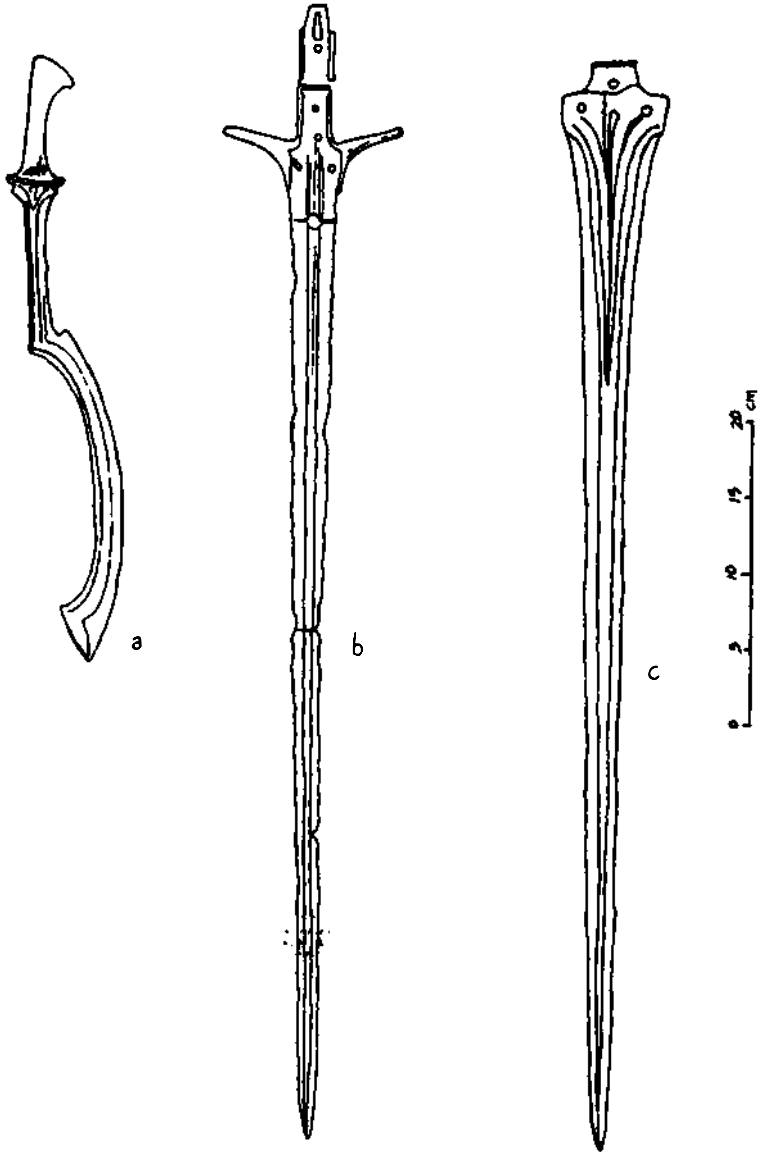
Naue Tip II kılıcın Doğu Akdeniz'de görülmeden önce Orta ve Kuzey Avrupa'da kullanıldığına dair günümüzde genel bir mutabakat mevcuttur.[81] Stefan Foltiny'nin dikkat çektiği gibi, Kuzeydoğu İtalya'da da erken bir tarihte ortaya çıkmaktadır.[82] Bu bölgedeki kılıçlarının kaynağı ise göründüğü kadarıyla Doğu Alpler ve Karpatlar'dır. Avusturya ve Macaristan'daki Sprockhoff Ia adlı bir alt modele ait örnekler, MÖ 1450 gibi erken bir tarihte görülmektedir.[83] Diğer tüm Kuzey kılıçları gibi, bunlar da maden atölyelerinde dövülmemiş (bu bir Doğu Akdeniz zanaatıydı) ama dökümhanelerde dökülmüşlerdir. İşin büyük kısmı bir kalıpla hallolduğundan, dökümcü nispeten kısa sürede dört başı mamur bir kılıç imal edebilirdi. Doğu Alpler ve Karpatlar'daki Naue Tip II kılıç, kuzey ve batı yönünde ılıman Avrupa'ya doğru yayıldı ve 14. yüzyıla gelindiğinde Ren Nehri'nden İskandinavya'ya kadar kullanılıyordu (aslında Sprockhoff Ia kılıcına özellikle Danimarka'da rastlanılmaktadır).[84] Bu dönemde, Yunanistan'da ve Yakındoğu'da bunlarla karşılaştırılabilecek bir şey bulunmamış olması kayda değerdir. Sprockhoff Ia kılıcı, MÖ 13. yüzyılda, daha yetkin hali olan Naue Tip II'ye evrildi ve bu süreç yine tamamen barbar ülkelerde yaşandı.

Karşılaştırma için, Naue Tip II ortaya çıkmadan önce Doğu Akdeniz krallıklarındaki silahları değerlendirmeliyiz. Bütün Geç Tunç Çağı boyunca bu krallıklarda "kılıç" mevcuttu, ama bir Romalı lejyonerin standartlarına göre şüphesiz birçok eksiklikler vardı.[85] Mısır kabartmalarında ilk bakışta bir kesici kılıç gibi görünen yegâne nesne aslında bir tunç asa olup bir lejyonerden ziyade Romalı *lictor*'a daha uygundu. Yadin'in "uzun metal kamçı veya uzun bir asa"[86] olarak tanımladığı bu silahla düşman savaşçı ne kesilebilir ne de süngülenebilir, ama sadece kemikleri kırılır ve öldüresiye dövülürdü. Bir metreden fazla uzunluktaki asanın çapı iki ila üç cm kadardı.[87] Mısır yerlisi piyadenin standart silahı olsa da, Doğu Akdeniz'de başka hiçbir yerde buna rağbet edilmemiştir. Asayı darp etme

veya sopalama hamleleriyle kullanan Mısırlı piyade, rakibini döverken kendisini sol elindeki dikdörtgen kalkanıyla koruyordu. Ancak kesici bir kılıç rakibi ikiye bölebilirken, asa sadece yere serebilirdi.

Naue Tip II kılıcın gelişinden önce, Doğu krallıklarında kullanılmış yegâne kesici silah, Ege hariç tüm Yakındoğu'da bulunan "orak kılıç"tı (bkz. Resim 3a).[88] Amerikalı bir çiftçinin mısır bıçağına benzeyen bu "kılıç," kesici ağzının uzunluğu 25 cm'yi nadiren geçen balta benzeri bir Orta Tunç Çağı silahından evrilmiştir. Geç Tunç Çağı'ndaki orak kılıcın namlusu daha uzundu, fakat kesici bir silah olarak ancak epeyce kısa bir menzilde kullanılabiliyordu. Silahın topyekûn uzunluğu bir metreyi nadiren geçiyordu ve bunun neredeyse yarısı kabzadan ibaretti. Bu silahın hasmın kemiklerini kırmaktan veya doğramaktan ziyade, ancak etini kesmesi hayal edilebilir. Savaş ganimetleri toplanırken düşman falluslarını veya ellerini kesmek için şüphesiz çok işe yararsa da çarpışma esnasında uzuv kesmek için çok küçük kaldığı açıktır. Orak kılıcın öne çıkarılabilecek başka bir özelliği de yoktur. Şeklinden ötürü saplayıcı bir silah olarak kullanılamaz ve bir kın içine sokulamadığından, bunu taşıyan askerin iki eli hiçbir zaman serbest kalmaz. Hattuşa'dan Mısır'a kadar her yerde bulunmasına karşın etkileyici bir silah değildir.

Tunç Çağı sonundaki kesme ve saplama silahları, antik bir kılıcın nasıl "olması gerektiğine" dair düşüncelerimize daha yakındır. Birçok Yakındoğu krallığındaki savaşçılar, şahsi silah ya da savaşta son çare olarak kullanmak üzere kama, hançer, kısa kılıç veya nadiren kın içinde uzun bir meç [ince namlulu kılıç-e.n.] taşırdı. Arkeolojik bulgular kamaların, hançerlerin ve birkaç kısa saplama kılıcının, MÖ 13. yüzyılda Yunanistan'daki yegâne kılıç türü silah olduklarına işaret etmektedirler.[89] Sir Arthur Evans, Knossos Lineer B tabletlerinin Naue Tip II kılıçlarının da envanterini içerdiğini düşünmüştü, ama bu düşünce uzun süreden beri terk edilmiştir. Boardman ise *phasgana* (*pa-ka-na*) adlı silahların aslında kama olduğunu ileri sürmüştür.[90] Pylos'taki "Savaş Sahnesi" freskinde, saray askerlerinden biri mızrağını vahşiye saplarken, diğer ikisi askeri kama veya kısa hançerlerle saldırmaktadırlar.

RESİM 3. Geç Tunç Çağı Doğu Akdeniz kılıçları.

a. Tutankhamun'un mezarından orak biçimli kılıç; 40 cm; Yadin, "Art of Warfare", c. I, s. 207'den alıntı.
b. GH II uzun kılıç, Bulgaristan'daki Plovdiv'den, 76 cm; Sandars, "Later Aegean Bronze Swords", levha 22, no. 7'den alıntı.
c. Boğazköy civarında bulunmuş uzun Anadolu kılıcı; "ölmüş" sapa giren kısım dahil 79 cm; Ünal ve diğerleri, "Hittite Swords", s. 47'den alıntı.

Çok daha uzun bir saplama silahı (bkz. Resim 3b), anlaşıldığı kadarıyla Miken savaş arabası mürettebatı tarafından savunma amaçlı taşınıyordu. MÖ 16. ve 15. yüzyıllarda, bazıları bir metreden uzun olan birçok zarif meç yapılmıştı, fakat pahalı kabza o denli dengesizdi ki ciddi bir çarpışma için üretildikleri şüphelidir.[91] Yunanistan'da GH IIIA ve IIIB dönemlerine ait arkeolojik kanıtlar içinde meç yoktur, ama vazolar araba savaşçılarını bunları omuzlarına püsküllü kınlarda asılı vaziyette resmetmiştir. Tunç Çağı sonundaki uzun meçlere dair Yakındoğu'da daha az kanıtımız vardır.[92] İyi bir örnek, 1991'de Boğazköy civarındaki yol çalışması esnasında işçiler tarafından bulunmuştur.[93] 79 cm uzunluğundaki Boğazköy meçinin (bkz. Resim 3c) dar namlusu, kabzada 7,5 cm'den dörtte bir mesafede 3, ortada ise 2 cm'ye kadar keskin bir biçimde incelir. Üzerindeki Akkadça yazıt, Kral Tudhaliya'nın (II. Tudhaliya; takriben MÖ 1400) "bu kılıçları" Assuva ülkesini (muhtemelen "Asya," Batı Anadolu) fethettikten sonra Fırtına Tanrısı'na adadığını beyan eder. Adak, bu meçlerin de yararlı silahlar olmak yanında pahalı nesneler gibi görüldüklerini düşündürmektedir.

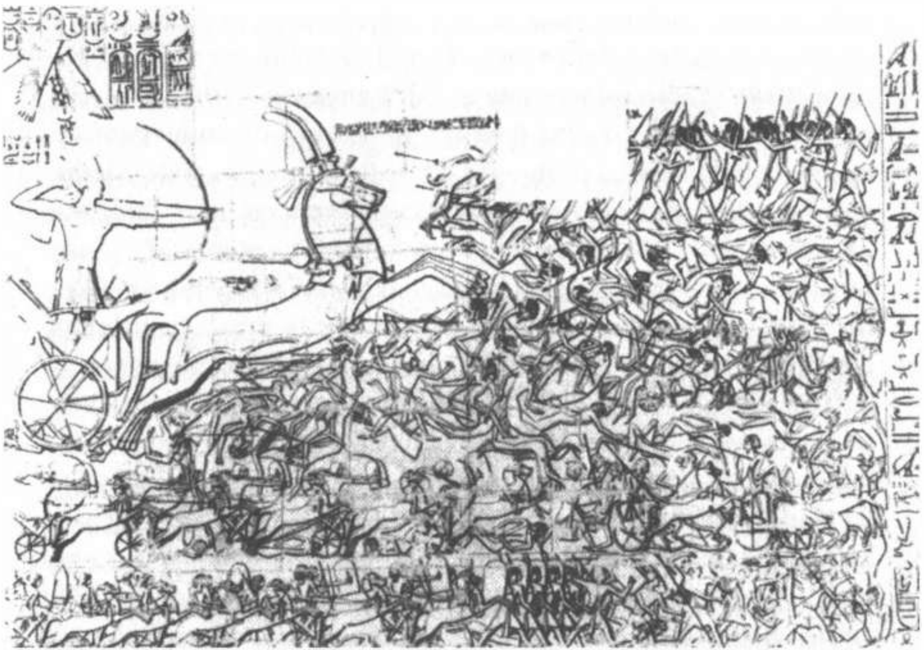
Doğu Akdeniz krallıklarının geleneksel silahları MÖ 12. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiştir. Medinet Habu'nun kuzey duvarındaki bir III. Ramses kabartması, Mısır yerlisi yirmi eri betimlemektedir; bunların hepsi de bir dizi esire göz kulak olmakla vazifeli yakın dövüş savaşçılarıdır. Her bir Mısırlı sağ elinde bir mızrak sol elinde bir başka tür silah taşımaktadır. Bu sol el silahlarından altısı hançer, altısı asa ve yedisi de orak kılıçtır.[94] Mısır piyadelerinin hiçbiri uzun kılıç taşımamaktadır.

Tunç Çağı sonunda Doğu Akdeniz'deki savaşlarda birkaç kişi uzun kılıç kullanmıştır, ama bunlar Mısır savaş arabası birliklerine mensup *Şerden* avcı erleridir. *Şerden* askerlerinin çoğu, genellikle göğüs üzerinden çaprazlama asılmış bir kın içinde kama veya kısa kesici kılıç taşırlardı. Abydos kabartmalarında görüldüğü üzere (bkz. Levha 5), MÖ 1275'teki Kadeş Savaşı öncesinde Büyük Ramses'e muhafız olarak hizmet eden ve Sardinyalı oldukları başlarındaki boynuzlu miğferlerinden açıkça anlaşılan savaşçıların elinde bir kama veya kısa kılıç vardır.[95] Büyük Ramses'e ait bir

diğer kabartmada ise Suriye'deki bir şehre yapılan saldırı tasvir edilmiştir ve burada *Şerden* askerlerinin uzun kılıçlar salladığı görülmektedir.[96] Sonraki yüzyılda ise III. Ramses'in barbar avcı erlerinden bazıları (bkz. Levha 6 ve 10), bir kısmı 1 m uzunluğundaki uzun kılıçlarla silahlandırılmıştır. Mısır kabartmaları, avcı erlerindeki bu uzun kılıçların kesme silahı değil saplama meçi olduğunu göstermektedir. Sanatçılar arada bir, kılıcını düşmanın vücuduna saplayan avcı erleri betimlemişlerdir fakat rakibin başını veya kolunu kopartırken gösterilen kimse yoktur. Kabartmaların yanıltıcı olabileceği ve avcı erlerindeki uzun kılıçların saplama yanında kesme için de kullanıldığı ileri sürülebilirse de, *Şerden*'in (ister kama isterse uzun kılıç olsun) olağan silah kullanma yönteminin saplama olduğunu öne sürmek daha güvenlidir. Korsika'daki bir dizi menhir-heykel burada kullanılan uzun kılıçların meçten ziyade kesme-saplama kılıcı olduklarını göstermekle birlikte, ikinci binyıldaki Sardinya uzun kılıçlarına dair bağımsız bir kanıt yoktur.[97]

Uca doğru incelen bir uzun kılıç, 1910 yılında Gazze yakınındaki Bet Dagin'de bulunmuştur ve halen British Museum'da muhafaza edilmektedir. İlk başta çok büyük bir mızrak ucu olduğu düşünülse de, "pala" sıfatıyla teşhis edilmiş ve özellikle de H.R. Hall tarafından "Şerden tipi bir Filistin kılıcı" diye tanımlanmıştır.[98] Daha sonra sadece "Şerden Kılıcı" olarak adlandırılmış ve bu görüş birliğine dayanılarak MÖ 1200 civarına veya 12. yüzyıl başına tarihlendirilmiştir. Ancak bu tarihin hatalı olduğu anlaşılmıştır. Bir British Museum temsilcisi beni şöyle bilgilendirmiştir: "Yakın tarihli analitik çalışma, kılıcın aslında MÖ 3. binyıla tarihlendirilmesi gerektiğini göstermiştir."[99] Dolayısıyla, Mısırlı sanatçıların 13. yüzyıldaki Sardinyalı avcı erlerinin ellerinde gösterdiği türden kılıca dair somut örnek mevcut değildir.

Geç Tunç Çağı'nda uzun kılıç kuşanmış bir Mısır yerlisinin tasviri mevcut olup Felaket'in hemen öncesine tarihlendirilmiştir. Aşkelon kuşatmasını betimleyen Karnak kabartması, bir Mısır askerini (geleneksel Mısır başlığı taktığına göre belli ki barbar kökenli olmayan profesyonel bir piyadedir) merdiven tırmanırken ve elinde geniş saplı ve düz namlulu uzun bir kılıçla tasvir

LEVHA 10. III. Ramses'in Libyalılara karşı savaşı. Medinet Habu kabartmasının çizimi, Chicago Üniversitesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün izniyle kullanılmıştır.

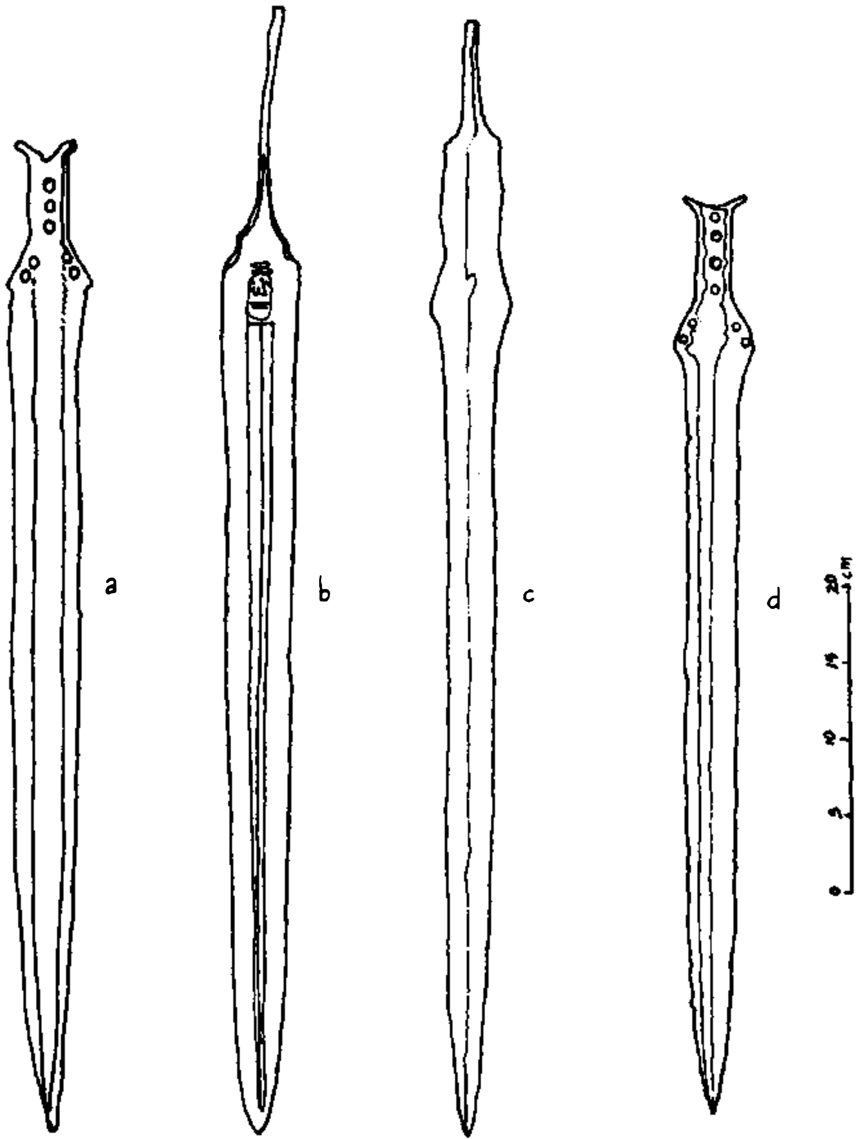
etmektedir.[100] Sahne II. Ramses'in Hititlerle yaptığı barış anlaşması metnine eşlik ettiği için o firavunun dönemine yerleştirilmiş ve bu yakıştırma neticesinde, uzun kılıç kullanımının MÖ 1270 civarı gibi erken bir tarihte barbar avcı erlerinden Mısır yerlisi profesyonel piyadelere kadar yaygınlaştığı önerilmişti. Ne var ki, kabartma için verilegelmiş tarihin çok erken olduğu anlaşılmaktadır. İkinci Bölüm'de değindiğimiz gibi, Frank Yurco'nun yaptığı inceleme Karnak kabartmasının II. Ramses değil, Aşkelon'a yaptığı saldırısı ünlü "İsrail Steli"ne kaydedilen oğlu Merneptah için yapıldığını ortaya çıkarmıştır.[101] Bu firavun, Ugarit'te keşfedilen "Merneptah Kılıcı"nda görebileceğimiz gibi, göğüs göğüse çarpışan savaşçılarına uzun kılıç sağlamak için çaba sarf etmiştir.

Felaket esnasında birçok saldırgan, göğüş göğüse çarpışma silahı olarak kesici kılıçtan ziyade meç olduğu görülen bir uzun kılıca bel bağlıyordu. MÖ 1179 yılındaki kara savaşına katılmış

Filistin savaşçılarının çoğunluğu, Medinet Habu kabartmasında (bkz. Levha 6) kama veya kısa saplama kılıçlarıyla resmedilmiştir. Buna karşın deniz savaşı kabartmasındaki saldırganlar uzun kılıçlı olarak gösterilmiştir. Bu kabartmada düşman Filistin ve Şekeleş askerleri tam bir kargaşa içinde olmakla birlikte, birçoğu halen sağ ellerinde silah tutmaktadırlar. Bir tanesinin mızrağı bulunurken, sayabildiğim kadarıyla on yedi asker uzun kılıca sahiptir. Bunlar kocaman silahlardır ve uca doğru incelen namlularının tabanları, kabzayı kavrayan elden kayda değer ölçüde daha geniştir. Kabza ve namlu beraberce bir adamın kolundan daha uzundur. MÖ 1182 ve 1176'da III. Ramses'e saldırdan Libyalılar da benzer biçimde uzun kılıçlarına bel bağlamışlardı. Bir diğer Medinet Habu kabartmasında ise (bkz. Levha 10), yay kullanan az sayıdaki Libyalıya karşılık büyük kısmı uzun kılıç kuşanmıştır. Bunlar Filistinlilere karşı yapılan deniz savaşındaki kılıçlardan bile uzundurlar.[102]

Öyle anlaşılıyor ki, Felaket'in ilk yıllarında saldırganların tercih ettikleri göğüs göğüse çarpışma silahı, son yıllarında olduğu gibi kılıçtı. Libyalılar Merneptah'a MÖ 1208'de saldırdıklarında, firavun sadece on iki savaş arabasına karşılık 9.111 kılıç ganimet aldığını bildirmiştir.[103] Bu rakamlar Merneptah'ın adamlarının kestikleri düşman elleri ve falluslarının sayısına (9.724) neredeyse denk geldiğinden, Libya kralının savaşçılarının en başta kılıçla çarpıştığını düşünebiliriz.

Göründüğü kadarıyla akıncıların saplama kılıçlarına galebe çalma yolunu arayan Doğu Akdenizli bazı askerler, MÖ 1200 civarından itibaren kesme-saplama kılıçları, özellikle de mükemmel Naue Tip II kılıç edinmeye başlamışlardı. Naue Tip II kılıcın geç tarihli demir örnekleri Yakındoğu'da çok sayıda bulunmuş,[104] fakat tunçtan imal edilmiş olanları çok az sayıda ele geçmiştir (gayet tabii, söz konusu döneme ait az sayıda mezar dolgusunun keşfedilmiş olması bu duruma sebep gösterilebilir. Esasında, her türden 12. yüzyıl kılıçlarına dair çok az sayıda örnek Yakındoğu'da bulunmuştur). Catling Kıbrıs'ta beş kılıç saymıştır (Kıbrıs'taki bu görece yüksek sayıya, 1967'de Enkomi'de bulunmuş dört kılıç daha ilave edilmelidir),[105] fakat geriye kalanlardan sadece sekiz tanesi

RESİM 4. Felaket döneminden kesme-saplama kılıçları.

a. Naue Tip II kılıç, Macaristan'daki Aranyos'tan, 65 cm; Cowen, "Flange-Hilted Cutting Sword", resim 2, no. 4'ten alıntı.
b. "Merneptah Kılıcı", Ugarit'ten, 74 cm; Schaeffer, "Bronze Swords from Ugarit", s. 227'den alıntı.
c. "Ugarit başrahibinin evi"nde bulunmuş dört kılıçtan en uzun olanı; 73 cm; Schaeffer, Ugaritica, c. III, resim 223'ten alıntı.
d. Naue Tip II kılıç, Mykenai'den, 60 cm; Cowen, "Flange-Hilted Cutting Sword", resim 2, no. 6'dan alıntı.

Yakındoğu'dan gelmektedir.[106] En eski olan sekizinci kılıcın Mısır Deltası'nda bulunduğu ve II. Seti'nin kartuşunu taşıdığı belirtilmiştir.[107] Bu firavunun altı yıllık hükümdarlık dönemi ise aşağı kronolojide MÖ 1202-1196 yıllarına denk gelmektedir.

Öte yandan Yunan dünyasına ait somut Naue Tip II buluntularının sayısı etkileyicidir. Naue Tip II, Snodgrass'ın gösterdiği üzere, Protogeometrik Dönem'de Ege'de kullanılmakta olan yegâne kılıçtı.[108] Ne var ki, Protogeometrik ve Geometrik örnekler demirden imal edilmişti. Tunç kılıçlar daha erken tarihli ve sayıca daha azdı, fakat Naue Tip II'nin gelmesinden iki yüzyıl önce Ege'de neredeyse hiç uzun kılıç bulunmadığı dikkate alındığında, sayıları yine de sıra dışıydı. Catling, 1968 tarihli araştırmasında, Yunanistan ve Ege adalarında (Girit de dahil) bulunmuş yirmi yedi adet tunç Naue Tip II kılıç saymıştı.[109] Daha sonra, GH IIIC dönemi bir Arkadia mezarında çok iyi korunmuş bir tanesi, Knossos'un Kuzey Mezarlığı'ndaki bir GM IIIC gömütünde ise bir diğeri bulunmuştur.[110] Kıbrıs'ta bulunan dokuz kılıcı da bu yirmi dokuz örneğe ekleyebiliriz. Böylece toplam otuz sekiz kılıç, muğlak bir ifadeyle "Yunan dünyası" diye adlandırılmış olan bölgeye aittir. 20. yüzyıl başlarındaki akademisyenlerin Naue Tip II kılıcı "Miken kılıcı" diye adlandırmaları herhalde şaşırtıcı değildi. Ancak Mikenler hiç şüphesiz bu kılıcı görece geç benimsemişlerdi, zira silah batıda ve kuzeyde daha yaygındı. Bu türden yüzün üzerinde kılıç (çoğunluğu Po Vadisi'nden olmak üzere) İtalya'da, yüz otuzdan fazlası ise Yugoslavya'da bulunmuştur.[111]

Mevcut savdaki en kayda değer husus, Naue Tip II kılıcın Ege'ye çok ani bir giriş yapmış olmasıdır. Yunan dünyasındaki otuz kılıcın çoğu geç tarihli olup MÖ 1100'den sonrasına yerleştirilmektedir. Diğer hepsi "özellikle MÖ 13. ve 12. yüzyıllara aittir."[112] Catling'in ilk araştırması, güvenilir şekilde tarihlenmiş tabakalardan çıkma kılıçların "nispeten güvenilir bir değerlendirmeyle MÖ 1200 civarına yerleştirilebileceği" sonucuna varmıştır.[113] Sandars da aynı sonuca ulaşmıştır: Ege'de Naue Tip II kılıçların ortaya çıkması "MÖ 13. yüzyıl sonunda (muhtemelen MÖ 1200'ün hemen öncesine)" tarihlendirilebilir.[114] Mısır firavunlarının orta krono-

lojisine göre hesaplanan bu tarihler, bu çalışmada kullandığımız aşağı kronolojide MÖ 12. yüzyılın ilk onyıllarına tekabül eder. Demek ki, kılıçlar Ege'ye Felaket'in en karanlık yıllarında ulaşmıştır.

Bir noktayı açıkça ve kısaca belirtelim: Yunan dünyasında bulunmuş hiçbir MÖ 13. yüzyıl uzun kılıcı mevcut değildir; oysa MÖ 12. yüzyıl için tek bir modelden en az otuz örnek mevcuttur. Arkeolojik kanıtlar, MÖ 1200 civarında Yunan dünyasında savaş maslahatının esaslı bir şekilde değişip değişmediğine dair net bir soru sorabileceğimize işaret etmektedir. Kılıç ve kılıç kullanma ustalığı, Ege ve Kıbrıs'ta ani ve muazzam bir önem kazanmıştır. Benzer bir devrimin Mısır'da ve Yakındoğu'nun diğer bölgelerinde yaşanıp yaşanmadığı hususu, bu döneme ait mezarlardan çok az şey öğrenilebildiği için, çok açık değildir. II. Seti'nin kartuşunu taşıyan Naue Tip II kılıca halihazırda değinmiştik. Aşağıda gösterileceği gibi, Ugarit'teki Fransız kazılarında beş uzun kılıç daha bulunmuştur. Bunların hiçbirisi Naue Tip II kılıcı değildir, fakat hem kesmek hem saplamak için tasarlanmış ve Ugarit'in yıkımından çok kısa süre önce üretilmişlerdir. Bu örnekler, Merneptah'ın tahta geçişiyle MÖ 1185 yılı arasında kılıcın Yakındoğu'da da en önemli silah haline gelmiş olduğunu göstermektedir.

Ege'deki birçok Naue Tip II kılıç "Yunan" mezarlarında bulunmuş olduğu için, "Yunanlar" tarafından tedarik edildikleri düşünülebilir. Bunların Yunanistan'da üretilmiş olmaları pek muhtemel değildir ve her halükârda, Yunan olmayan kılıç üreticilerine çok şey borçludurlar. Harding, bu tipteki en eski Ege kılıçlarıyla Kuzey İtalya kılıçları arasındaki çarpıcı benzerliklere dikkat çekmiş ve "İtalya'nın Yunan silahlarının imalatı ve yayılmasında önemli bir rol oynadığı" neticesine varmıştır.[115]

Yine de, Doğu Akdenizli tunç ustalarının da bu silah devriminde boş durmadıkları görülebilir. Yunanistan'daki birkaç kılıcın yanı sıra Ugarit'te bulunmuş beş kılıç, MÖ 13. yüzyıl sonu ve 12. yüzyıl başlarında Doğulu maden ustalarının pek aşina olmadıkları silahları üretmek zorunda kaldıklarını göstermektedir. Modelleri kesinlikle Naue Tip II idi; hatta belki de, Harding'in analizinin işaret ettiği üzere, özellikle Kuzey İtalya'dan getirilmiş örnekler dahi

olabilirlerdi. Sonuçta üretilen kılıçlar tamamen Naue Tip II ile pek boy ölçüşemeseler de, kılıç ustalarına iletilen taleplerin aciliyetini göstermek için yeterli bir örnek teşkil ederler.

Bu husustaki başlıca kanıt, Schaeffer'in 1953'te Ugarit'te bulduğu Merneptah kılıcıdır (bkz. Resim 4b). Bu kılıç, kilden bir küçük tanrıça heykelciği ve bir miktar başka tunç nesne, kraliyet sarayının doğusundaki bir evin "iç bahçesinin köşesine gömülmüş halde" ele geçmiştir.[116] "Sıfır haldeki" kılıcın ağızları bile bileylenmemiştir. Schaeffer, belki de Merneptah'ın "yardımcı askerlerini silahlandırmak için kendi kartuşunu taşıyan bu tipte kılıçları Ugarit'e sipariş vermiş" olabileceğini tahmin etmiştir.[117] Merneptah kılıcı sadece saplamak değil, ama aynı zamanda kesmek için de tasarlanmıştı. Bu özelliğine bağlı olarak, kılıç Yakındoğu'da çıkmış en eski yaralama *amaçlı* kılıçtır. Uzunluğu 74 cm idi ve namlusu oldukça genişti (kabzada 5, orta noktasında 4 cm). İki ağzı da namlunun boylu boyunca neredeyse bütünüyle paralel giden Merneptah kılıcı, Naue Tip II kılıca son derece benziyordu. Ancak kabza kısmında, namlu sapı çok uzun ve inceydi; aslında o kadar inceydi ki dikey ve yatay olarak eğilmişti.[118] Sap, muhtemelen kılıç yapılırken veya yapıldıktan hemen sonra bükülmüştü. Bu husus, ağız kenarlarının neden bileylenmemiş olduğunu da açıklamaktadır. Bir silah sıfatıyla işe yaramamış bile olsa, özellikle de Mısır kraliyet kartuşu taşıdığından ötürü oldukça zarif bir nesnedir. Kanımca, hane sahibinin sahip olduğu en kıymetli eserlerden biri olduğu için, tehlike geçtikten sonra tekrar çıkartılmak üzere heykelcik ve diğer tunç nesnelerle birlikte bahçeye gömülmüş olmalıdır. Her halükârda, Merneptah kılıcının "kabzalı kılıç" olarak addedilebilecek bazı nitelikleri bulunmasına karşın, Naue Tip II'nin kabzasıyla bir benzerliği yoktur.

Ege'deki ilk kesici kılıç üretim girişimleri de 12. yüzyıl başında gerçekleşmiştir. Sandars'ın F ve G sınıfı silahlarından dördü GH IIIB sonu ile IIIC dönemine ait olup yaralayıcı veya diğer bir deyişle kesme-saplama kılıçlarıdır. Bulunan örnekler kullanışsız olabilirler ama MÖ 1200 civarında Yunan kılıç üreticilerinin yeni bir tür silah dövmeye çalıştıklarını göstermeleri bakımından önemlidirler.

Attika'daki Perati yerleşiminde bulunmuş bir 12. yüzyıl G sınıfı kılıç, kasap satırını andırmaktadır: "Namlu benzersizdir; gerçekten yaprak şekilli olup en geniş yeri alttaki üçte birlik kısmıdır."[119] Girit'teki Mouliana'da bulunmuş iki F sınıfı örnek de (biri tam, diğeri parçalanmış durumda) kesici kılıç niteliğindedir ve 12. yüzyıla tarihlendirilmektedirler. Dördüncü bir kesici kılıç ise Mykenai'de ele geçmiş ve MÖ 1200 civarına tarihlendirilmiştir. 62 cm uzunluğundaki bu kılıç da oldukça kötü tasarlanmıştır. Sandars'a göre; "Perati kılıcına kıyasla genel anlamda hantal ve alışılmadık olan bu kılıç, yetersiz bir denemenin örnekleri olarak görülmesi gereken o namlu ve Mouliana F kılıcıyla birlikte sınıflandırılmalıdır."[120]

Doğu Akdenizli maden ustalarının Felaket sırasında kesici kılıç üretimi için nasıl çalıştıkları, 1929'da Ugarit'te bulunmuş dört kılıçtan oluşan bir grubun keşfi sayesinde son derece canlı bir biçimde görülmektedir (buna karşın kılıçlar 1956'ya dek yayımlanmamışlardır ve ne yazık ki yayımlandıklarında, bunları gün ışığına çıkaran Georges Chenet vefat etmişti).[121] Sap kısımları uygun bir şekilde geniş ve güçlü olduklarından, bu dört kılıç aynı şehirde bulunmuş Merneptah kılıcından üstündürler (bkz. Resim 4c). Gerçi, sapları flanşlı olmadıkları için, Ugarit kılıçları gerçek bir "kabzalı kılıç" olarak nitelendirilemez, fakat diğer yönlerden Naue Tip II ile aynı düzeydedirler. Uzunlukları 63-73 cm arasında değişmektedir. 2 cm'den fazla genişlikteki düz sapları (bu, Merneptah kılıcının iki-üç katıdır), kabza başının takılacağı bir çivi oluşturacak biçimde uzanır. Paralel uzanan namlu ağızları, sivri bir uçla biterler. Dört kılıcın da genişlikleri birbirinden farklıdır: Tam orta noktadan ölçüldüklerinde sırasıyla 2,5, 3, 3,3 ve 4 cm genişliğindedirler. Bunların kesme-saplama kılıçları olduğuna şüphe yoktur.[122]

Ne var ki bu kılıçlar hiç kullanılmamışlardır. Dövülerek değil dökülerek üretilen bu silahlar kalıplarından yeni çıkmışlardı. Ağızlarıyla uçları bileylenmediği ve saplarına da perçin için delik açılmadığından bitirilmemiş oldukları açıktır. "Ugarit Başrahibi'nin Evi"nin altında bulunmuş yetmiş dört tunç eserden müteşekkil grubun parçası olan bu kılıçlar, bir zamanlar iç kısımdaki kapı boşluğunun bulunduğu yerin altında yer alan bir çukur dolgu-

sunda gün ışığına çıkarılmışlardır (muhtemelen ahşaptan yapılma kapı eşiği, 1929'a gelindiğinde yok olmuştu).[123]

Claude Schaeffer'in, çukurun kazıldığı dolgudaki çömlek parçalarına dayanarak yaptığı yorum uyarınca, bu kılıçlar 14. yüzyıla tarihlenegelmişlerdir.[124] Schaeffer, başrahibin evi inşa edilirken tunç nesnelerin adak olarak bir temel dolgusuna gömüldüklerini tahmin etmiştir. Ancak çok daha iyi bir ihtimal vardır: MÖ 1185 civarında Ugarit'in yaşadığı son kriz anında, istilacılar çekildikten sonra saklandıkları yerden tekrar çıkarılabilecekleri umuduyla gömülmüş kıymetli mallar olabilirler.

Dolgu etrafındaki MÖ 14. yüzyıl çömlek parçaları tarihlendirme kriteri olarak değerlendirme dışı bırakılabilir, zira herhangi bir yeniden inşa durumunda çukur önceden var olan tabaka üzerine kazılacaktır. Buradaki mesele, çukurun ne zaman kazıldığıdır. Schaeffer evin inşaası esnasında bir temel dolgusu için kazıldığını ileri sürmüştür, fakat bu alışılmadık bir durumdur. Kapı eşiklerinin altında temel dolgularının varlığı bilinse de, bunlara daha ziyade bir kurbanlıkla birlikte birkaç vazo ve heykelcik gömülürdü ("kandil ve tas" Geç Tunç Çağı'nda yaygındı).[125] Bu yetmiş dört tunç nesnenin adak diye temel dolgusuna gömülmüş olması inandırıcı değildir. Ugarit'te ne kadar çok saklama gömüsü yapılmış olduğu 1929'da henüz fark edilmemişti. Ancak bizzat Schaeffer, sit alanında geçirdiği kırk yıl boyunca, burada bulunan tunç nesnelerin Ugarit sakinleri tarafından duvar oyuklarına ve zeminlerin altlarındaki çukurlara saklandığını keşfedecekti.[126]

Tasnif temelindeki bir öneri, gömüyü Schaeffer'in önerdiği tarihten en az bir yüzyıl sonrasına tarihlendirir. Yetmiş dört nesne arasında, nar biçimli pandantifleri olan bir üçayak da mevcuttur. Catling, bu üçayağın, hepsi de MÖ 1250 yılı sonrasına tarihlendirilen bazı Kıbrıs örnekleriyle benzerliğine değinmiştir. Dönemin Kıbrıs tunç işçiliğinde uzman olan Catling, Ugarit üçayağının bu tipin gelişmiş bir aşamasını temsil ettiği ve 13. yüzyıldan öncesine tarihlendirmenin mümkün olmayacağı sonucuna varmıştır.[127]

Son olarak, bizzat kılıçlar Felaket sırasındaki bir tarihe işaret ederler. Dört kılıcın her biri de mükemmel parçalardır. Bütün Ya-

kındoğu'da bunlarla karşılaştırılabilecek yegâne kılıç, Seti'nin kartuşunu taşıyan Naue Tip II numunedir. Bu durumda MÖ 1202'den öncesine tarihlendirilemezler. Bütün Doğu Akdeniz'deki ve Ugarit'teki kılıçlar hakkında bildiklerimiz, MÖ 14. yüzyılın Ugaritli kılıç ustalarının tasarımı bunlar kadar gelişmiş kılıçlar bir yana, henüz herhangi bir kesme-saplama kılıcı dahi dökmediklerini söylememizi gerektirir. Tıpkı Enkomi'de bulunmuş dört kılıç gibi, bu dört Ugarit kılıcının da 12. yüzyılda "yakında geri dönmek ümidiyle"[128] saklandığını düşünebiliriz.

Doğu Akdeniz imalatı Geç Tunç Çağı kılıçlarının ılıman Avrupa'dakilere kıyasla ne kadar yetersiz oldukları gerçeğini uzun süre gizleyen şey, dört Ugarit kılıcının yanlış tarihlendirilmesiydi. Eskiçağ silahlarını inceleyen araştırmacılar, Catling'in itirazına kadar Schaeffer'in yorumunu gerçek kabul etmişlerdir. Lorimer'e göre bu dört kılıç, MÖ 14. yüzyılda Ugarit'te Miken göçmenlerin varlığını göstermekteydi: Bunlardan bazıları anlaşılan o ki bir kılıç atölyesi açmışlardı.[129] Gordon V. Childe, C.F.C. Hawkes, Albay Gordon ve diğerleri açısından da Ugarit kılıcı, kesme-saplama kılıçlarında öncülüğü ılıman Avrupa'nın değil, Doğu Akdeniz'in yaptığını göstermekteydi.[130] Catling'in savını kışkırtıcı bulan Snodgrass bile, halen, bu dört kılıcı Doğu Akdeniz ve Orta Avrupa'daki kesme-saplama kılıçlarının "koşut ve çağdaş bir evrimi" olarak sunuyordu.[131]

Ugarit'teki kılıç gömüsü bir kez doğru tarihlendirildiğinde, Tunç Çağı'nın sonunda Doğu Akdeniz kılıçlarındaki değişikliklerin evrimsel değil, devrimci nitelikte olduğunu görmek kolaydır. İlk Naue Tip II örnekleri (Yunanistan, Kıbrıs ve Mısır'da) neredeyse aynı anda ortaya çıktıkları MÖ 1200 civarında, çeşitli mahalli denemeler benzer etkiye sahip kesici kılıç üretmeye çalışmışlardı. Bu deneylerin bazıları kullanışsız kılıçlarla sonuçlanmıştır, ama MÖ 1185 civarında Ugarit'teki kılıç ustaları ürünlerini neredeyse mükemmelleştirmişlerdi. Ne yazık ki Ugarit'in kara bahtına, bu kılıçları yeterli sayıda imal etmek ve askerlerini usta birer kılıçdar olarak talim ettirmek için zaman kalmamıştı.

Felaket ve Araba Savaşlarının Sonu

Onuncu Bölüm'den On İkinci Bölüm'e kadar, Tunç Çağı sonundaki savaşların Demir Çağı başındaki savaşlardan (veya Eskiçağ'ın diğer dönemlerinden) ne denli farklı olduğuna dair bir sav sunuldu. Felaket'ten önce bir kral, dağlık ve tepelik topraklarda yaşayan barbarlarla savaşmak için piyadelerini kullanabilirdi, ancak iki krallık arasındaki çarpışma, piyadelerin koşucu veya avcı eri olarak tali bir rol oynadıkları araba savaşıydı. Öte yandan, Demir Çağı'nda savaş piyade savaşı demekti: Eğer atlı birlikler savaşta rol alırlarsa, görevleri piyadeye yardımcı olmaktı.

On Üçüncü Bölüm'de gördüğümüz gibi zırh ve silahlara dair arkeolojik kanıtlar, araba savaşından piyade savaşına geçiş dönemini Felaket'in meydana geldiği onyıllara yerleştirir. Görüldüğü kadarıyla bu dönem, araba ordularının dört yüz yıllık üstünlüğü ardından piyadelerin tekrar savaş meydanını ele geçirdiği zamandır. Bazı silahların (yaylar, kargılar, mızraklar ve ciritler) biçimlerinde 13. yüzyıl sonu ve 12. yüzyıl başında çok değişme yaşanmadığı bilinmekle beraber, göreceli önemlerinin değiştiği açıktır. Araba savaşçılarının silahları olan yay ve kargı, Felaket öncesinde sonrasına nazaran çok daha fazladırlar. Öte yandan, avcı erlerinin koşarken fırlattıkları ciridin Tunç Çağı'nın sonlarında çoğaldığı anlaşılmaktadır ve bu silah, 12. ve 11. yüzyıllar boyunca Yakındoğu'da öne-

mini korumuştur. Yanaşık nizam piyadenin en mükemmel silahı olan mızrak ise Demir Çağı başında iyice bollaşmıştır. Karanlık Çağ'da Yunanistan'da, öteki dünyaya yolcu edilen ölü bir adama genellikle tek bir mızrak eşlik ederdi.

Piyade teçhizatıyla ilgili diğer öğeler daha fazla şey söylemektedirler. Gövde ve baldır zırhlarının Felaket dönemi buluşları oldukları açıktır. Yuvarlak kalkan 13. yüzyılda barbar koşucular tarafından kullanılmasına karşın ancak 12. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Kılıçlara dair kanıtlar ise daha çarpıcıdır: Buluntular, MÖ 1200 civarında Ege, Mısır ve Ugarit'te kılıç üretiminde bir devrimin başladığını göstermektedir. Gerek Kuzey İtalya ve Balkanlar'dan getirilmiş Naue Tip II kılıçlardan, gerekse Doğu krallıklarında üretilmiş deneysel örneklerden anlaşıldığı üzere, uzun ve kesici kılıçlar için ani bir talep ortaya çıkmıştır. Kısacası, arkeolojik kayıttaki zırh ve silahlarda görülen değişimler karşımıza, Eskiçağ'ın sonuna dek sürecek piyade egemenliğinin MÖ 1200'ün hemen öncesi ve sonrasındaki onyıllarda başladığına dair kesin bir sonuç çıkartırlar.

Öyleyse, akıncılar ve şehir yağmacılarının dönemin büyük savaş arabası ordularını mağlup etmenin bir yolunu bulmalarından sonra araba savaşlarının Felaket ile birlikte sona erdiği sonucunu dolaylı kanıtlar temelinde çıkarabiliriz. Ancak Felaket'in tam da bu sonuçla alakalı olduğuna dair doğrudan kanıt da şüphesiz mevcuttur. Medinet Habu kabartmaları, III. Ramses karşısındaki saldırganların –Libyalılar, Filistinliler, Sekker ve Kuzeyliler– az sayıda savaş arabasıyla desteklenen piyadelerden ibaret olduğunu açıkça belirtmektedir. Kabartmalar aynı zamanda Ramses'in başarısının, firavunun hem barbarlardan hem de Mısırlılardan topladığı çok sayıda piyadeyle mümkün olabildiğini göstermektedir. Eskiçağ kara savaşlarının özünde *daima* piyade muharebesi olduğu yönündeki varsayım sebebiyle, saldırganların yaya asker olmalarına pek dikkat edilmemişti. Medinet Habu kabartmalarında tasvir edilenlerin önemi, ancak Geç Tunç Çağı savaşlarında durumun düşünüldüğü gibi olmadığı akılda tutulursa anlaşılabilmektedir.

Kabartmalardan Libyalı ve Filistinlilerin, düzenli saflardaki disiplinli birliklerden ziyade belki de kendi aşiret savaşlarından alışık oldukları *gerilla* usulünde avcı eri olarak çarpıştıklarını çıkarıyoruz. Medinet Habu kabartmaları Filistinli ve Sekker savaşçıların tek başlarına veya küçük gruplar halinde muharebe meydanına dolup taştıklarını göstermektedir. Göğüs göğüse çarpışmada temel silahı uzun bir kılıç olan yağmacı, çevikliği ve süratinden istifade edebilmek için "açık" alana ihtiyaç duyuyordu. Fakat yakın dövüş başlamadan önce savaş arabalarının icabına bakılmalıydı ve tam da bu nedenden ötürü, yağmacılar yanlarında ciritlerini getirmişlerdi. Ciritler de, bu silahı kullanan savaşçıların ileri fırlayıp koşarak araba atlarına atış yapmalarını gerektirdikleri için bir toplu saldırı taktiğine işaret ederler. Ramses, MÖ 1179'da Zahi'de akıllıca davranarak savaş arabalarını geri planda tutmuş ve topladığı piyadelere güvenmişti. Ancak diğer savaşlarda akıncılar ciritlerini en etkili şekilde kullanmış olmalıydılar. Bu sayede savaş arabası ordularını imha ederek araba savaşlarının sonunu getirmişlerdi.

Yağmacıların "koşucu" oldukları ve dolayısıyla savaş arabaları için tehlike arz ettikleri gerçeği kabartmaların yorumlanmasıyla çıkarılabildiği gibi yazıtlarda da açıkça anlatılmaktadır. Büyük Karnak Yazıtı, Meryre'nin MÖ 1208 saldırısı için avcı eri getirdiği toprakları sayarken, Libyalı reisin "ülkesindeki bütün savaşçıların ve *phrr*'lerin en iyilerini" topladığını beyan etmektedir.[1] Otuz yıl sonra, III. Ramses de Libyalı ve Filistinli düşmanlarını aynı şekilde "koşucular" olarak zikreder. Libyalıların saldırısını geri püskürttükten sonra, "sınırlarımı ihlal edenleri yere serdim; oldukları yerde çaresiz kalakaldılar; kolu kanadı kırılan koşucuları avcumun içine düşerek katloldular" diye övünür. MÖ 1179'da kendisine saldıran Filistinlilere ve işbirlikçilerine dair beyanı ise şu şekildedir: "Avucuma düşen kolu kanadı kırık koşucularını, senin *ka*'na [yaşam özü, ruh-e.n.] sunmak üzere önüme katıp götürdüm."[2]

Barbarlar, silah ve taktikleri tam da bu işe uygun olduğu için Doğu krallıklarının savaş arabalarını yenmişlerse de, yazılı belgelerden göründüğü kadarıyla başarılarını aynı zamanda ezici sayılarına da borçluydular. Libyalılar ve Kuzeyli yardımcı kuvvetleri

MÖ 1208'de Merneptah'a saldırdıklarında, firavun bunlardan neredeyse on binini öldürmekle övünür. Bir kuşak sonra ise, III. Ramses en az 12.235 Libyalı öldürdüğünü iddia etmiştir. Firavunlara özgü abartı dikkate alınsa bile, düşman ordusu hepsi de cirit, uzun kılıç ya da her ikisiyle birden silahlanmış en az yirmi bin avcı erinden oluşuyor olmalıydı. Efsaneye göre "İsrail'deki kırk bin asker" Kenân krallarının karşısına çıkmıştı ve bir o kadar fazla sayıdaki Akha, Troya'ya saldırmıştı. Felaket'in yayılıp hızla büyümesi neticesi savaş arabası ordularının sınırlamaları her yerde açığa çıktığında, bütün Akdeniz dünyasındaki barbarlar kolay bir zafer ve yüklü ganimetlerin cazibesine kapılmışlardı. Küçük başarılar büyük başarılara yol açıyordu ve bu durum Mykenai ile Hattuşa düşene kadar devam etti. Akıncılar güruhuna karşı (muhtemelen Asur istisnası hariç) hiçbir krallık kendini güvende hissetmiyordu. Yüce Krallıklar birkaç bin avcı eri istihdam edegelmiş olmalarına karşın, Pylos ve Ugarit gibi küçük bir krallıkta mevcut yakın dövüş eri sayısı ancak yüzlerle ifade ediliyordu. Hattuşa ve Emar kâtipleri "güruhların" saldırdığı şehirlerden bahsettiklerinde, ancak bu krallıkların savunma için az sayıda profesyonel askere dayandıklarını göz önüne alırsak tehlikenin boyutunu anlayabiliriz.

Son olarak, Felaket'in barbar piyadeler Doğu Akdeniz savaş arabalarına üstün geldiği için yaşandığını gösteren birkaç edebi kanıtımız mevcuttur. Troya Savaşı'nın *İlyada*'da Akha yaya avcı erleriyle Troya savaş arabası birlikleri arasındaki bir çatışma gibi betimlenmediği açıktır, fakat gelenek bu tarz bir muharebenin izlerini muhafaza etmiş olabilir. Hızlı atlara sahip Amazonlar* ve Frigler hakkındaki öyküler, Paris'in Akhilleus'u bir okla öldürmesi ve hatta Troya'nın tahta at hilesiyle ele geçirilmesi (8. yüzyıldan bir Mykonos vazosu üzerinde de tasvir edilen bu hikâyenin, *Odysseia* kurgulanmadan uzun zaman önce dolaşıma girdiği açıktır) gibi öyküler, Troya'nın atları ve savaş arabalarının halen hatırlandığı zamanlarda doğmuştur.[3] Akhilleus'un "ayağına tez" olarak tanım-

* Daha önce değinildiği gibi, düşmanları Hititlerle uzun saçları ve traşlı suratları sebebiyle hep "kadın" diye alay ederlerdi. "Atlı kadın savaşçı Amazonlar" efsaneleri de bu hatıradan türemiş olabilir. (e.n.)

lanması, bir koşucunun *belirgin özelliğine* uygun bir tanımdır. Ayrıca hem Hektor hem de diğer bütün Troyalıların alışıldık unvanı olan "at terbiyecisi," büyük ihtimalle Troyalı araba sürücüleriyle savaşçılarının gerçek şöhretinden kaynaklanıyordu.

Piyadelerin savaş arabası ordularını alt edişi hakkındaki daha açık bir gelenek İsrail'de korunmuştur. Geleneklerin ilk defa yazıya döküldüğü MÖ 10. yüzyıla gelindiğinde birçok şey kaybolmuş ve birçok da ilave yapılmıştı. Ancak bütün bunlara rağmen "Kenân'ın Fethi"nin Kenân şehirlerinin arabalarına karşı savaşan İsrailoğlu piyadelerin başarısı olduğunu söyleyen ısrarcı bir bellek mevcuttur. *Eski Ahit*'in *Yeşu* ve *Hâkimler* kitaplarında, Manasseh'in dağlı halkı Beth Şan ve Esdraelon ovalarını ele geçirmeyi bir süre başaramazlar; zira Kenânlılar "demirden savaş arabalarına" sahiplerdir. Yahudiye'de de, dağlıların ovaya hâkimiyetini "demirden savaş arabaları" engellemektedir. Bu ifade Pers dönemindeki bir yazarın yanlış anlaması gibi görünse de tasvir, Kenân'daki en verimli ovaların buraları koruyan savaş arabası orduları yüzünden çok yüksek bir bedelle fethedildiğine dair geleneği yansıtmaktadır.[4]

İbrani şiirinin bize ulaşan en eski örneklerinden iki tanesi, kalabalık savaş arabası ordularına karşı Yehova'nın zaferlerini anmaktadır. Musa'ya ya da kız kardeşi Meryem'e atfedilen[5] "Kurtuluş Ezgisi" (*Mısır'dan Çıkış*, 15), Yehova'nın bir Mısır savaş arabası kıtasını denizde boğmasını kutlar:

Ezgiler sunacağım RAB'be çünkü yüceldikçe yüceldi;
atları da, atlıları da denize döktü...
Denize attı firavunun ordusunu, savaş arabalarını;
yam suph'da boğuldu seçme subayları.
Derin sulara gömüldüler,
taş gibi dibe indiler.
Senin sağ elin, Ya RAB, korkunç güce sahiptir.
Senin sağ elin altında düşmanlar kırılır...
Üfledin soluğunu, denize gömüldüler,
kurşun gibi engin sulara battılar.

Bu neşidenin arka planındaki sahneyi sağlayan düzyazı türündeki anlatıda, Mısır'dan "kaçan" beş milyon İsrailoğlunu altı yüz Mısır savaş arabası takip etmektedir. İsrailoğulları Kızıldeniz'e (*yam suph*)[6] vardıklarında, Yehova suları yararak halkının kuru topraktan geçmesini mümkün kılar ve sonra da takipteki Mısır savaş arabalarını boğmak için tekrar suları birleştirir. Diğer yandan, mitolojik olmaktan ziyade gerçek bir olayı anıyor olması gereken neşide, Yehova'nın atı ve atlıları denize fırlattığını, atların ve savaş arabalarının bir taş veya kurşun gibi dibe çöktüğünü sürekli tekrar eder. Neşide gemilerin, belki de sahil boyunca Kenân'a ilerleyen at nakil teknelerinin fırtına esnasında alabora olmasını kutluyor gibi görünmektedir. "İsrail"in Mısır'dan gönderilen savaş arabası ordularına hedef olabileceği yegâne dönem, Merneptah ile IV. Ramses arasındaki onyıllar olabilir, zira bu ikinci firavunun saltanatına gelindiğinde, göründüğü kadarıyla Mısırlılar Kenân üzerindeki egemenlik iddialarından artık vazgeçmişlerdi.

İkinci şiir ise, Hasor kralı Yavin'in savaş arabalarına karşı kazanılmış büyük bir zaferi anan "Debora'nın Ezgisi"dir (*Hâkimler*, 5). Neşide kendisini,

> Ey semerleri pahalı boz eşeklere binenler,
> Ey yoldan yaya gidenler, dinleyin!
> Kuyu başındaki kalabalıklar RAB'bin zaferlerini,
> İsrail savaşçılarının zaferlerini anlatıyorlar.

sözleriyle hitap ettiği kişilerin gözdesi olarak tanıtır. Şiir kutlama ve uyarı amacı taşıdığından, mısralarda bulunmayan ama şiirle tutarlı bazı detayları veren düzyazı şeklinde bir girizgâh anlatıyı teşkil eder (*Hâkimler*, 4). Girizgâha göre Hasor kralı Yavin, İsrailoğullarına yirmi yıl boyunca acımasızca zulmetmişti. Emrinde dokuz yüz adet demirden savaş arabası bulunan komutanı Sisera ise zulmünün vasıtasıydı. Nihayet, Esdraelon Vadisi'nin kuzeyindeki Zevulun oğulları ile Hasor'un art ülkesindeki Naftali oğulları bu zulme başkaldırdılar. Abinoam oğlu Barak tarafından yönetilen ve kadın peygamber Debora'nın bir kehanetiyle moral bulan isyancılar, Ha-

sor'un 48 km kadar güneybatısındaki Tavor Dağı'nı ele geçirdiler. Sisera bunu öğrendiğinde, dokuz yüz savaş arabasıyla birlikte Esdraelon'un Tavor Dağı eteğindeki bir bölümü olan Kişon Vadisi'ne geldi. Hiçbir korku duymayan Debora, Yehova'nın o gün (veya neşide bir gece taarruzu zikrettiğinden muhtemelen gece) kendisine büyük bir zafer bahşedeceği kehanetini Barak'a anlattı. "Bunun üzerine Barak, ardında on bin kişiyle Tavor Dağı'ndan aşağı indi. RAB, Sisera'yı, savaş arabalarını sürenleri ve ordusunu Barak'ın önünde şaşkına çevirerek bozguna uğrattı."[7] Sisera'nın tüm askerleri katledildi; bir tanesi bile sağ bırakılmadı. Sisera yayan kaçtı ve Kenlilerden Hever'in çadırına sığındı. Burada bir yorganın altında takipçilerinden saklanırken öldürüldü. Uykudayken şakağına bir çadır kazığı çakarak onu öldüren kişi ise Hever'in karısı Yael idi.

Düzyazı anlatımı, Barak'ın İssakar aşiretinden savaşçıları ile Zevulun ve Naftali'nin yanı sıra diğer kuzey bölgelerinin savaşçılarını selamlayan neşide izlemektedir. Bunların hepsi, kendi reislerinin peşinde aşiret aşiret vadiye üşüştüler: Yehova'nın köylüleri (*hupşu*) ile Kenân'ın "kudretlileri" karşı karşıya gelmişti:

Taanak'ta ve Megiddo sularının kıyısında
Krallar gelip savaştılar,
Kenân kralları da savaştı;
Ancak ne gümüş ne de ganimet aldılar.
Yıldızlar göklerden savaşa katıldı,
göğü bir baştan öbür başa geçerken, Sisera'ya karşı savaştı.
Kişon Irmağı, o eski ırmak, süpürüp götürdü onları,
Yürü, ey ruhum, üzerlerine güçle yürü!
O zaman atlar dörtnala koştu,
Güçlü atların toynakları yerde izler bıraktı.[8]

Şiir ardından Yael'i över: "Sol eline çadır kazığını, sağ eline işçi tokmağını aldı." Ardından Sisera'nın ölümü ve asla dönmeyecek olan savaş arabalarını kafes ardında bekleyen Sisera'nın annesinin kaygısı sevinçle betimlenir: "Ya RAB bütün düşmanların böyle yok olsun!"

Yeşu kitabında da aynı olayın güney (Efrayim veya Benyamin) versiyonları sunulur (*Yeşu*, 11.1-11).[9] Burada çarpışma Kişon'da değil "Merom sularında" cereyan eder. Sadece kuzeydeki Esdraelon aşiretleri değil, bütün İsrail Hasorlu Yavin'i mağlup eder. Muzaffer komutan da Barak yerine güneyli kahraman Yeşu'dur ve Debora'nın ismi dahi zikredilmemektedir. Yavin'in ordusunu yendikten sonra Yeşu, bütün atları sakat bırakarak savaş arabalarını yakar. Ardından Hasor'a ilerler ve bütün ahalisini kılıçtan geçirdiği şehri yakarak yerle bir eder. Hasor'un MÖ 1200 civarında yıkıldığı Yadin'in kazılarında da ortaya çıktığından ötürü, sözlü geleneğin bu noktada doğru olduğu açıktır.

Dolayısıyla, Demir Çağı başlarından bize ulaşan az sayıda ve kıymetli şiir, arkeolojik kanıtlardan ve Mısır kabartmalarıyla yazıtlarından çıkardığımız sonucu desteklemektedir: Felaket sırasında binlerce barbar avcı eri, önceden sakındıkları ovalara inmiş ve bu arazilerin savunmasını üstlenen savaş arabası ordularını imha ederek şehirleri yağmalamış ve yakmışlardır. Tarihte durduğumuz yerden geriye bakıp olayları izlediğimizde, Doğu Akdeniz krallıklarının bütün bir Geç Tunç Çağı boyunca barbar komşularının toplu taarruzuna karşı savunmasız olduklarını görebiliriz. Ne var ki, "imparatorluk sihri" etkisinden ötürü söz konusu dönemin büyük kısmı boyunca ne risk altındaki krallar ne de barbarlar durumun farkına varmışlardır. Ancak MÖ 13. yüzyıl sonlarında barbarlar gözlerini açmaya başlamış ve fırsattan istifade etmişlerdir.

MÖ 13. yüzyıl sonu ile 12. yüzyıl başında Doğu Akdeniz'de tarihin izlediği seyir üzerine yorum yaparak konuyu noktalayabiliriz. Kadeş Savaşı'nın (MÖ 1275) ardından geçen elli-altmış yıl zarfında Doğu Akdeniz nispeten barış içindeki bir yer gibi görünüyordu. Ege'deki birçok saray ile Girit'teki bir saray da gelecek endişesi duymaksızın mahalli nüfusu yönetiyordu. Ne Knossos ne de Pylos tahkim edilmişti; buraların yöneticileri, uygun bir tanımla "Miken Barışı" olarak adlandırılmış istikrar ortamına güveniyorlardı. Anadolu'da ve Doğu Akdeniz'de, Hatti ve Mısır Yüce krallıkları istikrar sağlamıştı; her bir Yüce Kral, tâbi krallıklar ağlarına destek veriyor ve karşılığında destek alıyordu. Büyük Ramses'in

egemenliği, III. Hattuşili ile yaptığı barıştan sonra belki de Lübnan Dağları'na dek yayılmıştı. Ramses'in Libya'ya karşı kullandığı inisiyatif ise daha ziyade yenilikçi sayılırdı: Göründüğü kadarıyla firavun, El Alameyn'in epey ötesine kadar uzanan Akdeniz sahili boyunca Mısır istinat noktaları kurmuştu.[10] Mısır iktidarının batıya yayılması, Ramses'in uzun saltanatında olmasa da sonradan bazı ters sonuçlar yaratacaktı.

Doğu Akdeniz krallıklarının felaketi ilk önce kuzeybatı sınırında başlamıştı (bkz. Resim 1). Bir buçuk yüzyıldan beri bölgede süren barış, Boiotia'daki Thebai'nin ve Anadolu'daki Troya'nın zapt edilip yağmalanmasıyla dramatik bir şekilde sona erdi. Yunan efsanesine göre, Thebai'yi almayı ilk deneyen "Yediler" başarısız olur; ama oğulları, yani *Epigonoi*, şehri zapt etmeyi başarır: Tydeus'un kuşağı tarafından girişilen bu işi Diomedes'in kuşağı başarmıştır. Efsanelerden yola çıkarak "Akha" savaşçılarının (bu "Akha"ların kim olduğuna dair birazdan öneride bulunacağım) Thebai'ye karşı erken ve başarısız bir saldırıda bulundukları, başka Akhaların ise yıllar sonraki teşebbüsleriyle bu sefer şehri ele geçirdikleri ihtimalini düşünebiliriz. Aynı savaşçı kuşağı Troya'yı da yağmalamıştır. Bu iki yerleşimde bulunan GH IIIB çanak çömlekleri sayesinde, hem Thebai'nin hem de Troya VI'nın yıkılışını Büyük Ramses'in saltanatına tarihlemek mümkün olmaktadır. Bu iki krallığın kaderi, bütün Doğu Akdeniz boyunca her yerde gerçekleşecek olanların habercisiydi.

Merneptah'ın hükümdarlığının beşinci yılında (MÖ 1208) Libya'nın kralı Ded oğlu Meryre Batı Deltası'nı işgale teşebbüs ettiğinde, Felaket Mısır'a dayanmış oldu. Meryre'nin bu cüretkâr hareketini neyin tetiklediğini bilmiyoruz. Ramses'in Libya'yı işgal teşebbüsleri onu kışkırtmış olabilirdi veya belki de bir kıtlık sebebiyle deltanın sulak topraklarını zapt etmeyi denemek zorunda kalmıştı. Öte yandan Meryre'nin tek hesabı, Merneptah'ı kararlı bir saldırgana direnemeyecek denli zayıf bir firavun gibi görmesi olabilir. Amacı her neyse, Meryre'nin Ege'de yaşananlara dair kendine ulaşan haberlerden cesaret almış olması güçlü bir ihtimaldir; zira savaşın tasvirinde ve sonucunda gördüğümüz gibi, Meryre'nin

savaş arabası namına pek bir şeyi yoktu, ama topladığı on binlerce piyadeyle bu alandaki yetersizliğini gidermeye çalışmıştı. Bu askerlerin çoğu Libyalıydı, fakat Meryre'nin takviye girişimleri "Kuzey ülkelerine" kadar genişlemişti. Marsa Matruh yakınındaki Bates Adası'nda yapılan yakın tarihli kazılarda Miken ve Doğu Akdeniz çömlekleri bulunduğu ve adanın Doğu Libyalılar için bir tür mübadele merkezi olduğu anlaşıldığı için, bir Libya kralının Akdeniz'in çoğu yeriyle iletişim içinde bulunması artık bize çok şaşırtıcı gelmiyor.

Büyük Karnak Yazıtı'na göre Meryre, bütün Kuzey ülkelerinde koşucular, yani avcı eri olarak göğüs göğüse çarpışabilecek adamlar aramıştı. Görünen o ki Libya kralının paralı asker aradığına dair haberler, Sardinya, Sicilya, Güney ve Batı İtalya, Likya ve özellikle Kuzey Yunanistan'da bereketli bir zemin bulmuştu. Bütün bu ülkelerin Doğu Akdeniz'in uygar krallıklarıyla bağlantıları vardı, ancak kendileri uygar sayılmazlardı. Aksine, hayattaki daha iyi imkânlara erişimi kısıtlı olan barbar yerlerdi. Anadolu'nun güney sahilindeki engebeli ve dağlık arazilerdeki Pamphylia, Lykaonia ve Likya'da Geç Tunç Çağı'nda şehir benzeri yerleşimler yoktu. Miken çanak çömlekleri ve kaplarda saklanan kokulu yağlar Doğu Akdeniz şehirleri ile Kilikya Vadisi'ne büyük miktarlarda ihraç edilirken, Likya sahillerinde duran yegâne gemiler bu civarlarda batmış olanlardı.[11] Likya dağlılarının Amarna Çağı gibi eski bir tarihten itibaren korsanlıkta şanslarını denemiş olmaları ve Kıbrıs'ın nispeten zengin sahillerini yağmalamaları şaşırtıcı değildir.

Meryre'nin seferine katılan Akhalar büyük ihtimalle Kuzey Yunancası konuşuyorlardı.[12] Boiotia'nın kuzey ve batısındaki dağlar, saray devletlerine kıyasla çok ilkeldi. Bu ikinciler uygarlaşıp Minoslulaşırken (aslına bakılırsa Güney Yunancası, "Minos'" etkileriyle Kuzey Yunancasından farklılaşmıştı), kuzeyin büyük kısmı yazıdan yoksun bir art ülke olarak kalmıştı ve kullanılan dil muhafazakâr Kuzey Yunan lehçesiydi. Uygar dünyanın sınır karakollarını teşkil eden Troya, Iolkos, Thebai ve Orkhomenos'un ötesinde GH IIIB döneminde fark edilebilir bir gelişmişlik düzeyi yoktu. Dolayısıyla, Güney ve Kuzey Yunancası diye ayrılan iki

lehçenin aslında birbirinden keskin surette farklı iki uzak kültür bölgesini yansıttığı görülmektedir ve "Akhalar" zikredildiğinde onların bu iki bölgeden hangisine dahil oldukları belirtilmelidir. Zaman zaman itiraz ettiğim bir husus,[13] Troya'yı yağmalayan Akhaların kuzeyden geldiğine dair kayda değer kanıtların dikkate alınmamasıdır.

O halde, II. Ramses'in saltanatının sonlarında, Kuzeyli Akha piyade güruhlarının hem Troya VI yerleşimine hem de Thebai'ye saldırdıklarını ve bu yerleri ele geçirerek yağmalamayı başardıklarını hayal edebiliriz.[14] Hesiodos'a göre Akhalar "Oedipus'un sürüleri için" Thebai'ye saldırmışlardır.[15] Kuzeyli Akhaların saldırıya geçmeye karar vermeden önce bu krallıklarda avcı eri sıfatıyla hizmet etmiş olmaları muhtemeldir ve hizmetleri esnasında kraliyet arabalarının ne kadar savunmasız olduğunu kavramaya başladıklarını düşünebiliriz. Argolis yöneticilerinin (kendi saraylarını zaten sağlam duvarlarla çevreledikten sonra) 13. yüzyılın sonlarına doğru Korint Kıstağı'na bir savunma suru inşa etmiş olmaları, kuzeyde yaşananlara karşı alarma geçtiklerini göstermektedir. Libyalı Meryre avcı erleri toplarken belki de en büyük başarıyı bu Kuzeyli Akhalar arasında göstermişti. Zayiat listesinde, Libyalılardan sonra en çok adam (iki binden fazla) kaybedenler Ekveş idi.

Meryre'nin seferine katılan Şekeleş, Şerden ve Turşa, Maspero tarafından göç eden kavimler haline sokulduklarından beri Felaket dönemi üzerine çalışan araştırmacıların en çok ilgilendikleri kavimler oldu. Oysa bunlar sayıca çok da önemli değildiler, zira Meryre'nin Sicilya, Tyrsenia ve Sardinya'dan yazdığı askerlerin toplamı, salt Akhaia'dan gelenlere kıyasla çok daha azdı (Likyalıların bile bu seferdeki bütün Batılı paralı askerlerin hepsinden kalabalık olması mümkündür). Ancak asker arayanlar, hiç şüphesiz Orta Akdeniz bölgesinde de zengin bir damar bulabilirlerdi. Birkaç Sicilyalı için dış dünyaya açılan bir pencere teşkil eden güneydoğu sahili hariç neredeyse bütün Sicilya barbardı. Doğu Akdenizli, belki de özellikle Kıbrıslı tacirler, Siraküza Körfezi'nin birkaç kilometre kuzeyinde uzayan Tapsos Burnu'nda MÖ 1300 civarında kendileri için bir kasaba inşa etmişler ve burası 13. yüzyıl boyunca

varlığını sürdürmüştü. Burada tek doğrultuda sıralanmış ferah binalar inşa edilmiş; Doğu'dan gelen eserler ile lüks tüketim nesnelerine erişebilen kasaba sakinleri rahat bir hayat sürdürmüşlerdi.[16] Mikenler, aynı derecede ilkel olan İtalya sahillerindeki Taranto Körfezi'nde yer alan Scoglio del Tonno'da ve Etruria'daki Luni sul Mignone'de bir ticaret merkezini kurmuşlardı. Bu ticaret merkezi, civarda yaşayan "Tyrsenler"e Doğu topraklarının sunduğu fırsatları duyurmuş olmalıdır. Doğu Akdeniz ile Sardinya arasındaki temas ve Doğuluların Sardinya bakırını sömürmeleri gibi konular ise uzunca bir süre değerlendirilmemiştir. Ancak artık muhtemel göründüğü üzere 13 yüzyılda Cagliari Körfezi'ne bir günlük yürüyüş mesafesinde yaşayan birçok Sardinyalı, bizzat ziyaretçileri değilse de gemilerini görmüş, kendi yaşam şartları ile Doğuluların durumu arasındaki zıtlığın bilincine varmışlardı.[17]

O halde bu barbar topraklarda bir savaşçı olmak kötü bir şey değildi, zira avcı eri olarak kabiliyet göstermek bir adamı daha iyi bir yerde daha iyi bir hayata geçirebilirdi. Güney Sardinyalı erler Byblos'a, Ugarit'e ve göründüğü kadarıyla Mısır'a gidiyorlardı ve bunlardan çoğunun yurduna geri dönmesi hatta dönmek istemesi pek muhtemel değildi. Doğu krallıklarında şehir yaşamının zevklerini çıkarabilir, kralın onlara bahşedeceği topraklarla statü ve mülk sahibi olabilirlerdi. Karşılığında ise yalnızca barış zamanında sarayı korumakla ve savaş arabalarının muharebeye tutuştuğu nadir durumlarda meşhur araba kuvvetlerine koşucu olarak destek vermekle mükelleftiler. Sardinya ve diğer yerlerdeki genç adamların zengin bir kralın araba birliklerinde avcı eri olarak hizmet etmek ümidiyle yurtlarını terk etmeleri şaşırtıcı bir durum değildi. Böyle birinin ihtiyaç duyacağı şeyler sadece cesaret, hız, kuvvet ve bir kılıç ya da mızrak; bir kalkan ve göz korkutucu bir miğferden ibaret temel teçhizat için biraz başlangıç yatırımıydı.

Merneptah'ın ilk yıllarında Meryre avcı erleri aradığı haberini yaydığı zaman bu çağrıya karşılık verenler, Mısır'da ya da paralı asker tutagelmiş başka bir krallıkta profesyonel savaşçı sıfatıyla hizmet etmeyi şüphesiz uzun süredir hayal ediyorlardı. MÖ 1208'deki yenilik, paralı askerlerin bu sefer savaş arabası birlik-

lerini meşgul tutmak üzere tali bir rol oynamayacak olmalarıydı. Yukarıda belirtildiği gibi Meryre'nin çok az savaş arabası vardı ki bu durum, sadece on ya da yirmi yıl kadar öncesinde Merneptah'a savaş açmayı aklına bile getirmemesine yeterdi. Ancak MÖ 1208'e gelindiğinde Meryre devasa bir avcı eri kuvveti sayesinde dünyanın en büyük savaş arabası ordusunu yenebileceğini düşünmüştü. Karnak Yazıtı dokuz binden fazla tunç kılıcın ganimet olarak ele geçirildiğini beyan ettiğine göre, Libya kralının adamları göğüs göğüse savaş için uzun kılıçlar kuşanmışlardı. Ayrıca Meryre'nin emrinde, Mısır savaş arabalarını alt edecek bir tür uzun menzilli silahın kullanımında uzman askerler de olmalıydı ki bu silahın yaydan ziyade cirit olduğunu düşünmemiz için iyi nedenlerimiz mevcuttur. Paralı askerlerinin geldiği ilkel ülkelerde, ciritle avlanmada ustalaşmış ancak bu becerilerine bir gün talep olabileceğini hiç aklına getirmemiş birçok kişi vardı.

Meryre'nin piyadesi de mağlup edilmesinden sonra, bir diğer Libya kuvvetinin deltaya saldırmaya cesaret etmesi için bir kuşak geçti. Ancak onun başarısızlığı ile Akhaların Troya ve Thebai'deki başarıları yeni bir savaş maslahatı ihtimalini ilan etmişti. Libyalılar batıdan saldırdıkları sırada, deltanın doğu yakasında kalan Kenân'da sorunlar yaşanıyordu. *Anastasi Papirüsü*'nü yazan Hori, genç mektup arkadaşından "*Ne'arim* adlı asileri ezmek üzere"[18] Zahan'a (veya muhtemelen Zahi'ye) gönderilen bir ordunun tedariki için görevlendirildiğini hayal etmesini istiyordu. Kendilerini Kadeş Savaşı'nda göstermiş, göğüs göğüse çarpışan Kenânlı *ne'arim* savaşçıları, 19. Hanedan'ın son demlerinde artık sorun teşkil ediyorlardı ve Hori'nin yazdığı senaryoda, çoğunluğu barbar avcı erlerinden müteşekkil bir piyade ordusu bunlarla karşılaşmak üzere gönderiliyordu. Mevcut kanıtlar ışığında anlaşıldığı üzere Merneptah'ın Doğu Akdeniz'de de sefere çıktığını ve düşmanlarının içinde İsrailoğlu savaşçılar bulunduğunu bu bağlamda not etmek gerekir. İsrail erleri kesinlikle yaya çarpışmış olmalıydı.

Güneydoğu Akdeniz'in "asi *ne'arim*"i henüz Mısır için tek başına bir tehdit oluşturmuyordu. Meryre'nin Libya'da düzenlediği ölçekteki bir sefer için aşiretleri bir araya getirecek bir kral

Kenân'da yoktu. Hori'nin farazi ordusunda sadece beş bin asker bulunduğundan hareketle, bunlarla karşılaşacak Doğu Akdenizli savaşçıların da sayıca aynı derecede düşük binlerden meydana geldiği düşünülebilir. Fakat Filistinli ve İsrailoğlu savaşçılar Mısır için bir tehdit olmamalarına rağmen, Mısır'ın müttefiki ve haraçğüzârı olan şehirleri kesinlikle yenebilecek güçtelerdi. Merneptah, Güneydoğu Akdeniz'de süregelmiş Mısır egemenliğini muhafaza edebilmişti; ama onun zayıf haleflerinin bunu sürdürebilmiş oldukları şüphelidir. II. Seti, Amenmesse'nin taht üzerindeki iddialarıyla baş etmek zorunda kaldığı için Mısır'da iktidarını kabul ettirmekte zorluk yaşıyordu. Seti'nin ölümünden sonra taht önce daha bir çocuk olan oğlu Siptah'a ve ardından da dul eşi Tausret'e geçti. İkisi de Kenân'a müdahale edemedi ve anlaşıldığı kadarıyla Güney Kenân'daki büyük şehirlerin yağması Tausret'in saltanatında başladı.

Via Maris'teki Aşkelon, Aşhod ve Akka'nın kimler tarafından yağmalandığı konusunda kesin bilgimiz olmamasına karşın, olağan şüpheliler yakındayken failleri uzakta aramamız gerekmez. Şüphesiz yağmacılar "Filistinliler" idi, ama bu terim geleneksel olarak Filistin Pentapolisi'nin art ülkesinde yaşayan nüfusu da içermelidir. Medinet Habu kabartmalarında uzun kılıçlar ve ciritlerle silahlanmış olarak gördüğümüz Filistin aşiretlileri, Pentapolis'i savunan savaş arabası ordularının işini kısa bir sürede bitirmiş olmalıydı. Anlaşıldığı kadarıyla Sekker ordusu, daha kuzeyde sahil boyunca ilerlemeye devam ederek Dor şehrini ele geçirmişti. Dan savaşçıları da, muhtemelen uzun kılıçlarıyla savaş arabalarına ve süvariye karşı elde ettikleri başarılarla nam salmışlardı.

İç kısımlarda ise Deyr Alla (Sukkot), Lakiş ve Hasor gibi merkezler, büyük ihtimalle, Ürdün'deki vadilerle akarsu kollarını çevreleyen tepelik toprakların yanı sıra doğudaki çöl sınırında da kuşaklardır zor bela yaşayagelmiş yarı göçebe "İsrailoğulları" tarafından yağmalanmıştır. Felaket'e kadar, gerek Filistinlilerin gerek de İsrailoğullarının ümit edebileceği en iyi şey, ikinci dereceden bir kralın emrinde *ne'arim* veya *hapiru* olarak hizmet etmekti. Ancak şimdi, kralı öldürebilecek ve sarayı ile şehrini yağmaladıktan sonra

yakarak yerle bir edecek durumdaydılar. Ürdün ve Akdeniz arasında kalan bütün Kenân şehirleri yıkılmamıştı. İsrailoğlu aşiretleri Şeçem'i bağışlayarak düşmanlık göstermemeye söz vermişler, Şeçemliler de sünnet olmayı kabul eden İsrailoğullarına meşru evlilik hakları tanımış ve Gerizim Dağı'ndaki kutsal kült törenlerine katılmalarına izin vermişlerdi. İşgalcilerin şartlarını kabul eden Gibeon da, bağlılık andı içmesi ve hem kendilerinin hem de torunlarının fatihlere odun ve su taşıyacaklarını taahhüt etmesi karşılığında bağışlanmıştı. İsrailoğullarının efsanesine göre diğer Kenânlı krallar Gibeon'un bağışlanmasına içerleyerek şehre saldırmışlar, ama Gibeon'un İsrailoğlu koruyucuları güneş Gibeon'un üzerinde ve ay da Aijalon diyarındayken yardıma yetişmiş ve Kenânlı birlikleri katletmişlerdir. O gün, Kenân İli için uzun ve dehşet verici bir gün olsa gerekti.

Uzun kılıçlı ve ciritli avcı erlerinin savaş arabası ordularına karşı başarıları ve ünlü şehirlerin birbirleri ardına yağma edilmesi, paralı yaya asker olma fırsatının bir zamanlar çekici bulunduğu her yeri heyecanlandırmış olmalıydı. Bir şehrin yağmalanması ardındaki dürtü, muhtemelen dini fanatizm, etnik nefret veya sınıf mücadelesi gibi karmaşık bir şey değildir. Felaket'in sorumluları daha somut hedeflere sahipti: Büyükbaş hayvan, altın, kadın ve dikkatlerini çeken her şey. Ugarit'te, Mykenai'de, Kokkinokremos'ta ve diğer yerlerde kıymetli eşyaların çukurlara, kuyulara ve duvar oyuklarına saklanmış olması, bu yerleşimlerin sakinlerinin yağmacı saldırısından korktuklarını göstermektedir. Yerle bir edilmiş bu şehirlerde çalışan arkeologlar "açıkta" maddi değeri olan hiçbir şey bulmadıklarına göre, insanların korktukları şey başlarına gelmişti diyebiliriz.

Güney Kenân şehirlerinin büyük ihtimalle Filistin ve İsrail'in kırsal kesiminden gelen savaşçılar tarafından yağmalanıp yerle bir edilmesi gibi, diğer bölgelerdeki şehirleri de çok uzakta olmayan bir art ülkeden gelmiş akıncıların talan etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Doğu Suriye'deki Emar, muhtemelen Karkamış ile birlikte "güruhlar" tarafından yağmalanmıştır ve dünyanın bu noktasında, 12. yüzyıl başındaki bu isimsiz güruhlar Aramice konu-

şan aşiretler olmalıdır. Yukarıda bahsedildiği üzere, Boiotia'daki Thebai de kendi art ülkesinden dökülen akıncılar tarafından talan edilmişti. Anadolu yaylasındaki Hattuşa ise, anlaşıldığı kadarıyla Karadeniz Dağları'ndaki Kaşkalar tarafından ele geçirilmiştir.

Bazı bölgelerde, yakın mesafe dâhilinde savaşçı barbar nüfusu bulunmuyordu. Alalakh ve Ugarit tabletlerinin naklettiği kadarıyla Batı Suriye'de sadece barışçıl ve silahsız köylüler vardı. Buradaki tehdit Likya, Kuzey Ege, İtalya, Sicilya, Sardinya ve barbar ülkelerin diğer denizci bölgelerinden gelen yağmacılardan kaynaklanmaktaydı. Ugarit tabletleri, gemilerle gelen haydutların oluşturduğu tehdide dair bir uyarı içerir ve "fırın" tabletleri, şehrin aniden beliren barbarların baskını karşısında düştüğünü belirtir. Muhtemelen birkaç bin avcı erinden oluşan ve otuz-kırık tekneyle gelen kuvvet, Ugarit kapılarında kendisine saldırabilecek herhangi bir savaş arabası birliğini mağlup etmek için yeterliydi. Her halükarda, Asi Nehri üzerindeki tüm diğer büyük şehirlerle birlikte (Alalakh, Hamath, Katna ve Kadeş) Ugarit de yağmalanmış ve yakılmıştı.

Aynı şekilde, Güney Yunanistan'ın uygar bölgelerinde de civar ahaliden korkacak çok az şey vardı. Yunan öncesi nüfusun pasifize edilmiş ve serfleştirilmiş seleflerinden müteşekkil bir tebaaya hükmeden Pylos veya Knossos'taki büyük saray devletlerinde hiç savaşçı nüfus yoktu. Boiotia'daki sarayların Lokris, Phokis ve Thessalia'nın iç kısımlarından gelen yaya akıncılar tarafından zapt edilmesine karşılık, Ege'deki birçok yerleşim denizden gelen yağmacıların saldırılarına hedef olmuştur. Bu saldırganların birçoğu hiç şüphesiz Thessalia'nın sahil kesiminden ve Akhaia'daki Phthiotis'tendir. Paros'taki Koukounaries hisarı dik bir yamaçtan aşağıya nazarla Naoussa Koyu'nu seyreder. Tecrübeli şehir yağmacıları, sahile çıkmalarından on beş dakika sonra hisara ulaşmış olmalıydılar. Kazılarda bulunan büzüşmüş haldeki iskeletler, yerleşim sakinlerinin geç alarma geçtiklerini ve kaçmaya zaman bulamadıklarını göstermektedir. Troya'da, Tiryns'te ve diğer yerlerde bir tür kuşatma gerçekleştirilmiş olmalıydı; ama bu hisarlar en nihayet ele geçirilmişlerdi. Mykenai hisarı Argos Koyu'ndan iki saatlik yürüme mesafesine inşa edilmiş olduğu için şehir sakinlerinin baskın

yemiş olmaları pek olası değildir; ancak birkaç bin yağmacıya karşı koyabilecek savunmaları yoktu. Saldırı gündüz gerçekleşmiş ve hatta Mykenai yöneticileri birkaç yüz savaş arabasını er meydanına çıkarabilmiş bile olsalar, ciritçiler araba okçuları için zor hedef, araba atları için de ölümcül birer keskin nişancıydılar. Yağmacılar bir şehri veya hisarı fethettikten, kaçmayı başaramamış halkı öldürdükten ya da köleleştirdikten ve nihayet yapılardaki her tür değerli maden, kaliteli kumaş ve kullanışlı eşyayı yağmaladıktan sonra, yerleşimi yakmak için hazırlayıp ateşe veriyorlardı. Doğu Akdeniz'deki en zengin şehir ve saraylardan düzinelercesinin kaderi bu olmalıydı.

Büyük sarayların çoğu düştükten sonra, Mısır'a karşı bir kez daha girişimde bulunuldu. III. Ramses, MÖ 1182 ve 1176'da Libyalıların ısrarcı akınlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştı. Firavunun bu iki savaştan ilkinde 12.535 işgalciyi öldürdüğüne dair beyanını dikkate alırsak, bunların kesinlikle kitlesel saldırılar olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Aynı dönemde, böyle teşebbüsü idare ve finanse edecek bir kralları olmamasına rağmen, Filistin ve Sekker savaşçıları Mısır için bir tehdit oluşturmuşlardı. Ramses, hükümdarlığının sekizinci yılında (MÖ 1179) doğu sınırındaki bu tehditle başa çıkmak zorunda kalmıştı. Firavunun yazıtı, onun söz konusu seferde yendiği düşmanların Hatti'den Kenân'a, Kıbrıs'tan Karkamış'a bütün Yakındoğu'yu harap eden muazzam büyüklükte bir ittifak, bütün ülkelerin ortak komplosu olduğuna inanmamızı bekler. Ramses'in zaferini abartıp yüceltme amacındaki bu tür iddiaları harfi harfine kabul etmek gerekmez: Mektuplarından anladığımız kadarıyla Hattuşa, Emar ve Ugarit hükümdarları kendi şehirlerini yağmalayan güruhların kimliklerinden emin değillerdi ve Ramses'in de bu hususta daha fazla bilgisi olduğu şüphelidir. Ama hiç kuşkusuz firavun, Filistin ve Sekker akıncılarının Güneydoğu Akdeniz bölgesinde yarattıkları yıkımın niteliğini ve bu aşiretlilerin takip ettikleri yeni savaş maslahatının daha kuzeydeki birçok büyük şehir ve saray üzerinde uygulanmış olduğunu biliyordu.

MÖ 1179'daki Doğu Akdenizli saldırganlar, ciritler ve uzun kılıçlarla silahlanmış, miğfer ile gövde zırhı giymiş ve yuvarlak

kalkanla örtünmüşlerdi. Bunları yenmek için Ramses'in yeni koşullara ayak uydurması ve savaş arabalarına tali rol verecek şekilde planlarını değiştirmesi gerekmişti. Ramses gerek barbar avcı eri (*şerden*) gerek de Mısır yerlisi olsun, göğüs göğüse çarpışacak kayda değer sayıda savaşçı toplamıştı. Dikdörtgen şeklinde uzun kalkanlar taşıyan ve geleneksel çomaklar ve orak-kılıçlarla silahlanmış Mısırlılar, yanaşık düzende omuz omuza duruyorlardı. Bunların paralı askerlerden müteşekkil yardımcı birlikler kadar etkili olduklarını söylemek güçtür. Fakat her türden piyade savaş arabası okçularına yardım etmiş ve bu da Zahi'deki savaşın kazanılması için yeterli olmuştur.

İster aynı seferde isterse daha sonra gerçekleşmiş olsun, Ramses Filistinli, Sekker ve Sicilyalı avcı erlerinden oluşan büyük bir kuvveti kıyıdan biraz açıkta teknelerindeyken yakalamış ve ortadan kaldırmıştır. Bir deniz savaşı beklemeyen avcı erleri neredeyse tamamen imha edilmişlerdir. Kayda değer bir öngörüyle kendi donanmasını kuran Ramses, her gemiye okçular (farklı şartlar ve zamanda bunlar büyük ihtimalle arabalardan ok atacaklardı) ve göğüs göğüse çarpışacak savaşçılardan meydana gelen bir müfreze yerleştirmiştir. Mısır gemileri, kullanışlı uzun menzilli silahları olmayan düşmanları yok edebilmişti. Filistinli ve Sicilyalı savaşçıların ciritleri vardı, ama koşarken fırlatılması gereken bu silahın sıkış tıkış dolu gemilerde bir değeri yoktu. Buna karşın Mısır okçuları, hareket halindeki bir savaş arabasına kıyasla gemi güvertesinden daha rahat ok atabiliyorlardı. Saldırganlar için daha da kötüsü, Mısırlı okçular kürek çekme işini Ramses'in hizmetindeki kürekçilere bırakabilirlerken, Filistinli ve Sicilyalı savaşçılar bizzat kürek çekmek zorundaydılar. Belki de aslında, Medinet Habu kabartması Ramses'in MÖ 1179'daki deniz zaferini abartmıyordu.

Ne var ki Ramses'in zaferleri bile, otuz-kırk yıl süren Felaket esnasında savaş maslahatının esaslı bir şekilde değiştiğini göstermektedir. Mısır'ın kurtuluşu savaş arabalarına çok az şey borçluydu. En önemli unsur, ister Mısırlı isterse barbar olsun, Ramses'in Zahi'de bir araya getirdiği piyadelerdi. Firavunun gemi güvertelerine yerleştirdiği okçular düşmana büyük zarar vermişti, fakat "deniz savaşı"

aslında zamanlamaya ve şansa bağlı beklenmedik bir başarıdır. Gelecek, göğüs göğüse savaşta sağlam durabilecek askerlere aitti.

Felaket'ten sağ kurtulanlar, yağmacıların dönmesi ihtimaline karşı yeni stratejilere başvurdular. Girit'te, deniz seviyesindeki küçük yerleşimler, dağlardaki "iltica şehirleri"ne sığınmak üzere terk edildi. Dilbilim, Peloponnesos ve Orta Yunanistan'ın Güney Yunancası konuşan halkının iki yöne doğru kaçtığını göstermektedir: Bazıları Arkadia'ya, diğerleri ise Kıbrıs'a gitmiştir. Öte yandan İyonya'ya kaçış ise, göründüğü kadarıyla Felaket'in sona ermesinden birkaç kuşak sonra gerçekleşmiştir.

Eğer MÖ 12. yüzyılda inşa edilen kasabalar dağlarda değillerse, o zaman kıyılardaydılar. Tıpkı Fenike ve Yunanistan'da olduğu gibi Kıbrıs'ta da büyük ve müstahkem sahil kasabaları inşa edilmiş; Via Maris'in sahil şehirleri ise (muhtemelen Girit'ten iltica edenler tarafından) yeniden inşa edilip güçlendirilmiştir. MÖ 12. yüzyıl kasabalarının büyüklüğü, kalabalık nüfusun daha fazla güvenlik sağlayacağına dair inancı göstermektedir. Kıyı mevkileri çeşitli nedenlerle tercih edilmiş olabilir. Her şeyden önce, düşman gemilerinin sahile ulaşmadan çok önce belirlenmesi için en uygun gözetleme noktalarını sağlıyorlardı. Sahildeki bir şehrin çok az sayıda göğüs göğüse çarpışan askeri olsa bile denizden gelebilecek yağmacılara karşı bazı etkili saldırı önlemleri alabiliyordu. Ramses'in deniz zaferinin de gösterdiği gibi, denizden gelen yakın dövüş savaşçılarını karşılamanın en iyi yollarından biri, onların karaya ayak basmalarını engellemekti. Yay kullanmayan avcı erleri, gemilerinin güvertelerinde savunmasızdılar (bileşik yaya sahip olabilecek şanslı bir asker, açık teknede geçecek birkaç günün ardından yayını eğrilmiş ve bozulmuş bir halde bulacaktı). Dolayısıyla, birkaç sahil kasabasının artık savaş arabalarından gemi güvertelerine kaydırılmış bulunan okçulara bel bağlamış olması mümkündür. Öte yandan sahillerin savunma nedenleriyle seçilmiş olması daha muhtemeldir: Bir kıyı şehri kuşatmaya dayanabilirdi, ama iç kısımlardaki bir şehrin iletişimi kuşatma sırasında tamamen kesilebilirdi.

Ancak, savaş alanına göğüs göğüse çarpışabilmesi şekilde teçhiz edilmiş piyade çıkarmayan hiçbir uygar toplumun kendini savuna-

bilmesi mümkün değildi. Yeni tehlikeye karşı yeni silahlar ve yeni zırh çeşitleri gerekiyordu. Felaket'in miğfer, gövde ve baldır zırhı ve yuvarlak kalkanla örtünmüş zırhlı piyadeyi yarattığını özellikle de Yunanistan'da görebiliriz. Yanaşık nizamda saf bağlayacak yaya askerler için en önemli silah kısa saplama mızrağıydı. Düşmanla teke tek karşılaşacak profesyonel avcı erlerinin ise yağmacıların uzun kılıçlarına karşı yine aynı tür silahlar kuşanması zorunluydu. Ugarit'te bulunmuş kullanışsız "Merneptah kılıcı"nın da gösterdiği gibi, kesme-saplama kılıçlarının üretimi Merneptah'ın zamanında başlamıştı. Mouliana, Mykenai ve Perati'de bulunan Ege örnekleri başarısız denemelerdi, ancak daha iyi tasarımlar da çok geçmeden bulunmuştur. Kabzalarının takılması ve ağızlarının bileylenmesi için zaman kalmış olsaydı, Ugarit başrahibinin evinde bulunmuş dört adet bitmemiş kılıç çok etkili birer silah olabilirdi. Buna karşın IIIC dönemi Ege'de maddi gücü böyle bir silaha yetenlerin istediği şey, Kuzeydoğu İtalya'da ve Balkanlar'da uzun zamandır kullanılagelmiş dehşet verici "kabzalı kılıç" idi. Üzerine II. Seti'nin kartuşu kazınmış bir Mısır örneği ise, firavunun emrindeki bazı savaşçıların bulunabilecek en iyi kesici kılıca sahip olduklarını göstermektedir.

Her ne kadar silah ve zırhlar önem arz etseler de, bunları kullanabilecek askerler esastır. Felaket bu hususta çok derin değişiklikler getirmiştir. Geç Tunç Çağı krallıklarında savaş profesyonellerin ilgi alanıydı. Askere alınmış siviller belli ki sadece savunma amaçlı kullanılıyorlardı ve Geç Tunç Çağı krallıkları savaşa gittiklerinde, ordularında kitlesel taarruz piyadesinin bulunamaması dikkat çekiyordu. Felaket sonrasında ise siyasi iktidar, savaşın her adamı ilgilendirdiği ve topluluktaki tüm yetişkin erkeklerin milis kuvvetlerinde hizmet ettiği toplumlara ait olacaktı. Mykenai'nin Savaşçı Vazosu, MÖ 12. yüzyılda en azından bazı Mykenai erlerinin bir saplama mızrağı ve yeni zırh takımlarına bel bağlayarak uygun adım yürümeyi ve yanaşık nizamda savaşmayı öğrendiklerini göstermektedir. Ancak ne Mykenai'de ne de diğer uygar topluluklarda, Felaket'in hemen ardından bir "savaşçı etosu" gelişebilirdi ve askerlik kabiliyeti daha az uygar sınır toplumlarında görülmeye

meyilliydi. Kuvvetle muhtemeldir ki, "Dorlar" yanaşık nizam mızraklı olarak ustalaşmış Kuzey Yunancası konuşanlardı. Demir Çağı'nda Doğu Akdeniz'deki Filistinliler, İsrailoğulları, Moavlar, Ammonlular ve (Doğu Suriyeli) Aramiler gibi topluluklar, yanaşık nizam piyadeye bel bağlamaktaydılar. Davud'un krallığında "askerliğe elverişli, silah kullanabilecek" 1.300.000 milis olduğunu iddia eden *Eski Ahit* yazarına inanmak zorunda değiliz. Ancak göründüğü kadarıyla milis kuvvetlerinin mevcudu altı haneli rakamlarla sayılmaktaydı ve belki de Ahit yazarının kalemi, "Yoav'ın soyundan irinli, deri hastalığına yakalanmış, koltuk değneğine dayanan, kılıçla öldürülen, açlık çeken kişiler hiç eksik kalmasın"[19] diye beddua eden Davud'un gerçekten ağzından dökülmüş sözleri kaydetmiştir. Bu sınır toplumları genellikle birleşerek "milletler" haline geldiler. Millet sözü ile burada, öngörülebilir herhangi bir saldırıya karşı kendisini savunmaya kadir, birlik-beraberlik içindeki ve büyük bir ittifak kastedilmektedir.[20]

İster *polis* (Yunan şehir devleti) isterse millet olsun bir Demir Çağı toplumundaki dayanışma, toplumun varlığının savaşta üzerine düşeni yapacak her bir adama bağlı olduğu ön kabulünden doğmuştur. Yanaşık nizam piyadenin kitlesel safları ve bu safları idare eden etkili bir emir-komuta zinciri sayesinde, düzensiz avcı eri güruhlarının üstesinden gelinebilirdi. Demir Çağı'nda gereken dayanışma, bazı nadir istisnalar hariç, Geç Tunç Çağı'nda gereksiz ve dolayısıyla bilinmedik bir olguydu; zira Felaket öncesindeki bir kralın tebaası, krallığın savaş arabaları ve araba koşucuları tarafından fazlasıyla korunuyordu. Dolayısıyla, Felaket'te gerçekleşen askeri devrim Demir Çağı'nı Geç Tunç Çağı'ndan son derece farklı kılan toplumsal ve siyasi değişimlerin önkoşuluydu.

NOTLAR

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ
(Sayfa IX-XVI)

1 Princeton: Princeton University Press, 1993.

2 Bu yenilik hakkında bkz. Steve Vinson, "The Earliest Representations of Brailed Sails", *Journal of the American Research Center in Egypt* 30, 1993, s. 133-150.

3 Örneğin Oliver Dickinson, "Robert Drews's Theories about the Nature of Warfare in the Late Bronze Age", *Polemos: Le context guerriereen Egée à l'Age du Bronze* (=*Aegaeum* 19; Liège, 1999), ed. R. Laffineur ,s. 24-25.

4 Bu çelişki için Hendrik Bruins, Johannes van der Pflicht ve Alexander MacGillivray'in *Radiocarbon*, c. 51 (2009), s. 397-411'deki makalesine bakınız. Girit'in doğu sahilindeki Palaikastro'nun tsunami dolgularından gelen hayvan kemiklerine ait C^{14} tarihleri burada verilmektedir.

5 Leila Badre, "Tell Kazel - Simyra: A Contribution to a Relative Chronological History in the Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age", *BASOR*, no. 343, 2006, s. 93.

6 Marie-Henriette Gates, *AJA* 100, 1996, s. 300.

7 Marie-Henriette Gates, "Southern and Southeastern Anatolia in the Late Bronze Age", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: 10,000-323 B.C.*, ed. Sharon Steadman ve Gregory McMahon, Oxford: Oxford University Press, 2011, s. 405.

8 Amos Nurve Dawn Burgess, *Apocalypse: Earthquakes, Archaeology, and the Wrath of God* (Princeton: Princeton University Press, 2008); Manuel Robbins, *The Collapse of the Bronze Age: The Story of Greece, Troy, Israel, Egypt, and the Peoples of the Sea*, Lincoln, Nebraska: Authors Choice Press, 2001.

9 Drews, "MedinetHabu: Oxcarts, Ships, and Migration Theories", *JNES* 59, 2000, s. 161-190.

10 "Les Peuples de la Mer" hakkında mesela bkz. Jacques Freu, *Le déclinet la chute du nouvel empire hittite* (Paris: L'Harmattan, 2009), s. 219: "R. Drew's öne sürdüğü gibi Sicilya'dan, Sardinya'dan ve Atina'dan geldiklerini ve Pelesetlerin de aslında Filistin yerlisi olduklarını tahayyül etmek mümkün değildir." "Atinalılar"a yapılan atıf, tahribin büyük oranda Kuzey Yunanlar tarafından gerçekleştirildiği görüşüne karşı çıkmaktadır. 18. ve 19. hanedanlar dönemindeki Mısır kâtipleri, Yunan anakarasından gelen herkesi *Tanaju* olarak isimlendirir. Bu yazım 20. Hanedan'da ise *Denyen* olarak yeniden düzenlenmiştir. Göründüğü kadarıyla her iki isim de Mısırlıların gümüşünü beğendikleri *Athanai*'dan türemiştir. Bunu "The Laurion Mines and a Bronze Age Name for the Greek Mainland", *JIES* 33, 2005, s. 227-232'de daha ayrıntılı tartıştım.

11 Konuyla ilgili Hitit belgeleri için bkz. Richard Bealin mükemmel çalışması "Hittite Anatolia: A Political History", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, s. 595-96. Bir önceki dipnotta bahsedilen istisna dışında Jacques Freu'nun *Le déclinet la chute du nouvel empire hittite*'teki son bölümü de (s. 215-263) çok faydalıdır.

12 Littauer ve Crouwel, "Robert Drews and the Role of Chariotry in Bronze Age Greece", *OJA* 15, 1996, s. 300.

13 Bu kitapta bahsedilen Beal, Glock, Heltzer, Kendall, Lejeune, Nougayrol ve Sasson'un uzmanlık çalışmalarına ilaveten şimdi bkz. T. Richter, "Der Streitwagenim Alten

Orient im 2. Jahrtausend v. Chr.-eine Betrachtunganhand der Keilschriftlichen Quellen", *Rad und Wagen. Der Ursprungeiner Innovation - WagenimVorderen Orient und Europa*, ed. Stefan Burmeister ve MamounFansa, Mainz: von Zabern, 2004, s. 504-514. Ayrıca bkz. Brigitte Lion, "L'armeéd'après la documentation de Nuzi", *Les armées du Proche-Orient ancien (IIIe – Ie mill. Ac. J.-C.)*, ed. Philippe Abrahami ve Laura Battini, BAR International Series 1855, Oxford: John and Erica Hedges Ltd., 2008), s. 71-82.

14 Dickinson savaş arabası hakkında "askerleri savaş alanına hızlıca götürüp getirmeye izin vermekte, ama daha da önemlisi savaş alanının çevresinde kanatlara ve düşman gerisine saldırmaya da imkân tanımaktaydı" iddiasında bulunur (s. 23) ve savını desteklemek için, Roma ordusunun Brittania'da savaş arabalarıyla karşılaşmasına dair Iulius Caesar'ın anlatımına atıf yapar. Ne var ki Caesar'ın zamanına gelindiğinde, yanaşık nizam piyadeler kozlarını zaten bin yıldan fazla bir süredir paylaşagelmekteydiler.

15 Hamblin, *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC*, Londra: Routledge, 2006, s. 463.

16 Dawson, *The First Armies*, London: Cassell, 2001, s. 120.

17 *a.g.e.*, s. 83-84.

I GİRİŞ
FELAKET VE KRONOLOJİSİ
(Sayfa 3-7)

1 Karşılaştırma için bkz. Fernand Braudel, "L'Aube", *La Méditerranée, l'espace et l'histoire*, haz. F. Braudel, Paris: 1977, s. 82-86. Braudel'in kelimeleriyle; "Doğu Akdeniz MÖ 12. yüzyılda tarihin sıfır noktasına veya buna çok yakın bir yere dönmüştür."

2 Wm. F. Edgerton ve John Wilson, *Historical Records of Ramses III: The Texts in "Medinet Habu", Volumes I and II, Translated with Explanatory Notes*, Chicago: 1936, levha 46; Breasted, *AR*, c. IV, no. 59-82. Lesko tarafından ileri sürülen bir görüşe göre, söz konusu yazıt Merneptah'ın tapınak-mezarı için hazırlanmış ve III. Ramses tarafından Medinet Habu'daki kendi tapınağı için ayrılmıştır. Dolayısıyla anlatılan olaylar III. Ramses değil, Merneptah'ın saltanatının sekizinci yılında (MÖ 1205) meydana gelmiştir (Bkz. Leonard H. Lesko, "Egypt in the 12th Century B.C.", *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, haz. W.A. Ward ve M. S. Joukowsky, Dubuque: 1992, s. 151-156). Yazıtın bahsettiği "Amurru"daki yıkım Merneptah'ın saltanatında meydana gelmiş olamaz, zira Kraliçe Tausret tahta geçtiğinde, Doğu Akdeniz şehirleri halen yerlerindeydiler. Buna ilaveten, yazıtın Mısır firavununa atfettiği savunmacı konum, Merneptah'ın Güneydoğu Akdeniz'e düzenlediği saldırgan seferle kolayca bağdaşmayacak niteliktedir.

3 II. Ramses'in tahta çıkış tarihi uzun kronolojiye göre MÖ 1304, orta kronolojiye göre ise MÖ 1290'dır. Uzun kronoloji konunun uzmanlarınca genel olarak terk edilmiştir. Kısa kronoloji, etkili bir şekilde Wente ve Van Siclen tarafından savunulmuştur; bkz. E.F. Wente ve C.C. Van Siclen, "A Chronology of the New Kingdom", *Studies in Honor of George R. Hughes*, haz: J.H. Johnson ve C.C. Van Siclen, Chicago: 1976, s. 217-261. Diğer savlar için bkz. Paul Åström (haz.), *High, Middle or Low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg 20th -22d August 1987*, Gothenburg: Åström, 1987.

4 K.A. Kitchen, *Pharaoh Triumphant. The Life and Times of Ramesses II*, Warminster: 1982, s. 207.

5 Bir zamanlar Mısırbilimciler için hem bir dert hem de bir keyif kaynağı olan bu karışıklık, Alan Gardiner tarafından aydınlatılmıştır; bkz. Alan Gardiner, "Only One King Siptah and Twosre Not His Wife", *JEAH*, c. XLIV, 1958, s. 12-22.

6 Bazı durumlarda bir hükümdarın ölümü için alt zaman sınırı elde edilebildiği için, çeşitli tablolar önerilmiştir ve kısa kronolojide III. Ramses'in tahta çıkışı MÖ 1188 ile 1182 arasında herhangi bir yıla yerleştirilebilir. Çeşitli olasılıklar için bkz. Wente ve Van Siclen, "A Chronology of the New Kingdom" ve K.A. Kitchen, "The Basics of Egyptian Chronology in Relation to the Bronze Age", *High, Middle, or Low?*, haz. Paul Åström, s. 37- 55.

7 Daniel Arnaud, "Les textes d'Emar et la chronologie de la fin du Bronze Récent", *Syria*, c. LII, sayı: 1-2, 1975, s. 87-92. Melik-şipak'ın ikinci yılına ait olan tablet kısa vadeli bir sözleşmedir ve Arnaud'un vardığı sonuç, sözleşmenin hazırlanmasıyla şehrin yıkımı arasında çok kısa bir zaman ("birkaç hafta") geçtiğidir.

8 Brinkman, "Notes on Mesopotamian History in the Thirteenth Century B.C.", *Bibliotheca Orientalis*, c. XXVII, 1970, s. 306-307. Bu noktada, M. Bierbrier'in açıklamalarına çok şey borçlu olduğumu belirtmem gerekiyor; bkz. M. Bierbrier, "The Date of the Destruction of Emar and Egyptian Chronology", *JEA*, c. LXIV, 1978, s. 136-137. Makalesinin 2. dipnotunda Bierbrier şöyle yazmaktadır: "Prof. Brinkman, Melik-şipak'ın ikinci saltanat yılı için belirlediği son tarihin MÖ 1185±5 olduğunu bana söylemiştir."

9 Jacques Freu, "La tablette RS 86.2230 et la phase finale du royaume d'Ugarit", *Syria*, c. LXV, sayı: 3-4, 1988, s. 395-398. Raş ibn Hani'de bulunan tabletler zaten Hammurapi'nin saltanatının Merneptah'ınkiyle örtüştüğünü göstermiştir. Yeni bulunan tablet, Siptah ve Kraliçe Tausret'in başveziri Bay görevdeyken Hammurapi'nin halen hüküm sürdüğüne işaret eder.

10 *a.g.e.*, s. 398.

11 IIIB sonu ve IIIC başına ait kanıtlarla ilgili tartışma için bkz. Peter Warren ve Vronwy Hankey, *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol: 1989, s. 158-162. Deyr Alla'daki (eski Sukkot) bir kutsal alanda Kraliçe Tausret'in kartuşuyla birlikte bulunmuş bir fayans vazo ve bol miktarda GH IIIB çanak çömleği en önemli zamandaşlığı sağlamaktadır. Warren ve Hankey, çömleklerin aile yadigârları değil, kutsal alandaki törenlerde kullanılan işlevsel kaplar olduklarına dikkat çekerler. Yazarlar 19. Hanedan'ın son hükümdarlarının saltanat süreleri için Kitchen'ın kabul ettiği daha geç tarihleri kullanarak şu sonuca varmışlardır: "IIIB ve IIIC arasındaki geçişi, Kraliçe Tausret'in saltanatına ya da birkaç yıl sonrasına denk gelen MÖ 1185/80 yıllarına yerleştirebiliriz;" bkz. *a.g.e.*, s. 161.

FELAKET'E GENEL BAKIŞ
(Sayfa 9-32)

1 Kurt Bittel, Zwettl sempozuyumunda Anadolu'daki kanıtları değerlendirmiştir; bkz. Kurt Bittel, "Die archäologische Situation in Kleinasien um 1200 v. Chr. Und während der nachfolgenden vier Jahrhunderte", *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages"*, der. Sigrid Deger-Jalkotzy, Viyana: 1983, s. 25-47.

2 H.H. von der Osten, *The Alishar Hüyük: Seasons of 1930-1932*, Chicago: 1937, s. 289.

3 Maşat'ın Ege'den uzaklığını göz önüne alan Bittel, bu çömlekleri belki de "bir tür uzatmalı kullanım" olarak değerlendirmemiz gerektiğini söyler (bkz. Bittel, *Kleinasien*, s. 34). Eğer öyleyse, MÖ 1190'dan daha geç bir tarihlendirme yapılmaması gerekir.

4 *a.g.e.*, s. 31.

5 Kanıtların en yetkin şekilde tartışılarak ele alındığı çalışma, halen Vincent Desborough'nunkidir (bkz. Vincent Desborough, *The Last Mycenaeans and Their Successors: All Archaeological Survey c. 1200-c. 1000 B.C.*, Oxford: 1964, s. 162 -63). Fritz Schachermeyr Hitit kaynaklarında geçen "Milawata" şehrine dair kaynakları enine boyuna değerlendirmesine rağmen, Tunç Çağı Miletosu'nun kaderi hakkında hiçbir şey söylememektedir (bkz. Fritz Schachermeyr, *Mykene und das Hethiterreich*, Viyana: 1986).

6 Troya VI'nın IIIB dönemi ortasında ve Troya VIIa'nın da IIIB sonunda yok edildiğine dair Blegen'in öne sürdüğü iddia halen geniş çapta kabul edilmekte, ancak yıkımı yerleştirdiği MÖ 1275-1240 zaman aralığı günümüzde genellikle çok geç olarak görülmektedir (Blegen'in tarihlendirmesi yüksek Mısır kronolojisine ve GH IIIC dönemini Merneptah'ın saltanatının sonunda başlatan varsayıma dayanmaktadır). Hisarlık yerleşimindeki son kazıları yöneten Manfred Korfmann, Troya VI'nın MÖ 1275 civarında, Troya VIIa'nın ise yaklaşık MÖ 1180'de yıkılmış olabileceğini öne sürmüştür (bkz. Manfred Korfmann, "Altes und Neue aus Troia", *Das Altertum*, sayı: 36, 1990, s. 232). Birinci Bölüm'de değinildiği gibi, GH IIIC dönemine geçiş süreci, Kraliçe Tausret'in hükümdarlığı öncesinde başlamış olamaz. Eğer Blegen'in çanak çömlek incelemesi kabul edilir, ancak Mısırbilimcilerin aşağı kronolojisine bağlı kalınırsa, Troya VIIa'nın en geç MÖ 1190'da, Troya VI'nın ise en geç MÖ 1225'te düştüğü sonucuna varılacaktır; ancak daha eski tarihler muhtemeldir. Keramik çalışmaları, bazı uzmanları VIIa yerleşiminin IIIC döneminde halen ayakta olduğuna ikna etmiştir. (Yapılan tartışmalar için bkz. Michael Wood, *In Search of Trojan War*, New York: 1985, s. 224 ve D. Easton, "HJS the Trojan War Been Found?", *Antiquity*, sayı: 59, 1985, s. 189.) Eğer IIIC dönemine ait çanak çömlek parçaları gerçekten VIIa seviyesinde bulunmuşsa, VIIa'nın yıkım tarihi yaklaşık MÖ 1180'den önce olamaz ve Troya VI 13. yüzyılın son çeyreğinde yıkılmıştır. Bu önerilerin en radikali Podzuweit'a aittir; bkz. Christian Podzuweit, "Die mykenische Welt und Troja", *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, haz. B. Hänsel, Moreland: 1982, s. 65-88. Podzuweit, Troya VIh ve VII'ye ait çanak çömlekleri yeniden analiz etmiş ve geç GH IIIC keramiklerinin sadece VIIa'da değil, VIh yerleşiminde de kullanıldığı sonucuna varmıştır. Podzuweit'ın analizi kabul edilecekse, meşhur Troya VI için yıkım tarihi 12. yüzyılın ikinci yarısına yerleştirilmek zorunda kalınacaktır. Podzuweit daha mütevazı bir yerleşim olan Troya VIIa'nın "MÖ 11. yüzyılın ilk birkaç onyılında" düştüğünü ileri sürer (*a.g.e.*, s. 83).

7 Bittel, *Kleinasien*, s. 31 ve 34.

8 Harald Hauptmann, Lidar Höyük'ün "12. yüzyılın ilk çeyreğinde" yok edildiğini ileri sürer; bkz. Harald Hauptmann, *Arch. Arz.*, 1991, s. 351. Tille Höyük'teki 1989 yılı kurtarma kazılarında MÖ 1200 civarlarında yakılmış büyük bir bina bulunmuştur; bkz. S.R. Baylock, *AS*, c. XLI, 1991, s. 4-5. Norşuntepe için bkz. Bittel, "Kleinasien", s. 33.

9 GK II dönemine ait kesme taş bloklar Ayios Dhimitrios ve Palaeokastro'da bulunmuştur. Maroni yakınındaki Vournes'de Gerald Cadogan tarafından bulunan kesme taşlardan inşa edilmiş yapının, "muhtemelen 13. yüzyılın başlarına ait" olduğu düşünülmektedir; bkz. Cadogan, "Maroni and the Late Bronze Age Cyprus", *Cyprus at the Close of the Late Bronze Age*, haz. V. Karageorghis ve J. Muhly, Nicosia: 1984, s. 8.

10 James Muhly, "The Role of the Sea Peoples in Cyprus during the LC III Period", *Cyprus*, haz. Karageorghis ve Muhly, s. 41. Felaket döneminde Kıbrıs'a dair kapsamlı bir araştırma için bkz. Vassos Karageorghis, *The End of the Late Bronze Age in Cyprus*, Nicosia, 1990; Vassos Karageorghis, "The Crisis Years: Cyprus", *Crisis Years*, haz. Ward ve Joukowsky, s. 79-86.

11 Muhly, "Sea Peoples", s. 51; Karageorghis. "Crisis Years", s. 82.

12 Sourh Alison K., "Kalavasos-Ayios Dhimitrios and the Late Bronze Age of Cyprus", *Cyprus*, haz. Karageorghis ve Muhly, s. 14.

13 Karageorghis, "New Light on Late Bronze Age Cyprus", *Cyprus*, haz. Karageorghis ve Muhly, s. 20.

14 *a.g.e.*, s. 21.

15 Carling, *AR* (1986-87), s. 71.

16 Marguerite Yon, "The End of the Kingdom of Ugarit", *The Crisis Years*, haz. Ward ve Joukowsky, s. 111-22.

17 Freu'ya göre "Aşağı kronoloji temelinde Ugarit'in tahribi MÖ 1195'ten sonra gerçekleşmiş olmalıdır, ama MÖ 1190 öncesinde bu mümkün değildir;" bkz. Freu, "Tablette", s. 398.

18 Ugarit ve Hattuşa'nın bağıntılı yıkım süreci için bkz. H. Otten, "Die letzte Phase des hethitischen Grossreiches nach den Texren", *Griechenland*, haz. Deger-Jalkotzy, s. 21 ve Otten'in yazısı üzerine Lehmann'ın yorumları için bkz. *Griechenland*, s. 22-23.

19 RS 18.148 = no. 62 (s. 88-89), *PRU*, c. V.

20 Rap'anu Arşivi'nden RS 20.238 çevirisi için bkz. Michael Astour, "New Evidence on the Last Days of Ugarit", *AJA*, c. LXIX, sayı: 3, 1965, s. 255.

21 Mevzubahis mektuplar, arşivdeki RS 20.18, RS LI ve RS 20.238 sayılı belgelerdir. Bunlar *Ugaritica*'da 22, 23 ve 24 no'lu belgeler olarak yayımlanmıştır; bkz. *Ugaritica*, c. V.

22 Annie Caubet tarafından yapılan özet için bkz. A. Caubet, "Reoccupation of the Syrian Coast after the Desrtruction of the 'Crisis Years'", *Crisis Years*, haz. Ward ve Joukowsky, s. 124-127.

23 R.D. Barnett, "The Sea Peoples", *CAH*, c. II, Bölüm 2, s. 370.

24 Bkz. G.A. Lehmann, *Die mykenisch-frühgriechische Welt und der östliche Mittelmeerraum in der Zeit der "Seevölker" - Invasionen um 1200 v. Chr*, Opladen, 1985, s. 14; Astour, "New Evidence", s. 254; Barnett, "The Sea Peoples", s. 370.

25 Woolley, *A Forgotten Kingdom*, Harmondsworth: 1953, s. 156-164.

26 *a.g.e.*, s. 164.

27 *a.g.e.*

28 J.D. Hawkins, "Kuzi-Tesub and the 'Great Kings' of Karkamis", *AS*, c. XXXVIII, 1988, s. 99-108.

29 Arnaud, "Les teztes d'Emar", s. 87-92.

30 Caubet, "Reoccupation", s. 129.

31 H.J. Franken, "The Excavations at Deir 'Alla, Jordan, 2nd Season", *VT*, c. XI, 1961, s. 361-72. Trude Dothan, Tausret kartuşunun bizlere Miken IIIB çanak çömleği için bir üst zaman sınırı sağladığını belirtiri, bkz. Trude Dothan, "Some Aspects of the Appearance of the Sea Peoples and Philistines in Canaan", *Griechenland*, haz. Deger-Jalkotzy, s. 101.

32 Dothan, "Sea Peoples and Philistines", s. 101, karş. Dothan'ın *Lachish* eleştirisi: Dothan, "Review: Lachish, vol. 4", *IEJ*, c. X, 1960, s. 58-63.

33 William Dever, "The Late Bronze-Early Iron I Horizon in Syria-Palestine: Egyptians, Canaanites, 'Sea Peoples' and Proto-Israelites", *Crisis Years*, haz. Ward ve Joukowsky, s. 101.

34 M. Dothan, "Ashdod at the End of the Late Bronze Age and the Beginning of the Iron Age", *Symposia Celebrating the Seventy-Fifth Anniversary of the Founding of the American Schools of Oriental Research (1900-1975)*, haz. Frank Cross, Cambridge, Mass.: American Schools of Oriental Research, 1979, s. 126.

35 Dothan, skarabenin Geç Tunç Çağı şehrinde gerçekleşen yıkımın tarihi için bir üst sınır verdiğini düşünür. Bkz. Trude Dothan, "Sea Peoples and Philistines", s. 104. Skarabe aslında bize bir alt sınır vermektedir.

36 *a.g.e.*, s. 103.

37 *a.g.e.*, s. 108. Yıkılan ve kurtulan Filistin şehirlerinin bir tablosu için bkz. Dever, "Late Bronze-Early Iron I Horizon in Syria-Palestine", s. 100.

38 Paul Lapp, "The Conquest of Palestine in the Light of Archaeology", *Concordia Theological Monthly*, c. XXXVIII, sayı: 5, 1967, s. 283-300.

39 Norman Gottwald, *The Tribes of Yahweh: A Sociology of the Religion of Liberated Israel*, MÖ 1250-1050, New York: Maryknoll, 1979, s. 195.

40 Moshe Dothan, "Ashdod", s. 127-128.

41 William Stiebing, Jr., *Out of the Desert? Archaeology and the Exodus/Conquest Narratives*, Buffalo: 1989, s. 80-86.

42 Mezopotamya tarihi için J.M. Munn-Rankin, D.J. Wiseman ve Rene Labat tarafından *Cambridge Ancient History*'de yazılmış olan ilgili bölümlere bakılabilir: J.M. Munn-Rankin, D.J. Wiseman ve Rene Labat, *CAH*, c. II, Bölüm 2. Mevcut çalışma ile ilgili pertinent olan bir özet için, bkz. Richard L. Zettler, "Twelfth-Century B.C. Babylonia: Continuity and Change", *Crisis Years*, haz. Ward ve Joukowsky, s. 174-181.

43 James Weinstein, "The Collapse of the Egyptian Empire in the Southern Levant", *Crisis Years*, haz. Ward ve Joukowsky, s. 142-150.

44 Weinstein, "Collapse", s. 144; Itamar Singer, "Merneptah's Campaign to Canaan and Egyptian Occupation of the Southern Coastal Plain of Palestine in the Ramesside Period", *BASOR*, sayı: 269, 1988, s. 6.

45 Büyük Karnak Yazıtı için bkz. Breasted, *AR*, C. III, no. 572-92. Zafer İlahisi Dikilitaşı için bkz. *a.g.e.*, no. 602-17. Lesko, III. Ramses'in Medinet Habu'daki "yıl beş" ve "yıl sekiz" başlıklı yazıtları aslen Merneptah'ın mezar tapınağı için hazırlanmışlardır.

46 Breasted, *AR*, C. III, no. 574.

47 *a.g.e.*, no. 601. (Karnak Yazıtı'nda figürler kısmen değişiktir.)

48 Bu stelin metni Wilson tarafından da çevrilmiştir. Bkz. Wilson, *ANET*, s. 376-78.

49 Oldukça tartışılmış bu metne son yaklaşımlar için bkz. J.J. Bimson, "Merenptah's Israel and Recent Theories of Israelite Origins", *JSOT*, c. XVI, sayı: 49, 1991, s. 3-29.

50 Frank Yurco, 1977 yılında doktora tezine çalıştığı esnada "Barış Anlaşması Metni" kitabesinin yer aldığı kabartmaları incelemiş ve üzerlerine II. Seti'nin armasının işlendiği orjinal sembollerin aslında önceden düşünüldüğü gibi II. Ramses'e değil, Merneptah'a ait olduğunu keşfetmiştir. Bkz. Frank Yurco, "Merenptah's Canaanite Campaign", *JARCE*, c. XXIII, 1986, s. 189-215; Frank Yurco, "3200-Year-Old Picture of Israelites found in Egypt", *Bib.Arch.Rev.*, c. XVI, sayı: 5, 1990, s. 20 vd. Aynı zamanda Stager'ın çalışmaları da bu bağlamda dikkate alınmalıdır: Lawrence Stager, "Merenptah, Israel and Sea Peoples: New Light on Old Relief", *Eretz-Israel*, c. XVIII, 1985, s. 61-62. Bu özdeşleştirmeye yapılan itiraz için bkz. D. Redford, "The Ashkelon Relief at karnak and the Israel Stele", *IEF*, c. XXXVI, sayı: 3/4, s. 188-200. Yurco'nun yanıtı için bkz. Frank Yurco, "Once Again, Merenptah's Battle Reliefs at Karnak", *IEJ*. (Basım aşamasında.)

51 Singer, "Merneptah's Campaign", s. 3.

52 Breasted, *AR*, c. IV, no. 21-138.

53 Edgerton ve Wilson (açıklayıcı notlarla çevirenler), *Historical Records of Ramses III: The Texts in "Medinet Habu", Volumes I and II, Translated with Explanatory Notes*, Chicago: Chicago Üniversitesi Yayınları, 1936, levha no. 75.

54 Yunanistan'da yaşanan Felaket'e dair standart inceleme için bkz. Vincent Desborough, *The Last Mycenaeans and Their Successors: An Archaeological Survey*, c. 1200-c. 1000 B.C., Oxford: 1964. Her bir yerleşim yerine ait özet gelişmeleri içeren mükemmel bir çalışma için bkz. R. Hope Simpson ve O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, c. 1: The Mainland and Islands*, Göteborg: 1979.

55 Hope Simpson ve Dickinson, *Gazetteer*, s. 379.

56 Desborough, *Last Mycenaeans*, s. 128-129; Hope Simpson ve Dickinson, *Gazetteer*, s. 273.

57 Hope Simpson ve Dickinson, *Gazetteer*, s. 244-245; Fritz Schachermeyr, *Griechische Frühgeschichte*, Viyana: 1984, s. 119-122 ("Palastkatastrophe in Theben").

58 M.R. Popham, L.H. Sackett vd. (haz.), *Lefkandi I: The Dark Age*, Londra: 1980, s. 7.

59 Desborough, *Last Mycenaeans*, s. 113; Hope Simpson ve Dickinson, *Gazetteer*, s. 198-199.

60 Spyridon Iakovides, "Perati, eine Nekropole der Ausklingenden Bronzezeit in Attika", *Ägäische Bronzezeit*, haz. H.G. Bochholz, Darmstadt: 1987, s. 437-477.

61 Desborough, *Last Mycenaeans*, s. 85.

62 Daha önceki görüş için bkz. Desborough, *Last Mycenaeans*, s. 85-86. Rutter, Korakou'da gerçekleşmiş bir yıkım hakkında hiçbir bulgu ele geçmediğini belirterek, bu yerleşimde IIIB'den IIIC'ye geçişe dair stratigrafik kayıt bulunmadığından "sessizliği kanıt olarak kabul etmenin çok fazla anlam ifade etmeyeceğini belirtir. Bkz. Jeremy Rutter, *The Late Helladic IIIB ve IIIC Periods at Korakou and Gonia*, yayımlanmamış doktora tezi, Pennsylvania Üniversitesi: 1974.

63 Hope Simpson ve Dickinson, *Gazetteer*, s. 27-74 (no. A 1'den no. A 94 a'ya kadar).

64 Desborough, *Last Mycenaeans*, s. 77.

65 *a.g.e.*, s. 84. Karşıt görüş için bkz. Podzuweit, "Mykenische Welt", s. 70.

66 S. Iakovides, "The Present State of Research at the Citadel of Mycenae", *BIAL*, 1977, s. 99-141.

67 Klaus Kilian, "Zum Ende der mykenischen Epoche in der Argolis", *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, sayı: 27, 1980, 166-195.

68 Paul Åström, "Die Akropolis von Midea um 1200 v. Chr.", *Forschungen zur aegaeischen Vorgeschichte: Das Ende der mykenischen Welt (Akten des Internationalen Kolloquiums 7.-8. Juli 1984 in Köln)*, Köln: 1987, s. 7-10.

69 Desborough, *Last Mycenaeans*, s. 82; Hope Simpson ve Dickinson, *Gazetteer*, s. 49.

70 Hope Simpson ve Dickinson, *Gazetteer*, s. 50.

71 *a.g.e.*, s. 107-108.

72 *a.g.e.*, s. 117; Desborough, *Last Mycenaeans*, s. 89.

73 Pia de Fidio, "Fattori di crisi nella Messenia della Tarda Età del Bronzo", *Studies in Mycenaean and Classical Greek Presented to John Chadwick* (Minos, c. XX-XXII), haz. John Killen vd., Salamanca: 1987, s. 127-128.

74 Desborough Blegen'in IIIC bir düzine Pylos kabı için yaptığı IIIC sınıflandırmasını kabul etmiştir. Bkz. Desborough, *Last Mycenaeans*, s. 94. Simpson ve Dickinson ise, Blegen'in ekibi tarafından erken GH IIIC dönemine yerleştirilen vazoların "bu kadar geçe tarihlendirilemeyeceği" görüşündedirler. Bkz. Hope Simpson ve Dickinson, *Gazetteer*, s. 129.

75 Desborough, *Last Mycenaeans*, s. 91-93.
76 Hope Simpson ve Dickinson, *Gazetteer*, s. 83.
77 Emily Vermeule, "The Mycenaeans in Achaea", *AJA*, c. LXIV, sayı: 1, 1960, s. 1-21.
78 Simpson ve Dickinson'ın tarifiyle karşılaştırınız: "Peloponnesos'un kuzeybatı ucundaki yer alan dağlık Araksos Burnu'na stratejik bir akropolis konumlandırılmıştı. Bir zamanlar deniz, güneybatı cenahta şimdi mevcut bulunan bataklıkları örtüyordu... Görünüşe göre şehir GH IIIB döneminde yakılmıştır, fakat GH IIIC'de burası yeniden ve daha güçlü şekilde iskân edilmiştir. Bununla birlikte bulgular şehrin tekrar yıkıldığını ve Geç Geometrik Dönem'e kadar terk edilmiş vaziyette kaldığını göstermektedir." Hope Simpson ve Dickinson, *Gazetteer*, s. 196.
79 Yerleşim yerinin durumu hakkında Gerhard Dobesch şu yorumu yapmaktadır: "Bir üs sıfatıyla doğası gereği korunaklı bir mevkide bulunan Aigeria, Batı Yunanistan'dan gelen korsanlara karşı savunma sağlıyordu" (Gerhard Dobesch, "Historische Fragestellungen in der Urgeschichte", *Griechenland*, haz. Deger-Jalkotzy, s. 205, dipnot 74).
80 D. Schilardi'nin Koukounaries raporundan aktaran: H. Catling, "Archaeology in Greece, 1980-81", *AR*, 1980-81, s. 36.
81 Catling ve French'in özetleri için bkz. H. Catling, *AR*, 1988-89, s. 90. E. French, *AR*, 1989-90, s. 68.
82 Hope Simpson ve Dickinson, *Gazetteer*, s. 305, 314, 325-26. Catling, *AR*, 1986-87, s. 47.
83 Hope Simpson ve Dickinson, *Gazetteer*, s. 348.
84 Colin Macdonald, "Problems of the Twelfth Century BC in the Dodecanese", *ABSA*, c. LXXXI, 1986, s. 149-150.
85 Desborough, *Last Mycenaeans*, s. 153, 227. Hope Simpson ve Dickinson, *Gazetteer*, s. 360.
86 J.D.S. Pendlebury, *The Archaeology of Crete*, Londra: 1939, s. 243.
87 A. Kanta, *The Late Minoan III Period in Crete: A Survey of Sites, Pottery, and Their Distribution* (Studies in the Mediterranean Archaeology, c. LVIII), Göteborg: 1980, s. 313. Knossos sarayının "nihai yıkımı" için MÖ 1380 civarındaki geleneksel tarihlendirmeyi kabul eden Kanta, daha sonraki dönem için adanın tümünde gerileyişe dair çok az veri bulmuştur; s. 326'da vardığı sonuçlarla karşılaştırınız: "Girit'te sanat ve yaşamın GM III A 2 döneminden sonra oldukça yüksek bir seviyede sürdüğü, ortalama Giritlinin görece maddi refah seviyesinin Knossos'taki sarayın yıkımından sonra düşüş göstermediği özetle söylenebilir."
88 Philip Betancourt, *The History of Minoan Pottery*, Princeton: 1985. Betancourt'un s. 159'da buluntu miktarı açısından gözlemlediği husus, GM III'ün üretimin arttığı ve ticari girişimin yayıldığı bir dönem olduğudur. "Miken çanak çömleği hem Doğu'ya hem de Batı'ya giderek artan miktarlada ulaşıyordu ki bu, gelişen Ege ekonominin canlı bir tanığıdır. Miken dünyasının tam anlamıyla içinde olan Girit bu kârlı ticarette iyi bir paya sahipti." 1800'ün üzerinde üzengi kulplu kap kaydeden Tablet K700, "GM III çömlekçilerinden beklenen yeni verime dair iyi bir örnektir." Çömleklerin kalitesi ise, "GM IIIB Minos çömlekçiliği ve ısı teknolojisinin teknik açıdan gelmiş olduğu en yüksek noktadır" (*a.g.e.*, s. 171).
89 Kanta, *Late Minoan III Period*, s. 296.
90 Betancourt, *History of the Minoan Pottery*, s. 173.
91 Louis Godart, "La caduta dei regni micenei a Creta e l'invasione dorica", *Le origine dei Greci: Dori e mondo egeo*, haz. Domenico Musti, Roma: 1990, s. 174-176.
92 Louis Godart ve Yannis Tzedakis, "Les nouveaux textes en Linéaire B de la Canée", *RFIC*, sayı: 119, 1991, s. 129-149.
93 Godart, "La caduta", s. 185.

94 Veit Stürmer, "Das Ende der Wohnsiedlungen in Malia und Amnisos", *Forschungen,* haz. E. Thomas, s. 33-36.
95 Stürmer, GM IIIB dönemindeki şehrin tüm kısımlarının "ebediyen terk edilmiş" olduğunu belirtir (*a.g.e.*, s. 34).
96 Kanta, *Late Minoan III Period*, s. 192.
97 Catling, *AR*, 1988-89, s. 107.
98 Haggis'in yaklaşımı şu şekildedir: "Sayıca az ancak büyük çaplı olan Demir Çağı yerleşimleri, genellikle köyler veya ufak kasabalardan ibarettirler ve yeni mevkilere kurulmuşlardır... GM IIIB dönemi sonunda nüfusta düşüş yaşanmış olması veya yüksek Kavousi yaylalarında yerleşimin çekirdekleşmiş olması ise bir sorunudur... Daha geniş alanlı Demir Çağı yerleşimleri, genellikle yaklaşık bir hektardırlar ve ekilebilir toprakla su kaynaklarına yakın mesafededirler" (Donald C. Haggis, "Survey at Kavousi, Crete: The Iron Age Settlements", *AJA* 95, 1991, s. 291).
99 Pendlebury, vd., "Excavations in the Plain of Lasithi. III", *ABSA*, c. XXXVIII, 1938-1939, s. 57-145.
100 Desborough, Karphi'nin "GH IIIC ortası veya sonunda kurulduğu" sonucuna varır (Desborough, *Last Mycenaeans*, s. 175). Buna karşın, Kanta şu görüştedir: "Karphi'nin ilk defa yerleşim olarak kullanılmasının nispeten GM IIIC başlarında gerçekleştiği artık açıktır" (Kanta, *Late Minoan III Period*, s. 121).
101 Catling, *AR*, 1988-1989, s. 107.
102 Bu iki yerleşime dair en son kazı raporları için bkz. G.C. Gesell, L.P. Day ve W.D. Coulsen, "The 1991 Season at Kavousi, Crete", *AJA*, c. XCVI, 1992, s. 353.

II FELAKET'İN ALTERNATİF AÇIKLAMALARI DEPREMLER (Sayfa 35-49)

1 C.F.A. Schaeffer, "Commentaries sur les lettres et documents trouvés dans les bibliothèques privées d'Ugarit", *Ugaritica*, c. V (= Mission de Ras Shamra, c. XVI), Paris: 1968, s. 753-768.
2 Anılan metnin transkripsiyonu ve çevirisi için bkz. Jean Nougayrol, "La 'Lettre du Général'", *a.g.e.*, s. 69-79. Schaeffer'ın yorumları aynı ciltte s. 640-90 arasında yer almaktadır.
3 Hattuşa'daki büyük kalenin deprem sonucu yıkıldığı önerisi, kesin surette reddedilmiştir. Karş. Kurt Bittel, "Die archäologische Situation in Kleinasien", s. 26: "Burada da [Hattuşa'nın güneyindeki tahkimatın hemen dışında], tıpkı birçok şehirde olduğu gibi *ani bir yıkım gerçekleşmiştir*. Enkazda alazlanmış ve yanmış ahşap görünmektedir; şehir duvarlarının erimiş kerpiç tuğlaları yangına işaret etmektedir." [İtalikler bana aittir.] Aynı etkinin oldukça önceki bir raporu için bkz. Bittel, *Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens*, 2. baskı, Tübingen: 1950, s. 73: "Büyük ve küçük, resmi ve özel bütün binalar, başkent Hattuşa'nın *düşmesinin ardından kasten çıkartılmış* büyük bir yangının dikkat çeken izlerine sahiptir." [İtalikler bana aittir.] Aynı zamanda bkz. G.A. Lehmann, "Der Untergang des hethitischen Grossreiches und die neunen Texte aus Ugarit", *UF*, c. II, 1970, s. 40.
4 Schaeffer, "Commentaires", s. 755-756.
5 Evans, *The Palace of Minos at Knossos*, c. IV, Londra: 1935, s. 943-945.
6 Carl W. Blegen vd., *Troy: Excavations Conducted by the University of Cincinnati*, c. III, Bölüm I, Princeton: 1953, s. 330-332.

7 Yıkımın tarihlendirmesi için keramik kanıtına dair detaylı tartışmalara yaklaşık on sayfa ayıran Podzuweit, yıkımın sebebini sadece bir satır belirterek geçmiştir: "Yerleşimin bir deprem sonucunda yıkıldığı bilinmektedir;" bkz. Podzuweit, "Mykenische Welt", s. 82.

8 Mylonas, *Mycenae and the Mycenaean Age*, Princeton: 1966, s. 224-227. Mylonas Mykenai'nin yıkımına Dorların veya kuzeyden gelen başka saldırganların sebep olmadığını uzun bir şekilde tartışmıştır: IIIC döneminde yeni gelenlere ait kanıt yoktur. Mylonas'a göre sorunun anahtarı efsanelerde gizliydi: "Kraliyet ailesine yönelik suikastlerle birlikte bu korkunç eylemleri takip eden çalkantılı ihtilaflar..." (*a.g.e.*, s. 226). Bununla birlikte, Peloponnesos'un diğer ucundaki çaresiz Pylos ise şüphesiz "meçhul insanlarca gerçekleştirilmiş başarılı bir korsan saldırısı" neticesinde yıkılmıştır (*a.g.e.*, s. 227).

9 Wace sadece kale surunun dışında yıkım ve yangına dair kanıt bulduğu için kendi kuşağının akademisyenleri GH IIIB sonunda Mykenai'nin saldırıya uğradığını, fakat saldırganların kalenin içine giremediklerini öne sürmüşlerdir. Fakat Mylonas, Iakovides ve onların çalışma arkadaşları yıkıma dair hem sur içinde hem de sur dışında kanıt bulmuştur. Iakovides, "The Present State of Research at the Citadel of Mycenae", *BIAL*, 1977, s. 134'teki bir dipnotta, yeni bulguların deprem sonrası yangınları yıkım sebebi olduğunu ısrarlı bir şekilde savunmuştur: "MÖ 13. yüzyılın son çeyreğinde, izleri kalenin hem içinde hem de dışında görülen şiddetli bir deprem sarayı ve birçok binayı harap ettiği gibi, bu binaların nihai yıkımına neden olan yangınları başlatmıştır. Bu gözlemlerin gerek yerleşim yeri gerekse Miken uygarlığının gelişimi açısından önemi ne kadar vurgulansa azdır. Kazı sonuçlarının sabit ve tartışmaya mahal bırakmayan kanıtları, bu yazarın inancına göre GH IIIB sonunda Mykenai'nin uğradığı genel yıkım için tek tatmin edici açıklama olmakla birlikte, yıkım bu kültürün evrimini kesmemiş ve gözlemlenebilir bir değişikliğe uğratmamıştır. Bu tartışmasız bir olgu olmayabilir, ancak mevcut açıklamaların hiçbiri soruyu doğru yanıtlamakta başarı gösterememiştir;" bkz. *a.g.e.*, s. 140.

10 Kilian Pylos ve Paros'un yıkımın sebebi olarak silahlı şiddet ihtimalini kabul eder. Bkz. Klaus Kilian, "Zum Ende", s. 193.

11 11-13 Nisan 1983 tarihleri arasında "Dori e mondo egeo" [Dorlar ve Ege Dünyası] başlığıyla Roma Üniversitesi'nde düzenlenen kolokyumda, Kilian eski tezini tüm Peloponnesos yerleşimlerini içerecek şekilde genişletir. Karş. Klaus Kilian, "La caduta dei palazzi micenei continentali: aspetti archeologici", *Le Origini dei Greci: Dori e mondo egeo*, der. D. Musti, Roma: 1990, s. 74-75.

12 Kilian, "Zum Ende", s. 171-173.

13 Kilian vardığı bu sonucu bir kez daha ileri sürmüştür. Bkz. Kilian, "Ausgrabungen in Tiryns 1982/83", *Arch. Anz.*, 1988, s. 150.

14 Sınırlı bir onay için örneğin bkz. Muhly, "Sea Peoples", s. 52. Podzuweit, Kilian'ın görüşünü, yani Argolis yerleşimlerini MÖ 1200 civarında bir depremin yıktığını kabul etmektedir. Bkz. Podzuweit, "Die mykenische Welt und Troja", s. 67-68. Podzuweit daha da ileri giderek Troya IV yerleşiminin de depremle yıkıldığını öne sürmüştür, ancak tarihlendirmeyi 12. yüzyılın ikinci yarısına yapar (*a.g.e.*, s. 82).

15 Åström Midea'ya 1983 yılında döndü ve bu yerleşimin de depremle yıkıldığı sonucuna vardı. Bkz. Åström, "Sea Peoples in the Light of New Excavations", *Centre d'Etudes chypriotes*, c. III, 1985, s. 6-7. Ayrıca bkz. Åström, "Die Akropolis von Midea", s. 7-10: "Önceki sonuçlar Mykenai ve Tiryns'teki gözlemleri teyit etmektedir. GH IIIB 2'nin sonunda, merkez üssü Mykenai yakınlarında olan bir depremin, aynı zamanda Midea ve Tiryns'i de yıktığı anlaşılmaktadır."

16 Wood, *Trojan War*, s. 225-226.

17 Bu konudaki klasik çalışma için bkz. B. Gutenberg ve C.F. Richter, *Seismicity of the Earth and Associated Phenomena*, Princeton: 1954. On yıllık bir zaman dilimi için Doğu Akdeniz'deki orta şiddetli (Richter ölçeğiyle 4,5 şiddeti üzerindeki) ve büyük depremlerin merkez üslerine ait bir harita için bkz. B.A. Bolt, *Earthquakes*, New York: 1988, s. 90.
18 W. Capelle, "Erdbebenforschung", *RE*, Supplementband IV, sütun 350 ve 353.
19 M. Dothan, "Ashdod", s. 126.
20 Plinius, *Naturalis Historia*, II. 81-86.
21 Tacitus, *Annales*, II. 47.
22 Capelle MÖ 600 ile MS 600 yılları arasında Doğu Akdeniz'de meydana geldiği bilinen depremleri bölgelere göre listelemiştir. Bkz. W. Capelle, "Erdbebenforschung", sütun 346-361.
23 Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, XI. 63.1.
24 Plinius, *Nat. Hist.*, II. 86.
25 D. Soren, "An Earthquake on Cyprus. New Discoveries from Kourion", *Archaeology*, c. 38, sayı: 2, 1982, 2. Cüz, s. 52-59. MS 365 yılında meydana gelen depremin kaydı için bkz. Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, XXVI. 10. 15-19.
26 John Boardman sarayın yıkımına dair sadece yangından bahseder; depreme yahut deprem tahribatına değinmez, bkz. John Boardman, "The Date of Knossos Tablets", *On the Knossos Tablets*, haz. Palmer ve Boardman, Oxford: 1963. Boardman sarayın "ayaklanma veya dışarıdan bir saldırı sonucu" yakılmış olduğunu varsaymaktadır, bkz. *a.g.e.*, s. 83.
27 Pendlebury, *Archaeology of Crete*, s. 229.
28 Wood, *Trojan War*, s. 225-230.
29 Easton, "Has the Trojan War Been Found?", *Antiquity*, c. LIX, sayı: 227, 1985, s. 188-195. Easton kale surunun yana yatmasına ve iki kuleye bitişik duvardaki çatlaklara bir deprem kadar bir çökmenin de neden olabileceğini belirtir. "Troya VIIa döneminde surun gerisindeki dolgu çökünce üzerine inşa edilmiş evler ve tabanlarına ilaveten onlara yaslanan kale surunda kaymalar yaşanmış, sonuç olarak duvarlar çatlamıştır." Eğer bu doğruysa, Troya VI yerleşiminin sonunu depreme bağlayacak en ufak bir neden kalmaz;" bkz. *a.g.e.*, s. 190.
30 Podzuweit GH IIIC mallarının sadece VIIIa değil, VIh tabakasından da bulunduğunu etraflıca tartışmaktadır. Bkz. Podzuweit, "Die mykenische Welt und Troja", s. 75-80. Karş. Wood, *Trojan War*, s. 224: "Blegen Troya VIIa yerleşiminde 'tek bir parça bile' GH IIIC çömleği bulunmadığını iddia etmişti. Ancak Troya VIIa'da birtakım GH IIIC çanak çömlek parçaları *bulunmuştur* ve yerleşim muhtemelen MÖ 1180 civarında tahrip edilmiştir. Bu durum, 'Ambar Sınıfı' olarak adlandırılan başka bir çanak çömlek tipinin Troya'nın sonraki evresi VIIb 1'de bulunmasıyla doğrulanmıştır." Çanak çömlek için karş. Blegen, *Troy*, c. IV, Bölüm 2, Levha no. 277-279.
31 Lehmann, "Untergang", s. 67-71.
32 Yıkım öncesi Ugarit'in diplomasi tarihine ait belgelerin dengeli bir sunumu için bkz. Nancy Sandars, *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean 1250-1150 BC*, Londra: 1978, s. 141-143; August Stroebel, *Der spätbronzezeitliche Seevölkersturm*, Berlin: 1976, s. 55-61; M. Liverani, *Antico Oriente: storia società economia*, Roma: 1988, s. 635.
33 Marguerite Yon, Annie Caubet ve Joël Mallet, "Ras Shamra-Ougarit 38, 39 et 40e campagnes (1978, 1979 et 1980)", *Syria*, c. LIX, 1982, s. 170.
34 Yon, "The End of the Kingdom of Ugarit", *Crisis Years*, haz. Ward ve Joukowsky, s. 117.

35 "Mykenai dışı bir yerleşim olan kale, artçı etkileri bakımından sınırlı yangınlara yol açan güçlü bir depremle GH IIIB sonunda hasar görmüştür;" bkz. Kilian, "Zum Ende", s. 182.

36 Åström, "The Sea Peoples", s. 5. Åström Mykenai hakkında şuna atıf yapar: Taylour, *Well-Built Mycenae: The Helleno-British Excavations within the Citadel at Mycenae*, Fasikül 1, Warminster: 1981, s. 9.

37 Taylour, *Well-Built Mycenae*, s. 9.

38 *a.g.e.*, s. 10.

39 Taylour, *The Mycenaeans*, 2. baskı, New York: 1983.

40 Åström, "The Sea Peoples", s. 5.

41 Kilian, Argolis'te Felaket'in arkasında Dor akınlarının bulunma ihtimali aleyhinde etraflıca tartışmıştır, bkz. Kilian, "Zum Ende", s. 187-191. Diğer yandan, Felaket'in muhtemel sorumlusu olarak akıncıları da kabul etmektedir. Ancak bu olasılık üzerinde çok kısa durduğu için fikrini burada eksiksiz aktaracağım: "Pylos'ta sahil muhafızlarının oluşturulması, sarayın Doğu Akdeniz'deki Deniz Kavimlerine benzer bir korsanlık tehdidiyle karşı karşıya olduğunu düşündürür, ancak doğrudan delile ihtiyaç vardır;" bkz. *a.g.e.*, s. 191.

42 Bkz. Åström, "The Sea Peoples", s. 10. Enkomi ve Kition hakkında bkz. Knapp, *Copper Production*, s. 46-47. Hem Enkomi'de hem de Hala Sultan Tekke'de şehirlerin ızgara plana göre inşa edilmiş olduğu görülmektedir.

43 Bolt, *Earthquakes*, s. 91.

44 Bir şehri yakmak için pratikte gerekenlere dair bkz. D.H. Gordon, "Fire and Sword: The Technique of Destruction", *Antiquity*, c. XXVII, sayı: 107, 1953, s. 149-152.

45 Tarihe dair, bkz. Yadin, "The Transition from a Semi-Nomadic to a Sedentary Society in the Twelfth Century B.C.E.", *Symposia*, haz. Cross, s. 57-68.

46 "Binanın N girişine götüren dar yolda insan ve hayvan iskeletleri birbirine karışmış halde bir kül tabakası içinde bulunmuştur... İkinci apotheke kısmında yatan kadın iskeleti, ölümcül darbe sonucunda kafatasının hasar gördüğünü ortaya koymaktadır. Kadının ölümü şehre yapılan vahşi saldırının bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Bir diğer iskelet de binanın W girişinde, merdiven boşluğunda bulunmuştur... Çanak çömlek kanıtları bu felaketi GH IIIC dönemine tarihlendirmemizi sağlamaktadır" (Catling, *AR*, 1982-1983, s. 47).

47 Schilardi, *AR*, 1980-1981, s. 36.

GÖÇLER
(Sayfa 51-75)

---

1 Schachermeyr'ın sayısız yayını arasında konuya dair çalışmaları için bkz. *Griechische Frühgeschichte* ve özellikle *Die Levante im Zeitalter der Wanderungen: vom 13. bis zum 11. Jahrhundert v. Chr.*, Viyana: 1982. *Die Levante*'nin ikinci bölümü "Kavim Göçlerinin Temelleri" başlığını taşımaktadır. Kavim göçlerinin tüm antik tarih boyunca oynamış bulunduğu önemli rol bu bölümde tartışılır ve *Verschiebungen* [yer değiştirmek] ile *Fernwanderungen* [uzun mesafeli göçler] ayrımı yapılır. Lehmann'ın "Deniz Kavimlerinin göçleri"ni yeniden inşası için bkz. *Mykenische Welt*, s. 37-49. Akurgal'ın görüşleri için bkz. "Das dunkle Zeitalter Kleinasiens", *Griechenland*, haz. Deger-Jalkotzy, s. 70-72.

2 Wolfgang Helck, "Die Seevölker in den ägyptischen Quellen", *Geschichte des 13. Und 12. Jahrhunderts v. Chr.: Frankfurt Colloquium, Feb. 1976*, haz. H. Müller-Karpe, Münih: 1977, s. 18.

3 Breasted, *AR*, c. 3 no. 574.

4 Karş. *a.g.e.*, no. 588 (Karnak) ve no. 601 (Athribis steli).

5 Diğer 19. yüzyıl Mısırbilimcileriyle birlikte Gaston Maspero da Büyük Karnak Yazıtı'ndaki kavimleri paralı askerler istilasının izlemiş olduğunu ve birçoğunun hizmetlerini mahalli hükümdarlara sunduğunu kabul eder. Bu nedenle, "taarruza karar verdiğinde Maraiu'nun [Meryre] yanında önemli sayıda Akhayla birlikte Şardana, Turşa, Şagalaşa ve Likyalıları getirmiş olması" şaşırtıcı değildir (Maspero, *The Struggle of the Nations*, New York: 1896, s. 432). Libya kralına tâbi yardımcı birliklerin paralı asker karakterini vurgulayan yeni Mısırbilimcilerden bkz. G. Hölb, "Die historische Aussagen der ägyptischen Seevölkerinschriften", *Griechenland*, haz. Deger-Jalkotzy, s.. 125. F. Schachermeyr, Merneptah'la karşılaşanların göç halindeki kavimlerden ziyade paralı askerlerden ibaret bir yardımcı birlik olduğunun anlaşılması için sadece metinleri okumanın yeterli geleceğini biraz da bıkkınlıkla belirtir: "Tekrar ve tekrar vurguladığım gibi bu, uzun bir zaman diliminde gerçekleşmiş büyük bir göç dalgası değildir. Merneptah'ın kayıtları dikkatlice tetkik edildiğinde, olayın kavimler göçünün fiilen yaşandığı MÖ 1200 civarındaki III. Ramses döneminden farklı olduğu anlaşılacaktır;" bkz. Schachermeyr, *Die Levante*, s. 41-43.

6 Lukka'nın Güneybatı ve Güney-Orta Anadolu'nun adı olduğu tam anlamıyla kesin değildir (Klasik Likya ve Lykaonia'nın ikisi de görünürde Tunç Çağı ismini yansıtmaktadır). Bkz. Trevor Bryce, "Lukka Revisited", *JNES*, c. LI, sayı: 2, 1992, s. 121-130.

7 Bu çalışmada Edgerton ve Wilson'ın çevirileri temel alınmıştır. Bkz. Wm. Edgerton ve John Wilson, *Historical Records of Ramses III.* (Metinler Levha 1-130 arasında listelenmiştir.) Daha eski bir çeviri için bkz. Breasted, *AR*, c. IV, no. 1-150.

8 Edgerton ve John Wilson, *Historical Records of Ramses III*, Levha no. 27-28 (s. 30).

9 *a.g.e.*, Levha no. 22.

10 *a.g.e.*, Levha no. 75.

11 *a.g.e.*, Levha no. 46 (s. 53). Wilson tarafından daha sonraki tarihte yapılan bir çeviri için bkz. Wilson, *ANET*, s. 262. Breasted'in bu metni çevirisi için bkz. Breasted, *AR*, c. IV, no. 64.

12 Lepsius, *Denmäler*, c.3, 218 c.

13 Hiçbir zaman İngilizceye adapte edilmeyen ve çeşitli defalar başka bir dilin alfabesiyle yazılan (*Tkr, Theker, Sikkar, Tjeker, Zakkala*) bu isim, Teukroslardan Sicilyalılara dek çeşitli halklarla özdeşleştirilmiştir. Mısır yazıtlarında bulunan bu ismin, Mısırcadaki *r* harfinin Semitik *r* veya *l* harflerinin muadili olduğu göz önüne alınarak, Ugarit metinlerinde okunmuş *Sikalayu* ile özdeş olabileceği tartışılmıştır. Bkz. L. Stager, "When Canaanites and Philistines Ruled Ashkelon", *Bib. Arch. Rev.*, c. XVII, sayı: 2, 1991, s. 43 n. 23. Gregory Mobley, "The Identity of Sikalayu [RS 34.129]", *BASOR*. (Basım aşamasında.) Ancak Medinet Habu yazıtının Şekeleş ve Tjekker'i bir konfederasyonun parçası olarak zikretmesi, bu iki grup için ayrı kimlikte ısrar etmemizi gerektirir.

14 A. Nibbi'nin gözlemlediği gibi, "'adalar' kelimesi için bir determinatifin olmadığı her Mısırbilim öğrencisine öğretilmiştir" (A. Nibbi, *The Sea Peoples and Egypt*, Park Ridge, N.J.: 1975, s. 48). Sayfa 65'te "Mısırcada iç kesimdeki topraklar ve Asya yerleşimleri için 'adalar' (*iww* ve *rww*) teriminin yaygın kullanımına atıfta bulunulur. İbranice *'i* kelimesi de muğlak bir biçimde hem "kıyı" hem "ada" anlamında kullanılır. Akkadçadaki benzerlik için J. Burg şu yorumu yapar: "Genellikle 'denizin orta yerinde' şeklinde çevrilen Asurca *kabal tamtim* teriminin bu dilde epey geniş bir kullanım sahası vardır. Kelime, bağlamına göre, 'adada', 'sahilde' veya 'denizde' olarak

çevrilmelidir. Bu durum neden 'ada' için Asurca ayrı bir terimin mevcut olmadığını kısmen açıklayabilir" (J. Burg, *A Literary and Archaeological Study of the Philistines*, Oxford: 1985, s. 34).

15 "Ven-Amun'un Öyküsü" adlı metindeki başkarakter olan rahip Ven-Amun, "Sekker kasabası olan Dor'a ulaştım," der ve sonrasında ara sıra bu kavimden bahseder (*ANET*, çev. Wilson, s. 26).

16 Brug, *Philistines*, s. 20.

17 Edgerton ve Wilson, *Historical Records of Ramses III*, Levha no. 31, 43, 44, 46.

18 *a.g.e.*, Levha no. 29.

19 *a.g.e.*, Levha no. 46 (s. 56) ve Levha no. 107.

20 Bkz. Bölüm 2, s. 20-22.

21 Maspero'nun ilk önerileri için bkz. *Revue Critique d'Histoire et de Littérature*, 1873, s. 85-86. Görüşlerin detaylı bir sunumu için bkz. *Histoire ancienne des peuples de l'orient classique*, c. II, Paris: 1985. Altbaşlığı *Premières Mêlées des Peuples* [Halkların İlk Mücadeleleri] olan yapıt İngilizceye *The Struggle of the Nations* (*Milletlerin Mücadeleleri*) olarak çevrilmiştir. Bkz. Gaston Maspero, *The Struggle of the Nations: Egypt, Syria and Assyria*, haz. Archibald Henry Sayce, İngilizceye çev. M.L. McClure, New York: 1896.

22 *Ven-Amun Öyküsü*'nü içeren Golenişev papirüsü 1891 yılında yayımlanmıştır.

23 Bu husus otuz altı sayfalık bir kitapçıkta yer almaktadır. Bkz. Emmanuel de Rougé, *Extraits d'un mémoire sur les attaques dirigées contre l'Egypte par les peuples de la mer Méditerranée vers le XXVe siècle avant notre ère*, Paris: 1867, s. 23-25.

24 Yazıtları birinci elden bilen Eduard Meyer, 1893 gibi geç bir tarihte dahi, isimlerin halen mahalli olduğunu savunmaktaydı. *Geschichte des Altertums* adlı çalışmasının ilk baskısında *Schardana*'yı "Sardinyalılar" olarak açıklamış (isim benzerliğini yüzünden anayurtlarının Sardinya olduğunu düşünmüştür) ve 19. Hanedan'ın başlangıcından itibaren bunların Libyalılar ve Kuşlularla birlikte Mısır'da paralı asker olarak hizmet ettiğini belirtmiştir. Bkz. Eduard Meyer, *Geschichte des Altertums*, c. II, Stuttgart: 1983, s. 208-209. Meyer aynı zamanda *Turşa* isminin İtalya kökenli "*Etrusker*" ismine karşılık geldiğini düşünmekteydi (*a.g.e.*, s. 502).

25 Medinet Habu yazıtının ilk analizi de Rougé tarafından yapılmıştır. Bkz. Emmanuel de Rougé, *Notice de quelques textes hiéroglyphiques récemment publiés par M. Greene*, Paris: 1855.

26 F. Chabas, *Etudes sur l'Antiquité historique d'après les sources égyptiennes et les monuments réputés préhistoriques*, Paris: 1872, s. 292-296.

27 Maspero, *Revue Critique*, 1873, s. 85.

28 Maspero bu durumu mantıksal bir çıkarım olarak sunmaktadır: "Herodotos, Tyrsenlerin kökenini Lidyalıların göçüne bağladığı gibi, Sardinyalıların ve bir kısım Sicilya halkının Asyalı olduğunu düşünmekteydi. Dolayısıyla Merneptah ve III. Ramses döneminde Mısır'a saldıranların İtalya'nın uzak kıyılarına sığınmadan önce Suriye ve Mısır'ın daha yakın kıyılarına yerleşmeye çalışan topluca göç halindeki Asyalı Tyrsen, Sardun ve Sikul kavimleri olduklarını düşünmemiz gayet doğaldır" (Maspero, *Revue Critique*, 1873, s. 86).

29 Halefleri bu insanları "Akdeniz Kavimleri" olarak adlandırmasına karşın Maspero bir kalem oynatmasıyla "Deniz Kavimleri" terimini kullanmıştır. Eski isim daha sıradan ve daha az yanıltıcıdır, zira söz konusu halklar Akdeniz kıyılarında ve adalarında yaşamışlardı. Maspero'nun daha sonra yaygınlaşacak olan talihsiz "Deniz Kavimleri" terimi aslında, Mısır'a karşı saldırıya geçtiklerinde bu insanların gemileri haricinde evleri bulunmadığını belirtmek amacını taşıyordu. Gerçekte Maspero'nun "Deniz

Halklarını," denize kaygıyla yaklaşan ve nadiren kıyılardan açık denize yelken açan kara insanları olarak görmek için her türlü nedenimiz vardır. Bazı akıncılar Girit'e geçmiş olmalıydı, fakat bunun tek sebebi belki de sadece bu adada yağmalanmaya değer bir sarayın bulunmasıydı. Öte yandan Felaket döneminde Ege'deki en güvenli yerler Kiklatlar ve On İki Adalar'dı. İnsan, Troya'yı yağmaladıktan sonra Odysseus ile diğer Akhaların başına gelen sayısız sıkıntıları düşünmeden edemiyor.

30 Maspero, *Struggle*, s. 587.

31 R. Drews, "Herodotus 1.94, the Drought ca. 1200 BC, and the Origin of the Etruscans", *Historia*, c. XLI, sayı: 1, 1992, s. 14-39.

32 "Deniz Halklarının" hareketini açıklamak için Frig göçünü ilk kez önerdiğinde ihtiyatı elden bırakmayan Maspero, "Turşa ve diğer toplulukların Anadolu'yu terk etmeye zorlanmaları 'bilinmeyen bir sebep, belki de Friglerle Maryandinlerin ve Trakya kökenli diğer kabilelerin göçleri' neticesinde gerçekleşmiştir," diyordu. Bkz. Maspero, *Revue Critique*, 1878, s 320.

33 Herodotos, 7.73, Ksanthos (Felix Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin ve Leiden: 1923-58, no. 765), fragman no. 14-15.

34 Maspero, *Struggle*, s. 461-462.

35 G. Cousin ve F. Durrbach, "Bas-relief de lemnos avec inscriptions", *BCH*, c. X, 1886, s. 1-6. Yazıtlar ve kabartma için bkz. Guiliano ve Larissa Bonfante, *The Etruscan Language: An Introduction*, New York: 1983, s. 51 no. 4. Yazıtların Etrüskbilim çalışmalarındaki rolü için bkz. Drews, "Herodotus 1.94", s. 24-28.

36 Meyer, "Die Pelasger", *Forschungen zur alten Geschichte*, c. I, Halle: 1892, s. 27.

37 Hall, "Keftiu and the Peoples of the Sea", *ABSA*, c. VIII, 1901-2, s. 181.

38 R.A. Macalister, *The Philistines: Their History and Civilization*, Londra: 1914, s. 22. Macalister Maspero'ya katılmaktadır: "*Şerden* aslen Sardis'ten alınmıştır. Bunlar geleceğin Sardinyalılarıdır... İç kısımlarda bulunan Pisidia'daki Sagalassos ise *Şekeleş*'te yankısını bulmaktadır" (*a.g.e.*, s. 25).

39 Meyer aslında bu dönemi *Geschichte des Altertums* başlıklı yapıtının 1893 baskısının ikinci cildinde öncelikli olarak tartışmıştı, ancak Hattuşa, Knossos ve diğer yerlerdeki bulgular, MÖ 1600-1200 arasını çok daha kapsamlı şekilde yeni baştan yazmasını zorunlu kılmıştır. Yeniden gözden geçirilmiş eserin ilk kısmı (Eduard Meyer, *Geschichte des Altertums*, c. II, Kısım 1, Stutgart ve Berlin: 1928) tamamen Mısır'ın Yeni Krallık dönemine adanmıştır. Bu çağın sona erişi üzerine olan kısım "Büyük Göçler: Miken Döneminden Hitit Krallığı'nın Sonuna ve Mısır'ın Çöküşüne Kadar" başlığıyla işlenmiştir (*a.g.e.*, s. 544-607).

40 *Geschichte*, c. II, Kısım 1, s. 556.

41 *a.g.e.*, s. 567.

42 V. Gordon Childe, MÖ 1200 civarında gerçekleşmiş bir İllir istilasına dair çok az kanıtın bulunduğunu belirtmiştir. Bkz. V. Gordon Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford: 1929. Peter Wells ise bu ihtimali belirtmeye dahi gereksinim duymamıştır. Bkz. Peter Wells, "Crisis Years? The 12th Century B.C. in Central and Southeastern Europe", *Crisis Years*, haz. Ward ve Joukowsky, s. 31-39.

43 Özellikle bkz. Schachmeyer, *Griechische Frühgeschichte*, s. 36 vd. G. Lehmann da "Deniz Kavimlerinin" aslen İllirya kökenli olabileceğini tartışmıştır, fakat bunların bölgeye başka bir kavmin göçü sebebiyle ayrıldığını açıkça savunmamıştır. Bkz. Lehmann, *Mykenische Welt*, s. 42-49.

44 Örneğin bkz. T.G.E. Powell, "The Inception of the Final Bronze Age in Middle Europe", *PPS*, c. XXIX, 1963, s. 233: "Şu halde *Die Grosse Wanderung* [Büyük Göç], yani Tuna Avrupalıları ya da sıklıkla Hititlerin yıkılışından, Suriye şehirlerinin yağ-

malanmasından ve Mısır'a yönelik büyük akınlardan sorumlu tutulan sözde İllirler için daha fazla ne söylenebilir? Avrupa açısından bakıldığında, yoğun nüfuslu Orta Tuna bölgesinde bu ölçekte –özellikle de güney istikametine doğru– bir göçe dair kanıt mevcut değildir. Bu konu için kritik bir bölge olması gereken Sırbistan'ın Tuna kesimindeki kültürel devamlılık, söz konusu dönemin tamamı boyunca dışarıdan müdahale görmemiş bir nüfusun mevcudiyetine işaret etmektedir."

45 Maspero, *Struggle*, s. 430.

46 G. Möller, "Die Aegypter und ihre libyschen Nachbarn", *ZDMG*, c. LXXVIII, 1924, s. 36 vd.

47 Dilbilimsel evrim için bkz. Ernst Risch, "La posizione del dialetto dorico", *Origini dei Greci*, haz. Domenico Musti, s. 64-79. John Chadwick, Dorların ikinci binyılda Peloponnesos ve Girit'te yaşadığını ve Güney Yunancası konuşan aristokrasiye bağlı bir alt sınıf oluşturduklarını ileri dürmüş, fakat bu önerisi genel kabul görmemiştir. Bkz. Chadwick, "I Dori e la creazione dei dialetti greci", *Origini dei Greci*, haz. D. Musti, s. 3-12. Dilbilimsel nedenlerle yapılan itirazlar için bkz. R.A. Crossland, Carlo de Simone, Ernst Risch ve Peter van Soesbergen, *a.g.e.*, s. 335-340, s. 359-367. Tarihsel sebeplerle tarafımdan yapılan itiraz için bkz. *Coming of the Greeks*, s. 208-213.

48 Özellikle bkz. Desborough, *The Greek Dark Ages*, New York: 1972, s. 64-79. Musti "Dor göçlerinin ETIII C dönemi sonunda gerçekleşme" ihtimalini tartışmaktadır. Bkz. D. Musti, "Continuità e discontinuità tra Achei e Dori nelle tradizioni storiche", *Origini dei Greci*, haz. D. Musti, s. 60.

49 Kilian, "Caduta dei palazzi", s. 73-115.

50 Konuya dair Almanca çalışmalar (G. Von Merhart, W. Kimmig, J. Bouzek ve diğerleri) Lehmann tarafından zikredilmektedir. Bkz. Lehmann, *Mykenische Welt*, s. 43-44 (özellikle no. 86). Çanak çömlekler için bkz. J. Rutter, "Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of the Late Helladic IIIC Period", *AJA*, c. LXXIX, 1975, s. 17-32; E. French ve J. Rutter, "The Handmade Burnished Ware of the Late Helladic IIIC Period: Its Historical Context", *AJA*, c. LXXXI, 1977, s. 111-112; Sigrid Deger-Jalkotzy, "Das Problem der 'Handmade Burnished Ware'", *Griechenland*, haz. Deger-Jalkotzy, s. 161-168.

51 Karş. Maa/Palaeokastro kazı raporuna dair Ian Todd'un incelemesi: *AJA*, c. XCV, 1991, s. 548.

52 "Barbar" keramiklerine ve bunların yayılmasına dair görüşlerin dengeli biçimde sunulduğu bir tartışma için bkz. A.F. Harding, *The Mycenaeans and Europe*, Londra: 1984, s. 216-227. Harding, Tuna veya Orta Balkanlar ile bir bağ görmez ve "yabancı keramik gelenekleriyle ilişkisine dair en kuvvetli kanıt ancak İtalya ve Kuzeybatı Yunanistan için sunulabilir" şeklinde bir sonuca varır (*a.g.e.*, s. 227).

53 Çoğu 12. yüzyıla ait Tiryns çömleklerine dair Podzuweit şu tespiti yapmıştır: "Boyanmamış seramikler bulunanların yüzde 0,1'i oranında olup bu miktar tüm keramik repertuvarı içerisinde çok önemsiz bir bölümü teşkil etmektedir." Aynı zamanda keramiğin Tiryns'teki IIIB tabakları için geçerli olduğunu da belirtir. Bkz. Podzuweit, "Die mykenische Welt und Troja", s. 69.

54 *Last Mycenaeans*, s. 54-58.

55 "Dağılımın gösterdiği kadarıyla bu paralı askerler karadan güneyde Adriya Denizi'ne dek ilerlemiş ve oradan da Korint Körfezi'ne deniz yoluyla gitmişlerdir; hatta Miken tekneleriyle seyahat etmiş olabilirler." Bkz. Catling, "A New Bronze Sword from Cyprus", *Antiquity*, c. XXXV, sayı: 138, 1961, s. 121.

56 "Bölgeler arasında, varlığı şüpheye mahal bırakmayan ve muhtemelen diğer süreçlerin yanı sıra ticari bir biçim de almış bulunan canlı bir temas bulunduğu doğrudur.

Fakat Kuzeyli grupların Akdeniz'deki sarayların yıkımına herhangi bir ölçekte doğrudan katılımı kuşkuludur." Bkz. Wells, "Crisis Years?", s. 38.

57 Örneğin bkz. G. Walser, "Alte Geschichte und Hethiterforschung", *Neuere Hethiterforschung*, haz. Walser, Wiesbaden: 1964, s. 10. Karş. Bittel, "Kleinasien", s. 37, 45.

58 Sams, "Anadolu Tunç Çağı kurumlarının yıkılışından" sonra Trakya'dan Frigya'ya gelen yerleşimcilerin yayılma ve yeniden yerleşime dair engelleri kaldırdıklarını düşünmektedir. Bkz. G. Kenneth Sams, "Observations on Western Anatolia", *Crisis Years*, haz. Ward ve Joukowsky, s. 58.

59 Yorumları için bkz. Deger-Jalkotzy, *Griechenland*, s. 257.

60 Bu konu tarafımdan detaylı olarak tartışılmıştır. Bkz. "Myths of Midas and the Phrygian Migration from Europe", *Klio*, c. LXXV, 1993, s. 9-26.

61 "Şardana ve müttefiklerinin etkinlik göstermiş olduğu yüzyıllar... Kendi ilkelerine bağlı Nuraghe toplumunun mimaride ve heykeltıraşlıkta doruğa çıktığı, süreklilik arz eden ve iyi teşkilatlanmış medeni bir hayatın geliştiği, ekonomik bakımdan da müreffeh bir dönem olan MÖ 13. ve 12. yüzyıllara tekabül etmektedir" (Giovanni Lilliu, *La civiltà nuragica*, Sassari: 1982, s. 113). Mısır'a yapılan saldırıya katılmış bazı "korsanlar" arasında Sardinyalıların bulunma ihtimalini tamamen makul bulan Lilliu, adanın ne II. (MÖ 1500-1200) ne III. (MÖ 1200-900) evrelerde bir işgale uğradığına dair hiçbir kanıt bulunmadığını belirtmektedir.

62 D. Trump, *The Prehistory of the Mediterranean*, New Haven: 1980, s. 214. Karş. Ross Holloway, *Italy and the Aegean 3000-700 BC*, Louvain-la-Neuve: 1981, s. 102.

63 Coles ve Harding, "Bilim çevreleri, Ön-Villanova Kültürü'nün yerli köklerden geliştiğini düşünenlerle dışarıdan geldiğini kabul edenler arasında ikiye bölünmüş durumdadır," tespitini yapar. İkinci grup, İtalya ve Alpler ötesindeki Avrupa arasında bağlantılar kurmaktadır. Bkz. J.M. Coles ve A.F. Harding, *The Bronze Age in Europe: An Introduction to the Prehistory of Europe c. 2000-700 B.C.*, New York: 1979, s. 425. Aynı zamanda bkz. M.A. Fugazzola Delpino, "The Proto-Villanovan: A Survey, Italy Before the Romans: The Iron Age, Orientalizing, and Etruscan Periods", Londra: 1979, s. 31-51. Ön-Villanova dönemde Macaristan ve Kuzey İtalya arasındaki bağlantılara dair bkz. Powell, "Inception", s. 234.

64 Drews, "Herodotos 1.94", s. 33-38. Yunanistan'dan sürülenlerin Latium ve Etruria'yı kurmalarına dair benzer hikâyeler için bkz. Dominique Briquel, *Les Pélasges en Italie. Recherches sur l'histoire de la légende*, Paris: 1984.

65 Tartışmalar Dothan ve Brug tarafından her yönüyle sergilenmiştir, bkz. Trude Dothan, *The Philistines and their Material Culture* (gözden geçirilmiş baskı), New Haven: 1982; John Brug, *A Literary and Archaeological Study of the Philistines* (B.A.R. International Series, no. 265), New Haven: 1985. Dothan birisi "Deniz Kavimleri," diğeri biraz daha geç bir tarihte "Filistinliler" tarafından gerçekleştirilen iki işgali tartışır. Brug ise yeni bir halkın önemli bir akınına inanmamız için hiçbir ikna edici sebep bulunmadığını belirtir. Meyer ise işgalcilerin yanlarında "Geç Miken kapları getirdiklerine" dikkat çeker, bkz. Meyer, *Geschichte*, c. II, Bölüm 1, s. 560. Bulunan kapların "Philisterkeramik" olarak tanımlanmasıyla ilgili olarak Meyer Thiersch'e (*Arch. Anz.*, 1908, s. 378 vs.) gönderme yapar.

66 Dothan, örneğin Aşdod'da GH IIIC: 1b çömleğinin XIIIb tabakasında baskın olduğunu belirtir, fakat müteakip XIIIa tabakasında "tipik iki renkli Filistin çömleğiyle kesişmektedir. İz element analizi, hem tek renkli Miken IIIC: 1 hem de iki renkli Filistin çanak çömleklerinin yerel üretim olduğunu göstermiştir" (Dothan, "Sea Peoples and Philistines", s. 103). Dothan şahsen GH IIIC: 1b kaplarının "Deniz Kavimleri," iki renklilerin ise "Filistinlilerce" getirildiğine inanmaktaysa da, her iki tipin de eskiden

beri Aşdod'da yaşayan halk tarafından üretildiğini varsaymak mantıklıdır (Yunanistan merkezlerinin yıkılışından sonra doğuya kaçan Egeli mültecilerden yardım almış olmaları da mümkündür).

67 Muhly, "Sea Peoples", s. 46; karş. Trude Dothan, "Anthropoid Clay Coffins from a Late Bronze Age Cemetery near Deir el-Balaḥ", *IEJ*, c. XXIII, sayı: 3, 1973, s. 129-146.

68 Brug, "an itibariyle mevcut kanıtların ışığında, 'Filistin' ismi aslen bir etnik veya dilbilimsel terim olarak görünmemektedir. Bunun yerine, günümüzdeki Güneybatı Filistin'i kasteden coğrafi ve siyasi yan anlamlara sahiptir" sonucuna varmıştır, bkz. Brug, *Philistines*, s. 47.

69 "Ayrı bir Filistin lisanının var olduğuna dair günümüzde hiçbir açık kanıt bulunmamaktadır" (*a.g.e.*, s. 196). MÖ 1200 civarında Güney Kenân'da bir "Filistin" işgalinin yaşandığına dair inanç, Demir Çağı Filistini'nin Kuzeybatı Samice yazıtlar hariç geride hiçbir şey sunmadığı gerçeğiyle sıkıntıya girmektedir. Dilbilimsel kanıtlar ise kesindir: Brug'un gözlemine göre, "Filistinlilerin, tarihlerinin herhangi bir aşamasında Samice olmayan bir dil kullandıklarına dair belirleyici bir kanıt mevcut değildir. Anlaşılan o ki, çevrelerindeki halklara yakın bir lehçe konuşuyorlardı" (*a.g.e.*, s. 200).

70 Bkz. Lehmann, "Zum Auftreten von 'Seevölker'-Gruppen im östlichen Mittelmeerraum-eine Zwischenbalanz", *Griechenland*, haz. Deger-Jalkotzy, s. 79-92; Lehmann'ın özellikle bu konuya dair yorumları için bkz. *a.g.e.*, s. 175-178; Lehmann'ın daha kapsamlı ve yakın tarihli sunumu için bkz. *Mykenische Welt*, s. 42-49. Schachermeyr ise Lehmann'ın tespitlerini kabul eder, bkz. Schachermeyr, *Griechische Frühgeschichte*, s. 162. Liverani yağmacıların kökeninin "Balkan Yarımadası" olduğunu ileri sürer, karş. *Antico Oriente*, s. 632.

71 Anılan önermeyle ilgili girişimler için, bkz. M. Dothan, "Sardinia at Akko?", *Studies in Sardinian Archaeology*, c. II, haz. M. Balmuth, Ann Arbor: 1986, s. 105-115. Dothan, MÖ 12. yüzyılda adaya yerleşen Şardana kavminin aslında küçük bir topluluk olduğunu, ancak 9. yüzyılda adayı keşfeden Fenikeli tacirlerin bunlarla temas kurduklarını öne sürer. Hatalı biçimde, bir parçanın bütünü tanımlamasına yol açan tacirler, bütün adayı *srdn* olarak adlandırmıştır (bu ad *Nora Taşı*'nda zikredilmektedir). Bu iddia ancak Sardinya'nın mevcudiyeti MÖ 12. ve 9. yüzyıllar arasında Doğu Akdeniz limanları, haritaları ve onomastiğinde unutulmuşsa geçerli olabilir. Bu durum ise mutlak suretle ihtimal dışıdır: "Fenikeli ticaret erbabının maden ticareti için Batı Akdeniz'e yaptıkları düzenli seferler, MÖ 11. yüzyıldan daha geçe tarihlendirmez;" bkz. Frank Cross, "Phoenicians in the West: The Early Epigraphic Evidence", *Sardinian Archaeology*, c. II, haz. M. Balmuth, s. 124.

DEMİRCİLİK
(Sayfa 77-80)

---

1 V. Gordon Childe, *What Happened in History*, Harmondsworth: 1942, s. 175-179 (V. Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu*, çev. M. Tunçay ve A. Şenel, İstanbul: 2009. Bu Türkçe çeviri 1974 yılından bu yana toplam sekiz baskı yapmıştır-ç.n).

2 Childe, *Prehistoric Migrations in Europe,* Cambridge, Mass.: 1950, s. 180.

3 Mendenhall, *The Tenth Generation: The Origins of Biblical Tradition*, Baltimore: 1973.

4 *a.g.e.*, 147-149.

5 Gottwald, *The Tribes of Yahweh: A Sociology of the Religion of Liberated Israel*, 1250-1050 B.C.E.

6 *a.g.e.*, s. 655.

7 Demirciliğin 10. yüzyıla kadar başladığı görüşüne karşı George E. Wright, Kenân'da 12. yüzyıl demir nesnelerine dair az sayıda da olsa kanıtın bulunduğunu belirtir, bkz. George E. Wright, "Iron: The Date of Its Introduction into Palestine", *AJA*, c. XLIII, 1939, s. 458-463.

8 Anthony Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons: From the Bronze Age to 600 B.C.*, Edinburgh: 1964.

9 Waldbaum, "From Bronze to Iron: The Transition from the Bronze Age to the Iron Age in the Eastern Mediterranean", *Studies in Mediterranean Archaeology*, c. 54, Göteborg: 1978. Waldbaum incelemesini ilk defa 1968 yılında Harvard Üniversitesi'nde doktora tezi olarak sunmuştur.

10 A. Snodgrass, "Cyprus and the Beginnings of Iron Technology in the Eastern Mediterranean", *Early Metallurgy in Cyprus, 4000-500 B.C.*, haz. J.D. Muhly, R. Maddin ve V. Karageorghis, Lefkoşe: 1982, s. 289-295. Teknik süreç Pennsylvania Üniversitesi akademisyenleri ve ortak çalışanlarınca dikkatlice belgelenmiştir; örneğin bkz. T.A. Wertime ve J.D. Muhly (haz.), *The Coming of the Age of Iron*, New Haven: 1980; J.D. Muhly, R. Maddin, T. Stech ve E. Özgen, "Iron in Anatolia and the Nature of the Hittite Iron Industry", *AS*, c. XXXV, 1985, s. 67-84; P. Åström, R. Maddin, J.D. Muhly ve T. Stech, "Iron Artifacts from Swedish Excavations in Cyprus", *Opuscula Atheniensia*, c. XVI, sayı: 3, 1986, s. 27-41.

KURAKLIK
(Sayfa 81-89)

1 Karş. Maspero tarafından (*Struggle*, s. 462'de) aktarılan Sayce'ın notu: "W. Max Müller (*Asien und Europa*, s. 359) işgalin, Mineptah'ın Khati'ye tahıl tedarik ettiği kıtlık nedeniyle gerçekleştiğine inanıyordu."

2 Carpenter, *Discontinuity in Greek Civilization*, Cambridge: 1966. Atıflarım, 1968 yılı Norton (karton kapaklı) baskısına yapılacaktır.

3 *a.g.e.*, s. 69.

4 "Görünüşe göre MÖ 13. yüzyıl boyunca Doğu Akdeniz'de uzun süreli yıkıcı bir kuraklık görülmüş, bu durum sayısız etnik grubu yerlerini terk etmeye zorlamıştır" (Strobel, *Seevölkersturm*, s. 173-174).

5 Schaeffer düşüncesini Ras Şamra'daki yerleşimin her yerinde tahrip tabakasına nüfuz etmiş toz halindeki sarı bir kumun (bazı yerlerde kalınlığı iki metreye kadar çıkar) varlığına dayandırır. Soluk renkli toz "depremler ve yangınlarla mahvolmuş Ugarit'ten geriye kalan binaların" her yerini kaplamıştır. Bunun ima ettiği şeyler oldukça açıktır: "Sarı veya beyaz toz katmanı... şüphesiz Ugarit'in son zamanlarında olağanüstü sıcaklar ve kuraklıkla geçen bir dönemi göstermektedir;" bkz. Schaeffer, "Commentaries", s. 760-762. Sarı tozun tuğla ve taş binaların yanmasıyla meydana gelmiş olması daha olağan bir açıklamadır.

6 B. Weiss, "The Decline of Late Bronze Age Civilization as a Possible Response to Climatic Change", *Climatic Change*, c. IV, sayı: 2, 1982, s. 172-198; Baruch Halpern, *The Emergence of Israel in Canaan*, Chico, California: Scholars Press, 1983, s. 96-99; J. Neumann ve S. Parpola, "Climatic Change and the Eleventh-Century Eclipse of Assyria and Babylonia", *JNES*, c. 46, sayı: 3, 1987, s. 161-182; Ronald L. Gorny, "Environment, Archaeology, and History in Hittite Anatolia", *Biblical Archaeologist*, c. LII, sayı: 2-3, 1989, s. 78-94; William H. Stiebing, Jr., *Out of Desert?*, s. 182-187.

7 Stiebing, *Out of Desert?*, s. 183-184.
8 M. Liverani, Güneybatı Asya'da "MÖ 2300 ve 1200'de, oldukça soğuk ve yağışlı geçen iki 'küçük buz çağı' yaşandığına" dair iklimbilimcilerin saptamalarını aktarır; bkz. M. Liverani, "Variazioni climatiche e fluttuazioni demografiche nella storia siriana", *Or. Ant.*, c. VII, s. 81-82.
9 Breasted, *AR*, c. III, sayı: 580.
10 P.I. Kuniholm, "Dendrochronology at Gordion and on the Anatolian Plateau", *Summaries of Papers, 76th General Meeting, Archaeological Institute of America*, New York: 1974, s. 66.
11 Çevrebilimciler ve iklimbilimciler Carpenter'ın tezini memnuniyetle karşıladı ve desteklemeyi umut ettiler. Her ne kadar 12. yüzyıl başında yaşanmış bir kuraklığa dair kanıt sunamamışlarsa da, 1954-1955 kışında Yunanistan'da Carpenter'ın MÖ 1200 civarı için varsaydığına benzer bir kıtlık yaşandığına işaret etmişlerdir; bkz. R.A. Bryson, H.H. Lamb ve David L. Donley, "Drought and the Decline of the Mycenae", *Antiquity*, c. XLVIII, sayı: 189, 1974, s. 46. Bu koşutluğun Carpenter'ın tezini güçlendirdiği mi yoksa zayıflattığı mı açık değildir. Bir arkeoloğun hem makaleyi hem de makaleye dayanan Carpenter'ın tezini çürütmesi için bkz. Oliver Dickinson, "Drought and the Decline of Mycenae: Some Comments", *Antiquity*, c. XLVIII, sayı: 191, 1974, s. 228-229. H.H. Lamb tarafından bu eleştiriye verilen yanıtta (s. 229-30), gerek kendisinin gerekse diğer makale yazarlarının Miken dünyasındaki "çöküşü açıklamaya çalışmadıklarını," sadece "Carpenter tarafından ileri sürülen kıtlığın mümkün olduğunu" gösterme amacı taşıdıklarını belirtir.
12 Wright, paleoekolojik verilerin mevcut olduğu Messenia'da ve Ege'nin (ve Batı Anadolu'nun) bazı bölgelerinde "MÖ 1200 civarında polen eğrilerinin kayda değer bir kırılma göstermediği" sonucuna varmıştır; bkz. H.E. Wright, Jr., "Climatic Change in Mycenaean Greece", *Antiquity*, c. 42, sayı: 166, 1968, s. 125. Yakın tarihli bir değerlendirme için bkz. Gordon Shrimpton, "Regional Drought and the Economic Decline of Mycenae", *Echos du Monde Classique*, c. XXXI, 1987, s. 142. Kıtlığın Miken dünyasının zayıflamasında asli bir etken olduğunu düşünen Shrimpton, "anormal bir kıtlığa dair jeolojik ve ekolojik kanıt mevcut değil" itirafında bulunur ve bu sebeple, gerileme için en önemli etkenin sistem çöküşü olduğunu savunur.
13 Kilian, "Zum Ende", s. 171-173.
14 Rodos'taki Ialysos yerleşiminin beş kat büyümesi ve Tiryns'le benzerliği için bkz. C. Macdonald, "Problems of the Twelfth Century BC in the Dodecanese", *ABSA*, sayı: 81, 1986, s. 149.
15 Drews, "Herodotus 1.94, the Drought ca. 1200 BC, and the Origin of the Etruscans", *Historia*, c. XLI, sayı: 1, 1992, s. 15-16, 28-33.
16 Platon'un Kritias karakterine göre, ailesinde Mısır tarihine dair ve 9.000 yıl geriye giden bir metin mevcuttur. Bu tarih, Mısırlı rahipler tarafından yazılmış, geçici olarak Mısır'da ikamet ettiği dönemde Solon tarafından Yunancaya çevrilmişti. Yunanistan'a dönüşünde Solon bu kıymetli metni Kritias'ın büyük-büyükbabasına vermiştir. MÖ 4. yüzyılda Yunan yazarların Mısır, Pers veya "Kalde" kaynaklarını kurgularında kullanma düşkünlüğüne dair karş. Drews, *The Greek Accounts of Eastern History*, Washington: 1973, s. 103-121.
17 Timaeus, 23E ve Kritias, 108E pasajlarında Kritias Ateş ve Tufan'ın dokuz bin yıllık döngülerde birbirini takip ettiğine ve Tufan'ın ideal Atina ve Atlantis'i yıkmasının üzerinden sekiz bin yıl geçmiş olduğuna dair rahiplerin şahitliğine atıfta bulunur.
18 Ruth Palmer, "Subsistence Rations at Pylos and Knossos", *Minos*, c. XXIV, 1989, s. 89-124.

19 RS 18.24 (*RRU*'daki sayı:101, bkz. *PRU*, c. V, s. 124-126).
20 Garnsey, Ps. Joshua the Stylite (*Kronik*, 39) tarafından Edessa'ya (Urfa) MS 499/500 yıllarında musallat olmuş kıtlıkla ilgili pasajına atıfta bulunur: Bir kap nohut 50 nomismaya, bir kap mercimek ise 360 nomismaya satılmaktaydı ama "yenilebilir olmayan her şey ucuzdu;" bkz. Peter Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World*, Cambridge: 1988, s. 3 vd.
21 RS 18.38 çevirisi için bkz. *PRU*, c. V, s. 84-86. Charles Virolleaud satır 17-20 arası bölümü şu şekilde çevirmiştir: "Ve gıda tabletini efendin Güneş'e gönderdiğinde, o zaman yaşamınızı sürdürebilmeniz için daha fazla yiyecek kalmayacaktır." Benzer bir çeviri de Liverani tarafından yapılmıştır: "Ve gıda tableti (tedariğine dair) efendin Güneş'e yazdığın üzere, yaşamını sürdürmek için (dahi) yeterli yiyeceğin yoktur;" bkz. Liverani, *Storia di Ugarit*, s. 133.
22 R.L. Gorny, "Environment, Archaeology, and History in Hittite Anatolia", *Bib. Arch.*, 1989, s. 91.
23 Carpenter, *Discontinuity*, s. 69.
24 Garnsey, *Famine and Food Supply*, s. 29; karş: "İzlenimim, barışçıl gösterilerin isyanlardan çok daha yaygın olduğu ve sadece Roma şehrinde belli dönemlerdeki gıda ayaklanmalarının önem teşkil ettiği yönündedir" (*a.g.e.*, s. 30). Antik Çağ'daki gıda ayaklanmalarına katılmış hiç kimsenin kendi şehrini ateşe vermediğini belirtmeye gerek yoktur.
25 Liverani, *Storia di Ugarit*, s. 133.
26 RS 18.38= no. 60 (*PRU*, c. V, s. 84-86).
27 RS 20.237 ve RS 20.141b, sırasıyla no. 31 ve no. 34, şurada: *Ugaritica*, c. V; aynı zamanda bkz. Schaeffer'in yorumları (*a.g.e.*, s. 737).
28 Buna dair bkz. Lehmann, "Der Untergang", s. 61-63; karş. Strobel, *Seevölkersturm*, s. 27-28.
29 Kömürleşmiş kalıntılara dair atıflar için bkz. Isabelle Erard-Cerceau, "Documents sur l'agriculture mycénienne: peut-on concilier archéologie et épigraphie?", *Minos*, c. XXII, 1988, s. 185. Erard-Cerceau tarafından hazırlanan listeye yetişememiş buluntular "kömürleşmiş incir, bakla ve zeytin çekirdeği kalıntıları" olup Midea'da Paul Åström tarafından ortaya çıkarılmıştır; bkz. Åström, "The Sea Peoples", s. 5. Yerleşimde bulunan üzengi kuplu kapların "sanki içlerinde kokulu yağlar varken yakılmış gibi genellikle gri renkte" oldukları, Åström'ün dikkat çektiği bir husustur (*a.g.e.*, s. 6).

SİSTEM ÇÖKÜŞÜ
(Sayfa 91-97)

---

1 Carlo Zaccagnini, "The Transition from Bronze to Iron in the Near East and in the Levant: Marginal Notes", *JAOS*, c. CX, sayı: 3, 1990, s. 496-497.
2 Liverani, "The Collapse of the Near Eastern Regional System at the End of the Bronze Age: The Case of Syria", *Centre and Periphery in the Ancient World*, der. M. Rowlands, M. Larsen ve K. Kristiansen, Cambridge: 1987, s. 69.
3 Liverani, *Antico Oriente*, Roma: Laterza, 1988, s. 630.
4 *a.g.e.*, s. 631.
5 Göçmenlerin Balkanlar'ı terk etme nedenleriyle pek ilgilenilmemiştir: "Doğu Akdeniz'e yapılan akınların sebepleri, Balkanlar'da (ve genel olarak Avrupa'da) gerçekleşmiş ve tanımlanması zor bir gelişme veya kaçgunluk (arazi terki) olarak düşünülmektedir, ancak bu durum mevcut tartışmamızı etkilemeyecektir;" bkz. *a.g.e.*, s. 638.

6 A.B. Knapp, *Copper Production and Divine Protection: Archaeology, Ideology, and Social Complexity on Bronze Age Cyprus*, Göteborg: 1986, s. 99.

7 Betancourt, GH IIIB döneminde Messenia nüfusunun yaklaşık yüz bine ulaşmış olabileceğini ve "tarımın büyük oranda çok az çeşit ürüne, özellikle de tahıla dayandığını, dolayısıyla bir mahsuldeki düşüşün, biraz daha geç olgunlaşan diğer ekinlerdeki iyi mahsulle telafi edilemediğini" ileri sürer; ardından şöyle devam eder: "Son derece uzmanlaşmış sistem, kendi çöküşünün tohumlarını elinde tutuyordu;" bkz. Philip Betancourt, "The End of the Greek Bronze Age", *Antiquity*, c. L, sayı: 197, 1976, s. 44. Kısmen farklı bir tahlil, Pia de Fidio tarafından yapılmıştır. Geniş çaplı kaçgunluğu vurgulayan de Fidio, çiftçilerin (belki de askeri hizmet karşılığı kendilerine toprak verilmiş "her boy ve soydan topluluklar") saraydan gördükleri kötü muamele yüzünden arazilerini terk ettiklerini ileri sürmektedir; bkz. Pia de Fidio, "Fattoro di crisi", s. 127-136. Sandars Felaket'in sebebi olarak Deniz Kavimlerinin yağmaları yanında sistem çöküşünün de hesaba katılması gerektiğini belirtir: Yunanistan'daki "büyük siyasi merkezlerde gelişen ve esasında suni bir yaşam tarzının bu gerginliğe dayanması mümkün değildi. Birçok kuşak boyunca devam eden çöküş süreci kademeli olarak gerçekleşmişti;" bkz. Nancy Sandars, *Sea Peoples*, s. 197.

8 Shrimpton, şu satırlarıyla sistem çöküşüne dair bir tez ileri sürmüştür: MÖ 13. yüzyıl sonu ve 12. yüzyıl başında, Yunanistan belirli aralıklarla bölgeye sıkıntı veren "olağan" kuraklıklardan birine maruz kalmıştır (ki bu türden üç veya dört kuraklık Geç Hellas Dönemi'nin ilk yarım binyılında yaşanmıştır). Shrimpton'a göre MÖ 1200 civarındaki kuraklık, o tarihteki Miken ekonomisi ağırlıklı olarak şarap ve yağ ihracına dayandığından, farklı sonuçlar yaratmıştı. Söz konusu ürünler (sadece nicelik değil ama üstelik belki de nitelik açısından) olumsuz etkilendiğinde Miken merkezlerinin ihraç edebilecek hiçbir şeyi kalmadı ve netice itibariyle ağır bir iktisadi çöküş yaşandı (bkz. Shrimpton, "Regional Drough", s. 143-145). Çeşitli GH IIIB yerleşimlerinin fiziksel yıkımı bu çöküşün sonucu olmalıydı, zira "olumsuz ekonomik koşullar akınları, işgalleri ve siyasi kargaşayı tetiklemişler ve bunların sonuçlarını da ağırlaştırmışlardır" (*a.g.e.*, s. 137).

9 Suriye konusunda bkz. Liverani, *Antico Oriente*, s. 629-630; John Strange, "The Transition from the Bronze Age to the Iron Age in the Eastern Mediterranean and the Emergence of the Israelite State", *Scandinavian Journal of the Old Testament*, c. I, sayı: 1, 1987, s. 1-19. Messenia'ya dair bkz. Betancourt, "End", s. 42.

10 Iakovides, "Present State of Research", s. 139-140.

11 Yon, "End of the Kingdom of Ugarit", s. 114.

SEKİZİNCİ BÖLÜM: YAĞMACILAR (Sayfa 99-102)

1 Sandars, *Sea Peoples*, s. 186.

2 Knapp, *Copper Production*, s. 98-99.

3 Meyer, *Geschichte*, s. 457 ve 545. Eserin ilk basımını (1893) hazırladığı esnada III. Ramses'in sorunlarının kavimler göçünden kaynaklandığına inanmayan Meyer, yaşananları eşkıyalaşan paralı askerlere atfetmekte daha ısrarcıydı. Yaptığı mükemmel özet şöyledir: "Firavunun hizmetindeki paralı askerler ekmeklerinin peşindeyken, kendi reislerine bağlı Anadolulu savaşçılar Doğu'nun hazinelerini elde etmek için cesur maceralar yaşamışlardır;" bkz. Meyer, *Geschichte des Alterthums*, 1. baskı, c. II, s. 212. Bu noktadan daha ileriye gitmek zordu ve gözden geçirilmiş sonraki baskı da kuşkusuz buna teşebbüs etmemiştir.

4 Gerhard Dobesch, "Historische Fragestellungen", s. 179-230.
5 Sardinya ve Sicilya bağlantısına dair kuşkusu için bkz. H.A. Ormerod, *Piracy in the Ancient Mediterranean: An Essay in Mediterranean History*, Liverpool: 1924, s. 86-88 (dipnotlarla birlikte). Ne var ki Omerod "Filisitinlilerle Thekel'in" göçmen kavimler olduğunu varsaymıştı: "Hareketin göçmen karakteri kadın ve çocukları taşıyan kağnıların tasvirlerinde açıkça gösterilmiştir... Thekel ve Filistinliler, göç sonucunda Filistin'de sonradan yurtları kabul edecekleri bölgeye ulaşmışlardır" (*a.g.e.*, s. 85).
6 Lionel Casson, *The Ancient Mariners: Seafarers and Sea Fighters in the Mediterranean in Ancient Times*, New York: 1959, s. 31-36.
7 Helck, "Die Seevölker", s. 17-18.
8 Merrillees, "The Crisis Years: Cyprus. A Rejoinder", *Crisis Years*, haz. Ward ve Joukowsky, s. 90-91.
9 Desborough, *Last Mycenaeans*, s. 220-229.
10 Sandars, "The Last Mycenaeans and the European Late Bronze Age", *Antiquity*, c. XXXVIII, sayı: 152, 1964, s. 258-262.

III FELAKET'İN ASKERİ AÇIKLAMASI
FELAKET'İN ASKERİ AÇIKLAMASINA GİRİŞ
(Sayfa 105-111)

1 J. Nougayrol, "Guerre et paix à Ugarit", *Iraq*, c. XXV, 1963, s. 117.
2 Bkz. Hans Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, Band I: *Das Altertum*, Berlin: 1900; Johannes Kromayer ve Georg Veith, *Antike Schlachtfelder*, c. I-IV, Berlin: 1903-1931; Johannes Kromayer ve Georg Veith, *Heerwesen und Kriegsführung der Griechen und Römer*, Münih: 1928. İngilizce ve Fransızca literatürde bu yayınlarla uzaktan bile olsa karşılaştırılabilecek çalışma mevcut değildi.
3 Kendall, *Warfare and Military Matters in the Nuzi Tablets*, yayımlanmamış doktora tezi, Brandeis Üniversitesi: 1975, s. 74.
4 Mısır kabartmaları, W. Wreszinski'nin fotoğraf koleksiyonunda ve bunlara dayanarak yapılmış çizimlerde en iyi şekilde görülmektedir. II. Dünya Savaşı öncesi "basılmış" olmakla birlikte, Slatkine Reprints serisinden yakın tarihte yapılan iki kitaplık set baskıya değin bunlara ulaşmak zordu; bkz. Walter Wreszinski, *Atlas zur altägyptischen Kulturgeschichte*, Cenevre ve Paris: 1988.
5 Anthony Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons: From the End of the Bronze Age to 600 B.C.*, Edinburgh: 1964; tezler için bkz. Anthony Snodgrass, *Arms and Armour of the Greeks*, New York: Ithaca, 1967, s. 131. Snodgras'ın *Early Greek Armour and Weapons* başlıklı eseri de başlangıçta bir tez olarak hazırlanmıştır.
6 Nancy Sandars, "The First Aegean Swords and Their Ancestry", *AJA*, c. LXV, sayı: 1, 1961, s. 17-29; "Later Aegean Bronze Swords", *AJA*, c. LVII, sayı: 2, s. 117-53. Avila, *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit* (Prähistorische Bronzefunde, Abteilung V, Band 1), Münih: 1983.
7 V. Bianco Peroni, *Die Schwerter in Italien: Le Spade nell'Italia continentale* (Prähistorische Bronzefunde, Abteilung IV, Band 1), Münih: 1970; Yugoslavya kılıçlarının yayını için bkz. Harding, *Mycenaeans and Europe*, s. 163.
8 Hans Bonnet, *Die Waffen der Völker des alten Orients*, Leipzig: 1926; Walter Wolf, *Die Bewaffnung des altägyptischen Heeres*, Leipzig: 1926. İki inceleme bugün bile yararlı olmasına karşın Tunç Çağı sonundan Demir Çağı'na geçişte savaşlarda vuku

bulan değişikliklere ışık tutmadıkları gibi, bu dönemde meydana gelmiş değişiklikleri dahi görmemektedirler. Wolf'un çalışması genel olarak kronolojiktir, fakat 19. Hanedan ile sona erer. Bonnet'nin sunumu ise tek tek silahlardır. Savaş arabası kargısıyla piyade mızrağının farkını bu şekilde, göstermek mümkün olmuşsa da, Bonnet muharebede savaş arabası kullanımını hiçbir yerde tartışmamıştır. Savaş arabasının ortaya çıkışıyla antik savaş maslahatının doğasının nasıl değiştiği ve hangi değişimlerin savaş arabasının ıskartaya çıkmasıyla alakalı olduğu gibi soruları, verdiği bilgiler ışığında yanıtlamak mümkün değildir.

9 Bu çalışmaların çoğu, tasnif incelemelerine 1930'larda başlayan Rachel Maxwell-Hyslop tarafından hazırlanmıştır, bkz. Rachel Maxwell-Hyslop, "Daggers and Swords in Western Asia", *Iraq*, c. VIII, 1946, s. 1-65; "Western Asiatic Shaft-Hole Axes", *Iraq*, c. XV, 1953, s. 69-87. Kargılara dair bkz. Alessandro de Maigret, *Le lance nell'Asia anteriore nell'Etá del Bronzo*, Roma: 1976.

10 Mary Littauer ve Joost Crouwel, *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East*, Leiden: 1979; Crouwel, *Chariots and Other Means of Land Transport in Bronze Age Greece*, Amsterdam: 1981; Stuart Piggott, *The Earliest Wheeled Transport: From the Atlantic to the Caspian Sea*, New York: Ithaca, 1983.

11 Bu alanda iyi başlangıçlar yapılmıştır; bkz. Elena Cassin, " A propos du char de guerre en Mésopotamie", *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, haz. J. Vernant, Paris: 1968, s. 297-308; Littauer ve Crouwel, *Wheeled Vechiles*, s. 91-93; P.S. Moorey, "The Emergence of the Light, Horse-Drawn Chariot in the Near East c. 2000-1500 B.C.", *World Archaeology*, c. XVIII, sayı: 2, 1986, s. 196-215.

12 Alan Schulman, *Military Rank, Title and Organization in the Egyptian New Kingdom*, Berlin: 1964 (yayımlanmamış doktora tezi, Pennsylvania Üniversitesi: 1962); Albert Glock, *Warfare in Mari and Early Israel*, yayımlanmamış doktora tezi, Michigan Üniversitesi: 1968; Michel Lejeune, "La civilisation mycénienne et la guerre", *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, haz. J. Vernant, Paris: 1968, s. 31-51; J. Nougayrol, "Guerre et paix à Ugarit", *Iraq*, c. XXV, 1969, s. 110-123; Jack Sasson, *The Military Establishments at Mari*, Roma: 1969; Timothy Kendell, *Warfare and Military Matters in the Nuzi Tablets*, yayımlanmamış doktora tezi, Brandeis Üniversitesi: 1975; Adele Franceschetti, "Armi e guerra in testi micenei", *Rendiconti dell'Accad. di Archaeologia, Lettere e Belle Arti di Napoli*, c. LIII, 1978, s. 67-90; Michael Heltzer, *The Internal Organization of the Kingdom of Ugarit*, Wiesbaden: 1982 (özellikle "The Military Organization of the Kingdom of Ugarit" alt başlıklı 6. Bölüm); Philo Houwink ten Cate, "The History of Warfare According to Hittite Sources: The Annals of Hattusilis I" Part I, *Anatolica*, c. X, 1983, s. 91-110 ve Part II, *Anatolica*, c. XI, 1984, s. 47-83; Richard Beal, *The Organization of the Hittite Military*, yayımlanmamış doktora tezi, Chicago Üniversitesi: 1986.

13 Yadin, *The Art of Warfare in Biblical Lands*, c. I-II, New York: 1963.

14 Örneğin bkz. Chaim Herzog ve Mordecai Gichon, *Battles of the Bible*, New York: 1978.

15 N. Stillman ve N. Tallis, *Armies of the Ancient Near East, 3000 BC to 539 BC*, Sussex: Worthing, 1984.

16 Garlan'ın çalışması Klasik dünyayla sınırlıdır; bkz. Yvon Garlan, *War in the Ancient World: A Social History*, Londra: 1975. Harmand'ın çalışmasında Yakındoğu'ya atıflar mevcuttur, ancak sistematik bir inceleme yapılmamıştır; bkz. Jacques Harmand, *La guerre antique, de Sumer à Rome*, Paris: 1973.

17 Hackett (haz.), *Warfare in the Ancient World*, Londra: 1989.

18 Watkins, "The Beginnings of Warfare", s. 15-35; Wiseman, "The Assyrians", s. 36-

53. Watkins'in bölümündeki (*Warfare*, s. 250) bibliyografya, Yadin'in *Art of Warfare*, Breasted'in *Ancient Records of Egypt* ve Luckenbill'in *Ancient Records of Assyria and Babylonia* başlıklı çalışmalarından müteşekkil üç kaynak içermektedir. Buna karşılık Lazenby'nin Yunan hoplitleri üzerine yazdığı bölümde on kaynak –ki hepsi uzman bilim insanlarını hedefleyen askeri tarihlerdir– zikredilmiştir.

19 Bu dönemde Ege'de askeri konulara dair sanatsal kanıtların noksanlığı hakkında bkz. Desborough, *The Greek Dark Ages*, s. 306: "12. yüzyıl başı ile 8. yüzyıl arasında ne savaşçı heykeli ya da heykelciği, ne de –Lefkandi'den karşılıklı iki okçu tasviri hariç– bunların tasvir edildiği vazo resmi bulunur." Yakındoğu'da da durum daha iyi değildir. Buradaki kanıt noksanlığı Yadin'in Demir Çağı I'i neredeyse silerek bu zaman dilimini "savaşa dair herhangi bir şey bilmenin imkânsız olduğu bir tür geçiş dönemi" şeklinde nitelemesine yol açmıştır; bkz. Yadin, *Art of Warfare*, c. II, s. 291; karş. *a.g.e.*, s. 247: "Dönemin ilk kısmıyla ilgili yegâne kaynağımız, III. Ramses'e ait birçok kabartmadır."

20 Rutter, "Cultural Novelties in the Post-Palatial Aegean World: Indices of Vitality or Decline?", *Crisis Years*, haz. Ward ve Joukowsky, s. 67.

21 Sandars, *Sea Peoples*, s. 92.

22 Muhly, "The Role of the Sea Peoples", s. 42. Bu düşünceyi öne süren Catling, Dendra mezarları bulunduğunda fikrini geçici olarak terk etmiştir; bkz. Catling, "A New Bronze Sword from Cyprus", *Antiquity*, c. XXXV, sayı: 138, 1961, s. 122.

ONUNCU BÖLÜM: TUNÇ ÇAĞI SONUNDAKİ SAVAŞ ARABASI MUHAREBELERİ
(Sayfa 113-144)

---

1 Bu dönemin savaş arabalarına dair değerlendirmeleri için bkz. Mary Aiken Littauer ve Joost H. Crouwel, *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East*, Leiden: Brill, 1979, s. 74-98; J.H. Crouwel, *Chariots and Other Means of Land Transport in Bronze Age Greece*, Amsterdam: 1981; Stuart Piggott, *The Earliest Wheeled Transport: from the Atlantic coastto the Caspian Sea*, Ithaca: Cornell Üniversitesi Yayınları, 1983, s. 91-104.

2 Drews, *The Coming of the Greeks: Indo-European Conquests in the Aegeanand the Near East*, Princeton: 1988, özellikle s. 74-120; ayrıca bkz. Cassin, Elena, "A proposduchar de guerre en Mesopotamie", *Problemes de la guerre en Greceancienne*, haz. J.P. Vernant, Paris: Mouton, 1968, s. 297-308; Littauer ve Crouwel, Wheeled Vechiles, s. 63-65; P.S. Moorey, "The Emergence of the Light, Horse-Drawn Chariot in the Near-East c. 2000-1500 B.C.", *World Archaeology*, c. XVIII, sayı: 2, 1986, s. 205.

3 Albert Ernest Glock, *Warfare in Mariand Early Israel*, yayımlanmamış doktora tezi, Michigan Üniversitesi: 1968, s. 144.

4 Stillman ve Tallis, *Armies*, s. 54.

5 *Coming of theGreeks*'te (s. 102-105), I. Hattuşili ve Mısır'ın "Büyük Hyksos" hükümdarlarının MÖ 17. yüzyılın ikinci yarısında savaş arabaları kullandıklarına dair delil sundum, fakat çok daha erken tarihli iki örnekteki kullanımlarını göz ardı ettim. Birincisi, savaş arabalarının Hattuşili'nin rakiplerinden Halep kralı III. Yarim-lim tarafından kullanıldığı kesindir; yüz adet savaş arabası vardır ve bir Eski Hitit Dönemi tableti olan "Zukrasi metni" tarafından kaydedilmiştir: "Halep hükümdarının (?) Manda-birlikleri komutanı Zaludis (ile) ağır silahlı birliklerinin (?) komutanı Zuk-

ra(s)is, [hükümdarın] piyadeleri ve savaş arabalarıyla Halep'ten geldiler." Bu çeviri için bkz. Houwink ten Cate, "History of Warfare", s. 58; sayılar için bkz. Richard Beal, *The Organization of the Hittite Military*, yayımlanmamış doktora tezi, Chicago Üniversitesi: 1986, s. 58. İkinci olarak ("Myths of Midas" başlıklı makalemde tartıştığım üzere), arabalı savaşçılar tarafından ele geçirilen ilk bölgenin Troas olduğu (MÖ 1700'den kısa süre sonra) ve bunların Troya VI'yı inşa ettikleri şimdi muhtemel görünmektedir.

6 Bkz. Beal, *Organization*, s. 343. Bir destan metni olan "Urşu Kuşatması," I. Hattuşili'nin Urşu Muharebesi'ndeki otuz ve seksen savaş arabasından oluşan birliklerini zikreder. Hattuşili ve Halep kralı III. Yarim-lim arasındaki savaşlarda iki yüz araba savaşçısından (yüz savaş arabasına tekabül etmektedir) bahsedilmektedir; ancak Beal, iki subayı "bin arabanın nazırları" olarak adlandıran bir metni tartışmıştır, bkz. *a.g.e.*, s. 432-425. Beal özel yazışmamızda beni bu metnin ya I. Hattuşili ya da I. Murşili dönemine tarihlendirilebileceği hususunda bilgilendirmiştir.

7 Kendall, *Warfare*, s. 67. Nuzi "belediye reisi" Kral Arrapaha'nın peyklerinden biri ve bu kral da Mitanni Yüce Kralı'nın bir haraçgüzârı olduğundan, Nuzi birliklerinin Yüce Kral'ın toplayabileceği ordunun epey küçük bir kısmını teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

8 Madduvatta metni ve tarihi için bkz. Hans Güterbock, "The Hittites and the Aegean World: Part I. The Ahhiyawa Problem Reconsidered", *AJA*, c. LXXXVII, 1983 s. 133-134.

9 Bu metinler için bkz. Alan Gardiner, *The Kadesh Inscriptions of Ramesses II*, Oxford: 1960, P130-35 ve P150-155 [Gardiner'ın çalışmasının "The Literary Record" [Edebi Kayıt] başlıklı birinci kısmı, lirik bir metnin çevirisi olduğundan *Poème* kelimesinin kısaltması olarak metin satırları *P* harfiyle tasnif edilmiştir, keza ikinci kısım olan "The Pictorial Record" (Görsel Kayıt) kısmı ise *Bulletin* kelimesinin kısaltması olarak *B* harfiyle tasnif edilmiştir-ç.n.]. Beal bu rakamları tam teşekküllü Hitit ordusu için makul bulmaktadır, bkz. Beal, *Organization*, s. 702.

10 Ramses Kadeş'te kaç savaş arabasına sahip olduğunu beyan etmemiştir, ancak seleflerinde bin adet savaş arabası bulunduğu görülmektedir. Atları oldukça sevdiği düşünülen II. Amenhotep, Asya seferlerinden birinin dönüşünde 730, bir diğerinden de 1.092 adet savaş arabası getirmiştir. Wilson'ın yıllıkları çevirisi için bkz. *ANET*, s. 246, 247.

11 Ugarit metinlerinde iki defa iki bin ata veya en azından *hnalpm*'a atıf yapılmaktadır (İsrail'deki *eleph*, bazen kesin bir rakamdan ziyade –tıpkı bir Roma *centuria*'sı gibi– sadece bölük anlamındadır); karş. Astour, "New Evidence", s. 257 ve B. Cutler ve J. Macdonald, "Identification of thena'ar in the Ugaritic texts", *UF*, c. VIII, 1976, s. 255. Savaş arabası atlarını takımlar halinde listelemiş bir tableti inceleyen Heltzer, "bu metinde aslen en az 200 çift atın sayıldığı" neticesine varmıştır; bkz. Heltzer, *Internal Organization*, s. 194. Heltzer'in tahmini "Ugarit'te en az 700-1.000 kadar savaş arabasının bulunduğu" yönündedir. Nougayrol da bu miktarı kabul eder; bkz. Nougayrol, "Guerre et paix à Ugarit", s. 117, dipnot 47.

12 Lejeune, "La civilisation mycénienne et la guerre", s. 49.

13 Jean Pierre Olivier saray kâtipleri ve onların çalışma mekânlarını saptamıştır, bkz. J.P. Olivier, *Lesscribes de Cnossos*, Roma: 1967. Michel Lejeune, Olivier tarafından varılan sonuçları, kâtip bürokrasisinin nasıl çalıştığına dair kapsamlı bir analiz için çıkış noktası olarak alır, bkz. M. Lejeune, "Chars et roues à Cnossos: Structure d'un inventaire", *Minos*, c. IX, 1968, s. 9-61. Lejeune üç dairenin ('Bureaux I, II, III') savaş arabası işlerindeki sorumluluklarını tanımlamış ve bu yazıhanelerde çalışan kâtiplerin "anlaşıldığı kadarıyla tek görevlerinin savaş arabaları ve tekerlekler olduğunu" belirt-

miştir, bkz. *a.g.e.*, s. 15. Söz konusu kâtiplerin yazı karakteristikleri diğer hiçbir tablette görünmediğinden, John Chadwick bunların çırak olduklarını ve "savaş arabası tabletlerinin" sadece kâtip alıştırması olduğunu ileri sürmektedir; bkz. J. Chadwick, "The Organization of the Mycenaean Archives", *Studia Mycenaea. Proceedings of the Mycenaean Symposium, Brno, April 1966*, haz. Antonín Bartonĕk, Brno: Universita J.E. Purkyne, 1968, s. 1-15. Ancak üstat kâtiplerin tuttuğu hiçbir savaş arabası kaydı muhafaza edilmemişken, çırak alıştırmalarının neden saray arşivlerinde saklandığını anlamak zordur.

14 Lejeune, "Chars", s. 47; "Civilisation", s. 49-51.

15 Lejeune, "Civilisation", s. 50.

16 John T. Killen, "Notes on the Knossos Tablets", *Studies in Mycenaean and Classical Greek Presentedto John Chadwick*, haz. John T. Killen vd, s. 319-323.

17 Lejeune, depoda "bin çiftten fazla tekerlek" bulunduğunu belirtir; bkz. Lejeune, "Civilisation", s. 49. Ancak bir başka yazıda vermiş olduğu rakam, toplamda 550 çift tekerlektir, bkz. Lejeune, "Chars", s. 47.

18 Alexander Uchitel, "Charioteers of Knossos", *Minos*, c. XXIII, 1988, s. 48-50.

19 *a.g.e.*, s. 53-58.

20 Aynı doğrultuda *Tablet Sc 266*'daki "EQU I e-ko I" ibaresi de, Uchitel tarafından "onun (yani *ti-ri-jo-ka* adlı sürücünün) atlardan muhtemelen sadece birine 'sahip' olduğu, diğerinin ise devlet tarafından ihsan edildiği" şeklinde açıklamıştır, bkz. *a.g.e.*, s. 48.

21 Pendlebury'nin gözlemi, gerek Bizans dönemindeki gerekse de modern dönemdeki zirve noktalarında dahi adanın nüfusunun yarım milyonu geçmediği yönündedir, bkz. Pendlebury, *Archaeology of Crete*, s. 303, dipnot 3. Evans ise Knossos nüfusunu yüz bin civarında tahmin eder. Girit nüfusu hakkında tahminde bulunmaktan imtina eden Kanta ise, "özellikle GM III B dönemine ait bulgular adaya yoğun bir şekilde yayılmıştır. Aşikârdır ki bu dönemde Girit'te nüfus patlaması yaşanmıştır" şeklinde görüş belirtmiştir, bkz. Kanta, *LateMinoan III Period*, s. 322.

22 Betancourt, sarayın yıkıldığı dönemdeki Messenia nüfusunun 50.000 ila 120.000 arasında tahmin edildiğini belirtir, bkz. Betancourt, "The End of the Bronze Age", s. 42.

23 John Wilson, Harris Papirüsü'ndeki bilgiler temelinde MÖ 12. yüzyıldaki Mısır nüfusunu 4.500.000 civarında tahmin etmiştir, bkz. John Wilson, *The Culture of Ancient Egypt*, Chicago: 1951, s. 271.

24 Wallace McLeod, "An Unpublished Egyptian Composite Bow in the Brooklyn Museum", *AJA*, c. LXII, 1958, s. 400.

25 *Art of Warfare*, c. I, s. 84. Geç Tunç Çağı zırhlarının geniş kapsamlı bir sunumu için bkz. Catling, "Panzer", *Kriegswesen*, Teil I, Archaeologia Homerica I E, haz. H.G. Buchholz ve J. Wiesner, Göttingen: 1977, s. 74-118.

26 *Mahabharata* 4 (47) 35.19-21. İstifade edilen çeviri için, bkz. J.A.B. Van Buitenen, *The Mahabharata*, Chicago: 1978.

27 Catling, "Panzer", s. 107 vd.; Franceschetti, "Armi e guerra", s. 77 ve 80.

28 Catling, "Panzer", s. 96.

29 Nuzi kanıtlarına dair en kapsamlı tartışma için bkz. Kendall, *Warfare*, s. 263-286.

30 *a.g.e*, s. 278, karş. Catling, "Panzer", s. 89-90.

31 Kendall, *Warfare*, s. 223-225 ve 242-245.

32 Enkomi fildişi oyması için bkz. H.G. Buchholz ve V. Karageorghis, *Prehistoric Greece and Cyprus*, Londra: 1973, no. 1749.

33 Catling, "Panzer", s. 108-116.

34 Stuart Piggott, "Horse and Chariot: The Price of Prestige", *Proceedings of the Seventh International Congress of Celtic Studies, Held at Oxford from 10th to 15th July, 1983*, Oxford: 1986, s. 27.

35 Alan Schulman, "Egyptian Chariotry: A Re-Examination", *Journal of the American Research Center in Egypt*, c. II, s. 95. Lejeune, Knossos sarayında kâtiplerinin savaş arabası envanterlerinde uzmanlaştıkları ve (özgün elyazısı karakteristiklerinden anlaşıldığı kadarıyla) "savaş arabası tabletleri" haricinde başka hiçbir şey kaydetmeden çalıştıkları üç ayrı "yazıhane" saptamıştır, bkz. Lejeune, "Chars et roues", s. 14-15.

36 Mesela Kendall, Nuzi'deki savaş arabası personelinin araç mülkiyetini ellerinde tuttukları, ancak atların saray tarafından tedarik edildiği neticesine varmıştır, bkz. Kendall, *Warfare*, s. 130.

37 Nougayrol, "Guerre et paix à Ugarit", n. 47.

38 Schulman *PapyrusAnastasi III* (ön yüz 6, 7-8) kaynağına atıfta bulunmaktadır; bkz. Schulman, "Egyptian Chariotry", s. 87.

39 A.F. Rainey, "The Military Personel at Ugarit", *JNES*, c. XXIV, sayı: 1/2, 1965, s. 19-21.

40 Karş. M. Detienne, "Remarques sur le char en Grèce", *Problèmes de la guerre en Grèceancienne*, haz. J.P. Vernant, s. 314.

41 "Mahalli savaş arabası sürücülerinin oldukça ayrıcalıklı bir grup olduğu görülmektedir. Birçoğu sarayda veya saray civarında yaşamaktaydı ve genellikle saray kapılarında nöbetçi sıfatıyla nöbet tutmaktan fazla bir vazifeleri yoktu;" bkz. Kendall, *Warfare*, s. 128.

42 Hilda Lockhart Lorimer'in *Homer and theMonuments* kitabındaki bir bölüm (s. 305-328) savaş arabalarına ayrılmıştır (bir mukayese yapmak gerekirse, piyade silahlarını ele aldığı bölüme 173 sayfa ayırmıştır). Savaş arabalarının Miken savaşlarındaki kullanımı hakkında "hiçbir şey bilmediğimiz" (s. 321) için yakınır ve konu hakkında tahmin yürütmekten kaçınır. Gayet tabii, Lorimer kitabını yazdığı esnada Lineer B tabletleri henüz okunmamıştı ve bütün akademisyenler Knossos tabletlerindeki savaş arabası ideogramlarını MÖ 1400 civarına tarihlendirmekteydiler. Bundan dolayı, savaş arabaları GH I ve II döneminde önem arz etseler de, IIIB sonları itibariyle Homeros'un gösterdiği kadar önemsizleştiklerine inanmak mümkündü. Yakın tarihli çalışmalarda, çok ayrıntılı *Archaeologia Homerica* serilerinin *Kriegswesen* [savaş maslahatı] konusuna ayrılmış iki cilt içerisinde savaş arabalarına ayrılmış tek bir bölüm dahi mevcut değildir ve Josef Wiesner'ın *Fahren und Reiten* başlıklı kitabında arabalar sadece bir prestij aracı olarak ele alınmıştır. Harding'in *Mycenaeans and Europe* adlı eserindeki "Warfare, Weaponsand Armour" (s. 151-187) başlıklı bölüm, "hafif savaş arabası, özgün bir savaş aracından ziyade, muhtemelen Homeros'un tasvir ettiği gibi savaşçıyı muharebe meydanına götüren bir nakil aracı olarak kullanılmaktaydı" (s. 151) ifadesiyle başlar, ancak bu konuya dair başka bir şey söylemez.

43 "La civilisation mycénienne et la guerre" başlıklı çalışmasında Lejeune, tartışmaların büyük kısmını tabletlerin savaş arabalarına yaptıkları atıflara ayırmıştır, keza Franceschetti "Armi e guerra in testi micenei" başlıklı makalesinde aynı yaklaşımı sergiler.

44 Greenhalgh, *Early Greek Warfare*, s. 7-12'de "Miken araba savaşçılarının ana silahı, Akhaların yakın ilişkide oldukları Hititlerdeki gibi bir uzun saplama mızrağı, yani kargıydı" diye önerir (s. 11). Ayrıca bkz. Greenhalgh, "The Dendra Charioteer", *Antiquity*, c. LIV, sayı: 212, 1980, s. 201-205.

45 Schachermeyr, Miken araba savaşçılarının okçu olduğunu varsaymıştır, fakat asıl noktayı tartışmamış, aslında Miken savaş arabalarının "çatışma durumunda" nasıl kullanıldığına dair hiçbir şey söylememiştir, bkz. Schachermeyr, "Streitwagen und

Streitwagenbild im Alten Orient undbei den mykenischen Griechen", *Anthropos*, c. XLVI, 1951, s. 705-753.

46 Hitit savaş arabalarının kargıya bel bağlamasına dair bkz. Yadin, *Warfare*, c. I, s. 80 ve 108-109; Schachermeyr, "Streitwagen", s. 716; F. Stubbings, "Arms and Armour", *A Companion to Homer*, haz. Wace ve Stubbings, Londra: 1967, s. 521. Stillman ve Tallis'in yorumu ise nispeten farklıdır: "Hitit arabaları düşman arabalarına yakın mesafeden taarruz edebiliyorlardı. Hititler mızraklarını fırlatmak ya da saplamak için düşmanlarına yaklaşmaya çalışıyorlardı;" bkz. Stillman ve Tallis, *Armies*, s. 65.

47 Hitit araba savaşçılarını kargılı olarak tanımlayan Höckmann, bu "etkisiz taktiği" mahkûm eder; bkz. Olaf Höckmann, "Lanzen und Speere der ägäischen Bronzezeit und des Übergangs zur Einseit", Ägäische *Bronzezeit*, haz. Hans Günter Buchholz, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987, s. 340. Yadin de Kadeş'i benzer şekilde Mısır zaferi olarak görmüştür, zira kargılı araba savaşçıları savaş arabası okçularına kıyasla zayıf bir seçenektir: "Uzun menzilli bileşik yay taşıyan Mısır savaş arabaları karşı taarruza geçtiklerinde, Hitit arabalarının zayıflığı hemen kendisini göstermişti;" bkz. Yadin, *Art of Warfare*, c. I, s. 109. Hititlerin savaş arabalarını nasıl kullanacaklarını bildikleri ve Kadeş'te Ramses'e üstün gelmiş oldukları ise daha muhtemeldir.

48 Schulman, "Chariots, Chariotry, and the Hyksos", *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities*, c. X, 1980, s. 105-153.

49 *a.g.e.*, s. 125-128.

50 Her ne kadar önceki katkıları oldukça değerliyse de, Schulman'ın 1980 tarihli makalesi sadece mevcut fikir birliğini değil, aynı zamanda savaş arabalarının Yeni Krallık dönemi Mısır'da kullanımına dair kendi özgün çıkarsamalarını da reddediyordu. "Chariots, Chariotry, and the Hyksos" başlıklı makalesinde Schulman, "sınırlı taktik değer taşıdığı belirli durumlar hariç" savaş arabasının antik muharebelerde oldukça az önem arz ettiğini öne sürmüştür. Makale, Eskiçağ'ın başlangıcından sonuna dek savaş maslahatının radikal evrimsel ve devrimsel değişikliklerden geçtiği gerçeğini göz ardı etmektedir ve Geç Tunç Çağı'na dair kuramı, savaş arabalarının muharebe meydanında oldukça az pratik değeri olduğunu ileri süren Arrianos'un *Taktika*'sı gibi Klasik Yunan kaynaklarına dayanmaktadır. Schulman'ın böyle geç kaynakları kullanmasının nedeni, "koşulların, uygulamanın ve silahların Hyksos'lardan Arrianos'a kadar geçen sürede çok az değiştiği" (s. 119) şeklindeki şaşırtıcı varsayımıdır. Schulman, eğer savaş arabaları Yunanlar ve Romalıların gözünde etkisizse Geç Tunç Çağı'nda da herhalde aynı derece faydasızlardı diye düşünmüştür, zira Geç Tunç Çağı orduları "tıpkı Klasik dönemdeki selefleri gibi savaş maslahatında yetenekliydiler" (s. 119). Schulman savaş arabası muharebelerine dair değerlendirmeleri için Klasik yazarlara bakarken Geç Tunç Çağı kaynaklarına şüpheyle yaklaşmıştır: "Kadeş metinleri her arabada üç kişinin bulunduğunu ve 2.500 Hitit savaş arabasının Mısır ordusunu şaşırttığını zikretmişse de, bu sayıları büyük bir abartı olarak kabul etmemiz gerekir" (s. 132).

51 Jeanny Vorys Canby, "Hittite Art", *Bib. Arch.*, 1989, s. 114.

52 Mary Littauer ve H.H. Crouwel, "Chariots in Late Bronze Age Greece", *Antiquity*, c. LVII, sayı: 221, 1983, 187-192.

53 Bu görüş Homeros'tan günümüze dek geçerliliğini sürdürmüştür. Homeros'taki Miken araba savaşı sanatı tasvirinin özünde doğru olduğuna dair tartışmalar için bkz. Josef Wiesner, *Fahren und Reiten* (Archaeologia Homerica Lieferung F), Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1968; Mary Littauer, "The Military Use of the Chariot in the Aegean in the Late Bronze Age", *AJA*, c. LXXVI, sayı: 2, 1972, s. 145-157; Littauer ve Crouwel, "Chariots in Late Bronze Age Greece", s. 187-192; Crouwel, Cha-

riots, s. 126-127. Eisner, Littauer ve Crouwel GH III dönemi boyunca savaş arabalarının aslında nakil aracı olarak işlev gördüğünü varsaymışlardır. J.K. Anderson ise sadece Karanlık Çağ'da, yani büyük savaş arabası muharebeleri çağı geçtikten sonra bu şekilde kullanılmış olduklarını ileri sürmüştür; bkz. Anderson, "Homeric, British and Cyreanic Chariots", *AJA*, c. LXIX, sayı: 4, 1965, s. 349-352; Anderson, "Greek Chariot-Borne and Mounted Infantry", *AJA*, c. LXXIX, sayı: 3, 1975, s. 175-187.

54 Littauer, "Military Use", s. 145-146; Littauer ve Crouwel, "Chariots in Late Bronze Age Greece", s. 189-190. Çömlek kırıklarının önemine ilk kez Catling dikkat çekmiştir, bkz. Catling, "A Mycenaean Puzzle from Lefkandi in Euboea", *AJA*, c. LXXII, sayı: 1, 1968, s. 41-49

55 Catling barış döneminin "bir buçuk yüzyıl" kadar sürdüğünü ve MÖ 1200 civarında facialarla sona erdiğini ileri sürmüştür; bkz. Catling, "A Mycenaean Puzzle", s. 46.

56 Drews, "Argosand Argives in the Iliad", *CP*, c. LXXIV, sayı: 2, 1979, s. 111-135. Bir diğer çalışma için bkz. H.W. Singor, "Nine against Troy", *Mnemosyne*, c. XLIV, 1991, s. 58-59.

57 Richard Janko, *Homer, Hesiodand the Hymns: Diachronic Development in Epic Diction*, Cambridge: 1982, s. 89-92; M.L. West, "The Rise of the Greek Epic", *JHS*, c. CVIII, 1988, s. 159-167; Paul Wathelet, "Les datif sanalogiques en -εσσι dans la traditionépique", *REG*, c. CIV, 1991, s. 1-14.

58 Greenhalgh, *Early Greek Warfare*, s. 17.

59 Moorey, "hafif at arabalarının savaş aracı olarak kullanılmasında okçuluk başlangıçtan itibaren temel bir unsurdur" sonucuna varmıştır, bkz. Moorey, *Emergence*, s. 208.

60 Jacques Gernet, "Note sur le char en Chine", *Problèmes de la guerre*, haz. J.P. Vernant, s. 310, Edward L. Shaughnessy, "Historical Perspectives on the Introduction of the Chariotinto China", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, c. XLVIII, sayı: 1, 1988, s. 195, 199. Profesör Stuart Piggott'a bu atıftan dolayı müteşekkirim.

61 Cassin, "Char de guerre", s. 304.

62 Kendall, *Warfare*, s. 210-212. Kendal yirmi bin oktan müteşekkil bir teslimat (*qanatu*) hakkındaki bir tableti zikretmiştir, bkz. *a.g.e.*, s. 256.

63 Yadin, *Warfare*, c. II, s. 386-387, 402-403, 416-417.

64 Wilson'ın çevirisi için bkz. *ANET*, s. 238.

65 Beal, *Organization*, s. 578.

66 Heltzer, *Internal Organization*, s. 113.

67 Yadin, *Warfare*, c. I, s. 243; c. II, s. 366.

68 *Papyrus Koller*, I. 1-2; karş. Schulman, "Chariots, Chariotry and the Hyksos", s. 124, dipnot 57.

69 Schulman tarafından çevrildiği şekliyle Merneptah'ın Karnak Yazıtı için bkz. Schulman, "Egyptian Chariotry", s. 88. Yazıtın tamamı için bkz. Breasted, *AR*, c. III, no. 569 vd.

70 Amenhotep'in Gize stelinin Wilson tarafından yapılan çevirisi için bkz. *ANET*, s. 244.

71 Yadin'in iki ciltlik çalışması bu ve zikredilen diğer sahnelerin mükemmel çizimlerini sunmaktadır; bkz. Yadin, *Warfare*, c. I, s. 104-105, 192-193, 216-217, 240-241; c. II, s. 334-337.

72 Moorey'nin dikkat çektiği gibi, Ksenophon'un *Kyropaedia*'sı gibi anakronik kaynaklar ve "tank savaşıyla kurulan hatalı analojiler" de bu duruma neden olmaktadır; bkz. Moorey, "Emergence", s. 203.

73 Yazıtta morali bozuk bir Hitit askeri, muzaffer Ramses'e bakan kimsenin "yay tutamayacak hale" düştüğünü söylerken, Ramses ise, "Kimler bana nişan aldıysa, attıkları oklar dört bir yana dağıldı," diyerek böbürlenmektedir; bkz. Gardiner, *Kadesh*,

P160-165 ve P200-205; aynı zamanda bkz. Breasted, *AR*, c. III, no. 337 ve 343. İkincisi bir grup tutsağın betimlendiği sahneye eşlik eden bir metindir: "Haşmetlimiz'in bizzat kılıçtan geçirdiği ülkelerin listesidir: Cesetler, atlar ve savaş arabaları, oklar, kılıçlar ve bütün diğer savaş silahları."

74 Beal, *Organization*, s. 575.

75 *a.g.e*, s. 617. John Wilson, "The Royal Myth in Ancient Egypt", *Proceedings of the American Philosophical Society*, c. C, sayı: 5, 1956, s. 439-442. Mısırlı sanatçıların düşmanların silahlarını çarpıttığından antik silahları araştıranlar da kuşkulanmışlardır. Stillman ve Tallis, Yeni Krallık'taki "birçok savaş sahnesinde sadece düşmanların ölü, yaralı ya da zırhsız ve silahsız olarak tasvir edildiğine" dikkat çekmiştir; bkz. Stillman ve Tallis, *Armies*, s. 57.

76 Beal, *Organization*, s. 578 ve 617.

77 *Reliefs and Inscriptions at Karnak, Volume 4: The Battle Reliefs of King Sety I* (Oriental Institute Publication no. 107), Chicago: 1986, levha 34 ve 35.

78 *Archaeologia Homerica*'nın *Kriegswesen* fasiküllerinde şu âna kadar birçok kılıç, mızrak, kama ve hatta lobutla ilgili yayın yapılmış, ancak yay dışarıda bırakılmıştır. Birçok arkeolojik çalışma Miken savaş maslahatını ele alırken ok ve yayı birkaç cümleyle geçiştirmiş veya hiç dahil etmemiştir. Birçok örnek vermektense sadece bir atıfla yetineceğim; bkz. Jan Bouzek, *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millenium B.C.*, Göteborg ve Prag: 1985. Geç Hellas zırh ve silahlarına ayrılmış elli sayfalık bölümün son paragrafında dönemin kılıçları, mızrakları, hançerleri, bıçakları ve baltalarının kılı kırk yaran bir analizinden sonra Bouzek nihayet konuyu yay ve oklara getirir: "Ok başları sadece eseri eksik bırakmamak adına zikredilmiştir... Her halükârda söz konusu dönem boyunca yay sadece sınırlı bir rol oynamıştır;" bkz. *a.g.e.*, s. 142.

79 Lorimer, *Homer and he Monuments*, s. 280 ve 289

80 Adele Franceschetti, "Armi e guerra in testi micenei", s. 81; GH III dönemi Yunanistan'da yayın Homeros'un tahayyül ettiğinden daha büyük askeri önemi olduğuna dair bakış açısının tartışılması için bkz. Renate Tolle-Kastenbein, *Pfeilund Bogen im antiken Griechenland*, Bochum: 1980, s. 24-26, 41-42.

81 Snodgrass, Armsand Armour, s. 40. Geç Hellas ok başlarının bir kataloğu ve tipolojisi için bkz. Robert A.J. Avila, *Bronzene Lanzen-und Pfeilspitzen der griechischen Spatbronzezeit*, Münih: C.H. Beck, 1983.

82 Denys Page, *History and the Homeric Iliad*, Berkeley ve Los Angeles: 1959, s. 278-279.

83 *Rig Veda*, 6.75 (jimutas yevab havati pratikam), İngilizceye "Silahlara" diye çevrilmiştir, bkz. Wendy Doniger O'Flaherty, *The Rig Veda: An Anthology*, Harmondsworth: 1981, s. 236-239. [*Rig Veda*, Çev. Prof. Dr. Korhan Kaya (İngilizce ve Hintçe edisyonlardan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, yayına hazırlanıyor- e.n.]

84 *Mahabharata*, 4 (47) 31.6-7 (İngilizceye çev. J.A.B. van Buitenen).

85 *a.g.e.*, s. 18-20.

86 Bunların tümüne dair bkz. Schulman, "Egyptian Chariotry", s. 75-84.

87 Lejeune, "Chars et roues", s. 29.

88 Kendall, *Warfare*, s. 130-131.

89 *Mahabharata*, 4 (47) 37, 10 (İngilizceye çev. J.A.B. van Buitenen).

90 bkz. Powell, "Some Implications of Chariotry", *Culture and Environment. Essays in Honour of Sir Cyril Fox*, haz. I. Foster ve L. Adcock, Londra: 1963, s. 165-166: "Muharebenin başlangıç safhalarında kendi cephelerinde, muhtemelen atları tehlikeye sokmayacak bir mesafe içinde bir aşağı bir yukarı seyreden savaş arabalarından

karşılıklı oklar atılıyordu. Yine *İlyada*'da ve İrlanda destanında görülebileceği gibi, bu gözdağı evresiydi. Daha sonra muharebede, eğer karşı taraf bozguna uğramışsa, savaş arabaları takip için kullanılıyorlardı. Savaş arabalarının rakibin –ister arabalı ister yaya– saflarına topluca saldırdığını tasavvur etmek, pratik nedenleri göz ardı etmektir. Kolaylıkla yaralanabilen atlar kargaşayı garantileyecek ve toparlanmaya imkân kesinlikle vermeyecektir. Daha önce belirtildiği gibi, Mısır ve Asya'da üstlendiği rolde savaş arabaları okçular için bir seyyar gözetleme noktası sunmaktaydı. Mısır sanatında göğüs göğüse çarpışma yoktur; daima bir takip sahnesi görülür ve Mısır okları düşmanlarla atları arkalarından vururlar... Savaş arabaları, hiçbir zaman, muharebe meydanında terk edilmeleri riskini taşıyan şiddetli bir çarpışmaya sokulacak kadar harcanabilir değillerdi."

Geç Tunç Çağı savaşlarının özünde piyade çarpışmasına dayandığını varsayan (On Birinci Bölüm'de böyle olmadığını göstermeye çalışacağım) Powell'ın açıklaması, bu çarpışmalarda hem de yüzlerce araba ve atın telef olduğunu dikkate almamaktadır. "Kendi cephelerinde, muhtemelen atları tehlikeye sokmayacak bir mesafe içinde bir aşağı bir yukarı" hareket eden arabaların savaşa ne gibi bir katkı sağlayabileceğini tasavvur etmek güçtür, zira Powell'a göre iki piyade kuvveti birbirlerinden, ileri geri gezinen hasım araba kıtaları arasındakinden bile daha fazla bir mesafededirler. Mısır sanatında "göğüs göğüse çarpışma yoktur; daima bir takip sahnesi görülür" tespiti doğrudur; fakat bunun sebebi Mısır ideolojisinde düşmanların her zaman kaçması ve Mısırlıların da onları kovalaması nedeniyledir. *İlyada* ise, yukarıda açıklandığı üzere, Felaket öncesi savaş arabası taktikleri için bir kılavuz olarak kullanılamaz.

91 Watkins'in görüşü de aynı yöndedir: "Savaş arabaları bir ordunun çok prestijli, çok masraflı ve bir o kadar da kırılgan bir kısmıydı. Kritik an gelene kadar savaşta kullanılmazlar; bu aşama gelince de düşman piyade saflarında dağılma yaratmak üzere ileri çıkarlardı. Savaşta terazi bir defa eğildikten sonra, arabalar dağılmış düşmanlara saldırıp kovalarlardı;" bkz. Watkins, "Beginnings of the Warfare", s. 31.

92 Bkz. Wilson'ın yazıt çevirisi, *ANET*, 234-238.

93 Murnane, Asur krallarının ve Büyük İskender'in ordularının günde 20 ila 24 km yol katettiğini belirtir, bkz. William Murnane, *The Road to Kadesh: A Historical Interpretation of the Battle Reliefs of King Sety I at Karnak*, Chicago: 1985, s. 145-150 (Appendix 2: 'Movements of Armies and Timings of Travel in Egyptand the Levant').

94 Kabartmalar için bkz. Wreszinski, *Atlas*, c. II, levha no. 63 vd. (Luksor), 82 vd. (Ramesseum) ve 176 vd. (Abu Simbel). Metinlerin çevirileri için bkz. Alan Gardiner, *The Kadesh Inscriptions of Ramesses II*, Oxford: 1960. Gardiner'ın çevirisi Breasted'inkinin yerini almıştır; bkz. Breasted, *AR*, c. III, no. 306-351.

95 Savaşın yeniden canlandırılması için bkz. Breasted, *The Battle of Kadesh*, Chicago: 1903; Yadin, *Warfare*, c. I, s. 103-110; Kitchen, *Pharaoh Triumphant*, s. 53-62. Bunda yanıltıcı olduğunu düşündüğüm nokta, Hititli araba savaşçıları bileşik yay yerine kargı taşıdıkları için Hititlerin kesin ve net bir zaferden mahrum kaldığı varsayımı (Yadin doğal olarak bunu Hitit savaş arabalarının temel "zayıflığı" addeder) ve Muvatalli'nin kalabalık piyadelerini şu veya bu nedenden ötürü savaşa sokmamış olmasıdır.

96 Itamar Singer, "The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empire", *ZA*, c. LXXV, sayı: 1, 1985, 100-123.

97 Gardiner'ın çevirisi için bkz. *Kadesh*, P25-30.

98 *a.g.e.*, P65-P70.

99 *a.g.e.*, P70-P75.

100 *a.g.e.*, B80-B.90. Ordugâh sahnelerinden ve ana savaş arabası muharebesinden kabartmalar için bkz. Wreszinski, *Atlas*, c. II, Levha 63, 70, 82, 84, 88, 178.

101 Gardiner, *Kadesh*, P80-P90.
102 *a.g.e.*, P215-P225.
103 *a.g.e.*, R11; karş. Yadin, *Art of Warfare*, c. II, s. 267.
104 *a.g.e.*, P150-155.
105 *a.g.e.*, R43 ve R44.
106 Tartışmalar için bkz. Beal, *Organization*, s. 356-357. Beal, çevirisinde Murnane'ye danışmış ve onun yanıtını aktarmıştır: "Gardiner'ın tamamen yanlış olduğunu düşünmüyorum (göründüğü kadarıyla son zamanlarda birçok uzmanca da kabul görmektedir), fakat halen bazı muğlaklıkların bulunduğunu söylemeliyim;" bkz. *a.g.e.*, n. 1116. Murnane, *The Road to Kadesh*'te Ramses'in seferine kadar gelişen hadiseleri ele alır, fakat seferin kendisini incelemez. Kitchen, Gardiner'ın okumasını kabul eder; bkz. Kitchen, *Pharaoh Triumphant*, s. 53.
107 Üç kabartma için bkz. Yadin, *Art of Warfare*, c. I, s. 238.

TUNÇ ÇAĞI SONUNDA PİYADELER
(Sayfa 145-176)

1 Kendall'ın *Warfare*'inde Üçüncü Bölüm, Nuzi'deki askeri terimler için bir sözlüktür; bunların yaklaşık yüzde sekseni atlara, savaş arabalarına ve savaş arabası birliklerine ayrılmıştır. Beal'ın *Organization* kitabında ise savaş arabasına 36 sayfa (s. 58-93) ayrılmış ve piyadeye sadece iki sayfada (s. 103-104) yer verilmiştir. Lejeune ve Franceschetti'nin metin temelli Miken savaş maslahatı incelemesi aslen iki konu üzerinde durmuştur: Savaş arabaları ve *o-ka* tabletleri.
2 "Batı uygarlığına gelince, elimizdeki bulgulardan anlaşıldığı kadarıyla savaş arabası, normalde çetin çarpışmalara giren savaşçıların nakledilmesi ve geri çekilmek gerektiğinde bunların savaş meydanından uzaklaşmaları için kullanılmaktaydı. Çarpışmalar savaş arabaları etrafında gelişmezdi. Savaş arabalarının Çin'deki kullanım şekli bunun aksidir;" bkz. Gernet, "Note sur le char en Chine", s. 310.
3 Faulkner, "Egyptian Military Organization", *JFA*, c. XXXIX, 1953, s. 43.
4 *ANET*, s. 235 (çev. John Wilson).
5 Kendall, *Warfare*, s. 114 ve 132.
6 Stillman ve Tallis, *Armies*, s. 8.
7 *a.g.e.* Aynı zamanda bkz. Faulkner, "Egyptian Military Organization", s. 45.
8 Beal, *Organization*, s. 702.
9 D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, c. I, no. 164 ve 171.
10 Gurney, *The Hittites, Harmondsworth*, 1961, s. 106; Beal, *Organization*, s. 698.
11 Yadin, *Art of Warfare*, c. I, s. 234-235.
12 Kabartma için bkz. *a.g.e.*, s. 232-233. Yadin, Şoşu kavmindeki ikinci silahın bir orak-kılıç olabileceğini ileri sürer. Bir Şoşu savaşçısı iki kısa mızrak taşırdı; bunlar büyük ihtimalle cirit olabilir.
13 Wilson'ın papirüs çevirisi için bkz. *ANET*, s. 475-479.
14 Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, c. I, no. 117.
15 *a.g.e.*, no. 152.
16 Bu duvar resmine dair bkz. Arthur Evans, *The Palace of Minos at Knossos*, c. II, Kısım: 2, Londra: 1928, s. 755-757 ve eşlik eden renkli levha (Levha xiii). Egeli "komutanın" ardından koşan zencinin tek bir mızrak taşıdığı görülmektedir. Resmin tarihlendirmesi kesin değildir (Freskler Evi'nin –içinde değil ama– yanında bulunmuştur). Evans parçaların fresk yığınından "farklı bir karakterde" ve "daha geç bir tarihe ait" olduklarını belirtir.

17 Parçaların orijinal hallerine ve Piet de Jong'un rekonstrüksiyonuna dair bkz. Mabel Lang, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, vol: 2: *The Frescoes*, Princeton: 1969, Levha M (22 H 64), Lang'in yorumları için bkz. s. 42-47.

18 Beal, *Organization*, s. 103-104.

19 Breasted, *AR*, c. III, no. 578, dipnotuyla birlikte. Mısır dilindeki terimin Breasted'e göre tam anlamı "göğüs göğüse savaşı üstlenenler" olmasına rağmen, metinde bunu "ağır silahlı asker" olarak çevirmiştir. Ne var ki avcı erlerinin silah ve zırhları hakkında bildiklerimizi düşünürsek, bu tabirin yanıltıcı olduğu görülür. *Mnfyt* ise okçu veya meslekten asker olmayan piyade anlamına gelmektedir; bkz. Edgerton ve Wilson, *Historical Records of Ramses III*, s. 54, 20. dipnotu.

20 Yadin, *Art of Warfare*, c. II, s. 284-285.

21 K. III. Ramses'in Medinet Habu'daki yazıtlarından bir cümle: "Savaş arabası birliği koşuculardan, şeçilmiş kişilerden, tüm iyi ve kabiliyetli araba savaşçılarından meydana geliyordu" (Edgerton ve Wilson, *a.g.e.*, Levha 46 [s. 55]). Edgerton ve Wilson, bu satır hakkındaki notlarında, "kabartmalar genelde savaş arabalarının yanında koşan birisini göstermektedir. 'Koşucunun' işlevi acaba bu muydu? Ancak bu muhtemelen daha genel bir terimdir" şeklinde gözlemde bulunurlar.

22 Schulman, *Military Rank*, s. 38-39. Ayrıca görüşleri için bkz. "Egyptian Chariotry", s. 89-90: "*pḥrr* kelimesinin 'koşucu' anlamına geldiği genel kabul görmüştür. Kelimenin, zaman zaman elinde kalkan ve ciritle betimlenmiş olduğunu gördüğümüz bir koşan adam ideogramıyla yazılması, onun savaş arabası birliği içinde ancak yaya çarpışan bir asker olduğunu düşündürür. Mısır piyadeleri çoğu zaman savaş arabalarının yanında tek başlarına ilerlerken tasvir edilmiş ve bir kez de, Sakkara'daki bir mezar kabartmasında, dört kişilik bir manga koşarken resmedilmiştir. Bunlar Mısır araba koşucuları olabilirler. Savaştaki işlevleri, atları düşmandan ve düşman koşucularından korumak olmalıydı." Bu oldukça yararlı paragraftaki tek yanıltıcı nokta, koşucunun bazen elinde taşıdığı görülen silahın "cirit" diye yorumlanmış olmasıdır: Eğer koşucu sadece bir silah taşıyorsa, bunun ciritten ziyade saplama mızrağı olması daha muhtemeldir, zira ciritini bir kez fırlattığında silahsız kalacaktır.

23 "Her bir savaş arabasına, araca destek için yaya dövüşen bir *peherer* (koşucu) verilirdi;" bkz. Stillman ve Tallis, *Armies*, s. 8.

24 *a.g.e*, s. 56.

25 *pḥrr* kelimesine, onunla aynı şekilde transliterasyonu yapılan ve "koşmak" anlamına gelen bir fiil eşlik eder. Bu bilgi için Oriental Institute'dan John Darnell'e teşekkür ederim.

26 Kendall, "gerek 'kardeşler' gerekse araba sürücüleri aynı birlik komutanına bağlıydılar ve ilki diğerinden sayıca iki kat fazlaydı sonucuna varmıştır; bkz. Kendall, *Warfare*, s. 78.

27 Beal, *Organization*, s. 234-235, s. 237, s. 238 (723. dipnot) ve s. 555.

28 Atıflar için bkz. *a.g.e*, s. 554-559; Beal'ın kendi tercihi ise terimin "komutan" veya "pişdar eri" olarak çevrilmesi yönündedir.

29 Beal, "piyade, atlı birlikler ve *şarikuva*'ya" atıfta bulunan birtakım metinlerden bahseder, ama bunların hiçbiri ayrımın esasını vermez; bkz. *a.g.e.*, s. 125-127. Karş. Beal'ın özeti: "Eğer *şarikuva* ne piyade ne de atlıysa, o halde nedir?.. Mevcut kanıtlar ışığında ne türden asker olduklarını söylemek imkânsızdır." Beal, kendisiyle şahsi bir yazışmamda, *şarikuva* birliklerinin savaş arabası koşucuları olarak tanımlanmasına sıcak bakmakla birlikte, bunun "hiçbir şekilde kanıtlanamayacağı" nedeniyle hayıflanmıştır.

30 Kadeş şiiri, dize no. 84-85, Schulman çevirisi için bkz. Schulman, "Egyptian Chariotry", 90n. 111 (karş. s. 89n.106). Burada kullanılan Mısır terimi, kalkan ve mızrakla

pusatlanmış koşan bir adam ideogramının eşlik ettiği *pḥrr*'dir. Gardiner çevirisinde (*Kadesh*, P85) kelime "koşucular" değil, "en iyiler" olarak çevrilmiştir. Dizeye dair notunda Gardiner şu açıklamayı yapar: "*Pḥrr* asıl itibariyle 'koşucu' anlamına gelir, fakat Wb. i.541.14-18 cesur savaşçılar için kullanılan genel bir terim olduğunu göstermektedir." Hitit koşucularına dair ayrıca bkz. Stillman ve Tallis, *Armies*, s. 41.

31 Vermeule ve Karageorghis, *Mycenaean Pictorial Vase Painting*, s. 108-109, Levha X.1. Ressam savaşçıları başka bir silahla resmetmemesine karşın, mızrakları fırlatma mızrağı veya cirit gibi göstermeye niyet etmiş olabilir: Mızrağın gövdesi hazır durumdaki elin parmak uçlarıyla kavranmıştır. Yazarlar vazoyu GH IIIB'den IIIC'ye geçiş sürecine tarihlendirmişlerdir.

32 Crowther, savaş arabasından atlayarak çeşitli koşu ve savaş hünerleri sergileyen bu karanlıkta kalmış atlete dair tüm Yunanca metinleri bir araya getirmiştir; bkz. N.B. Crowther, "The Apobates Reconsidered (Demosthenes lxi 23-9)", *JHS*, c. CXI, 1991, s. 174-176. Crowther'a göre 4. yüzyıl Atinalıları, seyrettikleri *apobatai*'nin "Homeros'taki Yunanlılarla barbarların savaş yöntemlerini" taklit ettiğini hayal ediyorlardı; bkz. *a.g.e.*, s. 174.

33 Breasted, *AR*, c. IV, no. 354; karş. Gardiner, *Egypt*, s. 293.

34 "Ordu toplanmıştır, bunlar diyarın boğalarıdır: Bütün [Mısır'dan] seçilmiş adamlar ve koşucular;" bkz. Edgeton ve Wilson, *Historical Records of Ramses III*, Levha 29.

35 Beal, *Organization*, s. 220-240.

36 Seferber edilen Hitit askerlerine dair bkz. *a.g.e.*, s. 133-146.

37 Heltzer, *Internal Organization*, s. 108-111.

38 Dietrich ve Loretz, *tnnm* kelimesine karşılık olarak "yakın dövüşçü" kelimesini önerir ki bu terim Ugarit'te *şardana* [Şerden] ile neredeyse eşanlamlıdır; bkz. M. Dietrich ve O. Loretz, "Die Schardana in den Texten von Ugarit", *Antike und Universalgeschichte: Festschrift Hans Erich Stier*, haz. R. Stiehl ve G.A. Lehmann, Münster: s. 41.

39 Heltzer, *Internal Organization*, s. 105-108.

40 *O-ka* tabletlerindeki *pedijeve* terimine dair bkz. Lejeune, "Civilisation", s. 31. Uchitel, *o-ka* tabletlerinin askeri meselelerle ilgisi olmadığını, tam tersine "bir tür tarım işiyle, muhtemelen sabanla toprak sürmekle" ilgisi bulunduğunu ileri sürer; bkz. Alexander Uchitel, "On the 'Military' Character of the *O-KA* Tablets", *Kadmos*, c. XXIII, sayı: 1-2, 1984, s. 136-163. Uchitel'in iddiası Hooker tarafından güçlü bir biçimde desteklenmiştir, bkz. James T. Hooker; "Titles and Functions in the Pylian State", *Studies in Mycenaean and Classical Greek Presented to John Chadwick*, haz. Killen, s. 264-265. Ne var ki *o-ka* ile "yabancılar" kastediliyorsa, bu kişilerin tarlalarda çalışmaktan başka bir uzmanlığı olması gerekir.

41 J.M. Driessen ve C. Macdonald, "Some Military Aspects of the Aegean in the Late Fifteenth and Early Fourteenth Centuries B.C.", *ABSA*, c. LXXIX, 1984, s. 49.

42 Lejeune, "Civilisation", s. 31 ve 49.

43 Driessen, Knossos sarayının hizmetindeki "mahalli" piyadeye dair hiçbir kanıt bulamaz; bkz. Driessen, "Military Aspects", s. 51-52 ve 55-56. Eğer tabletlerdeki bir grup piyadenin ismi etnik kökenliyse, bu adamların yabancı olmaları çok muhtemeldir, zira "isimler Knossos arşivinde belirtilen Girit saray isimleriyle ve daha geç tarihli adlarla ilişkilendirilememektedir" (s. 52).

44 Beal, *Organization*, s. 140-141.

45 Kendall'ın çalışmasında Nuzi piyadesine dair tüm tartışmanın sadece bir sayfada yapılmış olması bir göstergedir; bkz. Kendall, *Warfare*, s. 148.

46 Watkins, *Beginnings*, s. 27; metin için bkz. *Archives Royales de Mari*, c. II, no. 48.

47 Çeviri için bkz. Schulman, "Egyptian Chariotry", s. 76.

48 Renkli çizimler için bkz. Yadin, *Art of Warfare*, c. I, s. 216-217.
49 *Hapiru* üzerine çalışmaların yakın tarihli bir değerlendirmesi için bkz. Nadav Na'aman, "Hapiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Scene", *JNES*, c. XLV, 1986, s. 271-288; aynı zamanda bkz. H. Cazelles, "The Hebrews", *Peoples of Old Testament Times,* haz. D. Wiseman, Oxford: 1973, s. 1-28.
50 Mary Gray, "The Hâbirû-Hebrew Problem in the Light of the Source Material Available at Present", *Hebrew Union College Annual*, c. XXIX, 1958, s. 137 vd.
51 Helck, *maryannu* ve *'prw* kelimelerinin sırasıyla savaş arabası ve profesyonel piyade anlamına geldiğini ileri sürmüştür; bkz. W. Helck, *Die Beziebungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.*, Wiesbaden: 1962, s. 522-531.
52 *Thr* savaşçılarına dair bkz. Helck, *Beziehungen*, s. 531-532. Helck terimi "Garde" (muhafız) veya "Held" (kahraman) olarak çevirmiştir.
53 Dietrich ve Loretz, "Die Schardana in den Texten von Ugarit", s. 39-42; G.A. Lehmann, *Mykenische Welt*, s. 33-34.
54 Helck, "Die Seevölker", s. 9.
55 *a.g.e.*
56 Tanis Dikilitaşı'ndan çeviren, Gardiner, *Egypt*, s. 259.
57 Edgerton ve Wilson, *Historical Records of Ramses III*, Levha 29.
58 Sandars, *Sea Peoples*, figür no. 68 ve 79. Ancak bütün boynuzlu miğfer giyen savaşçıları Sardinya kökenli olarak kabul etmemiz için neden yoktur. Sandars boynuzlu miğferin Yakındoğu'da Akkadlı Naram-Sin'e dek giden eski bir geçmişi olduğuna dikkat çeker; bkz. *a.g.e.*, s. 106-107. Ürkütücü görünmek ve hissetmek isteyen bir meslekten savaşçının başına bir öküzün boynuzlarını geçirmekten daha iyi bir yol tutamayacağını düşünürsek, belki de boynuzlu miğferin çeşitli Avrupalı, Akdenizli ve Yakındoğulu savaşçılara cazip geldiğini düşünmek en güvenilir seçenek olabilir. Doğu Akdeniz'de hizmet eden Sardinyalı savaşçıların hepsi değilse de çoğu boynuzlu bir miğfer giymiş olabilirdi. Ancak Sicilyalılar da bu miğferi tercih etmiş olabilirler, zira Medinet Habu kabartmasının MÖ 1179 yılındaki deniz savaşına dair bölümü, düşmanı boynuzlu miğfer giyerken tasvir etmiştir ve eşlik eden yazıt da düşmanlar arasında *Şerden*'i değil, *Şekeleş*'i gösterir. Sırf boynuzlu miğfer giyiyorlar diye Sardinyalıları Miken "Savaşçı Vazosu" üzerindeki askerlerle veya Kıbrıs'ın Külçe Tanrısı'yla özdeşleştirmemeliyiz.
59 Breasted, *AR*, c. IV, no. 397, 402 ve (Gardiner tarafından çevrildiği şekli için bkz. Gardiner, *Egypt*, s. 293) 410.
60 Gardiner, *Egypt*, s. 296-297.
61 Helck şu neticeye varmıştır: "Ribaddi'nin hizmetinde mi bulundukları yoksa bir Mısır birliğine mi bağlı oldukları anlaşılamamakla birlikte, asker oldukları açıktır;" bkz. Helck, "Seevölker", s. 8.
62 Heltzer, *Internal Organization*, s. 127.
63 Bu iki birey için bkz. *a.g.e.*, s. 127.
64 Dietrich ve Lorenz, "Schardana", s. 41.
65 Beal, *Organization*, s. 122-123, 235 ve 237; aynı zamanda bkz. E. Laroche, "Lettre d'un préfet au roi hittite", *Revue hittite et asianique*, c. LXVIII, 1960, s. 81-86.
66 Liverani, *Storia di Ugarit*, s. 154.
67 Driessen, "Military Aspects", s. 49.
68 *a.g.e.*, s. 50-56.
69 Driessen *Ivaso*'nun Iasos'tan, *Urupijajo*'nun Olympia'dan gelen birlikler olduğunu ve bütün bu piyadelerin aslında "Messenialı olmadıklarını" öne sürer; bkz. Driessen, *a.g.e.*, s. 50 (5. dipnotta Driessen, diğer iki müfrezenin Korkyra'dan ve Skyros'tan

geldiği iddiasını geçiştirmiştir). *Urupijajo*'nun Peloponnesos'taki Olympia'tan ziyade Olympos Dağı'nı işaret edebileceği kanısındayım; sonraki isim öncekinden türemiştir ve bunun kutsal alandan çok daha eski olabileceğini varsaymak için neden yoktur.

70 *a.g.e.*

71 Heltzer, *Internal Organization*, s. 106-107 ve 126.

72 Lejeune, "Civilisation", s. 39-40.

73 Driessen, *Military Aspects*, s. 51.

74 Breasted, *AR*, c. III, no. 578.

75 Edgerton ve Wilson, *Historical Records of Ramses III*, Levha 31 ve 80-83 (s. 77-78).

76 Edgerton ve Wilson, *a.g.e.*, Levha 68; karş.. Breasted, *AR*, c. IV, no. 106.

77 Edgerton ve Wilson, *Historical Records of Ramses III*, Levha 46, s. 54-55. Bir dipnotta *mnfyt*'ı "milisler" olarak çeviren yazarlar, "*mnfyt*'ın *tbr*'ın karşıtı anlamına geldiğini" gözlemlemişlerdir.

78 Littauer, "Military Use", s. 145-146; Littauer ve Crouwel, "Chariots in Late Bronze Age Greece", s. 189-190; tasvirler için bkz. Vermeule ve Karageorghis, *Mycenaean Pictorial Vase Painting*, no. XI.1a-b, XI.16, XI.18, XI.28.

79 Bu tasvirler genellikle erken IIIC dönemine tarihlendirilir. Vermeule ile Karageorghis ise bunları "geçiş" dönemine yerleştirmektedir; bkz. Vermeule ve Karageorghis, *a.g.e.*, s. 130-134. Tasvirlerin IIIB sonuna ait olduğu görüşü için bkz. John Younger, "The End of Mycenaean Art", *Forschungen*, haz. Thomas, s. 63-72.

DEMİR ÇAĞI BAŞINDA PİYADE VE SÜVARİ BİRLİKLERİ (Sayfa 177-187)

1 Littauer ve Crouwel, *Wheeled Vechiles,* s. 130-131.

2 Asur tarihinin son yüzyılına ait kabartmalarda bu büyük arabalar hareketsiz durmakta ve birkaç ayrıcalıklı okçunun üzerlerinden oklarını attığı iyi korunmuş (ama aslında sabit) yüksek bir platform işlevi görmektedirler; bkz. Littauer ve Crouwel, *a.g.e.*, s. 131-132.

3 Beal, *Organization,* s. 94; Stephanie Dalley, "Foreign Chariotry and Cavalry in the Armies of Tiglath-Pileser III and Sargon II", *Iraq*, c. XLVII, 1985, s. 37-38.

4 "Bir sürücü ve savaşçıdan oluşan araba mürettebatı at takımının sırtına aktarılmış ve sonra işlevlerini aynen sürmüşlerdir;" bkz. Littauer ve Crouwel, *Wheeled Vehicles*, s. 135.

5 M. Elat, "The Campaigns of Shalmaneser III against Aram and Israel", *IEJ*, c. XXV, 1975, s. 27.

6 Bazen bu dizelerin savaş arabalarına atıf yaptığı söylenir; bunun temeli şiirlerin kaleme alındığı dönemde süvarinin halen bilinmiyor olduğu varsayımıdır. Örneğin Gottwald'a göre "Dan'ın saldırdığı at ve sürücüsü... neredeyse kesinlikle atların sürdüğü savaş arabalarını belirtmektedir... Etkili süvari birliklerinin Yakındoğu'da Asurlular tarafından 8. ve 9. yüzyıllarda kullanıma sokulduğu, günümüzde ayrıntısıyla belgelenmiştir;" bkz. Gottwald, *Tribes of Yahweh*, s. 540. Süvariyi Yakındoğu'ya Asurluların getirdiği kesinlikle belgelere dayanmamaktadır; tek bildiğimiz, MÖ 9. yüzyılda Asurluların büyük bir süvari birliğine sahip bulunduğudur.

7 Littauer ve Crouwel, *Wheeled Vehicles*, s. 138; karş. Dalley, "Foreign Chariotry", s. 37-38. Dalley'nin bu konuda başvurduğu kaynak için bkz. J. Spruytte, "La conduite du cheval chez l'archer assyrien", *Plaisirs Équestres*, c. CXXIX, 1983, s. 66-71.

8 Elat, "Champaigns of Shalmaneser", s. 27; Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, c. I, no. 658; Stillman ve Tallis, *Armies*, s. 31.

9 Manitius, 9. yüzyıl Asur kralları için milislerin esas birlik olduğunu ve daimi bir profesyonel ordunun 8. yüzyıla kadar tesis edilmediğini vurgulamaktadır; bkz. Walther Manitius, "Das stehende Heet der Assyrerkönige und seine Organisation", *ZA*, c. XXIV, 1910, s. 104-105.

10 Stillman ve Tallis, *Armies*, s. 60; aynı zamanda Asur askeri teşkilatına dair mükemmel sunumlarına dair bkz. *a.g.e.*, s. 26-31.

11 Gardiner, *Egypt*, s. 299.

12 Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, c. I, no. 221.

13 *a.g.e.*, no. 226.

14 Victor Hurowitz ve Joan Westenholz, "LKA 63: A Heroic Poem in Celebration of Tiglath-Pileser I's Musru-Qumanu Campaign", *Journal of Cuneiform Studies*, c. XLII, 1990, s. 5.

15 Aristoteles, *Politika*, 1297b; karş. 1289b, 13006a.

16 Örneğin Ehrenberg'e göre, "dönemin taktikleri neredeyse tamamen *hippeis* adıyla bilinen atlıların teke tek çarpışmalarından ibaretti;" bkz. V. Ehrenberg, *The Greek State*, Oxford: 1960, s. 21; karş. A. Alföldi, "Die Herrschaft der Reiterei in Griechenland und Rom nach dem Sturz der Könige", *Gestalt und Geschichte: Festschrift K. Schefold*, Berne: 1967, s. 13-47; J. Bury ve R. Meiggs, *A History of Greece*, Londra: 1975, s. 94.

17 Greenhalgh, *Early Greek Warfare*, s. 40-61.

18 Homeros destanlarındaki savaşlarda tertipli yanaşık nizam piyade için bkz. J. Latacz, *Kampdparänese, Kampfdarstellund und Kampfwirklichkeit in der Ilias, bei Kallom und Tyrtaios*, Münih: 1977; Hans van Wees, "Leaders of Men? Military Organization in the Iliad", *CQ*, c. XXVI, 1986, s. 285-303. Eleştiri için bkz. Singor, Nine against Troy", s. 17-62. *Basileus*un *promakhos* olarak rolüne dair bkz. Van Wees, "Kings in Combat: Battles and Heroes in the Iliad", *CQ*, c. XXXVIII, 1988, s. 1-24.

19 Snodgrass, *Arms and Armour*, s. 38.

20 Klasik Yunanlar, Dorların isminin Hellen'in oğlu Doros'tan türediğini düşünmüşlerdir. Modern araştırmacılar çoğu kez Dor adının küçük Doris bölgesinden geldiğini varsaymışlardır, fakat bu alıntının ters yönde gerçekleştiği görülmektedir: Spartalılar 5. yüzyıl sonunda Atina'nın etkisini azaltmak için Doris Metropolis adlı yerleşim kurmuşlardı. Doris'e dair bkz. D. Rousset, "Les Doriens de la Metropole, I", *BCH*, c. CXIII, 1989, s. 199-239. *Dorieis* kelimesinin *doru*'dan türediği, Meyer tarafından *Geschichte des Alterums*'un ikinci baskısında kabul edilmiştir: "Dorlar, isminin anlamı 'mızraklı' olan savaşçı bir kavimdir;" bkz. *Geschichte des Alterums*, c. II, s. 570-71. Bengtson ise çok tartışmaya girmeksizin *Dorieis*'in aslında *dorimakhoi*'nin kısaltılmış biçimi olduğunu beyan etmiştir; bkz. Herman Bengtson, *Griechische Geschichte*, 4. baskı, Münih: 1969, s. 52. Ramat, ismin kökünün *doru* olduğunu tartışmıştır, fakat onun düşündüğü *doru* mızraktan ziyade ağaç anlamına gelmektedir ("Dorlar" için ağaç bir tür totem teşkil ediyordu); bkz. P. Ramat, "Sul nome dei Dori", *Parola del Passato*, c. XVI, 1961, s. 62-65. Singor bu etimolojiye kayıtsız bir destek vermektedir; bkz. Singor, "Nine against Troy", s. 30.

21 Bkz. Crouwel, *Chariots*, s. 143-144; Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons*, s. 160-163; Greenhalgh, *Early Greek Warfare*, s. 38. MÖ 8. yüzyıldan Attika işi geometrik *krater*'lerdeki araba savaşı sahneleri, gerçek bir çarpışmayı yansıtmamaktadır. Snodgrass ve Greenhalgh'un tartıştıkları üzere, 8. yüzyıl sanatçısı destanlardan, Yakındoğu'da savaş arabası kullanımına dair haberlerden ve o döneme ulaşabilmiş Miken savaş arabası betimlerinden esinlenmişti.

22 *Eski Ahit, II. Tarihler*, 9.25. *I. Krallar* (4.26) bölümlerinde Süleyman'ın dört bin değil, kırk bin *'urvōt* atı ve savaş arabasıyla on iki bin *paraşim*'i olduğu söylenmektedir. Bu durumda *Tarihçi*'nin sayılarının "doğru" olması daha muhtemeldir (bu aynı zamanda *II. Tarihler*, 9.25'in metinsel geleneği *I. Krallar*, 4.26'nınkinden daha güvenilir demektir). Bahsi geçen *'urvōt* kelimesinin anlamı hakkında G.I. Davies'in açıklaması için bkz. "*'Urwōt* in I. Kings 5:5 (Evv. 4:26) and the Assyrian Horse Lists", *Journal of Semitic Studies*, c. XXXIV, 1989, s. 25-38. Asurca paralellere dikkat çeken Davies, *'urvōt*'un çoğu çevirmenin düşündüğü gibi "ahır" değil "takım" anlamına geldiğini öne sürmüştür. Süleyman'ın dört bin takım savaş arabası atı ile on iki bin *paraşim*'i olup olmadığı bir diğer meseledir ve rakamlar fena halde abartılmamış iseler bile, hakikatten ziyade Süleyman'a ve ihtişamına karşı tebaasının duyduğu kızgınlığın göstergesi olarak değerlendirilebilirler.
Davies'in iddiasının daha az ikna edici bir kısmı, Süleyman'ın süvarilerini göz ardı edip geride sadece savaş arabalarını bırakır. Davies, *I. Krallar* 4.26'nın özgün anlamını şöyle yorumlar: "Süleyman'ın savaş arabaları için 4.000 takım atı, yani 12.000 hayvanı vardı." Kırk bin yerine dört bin rakamı, *Septuaginta*'nın [*Eski Ahit*'in antik Yunanca çevirisi-ç.n.] yorumuyla doğrulandığı gibi, *II. Tarihler*, 9.25 pasajındaki koşut kayıtla da desteklenir. Ancak *Tarihçi*'nin *paraşim* ile "atları" ya da "savaş arabası atlarını" kastetmiş olması –dört bin takımın on iki bin attan meydana geldiğini, yani her bir takıma üç at düştüğünü söylemesi– büyük ölçüde ihtimal dışıdır. Davies'in savına göre Tarihçi'nin *'urvōt* gibi alışılmadık bir terim kullanması, okurları için bu muğlak kavramın açıklanması sonucunu doğurmuştur (Davies bağlacın "açıklayıcı *vav*" olarak anlaşılmasını ve "ve" yerine "yani" olarak çevrilmesini önerir; bkz. *a.g.e.*, s. 36, 35. dipnot). Fakat eğer bir yazar okurlarının bu dört bin *'urvōt* atının –yalın İbranicede– on iki bin ata tekabül ettiğini anlamasını istiyorsa, *-susim* kelimesini kullanması gerekirdi. Yabancı *'urvōt* kelimesinin izahı için en kötü yol, Süleyman'ın "dört bin *'urvōt* atı ve on iki bin *paraşim*'i" olduğunu yazmaktır. İkinci kelime, tıpkı diğer pasajlarda olduğu ve *Septuanginta* çevirmenlerinin de anladığı gibi, burada da "süvari" anlamına gelmelidir.

23 Yadin, *Art of Warfare*, c. II, s. 285; Stillman ve Tallis, *Armies*, s. 37.

24 *II. Samuel*, 8.3-4 (karş. *I. Tarihler* 18.3-4)

25 Bu konu A. Van Selms tarafından oldukça yetkin bir şekilde incelenmiştir; bkz. A. Van Selms, "The Armed Forces of Israel under Saul and David", *Studies on the Books of Samuel: Papers Read at the 3rd Meeting of Die O. T. Werkgemeenskap in Suid-Afrika*, 1960, s. 55-66.

26 Yadin, *Tarihçi*'nin (*I. Tarihler*, 27.1-15) bu hususa dair verdiği sayıların güvenilir bir kaynaktan geldiğini ileri sürmüştür; bkz. Yadin, *Art of Warfare*, c. II, s. 285. İsrail'in monarşinin ilk yıllarındaki milis sayıları, George Mendenhall tarafından azaltılmıştır; bkz. George Mendenhall, "The Census Lists of Numbers 1 and 26", *JB*, c. LXXVII, 1968, s. 52-66. Örneğin, *Sayılar*, 1.32, Efraim'de geçen "cenge çıkabilecek durumdaki" adamların sayısının 40.500 olduğunu söylemesine karşın, Mendenhall bunu kırk birlik halinde tertip edilmiş beş yüz askere düşürür. Ancak Mendenhall, tıpkı diğer araştırmacılar gibi, MÖ 17. ve 10. yüzyıllar arasında savaş maslahatında vuku bulan devrimci değişimleri hesaba katmadan kurguladığı savını, Mari ile yapılan analojilere dayandırır. Aslında, 17. yüzyılda Mari'de milis kavramı bilinmiyordu.

27 Yadin, *Art of Warfare*, c. II, s. 284.

TUNÇ ÇAĞI SONUNDA ZIRH VE SİLAHLARDAKİ DEĞİŞİM (Sayfa 189-224)

1 Jeremy Rutter, "Cultural Novelties in the Post-Palatial Aegean World: Indices of Vitality or Decline?", *The Crisis Years*, haz. Ward ve Joukowsky, s. 67.
2 Muhly ve Sandars'ın iddiaları için bkz. s. 111.
3 Wreszinski, *Atlas*, c. II, Levha 87; karş. Sandars, *Sea Peoples*, resim no. 13.
4 Tanımlamalar için bkz. Catling, "Panzer", s. 96-98. Mezara dair bkz. Paul Åström, *The Cuirass Tomb and Other Finds at Dendra*, Göteborg: 1977.
5 Harding, *Mycenaeans and Europe*, s. 151 ve 174 (K. McBarron'un s. 175'te yer alan rekonstrüksyon çizimi, Dendra savaşçısını kılıçlı ve mızraklı bir piyade olarak göstermektedir); Crouwel, *Chariots*, s. 127.
6 Bouzek, *Aegean*, s. 108.
7 Tartışma ve renkli resim için bkz. Yadin, *Art of Warfare*, c. II, s. 251 ve 340-341; zırhlara dair detaylı bir tartışma için bkz. Lorimer, *Homer and the Monuments*, s. 199-200; karş. Catling, "Panzer", s. 103.
8 Catling, *a.g.e.*, s. 105; Snodgrass, *Arms and Armour*, s. 31.
9 Catling, *a.g.e.*, s. 105.
10 N.K. Sandars, "North and South at the End of the Mycenaean Age: Aspects of an Old Problem", *Oxford Journal of Archaeology*, c. II, s. 43-68; Harding, *Mycenaeans and Europe*, s. 178-180.
11 Baldır zırhlarına dair bkz. Catling, "Beinschienen", *Kriegswesen*, c. I, haz. Buccholz ve Wiesner, s. 153.
12 *a.g.e.*, s. 152-53; Kallithea mezarı ve içeriğine dair daha detaylı bilgi için bkz. N. Yalouris, "Mykenische Bronzeschutzwaffen", *MDAI*, c. LXXV, 1960, s. 42-67.
13 İlk başta Geometrik Dönem'e ait olduğu düşünülen bu bulgu, Penelope Mountjoy tarafından yeniden tarihlendirilmiştir, bkz. Penelope Mountjoy, "The Bronze Greaves from Athens: A Case for a LH IIIC Date", *Opuscula Atheniensia*, c. XV, 1984, s. 135-146.
14 Harding, *Mycenaenas and Europe*, s. 179.
15 Catling, "Beinschienen", s. 158.
16 *a.g.e.*, s. 156-157.
17 Kalkanlara dair bkz. Heide Borchhardt, "Frühe griechische Schildformen", *Kriegswesen*, c. I, haz. Buchholz ve Wiesner, s. 1-56.
18 Bu Geç Tunç Çağı tipleri için bkz. Borchhardt, "Schildforme", s. 6-17 ve 25-27, sonraki çözümleme için bkz. s. 56.
19 "Yuvarlak kalkan tıpkı Ortadoğu'da olduğu gibi bütün Ege bölgesinde de ancak MÖ 13. yüzyıl sonunda, bu bölgelerde gerçekleşen yıkımların sonrasında görülmüştür ki açıkçası Deniz Kavimleri ile bağlantılı olduğu düşünülebilir;" bkz. *a.g.e.*, s. 30.
20 *a.g.e.*, s. 28.
21 Harding, *Mycenaeans and Europe*, s. 177. Yegâne erken örnek Batı Bohemya'da bulunmuştur.
22 Yadin bunları MÖ 1200 civarına tarihlendirir; bkz. Yadin, *Art of Warfare*, c. II, s. 242. Karş. Borchhardt, "Schildformen", s. 30.
23 Vermeule ve Karageorghis, *Mycenaean Pictorial Vase Painting*, s. 108-109 ve Levha X.1.
24 *a.g.e.*, Levha XI.42.
25 *a.g.e.*, Levha XI.Ia ve Ib, levha XI.28; Borchhardt, "Schildformen", s. 29 ve 31.

26 Yadin, *Art of Warfare*, c. II, s. 251-252.
27 Ne Sandars'ın *Sea Peoples* kitabında, ne de Strobel'in *Seevölkersturm*'unda (ki ikisinde de düşmanların silahları aynı genişlikte tartışılır) ciritten bahsedilmemektedir.
28 Bkz. Olaf Höckmann, "Lanze und Speer", *Kriegwesen*, c. II, haz. Bachholz, s. 289-290.
29 Höckmann, "Lanze und Speer", resim 74a ve 74b. Duvar resimleri sırasıyla erken ve geç Tiryns sarayına aittir.
30 Lang, *Palace of Nestor*, Levha 12 (no. 16 H 43).
31 Höckmann, "Lanze und Speer", s. 315.
32 Gardiner'a göre, sicimli cirit "özünde daha az uygarlaşmış halkların silahıdır. Bu bir av gereci; sıradan insanın silahıdır, ancak ağır teçhizatlı Yunan ve Roma yurttaş ordularında çok az rol oynamıştır;" bkz. E. Norman Gardiner, "Throwing the Javelin", *JHS*, c. XXVII, 1907, s. 257.
33 Klasik Yunanistan'daki hafif silahlı ciritçilere dair bkz. Snodgrass, *Arms and Armour*, s. 67 ve 78-80.
34 Gardiner, *Kadesh*, P135-140 ve P160-165.
35 Arrianos, *Alexándrou Anábasis*, III.13.5.
36 *Battle Reliefs of King Sety I*, Levha 3.
37 Sağ elinde iki adet oldukça kısa "cirit" tutan bir Şoşu savaşçısının betimlendiği kabartma için bkz. Yadin, *Art of Warfare*, c. I, s. 233.
38 Örneğin bkz. Höckmann, "Lanze und Speer", s. 288-290. Neredeyse komutanın boyuna yakın uzunluktaki bu iki çizgi, Snodgrass'e göre tek bir mızrağın taslağı olabilir; bkz. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons*, s. 115. Fakat çizgiler arasında komutanın bedeni göründüğüne göre, çizgileri tek bir sapın taslağı olarak kabul edersek mızrağın çapı şefin eli kadar olacağından, silahın son derece büyük ve ağır olduğunu düşünmek gerekecektir. Komutanı izleyen zencinin normal çapta tek bir mızrak taşıdığı görülmektedir; bkz. Evans, *Palace of Minos*, c. II, Kısım: 2, Levha xiii.
39 Bonnet, *Waffen*, s. 105-106. Bu 13. yüzyıl buluşu için aynı zamanda bkz. Yadin, *Art of Warfare*, c. I, s. 88, görseller için bkz. *a.g.e.*, s. 240-241.
40 Bkz. Sandars, *Sea Peoples*, resim 4.
41 Vermeule ve Karageorghis, *Mycenaean Pictorial Vase Painting*, no. XI. 18.
42 *a.g.e.*, no. XI. 28.
43 Vermeule ve Karageorghis, bu çömlek parçasında "sorguçlu miğfer giymiş, iki cirit ve oval kalkana sahip sert yüzlü bir askerin" tasvir edildiğini ileri sürerler; bkz. Vermeule ve Karageorghis, *a.g.e.*, no. XI.61 (s. 136).
44 Yadin, "Goliath's Javelin and the "מנור א'רגים", *PEQ*, c. LXXVII, 1955, s. 58-69.
45 Mazoretik metinde anlatıldığı şekliyle hikâyedeki birleşmeler ve çelişkilere dair bkz. Emanuel Tov, "The David and Goliath Saga", *Bible Review*, c. XI, sayı: 4, 1986, s. 34-41.
46 Euripides'in "Thessalialı ankylomata"ya atfı (*Bakkha'lar*, 1205), yazarın hedef kitlesinin kayışlı ciridi Thessalia ile bağdaştırdığını ve silahın kahramanlar çağında orada kullanıldığına inandığını gösterir.
47 De Maigret, *Lance*, s. 154-167
48 Avila'nın katalogladığı ve hepsi de "Epeiros'tan" gelme bu cirit başlarının boyları, ağız kısmı ve yuva dahil 10-20 cm arasında değişmektedir; bkz. Avila, *Lanzenspitzen*, no. 143-160. Tarihlendirilebilen örnekler GH IIIB veya IIIC dönemlerine ait olup Snodgrass'ın B ve C tipleriyle karşılaştırılabilirler; bkz. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons*, s. 119-120.
49 Avila, *a.g.e.*, s. 67. Snodgrass, Tip B olarak nitelendirdiği ve özellikle Epeiros ile Kep-

hallenia'da bulunan örnekleri "iyi bilinen bir Tuna tipi" olarak niteler; bkz. Snodgrass, *a.g.e.*, s. 119.

50 Coles ve Harding, Cascina Ranza'da bulunan bu cirit başlarını "Tunç Çağı'nın daha erken dönemlerine" (MÖ 1300 yılının az öncesine) tarihlendirirler; bkz. J.M. Coles ve A.F. Harding, *The Bronze Age in Europe*, New York: 1979, s. 179-180.

51 Uluburun civarındaki MÖ 14. yüzyıla ait bir gemi kalıntısında otuz taneden fazla bulunmuştur; bkz. Cemal Pulak, "The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign", *AJA*, c. XCII, 1988, s. 23-24.

52 Ras Şamra'da 75 no'lu mezarda bulunan iskeletin yanında GH IIIA sonu veya GH IIIB başından kaplar bulunmuştur; bkz. Avila, *Lanzenspitzen*, s. 112-113.

53 Yakındoğu ok başlarına dair bir kataloğumuz olmadığından, genellememi Avila'nın Ege'ye dair bulguları üzerine temellendirmem gerekti. *Lanzen und Pfeilspitzen*'deki birçok Geç Tunç Çağı ok başının gövde bağlantısı yoktur: Kesici ucun "v" şeklindeki tabanı ok gövdesinin bitimine "gömülerek" monte ediliyordu. Bu "Klasse 1" örneklerini (no. 163'ten 687G'ye dek) incelediğimde, büyük çoğunluğunun 3 cm'den kısa olduğunu gördüm. Örneğin Pylos'ta bulunmuş 318 adet 12. yüzyıl ok başından en uzunu 2,58 cm, ortalama uzunluk ise 1,84 cm'dir. Avila, bütün geçmeli ok uçlarını (no. 688'den 773'e) "Klasse 2" olarak tanımlar. Görece daha büyük olan bu örnekler ortalama 4,5 cm uzunluğundadırlar. Ancak eğer görüşüm doğruysa, 7 cm'den büyük uçlar ciritlerden gelmiştir; tipik bir ok başı 4 cm'den biraz daha kısadır. Troya VIIa yerleşiminde bulunmuş yegâne ok ucu çengelli ve saplı olup 3,9 cm uzunluğundadır (Troya VI'da bulunmuş benzer bir örneğin uzunluğu da 3,8 cm'dir); bkz. Blegen vd., *Troy, vol. 3: Settlements VIIa, VIIB, and VIII*, Princeton: 1958, resim 219. Daha geç tarihli destekleyici kanıt mevcut olabilir: Gichon ve Vitale, Hellenistik-Roma dönemi Ḥorvat 'Eqed yerleşiminde kırk üç adet tek parça askeri ok başı bulunduğunu ve bunların ölçüldüğünü bildirirler; bkz. Mordechai Gichon ve Michaela Vitale, "Arrow-Heads from Ḥorvat 'Eqed", *IEJ*, c. XLIV, sayı: 4, 1991, s. 242-257. Ortalama uzunluk 3,6 cm'dir ve bu tek parça başların hiçbiri 6,1 cm'den uzun değildir.

54 Maigret, Tip A7 II'yi ele alırken de bu cirit başlarının Tunç Çağı sonundan Doğu Akdeniz ok başlarıyla morfolojik benzerliğine işaret eder; bkz. de Maigret, *Lance*, s. 90. Bu gruptaki on bir uç sırasıyla Hazor (no. 1, tarihlendirilmemiş), Ugarit (no. 2-4, MÖ 14. ve 13. yüzyıllar), Alalakh (no. 5, MÖ 13. veya 12. yüzyıllar), Tarsus (no. 6, MÖ 700-520), Boğazköy (no. 7, MÖ 14. veya 13. yüzyıllar) ve Assur'da (no. 8-11, Eski veya Orta Asur) bulunmuştur. No. 2'nin uzunluğu 30 cm olsa da, diğerlerinin uzunluğu 11 ila 18 cm arasındadır.

55 Maigret tarafından tasnif edilen Tip A7 II cirit başıyla (bkz. *Lance*, 89-91, resim 20) Avila'nın Klasse 2 ok başlarını (*Lanzenspitzen*, s. 112-113, Levha 28) karşılaştırınız.

56 "Die Spitzen offenbar mittles eines Schaftdorns in den vorn knaufartig verdickten Holzschaft gesteckt sind;" bkz. Höckmann, "Lanze und Speer", s. 290.

57 Marie-José Chavane, "Instruments de bronze", *Ras Shamra-Ougarit III. Le Centre de la ville: 38e-44e Campagnes (1978-1984)*, haz. M. Yon vd., s. 357. Chavane ciritleri göz ardı etmediği için ("on üç adet ok veya cirit başı") memnunum.

58 M. Yon, Pierre Lombard ve Margo Renisio, "L'organisation de l'habitat: les maisons A, B et E", *Le centre de la ville*, haz. M. Yon, s. 46-48, resim 27 ve 28 (buluntu no. 80/270, 80/99 ve 80/70). Chavane, on üç ucun diğer tunç eserlerle birlikte yayımlanacağını beyan etmiştir; bkz. Chavane, "Les instruments de bronze", s. 357.

59 Cross, "On Dating Phoenician Inscriptions in Sardinia and the Mediterranean", *AJA*, c. XCIV, 1990, s. 340.

60 Yakın tarihli çalışmalar için bkz. Benjamin Sass, "Inscribed Babylonian Arrowheads of the Turn of the Second Millennium and Their Phoenician Counterparts", *UF*, c.

XXI, 1989, s. 349-356; J.M. de Tarragon, "La pointe de flèche inscrite des Pères Blancs de Jérusalem", *Rev. Bib.*, c. XCVIII, sayı: 2, 1991, s. 244-251. Bu "ok uçları" şüphesiz kısa ciritlere aittir (Kudüs örneği 8,2 cm uzunluğundadır).

61 J.T. Milik ve Frank Cross, "Inscribed Javelin-Heads from the Period of the Judges: A Recent Discovery in Palestine", *BASOR*, sayı: 134, 1954, s. 5-15. Aynı defineden gelen diğer iki uç daha, paleografik açıdan MÖ 1100 civarına tarihlendirilmiştir; bkz. Cross, "Newly Found Inscriptions in Old Canaanite and Early Phoenician Scripts", *BASOR*, c. CCXXXVIII, 1980, s. 4-7. Ne yazık ki, 1954 ve 1980 arasında Cross, El Khadr uçlarını cirit ucundan ok ucuna tenzil etmiştir.

62 Karş. Y. Yadin, Y. Aharoni vd., *Hazor: An Account of the Third and Fourth Seasons of Excavations, 1957-1958*, Kudüs: 1961: Çizim için bkz. levha CCCXLVII, no. 6, 7, 10 ve 11, fotoğraf için bkz. levha CCCXLVII (takriben 1:11 ölçeğinde). Hasor'un adak yığınına dair çizim için bkz. Yadin, *Warfare*, c. II, s. 352. Yadin'in buradaki yorumuna dikkat etmek gereklidir: "Kap içinde bulunan dipler, bunların ok değil cirit için oldukları varsayımını güçlendirmektedir;" bkz. *a.g.e.*

63 No. 10'un ağzı bükülmüştür; eğer düzeltilirse parçanın uzunluğu 8,5 yerine 10 cm olacaktır. Diğer uç (no. 11) ise kırılmıştır; korunan uzunluğu 7,5 cm'dir ve en azından özgün halinin dörtte üçünü temsil ettiği düşünülebilir.

64 Atıfta bulunduklarım, Avila tarafından Klasse 2f (no. 766-769) kategorisine sokulmuş dört adet uç olup ortalama 11 cm uzunluğundadırlar. Avila'nın *Pfeilspitzen 770A-770M* kategorisinde katalogladığı ve "Grundform 2 grubu içinde, ama tam tanımlanamayan ok uçları" olarak sunduğu on dört örnekten en az on tanesinin hem boyut hem de biçim açısından cirit başı olarak kabul edilmesi makul karşılanmalıdır.

65 Avila, *Lanzenspitzen*, no. 767 (s. 112).

66 Avila bu tip uçların tartışmasız bir şekilde Yakındoğu kökenli olduğunu belirtir: "2f kategorisinin ahşap gövdeleri Yunan kökenli değildir. Yayılım bölgesi doğrudan Ortadoğu'dur; Anadolu ve Kıbrıs'tan Gazze'ye dek görülür;" bkz. *a.g.e.*, s. 112.

67 MÖ 13. ve 12. yüzyıl mızraklarına dair bir tartışma için bkz. Höckmann, "Lanzen und Speere;" Münferit tipler için bkz. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons*, s. 115-139; Avila, *Lanzenspitzen.* Avila "adam boyundaki kargı"nın GH II'den IIIC dönemine dek yaygın olduğuna dikkat çeker; bkz. *a.g.e.*, s. 128-129.

68 Höckmann, "Lanzen und Speere", s. 334-335.

69 Sonu -εύς ile biten kılıcı adlara dair bkz. Eduard Schwyzer, *Griechische Grammatik*, c. I, Münih: 1939, s. 476-477.

70 Bir savaşçı saplama mızrağıyla çarpışmaya girmeden önce düşmanına mermiyat fırlatmak istediğinde, savaşa iki farklı silahla katılacağı varsayılabilir. Snodgrass Karanlık Çağ'dan kalan az sayıdaki mezarda bir büyük ve bir küçük mızrak ucu olduğuna işaret ederek kısa ucun fırlatılan mızrağa ait olabileceği yönünde iyi bir öneri sunar; bkz. Snodgrass, *Early Greek Armour and Warfare*, s. 136-137.

71 S.R. Todd, *phylai*'ın milis kuvvetleri içinde ana bölükler –ve *phratria*'nın da alt bölükler– olarak başladıklarına ve Dorlar tarafından tercih edilen askeri teşkilatın üç parçalı olduğuna dair bir sav geliştirmiştir; bkz. S.R. Todd, *Citizenry Divisions in Ancient Greek Poleis: Military Aspects of Their Origin and Development*, yayımlanmamış doktora tezi, Nashville: Vanderbilt Üniversitesi, 1991.

72 Canby, "Hittite Art", s. 114.

73 Tartışmalar ve bibliyografya için bkz. Höckmann, "Lanzen und Speere", s. 329-333.

74 Watkins "Beginnings of Warfare", s. 25.

75 D.H. Gordon, "Swords, Rapiers, and Horse-riders", *Antiquity*, c. XXVII, sayı: 106, s. 67-78.

76 *a.g.e.*, s. 70.
77 *a.g.e.*, s. 71.
78 Tasnifin kaynağı için bkz. Julius Naue, *Die vorrömischen Schwerter aus Kupfer, Bronze und Eisen*, Münih: 1903.
79 Detaylı bir tasnif çalışması için bkz. Catling, "Bronze Cut-and-Thrust Swords in the Eastern Mediterranean", *PPS*, c. XXII, 1956, s. 102-125.
80 Yunanistan'da MÖ 1200-600 arası için bkz. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons*, s. 106: "Bu dönem boyunca baştan sona tek bir tipin hâkim olması kayda değerdir." Protogeometrik Dönem'in tamamında bilinen tek kılıç *Griffzungenschwert* idi ve hoplit taktiklerinin kısa kılıcı daha kullanışlı hale getirdiği 7. yüzyıla kadar da standart silah olarak kaldı. Ayrıca bkz. Snodgrass, *Arms and Armour*, s. 36-37, 58, 97.
81 Yüzyıl başından beri yaygın kabul gören bu husus, J.D. Cowen tarafından kapsamlı (ve çoğunlukla ikna edici) bir şekilde tartışılmıştır; bkz. J.D. Cowen, "Eine Einföhrung in die Geschichte der bronzenen Griffzungenschwerter in Süddeutschland und der angrenzende Gebieten", *Bericht der Römisch Germanischen Kommision*, c. XXXVI, 1955, s. 52 vd. Aynı zamanda bkz. Cowen, "The Flange-Hilted Cutting Sword of Bronze: Was it First Developed in Central Europe, or in the Aegean Area?", *Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte*, Berlin: 1961, s. 207-214. 1956'da kılıcın Ege kökenini tartışan Catling, beş yıl sonra görüş değiştirerek Cowen'a katıldı ve kanıtın ılıman Avrupa'yı işaret ettiğini ileri sürdü; bkz. Catling, "A New Bronze Sword from Cyprus", *Antiquity*, c. XXXV, 1961, s. 115-122. Hem Doğu Akdeniz hem de ılıman Avrupa'nın silahları konusunda uzman Nancy Sandars'ın görüşleri için bkz. Sandars, *Sea Peoples*, s. 91-94.
82 İtalya'da imal edilmiş Naue Tip II örnekleri, Foltiny tarafından bir araya getirilip yayımlanana dek genellikle görmezden gelinmiştir; bkz. Foltiny, "Flange-Hilted Cutting Swords of Bronze in Central Europe, Northeast Italy, and Greece", *AJA*, c. LXVIII, sayı: 3, 1964, s. 247-258. Belli başlı tarihöncesi İtalya kılıçlarının kataloğu için bkz. V. Bianco Peroni, *Die Schwerter/Le Spade*. Ancak Sicilya ve Sardinya kılıçları bu kataloğa dahil edilmemiştir.
83 Cowen, "Flange-Hilted Cutting Sword", s. 208-209.
84 *a.g.e.*, s. 212, Resim 5.
85 Bu durum, herkesçe kabul gören uzmanlar tarafından yeterince vurgulanmamıştır. Yadin'in yapıtında, Geç Tunç Çağı cephaneliğine dair bölümde mevcut silahlar oldukça iyi tanımlanmış, ancak nelerin bulunmadığına dikkat çekilmemişti; dolayısıyla mesela düz kesici kılıcın yokluğuna (veya Tunç Çağı sonlarında ortaya çıkışına) değinilmemiştir; bkz. Yadin, *Art of Warfare*, c. I, s. 76-114. Rachel Maxwell-Hyslop, "Daggers and Swords" başlıklı çalışmasında Yakındoğu'daki silahların eksiksiz bir kataloğunu çıkarmış, ama bunları daha geniş bir bağlama oturtmamıştır. Katalogtaki 56 tip içinde ezici çoğunluktakiler (56 tipin 52 veya 53 tanesi) kamalar ve hançerlerdir (Albay Gordon'ın hançer olarak tanımladığı silahlar, Maxwell-Hyslop'ın terminolojisinde hem kamalara hem de kısa kılıçlara karşılık gelir). Bir orak kılıç olan Tip 34'e ilaveten, yalnızca Tip 48, 49 ve 52 kılıç olarak nitelendirilebilir ve bunların hiçbiri Tunç Çağı'nın son onyıllarından önce ortaya çıkmamışlardı.
86 *Art of Warfare*, c. II, s. 249.
87 Wolf'a göre, korunabilmiş yegâne örneğin uzunluğu , 1,26 metredir; bkz. Wolf, *Bewaffnung*, s. 79.
88 Orak kılıçlara dair bkz. *a.g.e.*, s. 66-68; Maxwell-Hyslop, "Daggers and Swords", s. 41-44; Yadin, *Art of Warfare*, c. I, s. 206-207 ve c. II, s. 475.

89 Sandars, "Later Aegean Bronze Swords", s. 130.
90 John Boardman, *The Date of the Knossos Tablets*, Oxford: 1963, s. 78-80.
91 Sandars, "Later Aegean Bronze Swords", s. 117. Sandars, kabza imalindeki sorunların aşıldığı 15. yüzyıl sonunda bile, Knossos'taki Savaşçı Mezarları'ndan gelmiş zarif saplama kılıçlarının aslında statü sembolleri olduğunu ikna edici bir şekilde tartışır; bkz. *a.g.e.*, s. 127-129.
92 Maxwell-Hyslop'un Tip 48 kategorisi içinde sadece iki kayıt mevcuttur ve bunların ikisi de Anadolu'dandır; bkz. Maxwell-Hyslop, "Daggers and Swords", s. 54-55.
93 Bu kılıca dair ilk çalışmaya dikkatimi çektiği için Richard Beal'a müteşekkürim. Makale için bkz. Ahmet Ünal vd., "The Hittite Sword from Boğazköy-Hattuşa", *Müze (Museum)*, sayı: 4, 1990-1991, s. 50-52. Kılıca dair yorum ise sadece bir noktada, "kesme-saplama amacıyla süretilmiş bu kılıç, Hitit ordusunun temel silahı sıfatıyla özellikle önemlidir" (*a.g.e.*, s. 52) yorumuyla yanıltıcıdır. Boğazköy kılıcının ağzı kesme-saplama silahı olarak iş göremeyecek denli dar olduğu gibi Hitit ordusundaki tarafından kullanıldığına dair kanıt yoktur.
94 Yadin, *Art of Warfare*, c. II, s. 252-253; Sandars, *Sea Peoples*, s. 127, Resim 80.
95 Sandars, *a.g.e.*, Resim 66.
96 *a.g.e.*, Resim 12.
97 Trump, *Prehistory of the Mediterranean*, s. 201, 209 ve Resim no. 45.
98 Bkz. Hall, *Aegean Archaeology*, Londra: 1915, s. 247, 1. dipnot. Maxwell-Hyslop, Gazze kılıçlarını kendi belirlediği Tip 52'nin ilk örneği olarak listeler; bkz. Maxwell-Hyslop, "Daggers and Swords", s. 59. Kılıcın iyi bir çizimi için bkz. Yadin, *Art of Warfare*, c. II, s. 344. Maxwell-Hyslop, Mısır kabartmalarıyla yaptığı karşılaştırmada Gazze kılıcını MÖ 1200-1150 yıllarına tarihlendirmiştir.
99 Bristih Museum Batı Asya Eserleri Bölümü'nden Jonathan N. Tuhb ile 10 Temmuz 1992 tarihinde gerçekleştirdiğim şahsi yazışma.
100 Yadin, *Art of Warfare*, c. I, s. 228.
101 Bkz. s. 22.
102 Kabartmanın bu kısmının çizimi için bkz. Yadin, *Art of Warfare*, c. II, s. 334-335. Sanatçılar ganimet yığını içinde on yedi kılıç tasvir etmiştir; diğerleri ise Libyalı ya da yahut Meşveş savaşçıların elindedir. Yığının içindeki kılıçların çizimi için bkz. Lorna G. Hayward, "The Origin of Raw Elephant Ivory in Late Bronze Age Greece and the Aegean", *Antiquity*, c. LXIV, sayı: 242, 1990, s. 106, Resim 1.
103 Breasted, *AR*, c. III, no. 589.
104 Catling, Hama'da bulunan kılıçlara dair "azımsanmayacak miktarda, çoğunluğu demirden imal edilmiş Naue Tip II kılıç, yakılmış cesetlerin yanında bulunmuştur" diye yazar; bkz. Catling, "Bronze Cut-and-Thrust Swords", s. 117. Bu kılıçlardan hiçbiri, MÖ 1100 civarın öncesine tarihlendirilememektedir.
105 Bkz. Jacques Lagarce, "Quatre épées de bronze provenant d`une cachette d`armurier à Enkomi-Alasia (Chypre)", *Ugaritica*, c. VI, Paris: 1969, s. 349-368. Bu kılıçlardan dört tanesi, bir cirit başıyla birlikte 12. yüzyıl başına ait bir çukur dolgusunda bulunmuştur.
106 Catling'in kataloğunda no. 16'dan 19'a kadar olan silahlar Kıbrıs'ta, no. 20'den 26'ya kadarkiler ise Yakındoğu'nun geri kalanında bulunmuştur; bkz. Catling, "Bronze Cut-and-Thrust Swords", no. 16-26. Catling'in sonraki çalışmasında, Kıbrıs ve Yakındoğu örneklerine birer adet yeni kılıç eklenmiştir; bkz. Catling, "Late Minoan Vases and Bronzes in Oxford", *ABSA*, c. LXIII, 1968, s. 101-104.
107 Catling, "Bronze Cut-and-Thrust Swords", s. 116. Karş. Wolf, *Bewaffnung*, s. 103. Göründüğü kadarıyla bu Naue Tip II kılıç, diğer birçok Ege örneklerinden biraz daha

kısadır, zira orijinal halindeki uzunluğu (kabza ve namlu ucu kayıptır) takriben 60 cm olmalıydı.

108 *Arms and Armour*, s. 37; karş. *Early Greek Armour and Weapons*, s. 106.

109 Catling'in tablosu elli adet Naue Tip II kılıç göstermektedir; bkz. Catling, "Late Minoan Vases", s. 103. Bunlardan on tanesi "Kuzey Yunanistan"da (İllirya, Epeiros ve Makedonya), kırk tanesi ise "Yunan dünyasının kalanında" bulunmuştur. Buna karşın tasnifinin (*a.g.e.*, s. 102) gösterdiği üzere, "Yunan dünyasının kalanı" başlığına sadece Kıbrıs'ın değil, ama aynı zamanda Mısır ve Doğu Akdeniz'in de dahil edildiği görülmektedir. On üç Kıbrıs ve Yakındoğu örneğini (tıpkı on adet "Kuzey Yunanistan" örneği gibi) dışarıda tuttuğumuzda, 27 kılıcın Ege'ye ait olduğunu dikkate alarak bu listeyi daraltabiliriz. Enkomi'de 1967 yılında bulunmuş dört örneğin de Kıbrıs kılıçlarına eklenmesi gerekir; bkz. Jacques Lagarce, "Quatre épées", s. 349 vd.

110 Arkadia kılıcı için bkz. K. Demakopoulu, *Archaiologika Analekta Athenôn*, 1969, s. 226 vd.; aynı zamanda bkz. H.G. Buchholz, "Schlussbemerkungen", *Ägäische Bronzezeit*, haz. H.G. Buchholz, s. 502-503, ve resim no. 123. Knossos kılıcı için bkz. Catling, "Knossos, 1978", *AR*, 1978-79, s. 46.

111 Karş. Harding, *Mycenaeans and Europe*, s. 163; İtalya kılıçları için bkz. Biancı Peroni, *Schwerter/Spade*, no. 89-189 (no. 194-271 arası MÖ birinci binyıla aittir).

112 Catling, "Late Minoan Vases", s. 101.

113 "Bronze Cut-and-Thrust Swords", s. 106.

114 "Later Aegean Bronze Swords", s. 142.

115 Harding, *Mycenaeans and Europe*, s. 165; İtalyan numunelerinin dağılımı için bkz. Bianco Peroni, *Schwerter/Spade*, tablo no. 69 ve 70A.

116 Claude F.A. Schaeffer, "A Bronze Sword from Ugarit with Cartouche of Mineptah (Ras Shamra, Syria)", *Antiquity*, c. XXIX, sayı: 116, 1955, s. 226-229. Aynı sunumun ufak detaylarla farklı hali için bkz. Scaeffer'ın raporu: *Ugaritica*, c. III, Mission de Ras Shamra, c. VIII, Paris: 1956, s. 169-177.

117 Schaeffer, "A Bronze Sword", s. 227. Karş. *a.g.e.*, s. 226: "Kılıç Mısır tipinde değildir. II. Ramses'e ve özellikle de on üçüncü oğlu ve halefi olan Merneptah'ın yabancı paralı askerleri orduya aldığı MÖ 13. yüzyıla dek, bu büyük kılıçların Mısır piyade teçhizatı arasında yer almadıkları bilinmektedir."

118 Schaeffer, sap kısmının 15 cm uzunluğunda olduğunu belirtmiş, ancak eninden bahsetmemiştir. Kılıcın eni kabza kısmında 5 cm'dir ve buradan hareketle fotoğraflar tetkik edildiğinde, sapın bir santimetreden daha az genişlikte olduğu anlaşılmaktadır. Kabzaya giren kısmın ne kadar eğrildiği fotoğraflarla çizimlerden görülmektedir ve törenle gömülen "ölü" kılıçlardaki kasten bükülmüş kısımlara benzememektedir.

119 Sandars, "Later Aegean Bronze Swords", s. 139.

120 *a.g.e.*, s. 140.

121 Bu kılıçlar Schaeffer tarafından tanımlanmıştır; bkz. Schaeffer, *Ugaritica III*, s. 256-259. İlk duyurusuna dair bkz. Schaeffer, "Les fouilles de Minet-el-Beida et de Ras Shamra (campagne du printems 1929)", *Syria*, c. X, 1929, s. 295, Levha LX, resim 3.

122 Karş. Catling, "Bronze Cut-and-Thrust Swords", s. 121; Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons*, s. 207.

123 Schaeffer, *Ugaritica III*, s. 253.

124 Lagarce'a göre, Schaeffer özel bir sohbette kendi tarihinin çok erken olduğunu sonunda kabul ve temel dolgusunun "13. yüzyıl başlarına ait" olabileceğini itiraf etmiştir; bkz. Lagarce, "Quatre épées", s. 364 n. 27.

125 Bunlardan otuz beş tanesi Bunimovitz ve Zimhoni tarafından tanımlanmıştır; bkz. Shlomo Bunimovitz ve Orna Zimhoni, "'Lamp and Bowl', Foundation Deposits from

the End of the Late Bronze Age-Beginning of the Iron Age in Eretz-Israel", *Eretz Israel*, c. XXI, 1990, s. 102.

126 "Birçok değerli nesne, yerleşim sakinlerince duvarların içine ve ev zeminlerinin altına gömülerek gizlenmişti;" bkz. Schaeffer, "Commentaires", s. 763.

127 "Ras Şamra üçayağı tasarım açısından bu türün gelişmiş bir örneğidir ve tek başına ele alındığında, kesinlikle 1250'den bir hayli sonraya tarihlendirilmelidir;" bkz. Catling, "Bronze Cut-and-Thrust Swords", s. 121.

128 Lagarce, "Quatre épées", s. 367-368.

129 Lorimer, *Homer and the Monuments*, s. 21 ve 33.

130 Childe, "The Final Bronze Age in the Near East and Temperate Europe", *PPS*, c. XIV, 1948, s. 183 vd.; Hawkes, "From Bronze Age to Iron Age: Middle Europe, Italy and the North and West", *a.g.e.*, 198 vd.; Gordon "Swords, Rapiers and Horse-Riders", s. 72.

131 *Early Greek Armour and Weapons*, s. 207.

FELAKET VE ARABA SAVAŞLARININ SONU (Sayfa 225-245)

1 Breasted, *AR*, c. III, no. 379.

2 Edgerton ve Wilson, *Historical Records of Ramses III*, Levha 26 ve 44.

3 *Odysseia*'da dinleyicilerin bu hikâyeleri bildiği varsayılır, bkz. *Odysseia*, IV. 271-289 ve VIII. 492-520. Vazo için bkz. Wood, *Trojan War*, s. 80.

4 Drews, "The Chariots of Iron' of Joshua and Judges", *JSOT*, c. XLV, 1989, s. 15-23.

5 Frank Cross ve David Freedman, "The Song of Miriam", *JNES*, c. XIV, 1955, s. 237-250.

6 *Yam suph*, Septuaginta'ya [*Eski Ahit*'in Klasik Yunanca çevirisi-ç.n.] *Erythra Thalassa*, Vulgata'ya [İncil'in MS 4. yüzyıldaki Latince çevirisi-ç.n.] ise *Mare Rubrum* olarak çevrilmiştir. Ancak bu çeviri, Pers dönemindeki yazarın göç eden İsrailoğullarını Kızıldeniz içinden geçirmesine dayanılarak yapılmıştır. Birçok *Eski Ahit* uzmanı, çeşitli *Eski Ahit* pasajlarında geçen *suph* kelimesinin "papirüs kamışı" anlamına geldiğini belirterek *yam suph* isminin aslında Doğu Deltası'ndaki Kamış Denizi'ne karşılık geldiğine inanmaktadır [yazar İngilizce metinde "Red" (kızıl) ile "Reed" (kamış) arasındaki benzerliğe vurgu yapmaktadır-ç.n.]. Batto, bu görüşün arz ettiği bazı sıkıntılara değinmiştir; bkz. B.F. Batto, "The Reed Sea: Requiescat in Pace", *JBL*, c. CII, 1983, s. 27-35. Onun vardığı sonuç ise, *yam suph*'un aslen "Ölüm/Tükeniş Denizi" anlamı taşıdığı şeklindedir.

7 *Hâkimler*, IV. 14-15 (NEB çevirisi).

8 *a.g.e.*, V. 19-22.

9 Bu iki kayda dair bkz. Gottwald, *Tribes of Yahweh*, s. 153-154.

10 Gardiner El Alameyn'de II. Ramses'in stellerinin bulunduğuna işaret eder; bkz. Gardiner, *Egypt*, s. 270. Hayward ise şu bilgiyi verir: "Marsa Matruh yakınında bulunan Bates Adası'nın 20 km batısındaki Zaviyetü'r-Rahim'e II. Ramses döneminde bir kale inşa edilmişti;" bkz. Hayward, "Elephant Ivory", s. 105. Bates Adası'nın Ramses'in sınır siyasetindeki muhtemel rolüne dair karş. Donald White, "The Third Season at Marsa Matruh", *AJA*, c. XCIV, 1990, s. 330.

11 Doğu Akdeniz'de ve (Kilikya ovası hariç) Güney Anadolu'da bulunan Miken kaplarının bir karşılaştırması için bkz. Harding, *Mycenaeans and Europe*, resim 53.

12 Hititologlara göre, tabletlerdeki bir yer adı olan "Ahhiya" (veya daha geç haliyle "Ahhiyava") sözcüğü ile Yunan anakarasında bir yer kastedilmektedir; bkz. Hans Güterbock, "The Hittites and the Aegean World, I: The Ahhiyawa Problem Reconsi-

dered", *AJA*, c. LXXXVII, 1983, s. 1333-138; Trevor Bryce, "Ahhiyawans and Mycenaeans - An Anatolian Viewpoint", *Oxford Journal of Archaeology*, c. VIII, sayı: 3, 1989, s. 297-310. Ancak "Yunan anakarası" kavramı modern çağın bir ürünü olduğu için, söz konusu Hitit terimi biraz daha farklı bir anlama geliyor olmalıydı. Benim iddiama göre bu isim, Anadolulu denizcilerin Çanakkale Boğazı'ndan batıya doğru yelken açtıklarında karşılaştıkları ve kuzeyden güneye uzanan kara kitlesini tanımlamak için o dönem Anadolu'da kullanılan bir terimdi. Trakya'dan kıyı boyunca iki günlük yol gidilip Halkidike'nin etrafından dolaşıldığında sahil şeridinin belirgin ve kesin surette güneye doğru döndüğü Vardar (Aksios) Nehri'ne ulaşılır. Burası belki de *Ahhiya*'nın başladığı yerdi ve Peloponnesos'un ucuna dek sürüyordu. *İlyada*'nın ikinci kitabına göre Aksios'un doğusundaki topraklar Akhaia değildir: Homeros, Troyalıların en batıdaki müttefikleri olan Paionları tarif ederken "... uzaklardan gelmişler Amydon'dan, uzun kıyılarından Aksios'un. Aksios yayılır tatlı bir suyla toprağa" ifadesini kullanır (*İlyada*, 2.849-850). Oysa Akhalar Aksios'un ötesinden gelmişlerdir. Hitit tabletleri *Ahhiya*'daki bir "Yüce Krallığa" atıf yapmaktadır ve bu krallığın merkezi muhtemelen Mykenai'dir; tâbi krallıkları ise Iolkos'a kadar olmasa bile kuzeyde Attika ve Boiotia'ya dek uzanmaktadır. Bu krallıklarla Aksios Nehri arasında yaşayan daha ilkel bir halk da "Akha" sayılıyordu. Bu Kuzeyli Akhaların Felaket'in failleri, krallıklardaki Akhaların ise onların kurbanları olduklarına inanmamız için yeterli sebep vardır.

13 Bkz. Drews, "Argos and Argives", s. 111-115; Drews, *Coming of the Greeks*, s. 222-224; ayrıca yukarıda bkz. s. 125-26.

14 Bir makalemde tartıştığım üzere, Thebai'ye Karşı Yediler'in emrindeki Argoslular Peloponnesos'tan değil, ama Pelasg Argos'tan gelmişlerdir; bkz. Drews, "Argos and Argives", s. 132-133. Thebai'nin Akhalar tarafından yağmalandığı *İlyada*'da hatırlanır (4.370-399 ve 6.223), ama Miken Krallığı bu girişime iştirak etmemiştir.

15 *Works and Days* [İşler ve Günler, Hesiodos], 161-163.

16 "Bir Sicilya köyünü belli bir şehir düzenine sahip bir ticaret merkezine dönüştürmek için insanlara ve fikirlere ihtiyaç vardı. Bunu 14. ve 13. yüzyıllardaki Kıbrıslı yerleşimcilerin mümkün kıldığı anlaşılmaktadır;" bkz. Hollaway, *Italy and the Aegean*, s. 87. Ayrıca bkz. Holloway, "Italy and the Central Mediterranean in the Crisis Years", *Crisis Years*, haz. Ward ve Joukowsky, s. 41.

17 MÖ 12. yüzyılda Kıbrıslılar, muhtemelen Sardinya'nın güney sahilinde maden işliyorlardı; bu hususta bkz. D. Ridgway, "Archaeology in Sardinia and South Italy, 1983-88", *AR* (1988-89), s. 134. Ancak Cagliari yakınında GH IIIB keramiklerinin bulunması, 13. yüzyılda burada Doğuluların yerleşmiş olduğunu ve belki de "Doğu'da uzun süredir kullanılan bakır külçelerin ihraç edimek üzere kalıba döküldüğünü" göstermektedir; bkz. Holloway, "Italy and the Central Mediterranean", s. 41. İç bölgelerle temas hakkında fikir yürütmek zordur. Çok daha sonraki dönemi ele alan bir çalışmada, Cagliari Koyu'ndaki Nora ve diğer yerlerde "yerleşimlerin kıyıdan çeviren ortalama yirmi kilometre kadar içeri doğru Sardinya art ülkesine yayılmaya başladığı" belirtilmiştir; bkz. Ferucio Barreca, "The Phoenician and Punic Civilization in Sardinia", *Studies in Sardinian Archaeology*, c. II, haz. Miriam Balmuth, s. 145.

18 Wilson, *ANET*, s. 476.

19 *II. Samuel*, 24.9; *II. Samuel*, 3.29.

20 Demir Çağı başında millet oluşumuna dair, Liverani'nin *Antico Oriente*, s. 654-660'da yer alan "aristokratik faktör ve 'milli' devlet" tartışmasına bakılabilir.

KAYNAKÇA

Akurgal, Ekrem, "Das Dunkle Zeitalter Kleinasiens", *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages"*, der. Sigrid Deger-Jalkotzy, Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaft, 1978, s. 67-78.

Alföldi, Andreas, "Die Herrschaft der Reirerei in Griechenland und Rom nach dem Sturz der Könige", *Gestalt und Geschichte: Festschrift K. Schefold*, Bern: Francke, 1967, s. 13-47.

Anderson, J.K., "Greek Chariot-Borne and Mounted Infantry", *American Journal of Archaeology*, c. LXXIX, sayı: 3, 1975, s. 175-187.

Anderson, J.K., "Homeric, British and Cyreanic Chariots", *American Journal of Archaeology*, c. LXIX, sayı: 4, 1965, s. 349-52.

Arnaud, Daniel. "Les textes d'Emar et la chronologie de la fin du Bronze Récent", *Syria*, c. LII, sayı: 1-2, 1975, s. 87-92.

Astour, Michael, "New Evidence on the Last Days of Ugarit", *American Journal of Archaeology*, c. LXIX, sayı: 3, 1965, s. 253-258.

Åström, Paul, "Die Akropolis von Midea um 1200 v. Chr.", *Forschungen zur aegaeischen Vorgeschichte: Das Ende der mykenischen Welt (Akten des Internationalen Kolloquiums 7.-8. Juli 1984 in Köln)*, der. Eberhard Thomas, Cologne: n.p. ('herausgegaben von Eberhard Thomas'), 1987, s. 7-10.

Åström, Paul, *The Cuirass Tomb and Other Finds at Dendra*, Göteborg: Åström, 1977.

Åström, Paul, "The Sea Peoples in the Light of New Excavations", *Centre d'Etudes chypriotes*, c. III, 1985, s. 6-7.

Åström, Paul (der.), *High, Middle or Low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg 20th -22d August 1987*, Gothenburg: Åström, 1987.

Åström, Paul ve Katie Demakopoulou, "New Excavations in the Citadel of Midea 1983-1984", *Opuscula Atheniensia*, c. XVI, 1986, s. 19-25.

Åström, Paul, R. Maddin, J.D. Muhly ve T. Stech, "Iron Artifacts from Swedish Excavations in Cyprus", *Opuscula Atheniensia*, c. XVI, 1986, s. 27-41.

Avila, Robert, *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit* (Prähistorische Bronzefunde, Abteilung V, Band 1), Münih: Beck, 1983.

Balmuth, Miriam (der.), *Studies in Sardinian Archaeology*, c. II, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1986.

Balmuth, Miriam (der.), *Studies in Sardinian Archaeology*, c. III, Nugaric Sardinia and the Mycenaean World (B.A.R. International Series 387), Oxford: British Archaeological Reports, 1987.

Barnett, R.D., "The Sea Peoples", *The Cambridge Ancient History*, c. II, Kısım: 2, Cambridge: Cambridge University Press, 1969, s. 359-378.

Barreca, Ferucio. "The Phoenician and Punic Civilization in Sardinia", *Studies in Sardinian Archaeology*, Cilt II, der. Miriam Balmuth, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1986, s. 145-170.

The Battle Reliefs of King Seti I. The Epigraphic Survey (University of Chicago, Oriental Institute Publications, vol. 107), Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1986.

Batto, B.F., "The Reed Sea: Requiescat in Pace", Journal of Biblical Literature, c. CII, sayı: 1, 1983, s. 27-35.

Beal, Richard, "The Organization of the Hittite Military", yayınlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 1986.

Bengton, Hermann, *Griechische Geschichte*, (4. Baskı), Münih: Beck, 1969.

Betancourt, Philip. "The End of the Greek Bronze Age", *Antiquity*, c. L, sayı: 197, 1976, a. 40-47.

Betancourt, Philip, *History of Minoan Pottery*, Princeton: Princeton University Press, 1985, s. 159.

Bianco Peroni, Vera. *Die Schwerter in Italien: Le Spade nell'Italia continentale*, (Prähistorische Bronzefunde, Abteilung IV, Band 1), Münih: Beck, 1970.

Bierbrier, M., "The Date of the Destruction of Emar and Egyptian Chronology," *Journal of Egyptian Archaeology*, c. LXIV, 1978, s. 136-137.

Bimson, J.J., "Merenptah's Israel and Recent Theories of Israelite Origins", *Journal for the Study of the Old Testament*, c. XVI, sayı: 49, 1991, s. 3-29.

Bittel, Kurt, "Die archäologische Situation in Kleinasien um 1200 v. Chr. Und während der nachfolgenden vier Jahrhunderte", *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages"*, der. Sigrid Deger-Jalkotzy, Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaft, 1983, s. 25-47.

Bittel, Kurt, *Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens*, (2. Baskı), Tübingen: Wasmuth, 1950.

Blegen, Carl ve diğerleri, *Troy: Excavations Conducted by the University of Cincinnati*, c. I-IV, Princeton: Princeton University Press,1950-1958.

Boardman, John, *The Date of Knossos Tablets*, Oxford: Oxford University Press, 1963.

Bolt, B.A. *Earhquakes*, New York: Freeman, 1988.

Bonfante, Guiliano ve Larissa Bonfante, *The Ertuscan Language: An Introduction*, New York: New York University Press, 1983.

Bonnet, Hans, Die Waffen der Völker des alten Orients, Leipzig: Hinrichs, 1926.

Borchhardt, Heide, "Frühe griechische Schildformen", *Kriegswesen*, c. I: Schutzwaffen und Wehrbauten, der. H.G. Buccholz, Josef Wiesner, Göttingen: Varenhoeck and Ruprecht, 1977, s. 1-56.

Bouzek, Jan, *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millenium B.C.*, Göteborg ve Prag: Åström and Academia, 1985.

Braudel, Fernand, "L'Aube", *La Méditerranée, l'espace et l'histoire,* Haz.: F. Braudel, Paris, 1977, s. 82-86.

Breasted, James, *Ancient Records of Egypt*, c. III-IV, 3. Baskı, Chicago: University of Chicago Press, 1927.

Breasted, James. *The Battle of Kadesh*, Chicago: University of Chicago, 1903.

Brinkman, "Notes on Mesopotamian History in the Thirteenth Century B.C.", *Bibliotheca Orientalis,* c. XXVII, 1970, s. 301-314.

Briquel, Dominique, *Les Pélasges en Italie. Recherches sur l'historie de la légende*, Rome: Ecole Française, 1984.

Brug, John, *A Literary and Archaeological Study of the Philistines* (B.A.R. International Series, no. 265), New Haven: 1985.

Bryce, Trevor, "Ahhiyawans and Mycenaeans –An Anatolian Viewpoint", *Oxford Journal of Archaeology*, c. VIII, sayı: 3, 1989, s. 127-130.

Bryce, Trevor, "Lukka Revisited", *Journal of Near Eastern Studies*, c. LI, sayı: 2, 1992, s. 121-130.

Bryson, R.A., H.H. Lamb ve D.L. Donley, "Drought and the Decline of the Mycenae", *Antiquity*, c. XLVIII, sayı: 189, 1974, s. 46-50.

Buchholz, H.-G, "Schlussbemerkungen", *Ägäische Bronzezeit*, der. H.-G. Bucchholz, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987, s. 499-534.

Buchholz, Hans Günter ve V. Karageorghis, *Prehistoric Greece and Cyprus*, Londra: Phaidon, 1973.

Buchholz, Hans Günter (der.), Ägäische Bronzezeit, der. H.-G. Bucchholz, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987.

Buchholz, H.-G. (der.), *Kriegswesen*, c. 2: *Angriffswaffen* (Archaeologica Homerica Bd. I, Kap. E, Teil 2), Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1980.

Buchholz, H.-G. ve Joseph Wiesner (der.), *Kriegswesen*, c. 1: *Schutzwaffen und Wehrbauten* (Archaeologica Homerica Bd. I, Kap. E, Teil 1), Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1977.

Buitenen, J.A.B. van (der.), *The Mahabharata*, Cilt I-III, Chicago: University of Chicago Press, 1978.

Bunimovitz, Shlomo ve Orna Zimhoni, "'Lamp and Bowl', Foundation Deposits from the End of the Late Bronze Age-Beginning of the Iron Age in Eretz-Israel", *Eretz Israel*, c. XXI, 1990, s. 102.

Cadogan, Gerald, "Maroni and the Late Bronze Age Cyprus", *Cyprus at the Close of the Late Bronze Age,* der. V. Karageorghis ve J. Muhly, Nicosia, 1984, s.1-10.

Canby, Jeanny V., "Hittite Art", *Biblical Archaeologist*, 1989, s. 109-130.

Capelle, W., "Erdbebenforschung", *RE*, Supplementband IV (1924), sütun 344-374.

Carpenter, Rhys, *Discontinuity in Greek Civilization.* New York: Norton, 1968.

Cassin, Elena., "A propos du char de guerre en Mésopotamie", *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne,* der. J.-P. Vernant, Paris, 1968, s. 297-308.

Casson, Lionel., *The Ancient Mariners: Seafarers and Sea Fighters in the Mediterranean in Ancient Times*, New York: Macmillan, 1959.

Catling, H.W., "Archaeology in Greece", *Anually from 1978-79 through 1988-89 in Archaeological Reports* (published by the Society for the Promotion of Hellenic Studies and by the British School of Athens).

Catling, H.W., "Archaeology in Greece, 1978-79", *Archaeological Reports* (1978-79): 3-42.

Catling, H.W., "Archaeology in Greece, 1980-81", *Archaeological Reports* (1980-81): 3-48.

Catling, H. W., "Archaeology in Greece, 1982-83", *Archaeological Reports* (1982-83): 3-62.

Catling, H.W., "Archaeology in Greece, 1986-87", *Archaeological Reports* (1986-87): 3-61.

Catling, H.W., "Archaeology in Greece, 1988-89", *Archaeological Reports* (1988-89): 3-116.

Catling, H.W., "Beinschienen", *Kriegswesen*, c. 1: *Schutzwaffen und Wehrbauten*, der. Hans Günter Buchholz ve Joseph Wiesner, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1977, s. 143-161.

Catling, H.W., "Bronze Cut-and-Thrust Swords in the Eastern Mediterranean", *Proceedings of the Prehistoric Society,* c. XXII, 1956, s. 102-125.

Catling, H.W., "Late Minoan Vases and Bronzes in Oxford", *Annual of the British School at Athens*, c. LXIII, 1968, s.89-131.

Catling, H.W., "A Mycenaean Puzzle from Lefkandi in Euboea", *American Journal of Archaeology*, c. LXXII, sayı:1, 1968, s.41-49.

Catling, H.W., "A New Bronze Sword from Cyprus", *Antiquity,* c. XXXV, 1961, s. 115-122.

Catling, H.W., "Panzer", *Kriegswesen*, c. I: *Schutzwaffen und Wehrbauten*, der. H.G. Buchholz ve J. Wiesner, Göttingen: Vandenhoeck and Puphrecht, 1977, s. 74-118.

Caubet, Annie., "Reoccupation of the Syrian Coast after the Desrtruction of the 'Crisis Years'", *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, der. Wm. A. Ward ve Martha Joukowsky, Dubuque: Kendall/Hunt, 1982, s. 123-131.

Cazelles, H., "The Hebrews", *Peoples of Old Testament Times,* der. D.J. Wiseman, Oxford: Clarendon, 1973, s.1-28.

Chabas, F., *Etudes sur l'Antiquité historique d'après les sources égyptiennes et les monuments réputés préhistoriques,* Paris: Maisonneuve, 1872.

Chadwick, John. "I Dori e la creazione dei dialetti greci", *Le Origini dei Greci: Dori e mondo egeo,* der. Domenico Musti, Roma: Laterza, 1990, s. 3-12.

Chadwick, John, "The Organization of the Mycenaean Archives", *Studia Mycenaea. Proceedings of the Mycenaean Symposium, Brno, April 1966*, haz. Antonín Bartonèk, Brno: Universita J.E. Purkyne, 1968, s. 11-21.

Chadwick, John, "Who were the Dorians?", *La Parola del Passato,* c. XXXI, 1976, s. 103-117.
Chavane, Marie-José, "Instruments de bronze", *Ras Shamra-Ougarit III. Le Centre de la ville: 38e-44e Campagnes (1978-1984)*, haz. Marguerite Yon vd., Paris: 1987, s. 357.
Childe, Vere Gordon, *The Danube in Prehistory*, Oxford: Clarendon, 1929.
Childe, Vere Gordon, "The Final Bronze Age in the Near East and Temperate Europe", *Proceedings of the Prehistoric Society,* c. XIV, 1948, s. 177-195.
Childe, Vere Gordon, *Prehistoric Migrations in Europe*, Oslo: Inst. For Sammenlignende Kulturforskning, 1950.
Childe, Vere Gordon, *What Happened in History*, Harmondsworth: Penguin, 1942.
Coles, J.M. ve A.F. Harding, *The Bronze Age in Europe*, New York: St. Martin's, 1979.
Cousin, G. ve F. Durrbach, "Bas-relief de Lemnos avec inscriptions", *Bulletin de Correspondance Hellénique,* c. X, 1886, s. 1-6.
Cowen, J.D., "Eine Einföhrung in die Geschichte der bronzenen Griffzungenschwerter in Süddeutschland und der angrenzende Gebieten", *Bericht der Römisch Germanischen Kommision*, c. XXXVI, 1955, s. 52-155.
Cowen, J. D., "The Flange-Hilted Cutting Sword of Bronze: Was it First Developed in Central Europe, or in the Aegean Area?", *Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte*, Berlin, 1961, s. 207-214.
Cowen, J.D., "The Origins of the Flange-Hilted Sword of Bronze in Continental Europe", *Proceedings of the Prehistoric Society,* c. XXXII, 1966, s. 292-312.
Cross, Frank, "Newly Found Inscriptions in Old Canaanite and Early Phoenician Scripts", *Bulletin of te American Schools of Oriental Research*, c. CCXXXVIII, 1980, s. 4-7.
Cross, Frank, "On Dating Phoenician Inscriptions in Sardinia and the Mediterranean", *American Journal of Archaeology*, c. XCIV, 1990, s. 340.
Cross, Frank, "Phoenicians in the West: The Early Epigraphic Evidence", *Sardinian Archaeology*, Cilt II, Haz. M. Balmuth, s.124.
Cross, Frank (der.), *Symposia Celebrating the Seventy-Fifth Anniversary of the Founding of the American Schools of Oriental Research (1900-1975)*, Cambridge, Mass.: American Schools of Oriental Research, 1979.
Cross, Frank ve David Freedman, "The Song of Miriam", *Journal of Near Eastern Studies*, c. XIV, 1955, s. 237-250.
Crouwell, J.H., *Chariots and Other Means of Land Transport in Bronze Age Greece*, Amsterdam: Allard Pierson Museum, 1981.
Crowther, N.B., "The Apobates Reconsidered (Demosthenes lxi 23-9)", *Journal of Hellenic Studies*, c. CXI, 1991, s. 174-176.
Cutler, B. ve J. Macdonald, "Identification of the na'ar in the Ugaritic texts", *Ugarit-Forschungen*, c. VIII, 1976, s. 27-35.
Dalley, Stephanie, "Foreign Chariotry and Cavalry in the Armies of Tiglath-Pileser III and Sargon II", *Iraq*, c. XLVII, 1985, s. 31-48.
Davies, G.I., "*'Urwōt* in I. Kings 5:5 (Evv. 4:26) and the Assyrian Horse Lists", *Journal of Semitic Studies*, c. XXXIV, 1989, s.25-38.
Deger-Jalkotzy, Sigrid, *E-qe-ta. Zur Rolle des Gefolgschaftswesen in der Sozailstruktur mykenischer Reiche,* Viyana: Österreichische Akademie der wissenchaft, 1978.
Deger-Jalkotzy, Sigrid, "Das Problem der 'Handmade Burnished Ware'", *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages"*, der. Sigrid Deger-Jalkotzy, Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaft, 1983, s. 161-168.
Deger-Jalkotzy, Sigrid (der.), *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages"*, Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaft, 1983.
Delbrück, Hans, *Geschichte der Kriegkunst im Rahmen der politischen Geschichte,* c. 1: Das Altertum, Berlin: G. Stilke, 1900.

Delpino, M.A. Fugazzola, "The Proto-Villanovans: A Survey", *Italy Before the Romans: The Iron Age, Orientalizing, and Etruscan Periods*, der. D. Ridgway ve F. Ridgway, Londra: Academic Press, 1979, s. 31-51

Desborough, Vincent, *The Greek Dark Ages*, New York: St. Martin's, 1972.

Desborough, Vincent, *The Last Mycenaeans and Their Successors: An Archaeological Survey ca. 1200-1000 B.C.*, Oxford: Oxford University Press, 1964.

Detienne, Marcel, "Remarques sur le char en Grèce", *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, der. J.P. Vernant, Paris: Mouton, 1968, s. 313-318.

Dever, William, "The Late Bronze-Early Iron I Horizon in Syria-Palestine: Egyptians, Canaanites, 'Sea Peoples' and Proto-Israelites", *The Crisis Years: The 12nd Century B.C.*, der. Wm. A. Ward and Joukowsky, Dubuque: Kendall/Hunt, 1982, s. 99-110.

Dickinson, Oliver T.P.K., "Drought and the Decline of Mycenae: Some Comments", *Antiquity*, c. XLVIII, sayı: 191, 1974, s. 228-229.

Dietrich, M. ve O. Loretz, "Die Schardana in den Tezten von Ugarit", *Antike und Universalgeschichte: Festschrift Hans Erich Stier*, haz. R. Stiehl ve G.A. Lehmann, Münster: Asxhendorffi 1972, s. 39-42.

Dobesch, Gerhard, 'Historische Fragestellungen in der Urgeschichte', *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages"*, der. Sigrid Deger-Jalkotzy, Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaft, 1983, s. 179-230.

Dothan, Moshe, "Ashod at the End of the Late Bronze Age and the Beginning of the Iron Age", *Symposia Celebrating the Seventy-Fifth Anniversary of the Founding of the American Schools of Oriental Research (1900-1975)*, der. F. Cross, Cambridge, Mass.: American Schools of Oriental Research, 1979, s. 125-134.

Dothan, Moshe, "Sardinia at Akko?", *Studies in Sardinian Archaeology*, Cilt II, haz. M. Balmuth, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1986, s. 105-115.

Dothan, Trude, "Some Aspects of the Appearance of the Sea Peoples and Philistines in Canaan", *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages"*, der. Sigrid Deger-Jalkotzy, Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaft, 1983, s. 105-115.

Dothan, Trude, "Anthropoid Clay Coffins from a Late Bronze Age Cemetery near Deir el-Balaḥ", *Israel Exploration Journal*, c. XXIII, sayı: 3, 1973, s. 129-146.

Dothan, Trude, *The Philistines and Their Material Culture,* 4. Baskı, New Haven: Yale University Press, 1982.

Dothan, Trude, "Some Aspects of the Appearance of the Sea Peoples and Philistines in Canaan", *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages"*, der. Sigrid Deger-Jalkotzy, Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaft, 1983, s. 99-117.

Drews, Robert, "Argos and Argives in the Iliad", *Classical Philology*, c. LXXIV, sayı: 2, 1979, s. 111-135.

Drews, Robert, "The Chariots of Iron' of Joshua and Judges", *Journal of the Study of Old Testament*, c. XLV, 1989, s. 15-23.

Drews, Robert, *The Coming of the Greeks: Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East*, Princeton: Princeton University Press, 1988.

Drews, Robert, *The Greek Accounts of Eastern History*, Washington, D.C.: Center for Hellenic Studies, 1973.

Drews, Robert, "Herodotus 1.94, the Drought ca. 1200 BC, and the Origin of the Etruscans", *Historia*, c. XLI, sayı:1, 1992, s. 14-39.

Drews, Robert, "Myths of Midas and the Phrygian Migration from Europe", *Klio*, c. LXXV, 1993, s.9-26.

Driessen, J.M. ve C. Macdonald, "Some Military Aspects of the Aegean in the Late Fifteenth and Early Fourteenth Centuries B.C.", *Annual of the British School of Athens*, c. LXXIX, 1984, s.49-74.

Easton, D.F., "Has the Trojan War Been Found?", *Antiquity,* c. 59, sayı: 227, 1985; s. 188-195.

Edgerton, Wm. F. ve John Wilson, *Historical Records of Ramses III: The Texts in "Medinet Habu"*, Cilt I-II, Chicago: The University of Chicago Press, 1936.
Erard-Cerceau, Isabelle, "Documents sur l'agriculture mycénienne: peut-on concilier archéologie et épigraphie?", *Minos*, c. XXII, 1988, s.183-190.
Evans, Sir Arthur, *The Palace of Minos at Knossos*, Cilt I-V, Londra: MacMillan, 1921-1935.
Faulkner, "Egyptian Military Organization", *Journal of Egyptian Archaeology*, c. XXXIX, 1953, s.32-47.
Fidio, Pia de, "Fattori di crisi nella Messenia della Tarda Età del Bronzo", *Studies in Mycenaean and Classical Greek Presented to John Chadwick* , der. John Killen vd., Salamanca: 1987, s. 127-136.
Franceschetti, Adele. "Armi e guerra in testi micenei", *Rendiconti dell'Accad. di Archaeologia, Lettere e Belle Arti di Napoli*, c. LIII, 1978, s. 67-90.
Franken, H.J., "The Excavations at Deir 'Alla, Jordan", *Vetus Testamentum,* c. XI, 1961, s. 361-372.
French E., "Archaeology in Greece, 1989-90", *Archaeological Reports* (1989-90): 3-82.
French E. ve J. Rutter, "The Handmade Burnished Ware of the Late Helladic IIIC Period: Its Historical Context", *American Journal of Archaeology*, c. LXXXI, 1977, s.111-112.
Freu, Jacques, "La tablette RS 86.2230 et la phase finale du royaume d 'Ugarit", *Syria*, c. LXV, sayı: 3-4, 1988, s. 395-398.
Gardiner, Alan, *Egypt of the Pharaohs*, Oxford: Oxford University Press, 1961.
Gardiner, Alan, *The Kadesh Inscriptions of Ramesses II,* Oxford: Griffith Institute, 1960.
Gardiner, Alan, "Only One King Siptah and Twosre Not His Wife", *Journal of Egyptian Archaeology*, c. XLIV, 1958, s.12-22.
Gardiner, E. Norman, "Throwing the Javelin", *Journal of Hellenic Studies*, c. XXVII, 1907, s. 257.
Garlan, Y., *War in the Ancient World*, A Social History, Londra: Chatto and Windus, 1975.
Garnsey, Peter, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
Gernet, Jacques, "Note sur le chat en Chine", *Problèmes de la guerre, en Grèce ancienne*, der. J.P. Vernant, Paris: Mouton, 1968, s. 309-312.
Gesell, G.C., L.Pl. Day ve W.D. Coulsen, "The 1991 Season at Kavousi, Crete", *American Journal of Archaeology*, c. XCVI, 1992, s. 353.
Gichon, Mordechai ve Michaela Vitale, "Arrow-Heads from Ḥorvat 'Eqed", *Israel Exploration Journal*, c. XLIV, sayı: 4, 1991, s.242-257.
Glock, Albert, "Warfare in Mari and Early Israel", yayımlanmamış doktora tezi, University of Michigan, 1968.
Godart, Louis, "La caduta dei regni micenei a Creta e l'invasione dorica", *Le origine dei Greci: Dori e mondo egeo*, haz. Domenico Musti, Roma: Laterza, 1990, s. 173-200.
Godart, Louis ve Yannis Tzedakis, "Les nouveaux textes en Linéaire B de la Canée", *Rivista di Filogia e d'Istruzione Classica,* c. CXIX, 1991, s. 129-149.
Gordon, D.H., "Fire and Sword: The Technique of Destruction", *Antiquity*, c. XXVII, sayı: 107, 1953, s. 149-152.
Gordon, D.H., "Swords, Rapiers, and Horse-riders", *Antiquity,* c. XXVII, sayı: 106, s. 67-78.
Gorny, Ronald L., "Environment, Archaeology, and History in Hittite Anatolia", *Biblical Archaeologist*, c. LII, sayı: 2-3, 1989, s. 78-94.
Gottwald, Norman., *The Tribes of Yahweh: A Sociology of the Tribes of Liberated Israel*, 1250-1050 B.C.E. Maryknoll, New York: Orbis, 1979.
Gray, Mary., "The Hâbirû-Hebrew Problem in the Light of the Source Material Avaliable at Present", *Hebrew Union College Annual*, c. XXIX, 1958, s. 135-202.
Greenhalgh, P.A.L. "The Dendra Charioteer", *Antiquity*, c. LIV, sayı: 212, 1980, s.201-205.

Greenhalgh, P.A.L. *Early Greek Warfare: Horsemen and Chariots in the Homeric and Archaic Ages*. Cambridge: Cambridge University Press. 1973.

Gurney, O. *The Hittites*, 2. Baskı, Harmondsworth: Penguin, 1961.

Gutenberg, B. ve C.F. Richter, *Seismicity of the Earth and Associated Phenomena*, Princeton: Princeton University Press, 1954.

Güterbock, Hans, "The Hittites and the Aegean World, I: The Ahhiyawa Problem Reconsidered", *American Journal of Archaeology*, c. LXXXVII, 1983, s. 1333-138

Hackett, General Sir John, *Warfare in the Ancient World*, Londra: Sidwick and Jackson, 1989.

Haggis, Donald C., "Survey at Kavousi, Crete: The Iron Age Settlements", *AJA* 95, 1991, s. 291.

Hall, H.R., *Aegean Archaeology*, Londra: Warner, 1915.

Hall, H.R., "Keftiu and the Peoples of the Sea", *Annual of the British School at Athens*, c. VIII, 1901-1902, s. 157-89.

Halpern, Baruch, *The Emergence of Israel in Canaan*, Chico, Calif.: Scholars Press, 1983.

Harding, Anthony, *The Mycenaeans and Europe*, Londra: Academic Press, 1984.

Harmand, J., *La guerre antique, de Sumer* à *Rome*, Paris: Presses Universitaires de France, 1973.

Hawkes, C.F.C., "From Bronze Age to Iron Age: Middle Europe, Italy, and the North and West", *Proceedings of the Prehistoric Society*, c. XIV, 1948, s. 196-218.

Hawkins, J.D., "Kuzi-Tešub and the 'Great Kings' of Karkamiš", *Anatolian Studies,* c. XXXVIII, 1988, s. 99-108.

Hayward, Lorna G., "The Origin of Raw Elephant Ivory in Late Bronze Age Greece and the Aegean", *Antiquity,* c. LXIV, sayı: 242, 1990, s. 103-109.

Helck, Wolfgang, *Die Beziebungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1971

Helck, Wolfgang, "Die Seevölker in den ägyptischen Quellen", *Geschichte des 13. Und 12. Jahrhunderts v. Chr.: Frankfurt Colloquium, Feb. 1976*, der. H. Müller-Karpe, Münih: 1977.

Heltzer, Michael, *The Internal Organization of the Kingdom of Ugarit.* Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1982.

Herzog, Chaim ve Mordecai Gichon, *Battles of the Bible*, New York: Random House, 1978.

Holloway, R. Ross, *Italy and the Aegean 3000-700 B.C.*, Louvain-la-Nueve: Collège Erasme, 1981.

Holloway, R. Ross., "Italy and the Central Mediterranean in the Crisis Years", *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, der. Wm. A. Ward ve Martha Joukowsky, Dubuque: Kendall/Hunt, 1982, s. 40-45.

Hooker, James T., "Titles and Functions in the Pylian State", *Studies in Mycenaean and Classical Greek Presented to John Chadwick*, der. John T. Killen, Salamanca: 1987, s. 257-267.

Hope Simpson, Richard ve Oliver T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age,* c. 1: *The Mainland and Islands*, Göteborg: Åström, 1979

Höckmann, Olaf, "Lanze und Speer", *Kriegswesen*, c. 2: *Angriffswaffen*, der. H.-G. Buchholz, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1980.

Höckmann, Olaf, "Lanzen und Speere der ägäischen Bronzezeit und des Übergangs zur Einseit", *Ägäische Bronzezeit*, der. Hans Günter Buchholz, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987, s. 329-358.

Hölbl, G., "Die historische Aussagen der ägyptischen Seevölkerinschriften", *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages"*, der. Sigrid Deger-Jalkotzy, Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaft, 1983, s. 121-143.

Houwink ten Cate, Philo, "The History of Warfare According to Hittite Sources: The An-

nals of Hattusilis I" Part I, *Anatolica*, c. X, 1983, s. 91-110 ve Part II, *Anatolica*, c. XI, 1984, s. 47-83.

Hurowitz, Victor ve Joan Westenholz, "LKA 63: A Heroic Poem in Celebration of Tiglath-Pileser I's Musru-Qumanu Campaign", *Journal of Cuneiform Studies*, c. XLII, 1990, s. 1-49.

Iakovides, Spyridon, "Perati, eine Nekropole der Ausklingenden Bronzezeit in Attika", *Ägäische Bronzezeit*, der. H. G. Bochholz, Darmstadt: 1987, s. 437-477.

Iakovides, Spyridon, "The Present State of Research at the Citadel of Mycenae", *Bulletin of the Institute of Archaeology (Londra)*, 1977, s. 99-141.

Janko, Richard, *Homer, Hesiod and the Hymn: Diachronic Development in Epic Dictio*, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

Kanta, A., *The Late Minoan III Period in Crete: A Survey of Sites, Pottery, and Their Distribution* (Studies in the Mediterranean Archaeology, c. LVIII.), Göteborg: Åström, 1980.

Karageorghis, Vassos, "The Crisis Years: Cyprus", *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, der. Wm. A. Ward ve Martha Joukowsky, Dubuque: Kendall/Hunt, 1982, s. 79-86.

Karageorghis, Vassos, *The End of the Late Bronze Age in Cyprus*. Nicosia: Zavallis, 1990.

Karageorghis, Vassos, "New Light on Late Bronze Age in Cyprus", *Cyprus at the Close of the Late Bronze Age*, der. V. Karageorghis ve J.D. Muhly, Nicosia: Zavallis, 1984.

Karageorghis, Vassos ve J.D. Muhly (der.), *Cyprus at the Close of the Late Bronze Age*, Nicosia: Zavallis, 1984.

Kendall, Timothy, "Warfare and Military Matters in the Nuzi Tablets", yayımlanmamış doktora tezi, Brandeis University, 1975.

Kilian, Klaus, "Ausgrabungen in Tiryns 1982/83", *Archäologischer Anzeige*, 1988, s.105-151.

Kilian, Klaus, "La caduta dei palazzi micenei continentali: aspetti archeologici", *Le Origini dei Greci: Dori e mondo egeo*, der. D. Musti, Roma: Laterza, 1990, s. 73-116.

Kilian, Klaus, "Zum Ende der mykenischen Epoche in der Argolis", *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, sayı: 27, 1980, 166-195.

Killen, John T. ve diğerleri (der.), *Studies in Mycenaean and Classical Greek Presented to John Chadwick* (vols. 20-22 of *Minos*), Salamanca: 1987, s. 127-136.

Kitchen, K.A., "The Basics of Egyptian Chronology in Relation to the Bronze Age", *High, Middle, or Low?*, der. Paul Åström, Göteborg: Åström, s. 37- 55.

Kitchen, K.A., *Pharaoh Triumphant. The Life and Times of Ramesses II*, Warminster: Aris and Phillips, 1982.

Knapp, A.B., *Copper Production and Divine Protection: Archaeology, Ideology, and Social Complexity on Bronze Age Cyprus*, Göteborg: Åström, 1986.

Korfmann, Manfred, "Altes und Neue aus Troia", *Das Altertum*, Band 36, 1990, s. 230-240.

Kromayer, Johannes ve Georg Veith, *Antike Schlachtfelder*, vols. 1-4, Berlin: Weidman, 1903-1931.

Kromayer, Johannes ve Georg Veith, *Heerwesen und Kriegsführung der Griechen und Römer*, Münih: Beck, 1928.

Kuniholm, P.I., "Dendrochronology at Gordion and on the Anatolian Plateau", *Summaries of Papers, 76th General Meeting, Archaeological Institute of America*, New York: Archaeological Intitute of America, 1974, s. 66.

Lagarce, Jacques, "Quatre épées de bronze provenan d'une cachette d'armurier à Enkomi-Alasia (Chypre)", *Ugaritica*, c. VI, Paris, 1969, s. 349-368.

Lang, Mabel, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, vol: 2: *The Frescoes*, Princeton: Princeton University Press, 1969.

Lapp, Paul, "The Conquest of Palestine in the Light of Archaeology", *Concordia Theological Monthly*, c. XXXVIII, sayı: 5, 1967, s. 283-300.

Laroche, E., "Lettre d'un préfet au roi hittite", *Revue hittite et asianique*, c. LXVIII, 1960, s. 81-86.

Latacz, J., *Kampdparänese, Kampfdarstellund und Kampfwirklichkeit in der Ilias, bei Kallom und Tyrtaios*, Münih: Beck, 1977.
Lehmann, G.A., "Zum Auftreten von 'Seevölker'-Gruppen im östlichen Mittelmeerraum-eine Zwischenbalanz", *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages"*, der. Sigrid Deger-Jalkotzy, Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaft, 1983, s. 79-97.
Lehmann, G.A., *Die mykenisch-frühgriechische Welt und der östliche Mittelmeerraum in der Zeit der "Seevölker" - Invasionen um 1200 v. Chr*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1985.
Lehmann, G.A., "Der Untergang des hethitischen Grossreiches und die neunen Texte aus Ugarit", *Ugarit-Forschungen*, c. II, 1970, s. 39-73.
Lejeune, Michel, "Chars et roues à Cnossos: Structure d'un inventaire", *Minos*, c. IX, 1968, s. 9-61.
Lejeune, Michel, "La civilisation mycénienne et la guerre", *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, haz. J. Vernant, Paris: Mouton, 1968, s. 31-51.
Lepsius, Richard, *Denkmäler aus Ägypten und Äthiopien*, vols. I-VI, Berlin, 1849-1858.
Lesko, Leonard, "Egypt in the 12th Century B.C.", *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, der. Wm. A. Ward ve Martha Joukowsky, Dubuque: Kendall/Hunt, 1982, s. 151-156.
Lilliu, Giovanni, *La civiltà nuragica,* Sassari: Carlo Delfino Editore, 1982.
Littauer, Mary. "The Military Use of the Chariot in the Aegean in the Late Bronze Age", *American Journal of Archaeology*, c. LXXVI, sayı: 2, 1972, s. 145-157
Littauer, Mary ve J. H. Crouwel, "Chariots in Late Bronze Age Greece", *Antiquity*, c. LVII, sayı: 221, 1983, 187-192.
Littauer, Mary ve J. H. Crouwel, *Wheeled Vechiles and Ridden Animals in the Ancient Near East*, Leiden: Brill, 1979.
Liverani, Mario, *Antico Oriente: storia società economia*, Roma: Laterza, 1988.
Liverani, Mario, "The Collapse of the Near Eastern Regional System at the End of the Bronze Age: The Case of Syria", *Centre and Periphery in the Ancient World*, der. M. Rowlands, M. Larsen ve K. Kristiansen, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, s. 67-73.
Liverani, Mario, *Storia di Ugarit nell' età degli archivi politici,* Rome: Centro di Studi Semitici, 1962.
Liverani, Mario, "Variazioni climatiche e fluttuazioni demografiche nella storia siriana", *Oriens Antiquus*, c. VII, s. 81-82.
Lorimer, H.L., *Homer and the Monuments*, Londra: Macmillan, 1950.
Luckenbill, D.D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, vols. I-II, Chicago: University of Chicago Press, 1926.
Macalister, R.A., *The Philistines: Their History and Civilization*, Londra: Oxford University Press, 1914.
Macdonald, Colin, "Problems of the Twelfth Century BC in the Dodecanese", *Annual of the British School at Athens*, c. LXXXI, 1986, s. 125-152.
Maigret, Alessandro de, *Le lance nell'Asia anteriore nell'Età del Bronzo* (Studi Semitici, 47), Rome: Istituto di Studi del Vicino Oriente, 1976.
Manitius, Walther, "Sas stehende Heet dr Assyrerkönige und seine Organisation", *Zeitchrift für Assyriologie*, c. XXIV, 1910, s. 104-105.
Maspero, Gaston, "Review of F. Chabas's *Etudes*", *Revue Critique d' Histoire et de Littérature*, 1873, s. 81-86.
Maspero, Gaston, "Review of E. de Rougé's Inscriptions hiéroglyphiques", *Revue Critique d' Histoire et de Littérature*, 1878, s. 317-321.
Maspero, Gaston, *The Struggle of the Nations*, der. A.H. Sayce, İng. çev. M.L. McClure, New York: Appleton, 1896.

Maxwell-Hyslop, Rachel, "Bronze Lugged Axe- or Adze-Blades from Asia", *Iraq*, c. XV, 1953, s. 69-87.
Maxwell-Hyslop, Rachel, "Daggers and Swords in Western Asia", *Iraq*, c. VIII, 1946, s. 1-65.
Maxwell-Hyslop, Rachel, "Western Asiatic Shaft-Hole Axes", *Iraq*, c. XI, 1949, s. 90-129
McLeod, Wallace, "An Unpublished Egyptian Composite Bow in the Brooklyn Museum", *American Journal of Archaeology*, c. LXII, 1958, s. 397-401.
Mendenhall, George, "The Cencus Lists of Numbers 1 and 26", *Journal of Biblical Literature*, c. LXXVII, 1968, s. 52-66.
Mendenhall, George, *The Tenth Generation: The Origins of Biblical Tradition*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973.
Merrillees, R.S., "The Crisis Years: Cyprus. A Rejoinder", *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, der. Wm. A. Ward ve Martha Joukowsky, Dubuque: Kendall/Hunt, 1982, s. 28-30.
Meyer, Eduard, *Geschichte des Alterthums*, Cilt II, Stuttgart: Cotta, 1893.
Meyer, Eduard, *Geschichte des Alterthums,* 2. Baskı, c. II, Kısım I, Stuttgart and Berlin: Cotta, 1928.
Meyer, "Die Pelasger in Attika und auf Lemnos", *Forschungen zur alten Geschichte*, c. I, Halle, 1892, s.5-124.
Milik, J.T., ve Frank Cross, "Inscribed Javelin-Heads from the Period of the Judges: A Recent Discovery in Palestine", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, c. CXXXIV, 1954, s. 5-15.
Möller, G., "Die Aegypter und ihre libyschen Nachbarn", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gessellschaft, DMG*, c. LXXVIII, 1924, s. 36-51.
Moorey, P.S., "The Emergence of the Light, Horse-Drawn Chariot in the Near East c. 2000-1500 B.C.", *World Archaeology*, c. XVIII, sayı: 2, 1986, s.196-215.
Mountjoy, Penelope. "The Bronze Greaves from Athens: A Case for a LH IIIC Date", *Opuscula Atheniensia*, c. XV, 1984, s. 135-146.
Müller-Karpe, H. (der.). *Geschichte des 13 und 12 Jahrhundert v. Chr. Frankfurt Colloquium, February 1976 (Jahresbericht des Instituts für Vorgerschichte der Universität Frankfurt a. M. 1976)*, Münih, 1977.
Muhly, J.D., "The Role of the Sea Peoples in Cyprus during the LC III Period", *Cyprus at the Close of the Late Bronze Age*, haz. Vassos Karageorghis ve J.D. Muhly, Nicosia: Zavallis, 1984, s. 39-56.
Muhly, J.D., R. Maddin, T. Stech ve E. Özgen, "Iron in Anatolia and the Nature of the Hittite Iron Industry", *Anatolian Studies,* c. XXXV, 1985, s. 67-84.
Murnane, William, *The Road to Kadesh; A Historical Interpretation of the Battle Reliefs of King Sety I at Karnak*, Chicago: University of Chicago Press, 1985.
Musti, Domenico, "Continuità e discontinuità tra Achei e Dori nelle tradizioni storiche", *Origini dei Greci: Dori e mondo egeo*, haz. D. Musti, Roma: Laterza, 1990, s. 37-71.
Musti, Domenico, *Origini dei Greci: Dori e mondo egeo*, haz. D. Musti, Roma: Laterza, 1990.
Mylonas, George, *Mycenae and the Mycenaean Age*, Princeton: Princeton University Press, 1966.
Na'aman, Nadav, "Hapiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Scene", *Journal of Near Eastern Studies*, c. XLV, 1986, s.271-288.
Naue, Julius, *Die vorrömischen Schwerter aus Kupfer, Bronze und Eisen*, Münih: Piloty and Loehle, 1903.
Neumann, J. ve S. Parpola, "Climatic Change and the Eleventh-Century Eclipse of Assyria and Babylonia", *Journal of Near Eastern Studies*, c. XLVI, sayı: 3, 1987, s.161-182.
Nibbi, Alessandra, *The Sea Peoples and Egypt*, Park Ridge: N.J.: Noyes Press, 1975.
Nougayrol, Jean, "Guerre et paix à Ugarit", *Iraq*, Cilt XXV, 1969, s. 110-123.
Nougayrol, Jean, "La 'Lettre du Général'", *Ugaritica*, c. V, 1968, s. 69-79.
O'Flaherty, Wendy Doniger (çev.), *The Rig Veda: An Anthology*, Harmondsworth: Penguin, 1981.

Olivier, J.-P., *Les scribes de Cnossos*, Roma: Ateneo, 1967.

Ormerod, Henry A., *Piracy in the Ancient World. An Essay in Mediterranean History*, 1924. Tıpkıbasım: Chicago: Argonaut, 1967.

Osten, H.H., Von der, *The Alishar Hüyük: Seasons of 1930-1932*, Chicago: University of Chicago Press, 1937.

Otten, H.H., "Die letzte Phase des hethitischen Grossreiches nach denTexren", *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages"*, der. Sigrid Deger-Jalkotzy, Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaft, 1983, s. 13-21.

Palmer, Ruth, "Subsistence Rations at Pylos and Knossos", *Minos*, c. XXIV, 1989, s.89-124.

Pendlebury, J. P., *The Archaeology of Crete*, Londra: Methuen, 1939.

Pendlebury, J. P. ve diğerleri, "Excavations in the Plain of Lasithi III", *Annual of the British School at Athens*, c. XXXVIII, 1938-1939, s. 57-145.

Piggott, Stuart, The Earliest Wheeled Transport: From the Atlantic to the Caspian, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1983.

Piggott, Stuart, "Horse and Chariot: The Price of Prestige", *Proceedings of the Seventh International Congress of Celtic Studies, Held at Oxford from 10th to 15th of July, 1983*, Oxford: D.E. Evans (distributed by Oxbow Books), 1986.

Podzuweit, Christian, 'Die mykenische Welt und Troja', *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, haz. B. Hänsel, Moreland: 1982, s. 65-88.

Popham, M.R. , L.H. Sackett ve diğerler (der.), *Lefkandi I: The Dark Age*, Londra: Thames and Hudson, 1980.

Powell, T.G.E. "The Inception of the Final Bronze Age in Middle Europe", *Proceedings of the Prehistoric Society*, c. XXIX, 1963, s. 233.

Powell, T.G.E., "Some Implications of Chariotry", *Culture and Environment. Essays in Honour of Sir Cyril Fox*, haz. I. Foster ve L. Adcock, Londra: Routledge and Kegan Paul, 1963, s. 165-166.

Pulak, Cemal, "The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign", *American Journal of Archaeology*, c. XCII, 1988, s.1-37.

Rainey, A.F. "The Military Personel at Ugarit", *Journal of Near Eastern Studies*, c. XXIV, sayı: 1/2, 1965, s.19-21.

Ramat, P., "Sul nome dei Dori", *Parola del Passato*, c. XVI, 1961, s. 62-65.

Redford, Donald, "The Ashkelon Relief at karnak and the Israel Stele", *Israel Exploration Journal*, c. XXXVI, sayı: 3/4, s. 188-200.

Reliefs and Inscriptions at Karnak, Volume 4: The Battle Reliefs of King Sety I (Oriental Institute Publication no. 107), Chicago: University of Chicago Press, 1986.

Ridgway, D., "Archaeology in Sardinia and South Italy, 1983-88", *AR* (1988-89), s. 130-147.

Risch, Ernst, "La posizione del dialetto dorico", *Le Origini dei Greci: Dori e mondo egeo*, der. Domenico Musti, Roma: Laterza, 1990, s. 13-35.

Rougé, Emmanuel de, *Extraits d'un mémoire sur les attaques dirigées contre l'Egypte par les peuples de la mer Méditerranée vers le XXVe siècle avant notre ère*, Paris: Didier, 1867.

Rousset, D."Les Doriens de la Metropole, I", *Bulletin de Correspondance Hellénique*, c. CXIII, 1989, s. 199-239.

Rutter, Jeremy, "Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of the Late Helladic IIIC Period", *American Journal of Archaeology*, c. LXXIX, 1975, s. 17-32.

Rutter, Jeremy, "Cultural Novelties in the Post-Palatial Aegean World: Indices of Vitality or Decline?", *The Crisis Years: The 12nd Century B.C.*, der. Wm. A. Ward and Joukowsky, Dubuque: Kendall/Hunt, 1982, s. 61-78.

Rutter, Jeremy, *The Late Helladic IIIB ve IIIC Periods at Korakou and Gonia*, yayımlanmamış doktora tezi, University of Pennsylvania, 1974.

Sams, G. Kenneth, "Observations on Western Anatolia", *The Crisis Years: The 12nd Century B.C.*, der. Wm. A. Ward and Joukowsky, Dubuque: Kendall/Hunt, 1982, s. 56-60.

Sandars, Nancy, "The First Aegean Swords and Their Ancestry", *American Journal of Archaeology*, Cilt LXV, sayı: 1, 1961, s. 17-29;
Sandars, Nancy, "The Last Mycenaeans and the European Late Bronze Age", *Antiquity*, c. XXXVIII, sayı: 152, 1964, s. 258-262.
Sandars, Nancy, "Later Aegean Bronze Swords", *American Journal of Archaeology*, c. LVII, sayı: 2, s. 117-53.
Sandars, Nancy, "North and South at the End of the Mycenaean Age: Aspects of an Old Problem", *Oxford Journal of Archaeology*, c. II, s. 43-68
Sandars, Nancy, *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean 1250-1150 BC.* Londra: Thames and Hudson, 1978.
Sass, Benjamin, "Inscribed Babylonian Arrowheads of the Turn of the Second Millennium and Their Phoenician Counterparts", *Ugarit-Forschungen*, c. XXI, 1989, s. 349-356.
Sasson, Jack, *The Military Establishment at Mari*, Roma: Pontificial Biblical Institute, 1969.
Schachermeyr, Fritz, *Griechiche Frühgeschichte*, Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaft, 1984.
Schachermeyr, Fritz, *Die Levante im Zeitalter der Wanderungen: vom 13. bis zum 11. Jahrhundert v. Chr.* Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaft, 1982.
Schachermeyr, Fritz. *Mykene und das Hethiterreich,* Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaft, 1986.
Schachermeyr, Fritz, "Streitwagen und Streitwagenbild im Alten Orient und bei den mykenischen Griechen", *Anthropos*, c. XLVI, 1951, s. 705-753.
Schaeffer, Claude F.A., "A Bronze Sword from Ugarit with Cartouche of Mineptah (Ras Shamra, Syria)", *Antiquity*, c. XXIX, sayı: 116, 1955, s. 226-229.
Schaeffer, Claude F.A., "Commentaries sur les lettres et documents trouvés dans les bibliothèques privées d'Ugarit", *Ugaritica*, Cilt V (=Mission de Ras Shamra, Cilt XVI), Paris: 1968, s. 607-768.
Schaeffer, Claude F.A., "Les fouilles de Minet-el-Beida et de Ras Shamra (campagne du printemps 1929)", *Syria*, c. X, 1929, s. 285-297.
Schilardi, D., "Paros: Koukounaries", *Archaeological Reports* (1980-81): 35-36.
Schulman, Alan, "Egyptian Chariotry: A Re-Examination", *Journal of the American Research Center in Egypt,* c. II, s. 95.
Schulman, Alan, "Chariots, Chariotry, and the Hyksos", *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities*, c. X, 1980, s. 105-153.
Schulman, Alan, "Egyptian Chariotry: A Re-Examination", *Journal of the American Research Center in Egypt,* c. II, s. 95.
Schulman, Alan, "Egyptian Representations of Horsemen and Riding in the New Kingdom", *Journal of Near Eastern Studies*, c. XVI, sayı: 4, 1957 s. 263-271.
Schulman, Alan, *Military Rank, Title and Organization in the Egyptian New Kingdom* (Münchner Aegyptologische Studien no. 6), Berlin: Hessling, 1964.
Shwyzer, Eduard, *Griechische Grammatik*, c. I, Munic: Beck, 1939.
Selms, A. van. "The Armed Forces of Israel under Saul and David", *Studies on the Books of Samuel: Papers Read at the 3rd Meeting of Die O. T. Werkgemeenskap in Suid-Afrika*, Pretoria: University of Pretoria, 1960, s. 55-66.
Shaughnessy, Edward L., "Historical Perspectives on the Introduction of the Chariot into China", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, c. XLVIII, sayı: 1, 1988, s. 189-234.
Shrimpton, Gordon, "Regional Drought and the Economic Decline of Mycenae", *Echos du Monde Classique*, c. XXXI, 1987, s.137-176.
Singer, Itamar, "The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empite", *Zeitchrift für Assyriologie*, c. LXXV, sayı: 1, 1985, 100-123.
Singer, Itamar, "Merneptah's Campaign to Canaan and Egyptian Occupation of the Southern Coastal Plain of Palestine in the Ramesside Period", *Bulletin of te American Schools of Oriental Research*, c. CCLXIX, 1988, s. 1-10.

Singor, H.W., "Nine against Troy: On Epic *Phalanges, Promachoi*, and an old structure in the story of Illiad", *Mnemosyne*, c. XLIV, 1991, s. 17-62.
Snodgrass, Anthony, *Arms and Armour of the Greeks*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 1967.
Snodgrass, Anthony, "Cyprus and the Beginnings oflron Technology in the Eastern Mediterranean", *Early Metallurgy in Cyprus, 4000-500 B.C.*, der. J. D. Muhly, R. Maddin, V. Karageorghis, Nicosia, 1982, s. 289-295.
Snodgrass, Anthony, *The Dark Age of Greece*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1971.
Snodgrass, Anthony, *Early Greek Armour and Weapons: From the Bronze Age to 600 B.C.*, Edinburgh: 1964.
Soren, D., "An Earthquake on Cyprus. New Discoveries from Kourion", *Archaeology*, c. 38, sayı: 2, 1982, s. 52-59.
South, Allison, "Kalavasos-Ayios Dhimitrios and the Late Bronze Age Cyprus", *Cyprus at the Close of the Late Bronze Age,* der. V. Karageorghis ve J. Muhly, Nicosia: Zavallis, 1984, s. 11-17.
Spruytte, J., "La conduite du cheval chez l'archer assyrien", *Plaisirs Équestres,* c. CXXIX, 1983, s. 66-71.
Stager, Lawrence, "Merenptah, Israel and Sea Peoples: New Light on Old Relief", *Eretz-Israel,* c. XVIII, 1985, s. 56-64.
Stager, Lawrence, "When Canaanites and Philistines Ruled Ashkelon", *Biblical Archaeology Review,* c. XVII, sayı: 2, 1991, s. 24-43.
Stiebing, William H. Jr., *Out of the Desert? Archaeology and the Exodus/Conquest Narratives*, Buffalo: Prometheus Books, 1989.
Stillman, Nigel ve Nigel Tallis, *Armies of the Ancient Near East, 3000 BC to 539 BC*, Worthing, Sussex: A Wargames Research Group Publication (photoset and printed in England bu Flexiprint Ltd.), 1984.
Strange, John, "The Transition from the Bronze Age to the Iron Age in the Eastern Mediterranean and the Emergence of the Israelite State", *Scandinavian Journal of the Old Testament*, c. I, sayı: 1, 1987, s. 1-19.
Strobel, August, *Der spätbronzezeiliche Seevölkersturm*, Berlin: de Gruyter, 1976.
Stubbings, Frank, "Arms and Armour", *A Companion to Homer*, der. A. Wace ve F. Stubbings, Londra: Macmillan, s. 504-522.
Stürmer, Veit, "Das Ende der Wohnsiedlungen in Malia und Amnisos", *Forschungen zur aegaeschen Vorgeschichte. Das Ende der mykenischen Welt*, der. Eberhard Thomas, Köln, 1987, s. 33-36.
Symons, D.J., "Archaeology in Cyprus, 1981-1985", *Archaeological Reports* (1986-87), s. 62-77.
Tarragon, J.-M. De, "La pointe de flèche inscrite des Pères Blancs de Jérusalem", *Revue Biblique*, c. XCVIII, sayı: 2, 1991, s. 244-251.
Taylour, W.D., *The Mycenians,* (2. Baskı), New York: Thames and Hudson, 1983.
Taylour, W.D., Well-Built Mycenae: The Helleno-British Excavations within the Citadel at Mycenae c. I, Warminster: Aris and Phillips, 1981.
Thomas, Eberhard, *Forschungen zur aegaeischen Vorgeschichte: Das Ende der mykenischen Welt (Akten des Internationalen Kolloquiums 7.-8. Juli 1984 in Köln)*, Köln: n.p. ('herausgegaben von Eberhard Thomas'), 1987.
Todd, S.R., *Citizenry Divisions in Ancient Greek Poleis: Military Aspects of Their Origin and Development,* yayımlanmamış doktora tezi, Nashville: Vanderbilt University, 1991.
Tölle-Kastenbein, Renate, *Pfeil und Bogen im alten Griechenland*, Bochum: Duris, 1980.
Trump, David, *The Prehistory of the Mediterranean*, New Haven: Yale University Press, 1980.

Uchitel, Alexander, "Charioteers of Knossos", *Minos*, c. XXIII, 1988, s. 47-58.
Uchitel, Alexander, "On the 'Military' Character of the *O-KA* Tablets", *Kadmos*, c. XXIII, sayı: 1-2, 1984, s.136-163.
Ugaritica, c. III (Mission de Ras Shamra, vol. 8), Paris: Geuthner, 1956.
Ugaritica, c. V (Mission de Ras Shamra, vol. 16), Paris: Geuthner, 1956.
Ünal, Ahmet ve diğerleri, "The Hittite Sword from Boğazköy-Hattuşa", *Müze*, sayı: 4, 1990-1991, s. 50-52.
Vermeule, Emily, "The Mycenaeans in Achaea", *American Journal of Archaeology*, c. LXIV, sayı: 1, 1960, s. 1-21.
Vermeule, Emily ve Vassos Karageorghis, *Mycenaean Pictorial Vase Painting*, Cambridge: Harvard University Press, 1982.
Vernant, J.-P. (der), *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne,* Paris: Mouton, 1968.
Waldbaum, Jane, *From Bronze to Iron: The Transition from the Bronze Age to the Iron Age in the Eastern Mediterranean* (Studies in Mediterranean Archaeology, vol. 54), Göteborg: Åström, 1978.
Walser, Gerold, "Alte Geschichte und Hethiterforschung", *Neuere Hethiterforschung*, der. Gerold Walser, Wiesbaden: Steiner, 1964, s. 1-10.
Ward , Wm. A. ve Martha Joukowsky (der.), *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, Dubuque: Kendall/Hunt, 1982.
Warren, Peter ve Vronwy Hankey, *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol: Bristol Classical Press, 1989.
Wathelet, Paul, "Les datifs analogiques en -εσσι dans la tradition épique", *Revue des Etudes Grecques*, c. CIV, 1991, s.1-14.
Watkins, Trevor, "The Beginnings of Warfare", *Warfare in the Ancient World*, der. General Sir John Hackett, Londra: Sidwick and Jackson, 1989.
Wees, H. van., "Kings in Combat: Battles and Heroes in the Iliad", *Classical Quarterly*, c. XXXVIII, 1988, s. 1-24.
Wees, H. van, "Leaders of Men? Military Organization in the Iliad", *Classical Quarterly,* c. XXVI, 1986, s. 285-303.
Weinstein, James, "The Collapse of the Egyptian Empire in the Southern Levant", *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, der. Wm. A. Ward ve M. Joukowsky, Dubuque: Kendall/Hunt, 1982. s. 142-150.
Weiss, B., "The Decline of Late Bronze Age Civilization as a Possible Response to Climatic Change", *Climatic Change*, c. IV, sayı:2, 1982, s.172-198.
Wells, Peter, "Crisis Years? The 12th Century B.C. in Central and Southeastern Europe", *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, der. Wm. A. Ward ve M. Joukowsky, Dubuque: Kendall/Hunt, 1982. s. 142-150.
Wente, E.F. ve C.C. Van Siclen, "A Chronology of the New Kingdom" *Studies in Honor of George R. Hughes,* der. J. H. Johnson ve C. C. Van Siclen, Chicago: University of Chicago Press, 1976, s. 217-261.
Wertime, Theodore A. ve J. D. Muhly (der.), *The Coming of the Age of Iron*, New Haven: Yale University Press, 1980.
West, M.L., "The Rise of the Greek Epic", *Journal of Hellenic Studies*, c. CVIII, 1988, s. 151-172.
White, Donald, "The Third Season at Marsa Matruh", *American Journal of Archaeology*, c. XCIV, 1990, s. 330.
Wiesner, Josef, *Fahren und Reiten (Archaeologia Homerica I F)*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1968.
Wilson, John, *The Culture of Ancient Egypt*, Chicago: University of Chicago Press, 1951.
Wilson, John, "The Royal Myth in Ancient Egypt", *Proceedings of the American Philosophical Society*, c. C, sayı: 5, 1956, s. 439-442.

Wiseman, Donald J., "The Assyrians", *Warfare in the Ancient World*, der. General Sir John Hackett, Londra: Sidwick and Jackson, 1989, s. 36-53.

Wolf, W., *Die Bewaffnung de altägyptischen Heeres*, Leipzig: Hinrichs, 1926.

Wood, Michael, *In Search of the Trojan War*, New York: New American Library, 1985.

Wooley, Sir Leonard, *A Forgotten Kingdom*. Harmondsworth: Penguin, 1953.

Wreszinski, W., Atlas zur *altägyptischen Kulturgeschichte* (kutulu set halinde iki kısım) Leipzig: 1923-1935. Tıpkıbasım: Geneva ve Paris Slatine Reprints, 1988.

Wright, G.E., "Iron: The Date of Its Introduction into Palestine", *American Journal of Archaeology*, c. XLIII, 1939, s. 458-463.

Wright, H.E. "Climatic Change in Mycenaean Greece", *Antiquity*, c. 42, sayı: 166, 1968, s. 123-127.

Yadin, Yigael, *The Art of Warfare in Biblical Lands*, c. I-II, New York: McGraw-Hill, 1963.

Yadin, Yigael, "Goliath's Javelin and the Menor Aorgim", *Palestine Exploration Quarterly*, c. LXXVII, 1955, s. 58-69.

Yadin, Yigael, "The Transition from a Semi-Nomadic to a Sedentary Society in the Twelfth Century B.C.E.", *Symposia Celebrating the Seventy-Fifth Anniversary of the Founding of the American Schools of Oriental Research (1900-1975)*, der. F. Cross, Cambridge, Mass.: American Schools of Oriental Research, s. 57-68.

Yadin, Yigael, Y. Aharoni ve diğerleri, *Hazor: An Account of the Third and Fourth Seasons of Excavations, 1957-1958*, Kudüs: Hebrew University, 1961.

Yon, Marguerite, "The End of the Kingdom of Ugarit", *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, der. Wm. A. Ward ve M. Joukowsky, Dubuque: Kendall/Hunt, 1982. s. 111-122.

Yon, Marguerite, Pierre Lombard ve Margo Renisio, "L'organisation de l'habitat: les maisons A, B et E", *Ras Shamra-Ougarit III. Le Centre de la ville: 38e-44e Campagnes (1978-1984)*, haz. M. Yon vd., Paris: 1987, s. 11-128.

Yon, Marguerite, Annie Caubet ve Joël Mallet, "Ras Shamra-Ougarit 38, 39 et 40e campagnes (1978, 1979 et 1980)", *Syria*, c. LIX, 1982, s.169-197.

Yon, Marguerite ve diğerleri, *Ras Shamra-Ougarit III. Le Centre de la ville: 38e-44e Campagnes (1978-1984)*, Paris, 1987.

Younger, John, "The End of Mycenaean Art", *Forschungen zur aegaeischen Vorgeschichte: Das Ende der mykenischen Welt*, der. Eberhard Thomas, Köln: n.p., 1987, s. 63-72.

Yurco, Frank, "Merenptah's Canaanite Campaign", *Journal of the American Research Center in Egypt*, c. XXIII, 1986, s. 189-215.

Yurco, Frank, "3200-Year-Old Picture of Israelites found in Egypt", *Biblical Archaeology Review*, c. XVI, sayı: 5, 1990, s. 20-38.

Zaccagnini, Carlo, "The Transition from Bronze to Iron in the Near East and in the Levant: Marginal Notes", *Journal of the American Oriental Society*, c. CX, sayı: 3, 1990, s. 493-502.

Zettler, Richard L., "Twelfth-Century B.C. Babylonia: Continuity and Change", *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, der. Wm. A. Ward ve M. Joukowsky, Dubuque: Kendall/Hunt, 1982. s. 174-181

DİZİN

İnsanlık tarihindeki ilk büyük uygarlıkların geliştiği Anadolu, Doğu Akdeniz, Mısır ve Ege dünyası, MÖ 13. yüzyıla gelindiğinde ihtişamlarının doruğundaydılar. Yüce krallar ile firavunların idaresinde emsali görülmemiş bir barış ve refah dönemi yaşanıyordu. Dur durak bilmeden inşa edilen anıtsal yapılar, saraylar ve tapınaklar ile tarihin ilk küresel ekonomik sistemi içinde el değiştiren kıymetli sanat eserleri ve lüks ürünler de bu döneme tanıklık ediyordu. Sonra bir anda bir şeyler oldu: MÖ 1200 civarında Yunanistan'daki Mykenai gibi büyük saray devletleri; Anadolu'daki Hitit başkenti Hattuşa, Troya, Alacahöyük ve diğer birçok yerleşim; Doğu Akdeniz'de ise büyük ticaret merkezi Ugarit gibi şehirler nedeni hâlâ tartışma konusu olan korkunç bir felaket yaşadılar. Birçoğu yerle bir edildi, yakılıp yıkıldı ve ardından ya unutuldular ya da geçmişlerinin bir gölgesi haline düşerek varlıklarını sürdürdüler. Antik Ortadoğu'nun egemen gücü Mısır Krallığı ise yok olmanın eşiğinden döndü. Felaket'ten sonra Yunanistan, Anadolu ve Doğu Akdeniz'in toparlanması için yüzyıllar geçmesi gerekecekti. Nedenleri tarihçiler arasında bitmek bilmeyen tartışmalara konu olan bu Felaket neticesi Tunç Çağı sona ererken kimileri binlerce yıl geçmişe uzanan uygarlıklar tam anlamıyla yok oldular ve yerlerini kendilerinden pek az bir miras alan yeni bir çağa, yani Demir Çağı'na ve uygarlıklara bıraktılar.

Tanınmış eskiçağ tarihçisi Prof. Robert Drews, bu kitabında Akdeniz dünyasında Felaket'in izini sürerek hem bu krizin sebeplerine dair mevcut varsayımları titizlikle değerlendiriyor hem de asıl neden olarak yeni bir savaş tarzının ortaya çıkışını temel alan kendi tezini etkili bir biçimde ortaya koyuyor. Türkçe baskısı için özel olarak kaleme aldığı ve kitabının ilk baskısından beri geçen yirmi yılda kendisine yöneltilen eleştirilere yanıt verdiği hem de kimi görüşlerini yeniden gözden geçirerek güncellediği önsözü de orijinal metne eşlik ediyor.

Robert Drews, 1969'dan beri ders verdiği Vanderbilt Üniversitesi Klasik Araştırmalar Bölümü'nde emeritus profesördür. Ses getiren ve tartışılan *The Coming of the Greeks*, *Early Riders* ve *Basileus*'un da aralarında olduğu yedi kitabı ve çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

KDV dahil fiyatı
18 TL